

Early Egyptian Civilization and its Aegean affinities

2nd Greek enhanced ed.

**Ο ΠΡΩΙΜΟΣ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ**

β' επηυξημένη έκδοση

© Δ. Ν. Κονιδάρης

Αθήνα 2022

ISBN 978-618-84901-5-4

DIMITRIOS N. KONIDARIS

*EARLY EGYPTIAN CIVILISATION AND ITS
AEGEAN AFFINITIES*

ATHENS 2022

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.....	v
Σύνοψη.....	viii
1. Ο γεωγραφικός δυισμός της Αιγύπτου.....	1
2. 'Ονομάτων επίσκεψις'.....	5
3. Αγγειοπλαστική.....	15
3.1 Badari και Κνωσός της Μέσης Νεολιθικής.....	15
3.2 Naqada και Κνωσός της Πρώιμης και Τελικής Νεολιθικής	17
3.3 Κεραμική της Βασιλικής.....	20
3.4 Μελανοστεφής κεραμική.....	22
3.5 Κύλικες και σκευομορφισμός.....	24
3.6 Κεραμική με πλαστική διακόσμηση κομβίων.....	27
3.7 Κεραμική της Αβύδου.....	29
3.8 Κεραμική με αυλακωτή επιφάνεια.....	32
3.9 Μικροσκοπικά αγγεία.....	33
3.10 Ανακτορική κεραμική του κυανού του κοβαλτίου.....	34
3.11 Σύνοψη.....	37
4. Λιθογλυπτική.....	39
5. Κυκλαδική Συσχέτιση.....	55
5.1 Γενικά.....	55
5.2 Ομοιότητα ναυτικών σκαφών και παραστάσεων.....	55
5.2.1 Το σύμβολο ιχθύος επί πλοίου.....	56
5.2.2 Οικισμός Στρόφιλα Άνδρου.....	60
5.2.3 Οικισμός Κεφάλας Πετρά.....	61
5.2.4 Διακοσμητική πλοίων.....	62

5.2.5 Η πολλαπλή προεξοχή πρύμνης/πλώρης, η οριζόντια διαγράμμιση λέμβων	64
5.2.6 Εμβλήματα επί στυλίδων	69
5.3 Neith και Αθηνά	73
5.4 Σχόλια	75
6. Όψεις πρώιμης Αιγαιακής ολοκληρώσεως & Αιγυπτιακή συσχέτιση.....	79
6.1 Γενικά	79
6.2 Το σπήλαιο του Ευριπίδου	80
6.3 Το σπήλαιο της Αμνισού	83
6.3.1 Το όνομα της Ειλειθυίας	85
6.4 Το ιερό της Ελευσίνας	87
6.5 Καταληκτικά σχόλια	93
7. Υαλώδη υλικά – Καινοτομία, απομίμηση, διασυνδέσεις....	99
7.1 Εφυσάλωση στεατίτη	99
7.2 Χρωστική Αιγυπτιακού κυανού	102
7.3 Φαγεντιανή	104
8. Θρησκευτικές Ομοιότητες.....	109
9. Η Ιατρική στην Αίγυπτο και το Αιγαίο.....	119
10. Καλλιτεχνική έκφραση και Λοιπές Συσχετίσεις.....	125
10.1 Ειδώλια	125
10.2 Ένδυση	138
10.3 Tehenu	140
10.4 Σφραγίδες	143
10.5 Θολωτοί τάφοι	150
10.6 Κάνθαροι ή σκαραβαίοι	152
10.7 Λίθινες σκάφες και μικροαντικείμενα	155
10.8 Το σύμβολο του όρους	157

10.9	Εμπόριο μετάλλων και λοιπών πρώτων υλών	158
10.10	Ολίγα περί τοιχογραφιών	164
10.11	Αρχιτεκτονική συσχέτιση	166
11.	Κλωστοϋφαντουργία.....	175
12.	Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδος και Μέσο Βασίλειο.....	187
12.1	Πολιτική και θρησκεία.....	187
12.2	Σφίγγες.....	192
12.3	Θησαυρός Τδδ.....	193
12.4	Διακοσμητικά θέματα.....	201
12.4.1	Ταφικός εξοπλισμός του Tutankhamon	206
12.5	Κεραμεική.....	208
12.6	Ξένοι στην Αίγυπτο.....	211
12.6.1	Αιγαίο και Σινά - Αραβία	215
12.7	Ο θυριδωτός πέλεκυς στο Αιγαίο και την Αίγυπτο ...	225
12.8	Σχόλια.....	227
13.	Καταληκτικές παρατηρήσεις και σχόλια.....	235
	ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	249
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	345
	ΕΙΚΟΝΕΣ.....	443
	ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	461
	ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ.....	463

Σύνοψη

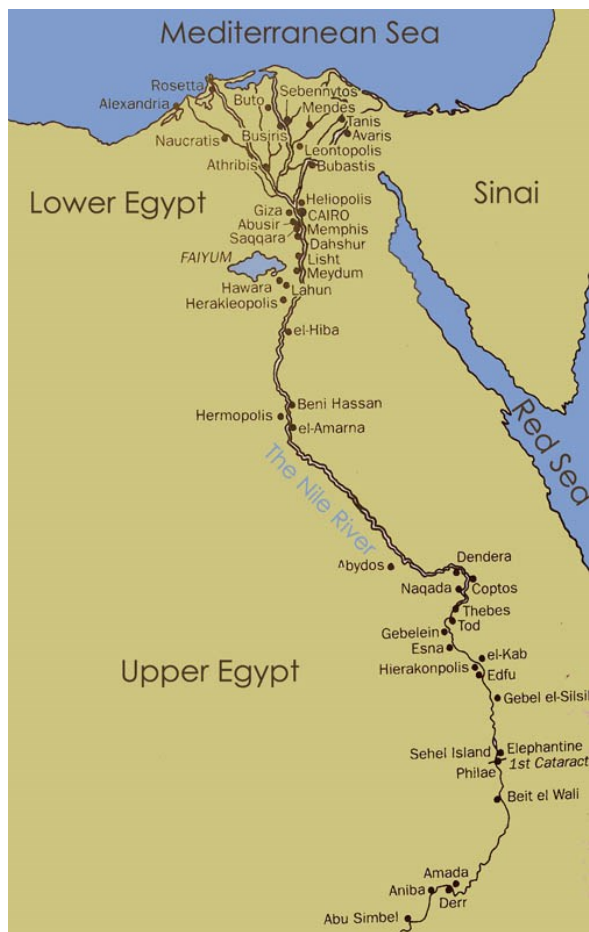
Ο Αιγυπτιακός πολιτισμός ανεπτύχθη κατ' αρχήν στην Άνω Αίγυπτο για να περιλάβει, αργότερα, και την Κάτω, όταν οι γεωλογικές συνθήκες έγιναν φιλικότερες. Θεωρείται από τους αρχαιότερους στην ιστορία και περιλαμβάνεται μεταξύ αυτών οι οποίοι ήσκησαν την εντονότερη και διαρκέστερη επίδραση στους λοιπούς πολιτισμούς. Ο κλάδος της Αιγυπτιολογίας εκτιμάται ότι ιδρύθηκε από τον Petrie, στην συνέχεια δε κοσμήθηκε από μια ολόκληρη σειρά ανασκαφών και μελετητών. Η ίδρυση ενός ενιαίου πολιτικού συστήματος οργάνωσης της χώρας, η εγκαθίδρυση φορολογικού συστήματος, η υιοθέτηση του ημερολογίου των 365 ημερών, η γραφή και η τήρηση βασιλικών αρχείων, καθώς και η λήψη μέτρων για την θρησκευτική - ιδεολογική ομογενοποίηση της χώρας περιλαμβάνονται μεταξύ των σημαντικότερων επιτευγμάτων του. Ως αποτέλεσμα ο πολιτισμός αυτός ανεπτύχθη σε έξοχο επίπεδο, χαρακτηρίσθηκε δε από υψηλό καλλιτεχνικό αίσθημα, το οποίο αποτυπώθηκε στην ιδιαίτερη εικονογραφία του.

ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

1. Ο γεωγραφικός διρισμός της Αιγύπτου

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, Hdt.2.15-17, αλλά και τα διαθέσιμα στοιχεία η Αίγυπτος κατά την περίοδο πριν την ίδρυση της πρώτης δυναστείας ήταν διαχωρισμένη σε δύο μέρη. Η Άνω ή Θηβαΐς, κείμενη στα νότια μεταξύ Αφροδιτοπόλεως (Aftih) και Gebel διέθετε μερικά από τα πρωιμότερα οικιστικά κέντρα - όπως η Αβυδος, Όμβοι (Naqada), Κόπτος, Elkab και Ιεράκωνπόλις - ενώ η Κάτω περιελάμβανε το Δέλτα του Νείλου και έφθανε ως το Aftih.¹⁻¹ Κατά τον Ηρόδοτο μεταξύ των δύο περιοχών υπήρχαν σημαντικές διαφορές, εθεωρείτο δε ότι το ένα μέρος ανήκε στην Λιβύη - Αφρική (Άνω Αίγυπτος) το δε άλλο στην Ασία, το τελευταίο μάλιστα υπήρξε και γεωλογικώς ύστερο, *επίκτητο* (Hdt.2.5.1) εφ' όσον προήλθε από προσχώσεις πολύ αργότερα από το πρώτο. Η γεωγραφική διαίρεση και διαφοροποίηση και οι εξ αυτής προκύψασες πολιτικές συγκρούσεις διαμόρφωσαν μιάν ιδιαίτερη αντίληψη των

Αιγυπτίων απέναντι στα πράγματα, η οποία εκφράστηκε ποικιλοτρόπως, τόσο στον τομέα της ιδεολογίας όσο και στην καλλιτεχνική δημιουργία.¹⁻² Οι αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν σήμερα καταστήσει σαφές ότι οι κύριες αρχαιολογικές θέσεις κατά την Παλαιολιθική και Νεολιθική περίοδο, όσο και κατά την περίοδο Badari ευρίσκοντο συγκεντρωμένες στην Άνω Αίγυπτο, η κατάσταση δε άρχισε να αλλάζει κατά την δεύτερη φάση της Naqada,¹⁻³ αφού είχε προηγηθεί η αποξήρανση των προουπαρχόντων στην Κάτω Αίγυπτο ελών.

Εικ. 1_1: Χάρτης Αιγύπτου

Αξίζει να τονισθεί ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος της προδυναστικής περιόδου η κοινωνία της Κάτω Αιγύπτου παρέμεινε αταξική,¹⁻⁴ ενώ αυτή της Άνω παρουσίαζε κοινωνική διαφοροποίηση και ιεραρχία ήδη από την περίοδο Badari.¹⁻⁵ Η Άνω Αίγυπτος, πιο ανεπτυγμένη πολιτικά, απετέλεσε την κινητήρια δύναμη της ενοποιήσεως της χώρας, ενώ το Δέλτα υπήρξε αντικείμενο βλέψεώς της από ενωρίς, ως αναπόσπαστο και απαραίτητο στοιχείο για την οικοδόμηση μιάς οικονομίας βασιζόμενης στο πλεόνασμα. Επιπρόσθετα το Δέλτα παρείχε την δυνατότητα προσβάσεως στις πρώτες ύλες του Σινά αλλά και στα εμπορικά δίκτυα τα οποία εξετεινόντο στην Ανατολική Μεσόγειο, από την Συρο - Παλαιστίνη και την Μεσοποταμία ως την Κρήτη και το Αιγαίο, όπου αντικείμενα κύρους ήταν διαθέσιμα για την αναδύομενη άρχουσα τάξη της Αιγύπτου.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

2. 'Όνομάτων επίσκεψις'

Κάθε ένα από τα μέρη της αρχαίας Αιγύπτου είχε το όνομά του, στην δε Γραμμική Β' αναφέρεται το όνομα a3-qu-ri-ti-jo (Αιγύπτιος ή ο της Μέμφιδος ήτοι της Κάτω Αιγύπτου) αλλά και mi-sa-ra-jo (Μισραίος ή Μεστραίος) από το όνομα της χώρας το οποίο απαντάται συχνά σε Ακκαδικά και Ευαγοριτικά έγγραφα.^{2_1} Οι Αιγύπτιοι αποκαλούσαν την χώρα με διάφορα ονόματα, μεταξύ αυτών δε και το 'Kmt' (kemet) ήτοι 'μαύρη γή', ή *Χημία* κατά τον Πλούταρχο (Plut. *De Iside* 364c), πιθανώς από το χρώμα της ιλύος την οποία μετέφερε ο Νείλος ποταμός στην Κάτω Αίγυπτο.^{2_2} Οι ίδιοι οι κάτοικοι αναφέροντο στην Αίγυπτο και με την εναλλακτική ονομασία 'οι δύο χώρες' διακρίνοντας την *ta-shemau*, 'στενή γή' και *ta-mehu*, 'ευρεία γή', ακολουθώντας το υπόδειγμα που επιβάλλει η τοπογραφική εικόνα της χώρας, η οποία εκτείνεται κατά μήκος της κοιλάδος του Νείλου στην Άνω Αίγυπτο, αφ' ενός, και διευρύνεται στο Δέλτα, αφ' ετέρου.^{2_3} Πρίν κλείσουμε την αναφορά μας στα ονόματα σημειώνουμε ότι

σύμφωνα και με το 'Παλαιόν Χρονικόν' του Γ. Συγκέλλου η αρχαία ονομασία της Αιγύπτου ήταν *Αερία*, εν συνεχεία *Μεστραία* και τελικώς *Αίγυπτος*,²⁻⁴ το αρχαιότερο δε όνομά της μοιραζόταν και με την Κρήτη! (Ησύχιος, s.v. Αερία αλλά και LSJ, s.v. Αερία).

Αξιοσημείωτη είναι μία ακόμη ονοματική σύμπτωση μεταξύ Αιγύπτου και Κρήτης. Με το όνομα *Caphtor* ήταν γνωστή από την Βίβλο τοποθεσία της αρχαίας Κάτω Αιγύπτου στο Δέλτα του Νείλου,²⁻⁵ ενώ η λέξη αναφέρεται και σε Αιγυπτιακές πηγές, ταυτοποιούμενη όμως συνήθως με την Κρήτη. Επιπρόσθετα σε ιερατικά κείμενα της Ευαγορίτιδος (*Ugarit*) ο θεός *Kothar*, με τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά του Ηφαίστου, εμφανίζεται ως διαθέτων την έδρα του στην Κάτω Αίγυπτο (Μέμφιδα) και τον θρόνο του στην *Caphtor* (Κρήτη ή Κάτω Αίγυπτο;),²⁻⁶ χωρίς να είναι σαφές εάν πρόκειται για το ίδιο μέρος ή, απλώς, για διαφορετικά μεν αλλά με έντονη και στενή συσχέτιση. Επί του θέματος άλλοι μελετητές ομιλούν για ασάφεια της Ευαγοριτικής φιλολογίας,²⁻⁷ άλλοι ερμηνεύουν ελεύθερα ότι ο θεός ευρίσκεται στην έδρα του τόσο στην Κρήτη όσο και στην Αίγυπτο, ήτοι στα δύο σημαντικότερα κέντρα της τέχνης και τεχνολογίας της εποχής,²⁻⁸ ενώ άλλη άποψη αποδίδει την διπλή κατοικία του θεού στο γεγονός ότι το εμπόριο μετάλλου και τεχνολογικών προϊόντων εν γένει προς την *Ugarit* είχε προέλευση τόσο από την Κρήτη όσο και από την Αίγυπτο (!).²⁻⁹

Αποπειρώμενοι να προσεγγίσουμε το θέμα πειστικότερα, σημειώνουμε κατ' αρχήν ότι η Μέμφις θεωρείται ότι ιδρύθηκε από τον *Narmer* (Μήνη), αφού προηγουμένως αυτός διευθέτησε τον ρούν του Νείλου, δεικνύοντας προηγμένες γνώσεις μηχανικής

και μάλιστα υδραυλικής. Εν συνεχεία η Μέμφις απετέλεσε κέντρον εμπορίου, μάλιστα δε διέθετε ολόκληρο συνοικισμό όπου διαβιούσαν αλλοδαποί έμποροι, ενώ δεν έλειπαν και ναοί μη Αιγυπτιακών θεών, πλήρεις αφιερωμάτων από ξένους.^{2_10} Δεδομένης της ιδιαίτερης εκτιμήσεως της οποίας έχαιραν οι Μινωίτες καλλιτέχνες δεν αποκλείεται, κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο, να υπήρχε εγκατάστασή τους στο κοσμοπολιτικό αυτό κέντρο, όπως έχει συμβεί στην Αίγυπτο και σε άλλες θέσεις και περιόδους.^{2_11} Άλλωστε Μινωίτες ναυπηγοί ήσαν κατά την περίοδο αυτή εγκατεστημένοι στην Μέμφιδα, κατασκευάζοντες πλοία για λογαριασμό του Thutmosis III.^{2_12} Επιπρόσθετα ο Petrie έχει πιστοποιήσει την ύπαρξη Ελλαδικών οικισμών στο Gurob (XVIII δυναστεία) και στο Kahun (ή Lahun, XII δυναστεία), θέσεις πλησίον της Μέμφιδος, για να μην αναφερθούμε στους βασιλείς της XVI (;) δυναστείας οι οποίοι περιέργως απεκλήθησαν *Έλληνες βοσκοί βασιλείς!*^{2_13}

Πέραν του ελλαδικού οικισμού της Υστερης Εποχής του Χαλκού,^{2_14} στην Gurob ανευρέθη και ομοίωμα πεντηκοντόρου σκάφους επί τροχών, το οποίο από την Wachsmann αναγνωρίσθηκε ως ακολουθούν το Μυκηναϊκό πρωτότυπο,^{2_15} όπως, άλλωστε, και το αργυρό ομοίωμα το οποίο ανεσκάφη στον τάφο της Ahhotep.^{2_16} Στενότερη χρονολογική συσχέτιση με το Αιγαίο βεβαίως αναγνωρίζει η ίδια βασιζόμενη σε πήλινο θραύσμα ομοιώματος πλοίου από τον Πύργο Λιβανάτων,^{2_17} ενώ σημειώνει την ύπαρξη στην Αίγυπτο και άλλων αναπαραστάσεων Αιγαιακών πλοίων, συγκεκριμένα σε τοιχογραφίες του Medinet Habu και σε γράφημα από την όαση Dakhla.^{2_18} Η Wachsmann συσχετίζει το τροχήλατο ομοίωμα πλοίου του Gurob με το πλοίο επί του οποίου επέβαινε

ο Διόνυσος κατά την θριαμβευτική πομπή των Ανθεστηρίων, το οποίο απαντάται στην ζωφόρο του Αττικού Ημερολογίου. Μάλιστα το ίδιο ομοίωμα παραπέμπει πιθανώς σε κάποιο είδος πλοιαφεσίων, ήτοι τελετής η οποία τεκμηριώνεται αργότερα ως εορτή των ναυτιλλομένων. Η εορτή ετελείτο προς τιμήν της Ίσιδος και περιελάμβανε εικονική ναυσιπλοΐα και μεταφορά του αγάλματος της θεάς πάνω σε ιδιαίτερο πλοίο και συνοδεία πομπής, περιγράφεται δε πρώτον από τον Απουλήιο (Apuleius, *Apul. Met.* 11.17),^{2_19} κατά την εξιστόρησή του για το σχετικό ιερό της Ίσιδος *Ευπλοίας* – *Φαρίας* – *Πελαγίας* στις Κεγχρεές! Όμως η Ίσις υπήρξε μεταξύ των τεσσάρων κυριοτέρων θεοτήτων του *Βασιλείου του Βοσπόρου*, εκεί δε τεκμηριώνεται επίσης η διεξαγωγή πλοιαφεσίων από παλαιότερα.^{2_20}

Εικ. 2_1: Αργυρό Αιγυπτιακό ομοίωμα σκάφους Μινωικού τύπου ευρεθέν στον τάφο της Ahhotep

Άλλωστε και η Ahhotep (ή Aahotpe), όπου το άλλο ομοίωμα Αιγαιακού πλοίου, εμφανίζει και άλλες συσχετίσεις με τον Ελλαδικό χώρο. Πράγματι σε ταφική επιγραφή αποκαλείται *Κυρία των Haunebu*, περιοχής συνήθως ταυτοποιούμενης με τις νήσους

του Αιγαίου, στον δε τάφο της ευρέθησαν τελετουργικός πέλεκυς, περιδέραιο και ξίφος με εμφανείς τις Αιγαιακές

Εικ. 2_2: Πέλεκυς του Ahmose με Αιγαιακό γρύπα

επιρροές.^{2_21} Στην Αίγυπτο Μινωικά χαρακτηριστικά όπως ο γρύπας με το προσαρμοσμένο σπειροειδές σχέδιο στα φτερά και με ένθετες παραστάσεις κατά την ακολουθούμενη στην Αιγαιακή μεταλλοτεχνία τακτική, καθώς και η αναπαράσταση του ανεστραμμένου τοπίου και του καλπάζοντος ζώου εμφανίζονται σπανίως,^{2_22} για παράδειγμα στον πέλεκυ και την μάχαιρα του Ahmose, τα οποία ευρέθηκαν στον τάφο της μητέρας του, της βασίλισσας Ahhotep II. Σημειώνεται ότι

το επιτραχήλιο ή ευρύ περιδέραιο (Cairo Museum nr. 52672) της βασίλισσας φέρει στα δύο άκρα του κεφαλές ιέρακος, περιλαμβάνει δε πλείστα Αιγυπτιακά διακοσμητικά και συμβολικά στοιχεία, καθώς και άλλα αλλοδαπής προελεύσεως (Amu/Hyksos ?), όμως οι σπείρες και τα ζώα στην ιπτάμενη στάση αναπηδήσεως αποτελούν χαρακτηριστικά Αιγαιακά στοιχεία. Άλλωστε ακόμη και το όνομά της (σημαίνουν 'η σελήνη - μήνη - είναι ικανοποιημένη') έχει, ίσως υπερβολικά, συσχετισθεί με αυτό της Αλκμήνης, ενώ από τον Sweeney και τους Kelder, Cole and Cline έχει καταγραφεί η υπόνοια ότι υπήρξε Αιγαία πριγκίπισσα.^{2_23} Στο ξίφος του Ahmose (Μουσείο Καΐρου CG 52658 και 52659) ο Hankey αναγνωρίζει την Αιγαιακή εγχάρακτη τεχνική, ενώ η απεικόνιση ερμηνεύεται ως

συμβολισμός της νίκης του Αιγυπτιακού λέοντος επί του Αιγαιακού ταύρου.^{2_24}

Εικ. 2_3: Περιδέραιο της Ahhotep

Εικ. 2_4: Παράσταση πλοιαφειών (Navigium Isidis) σε μωσαϊκό από την Όστια

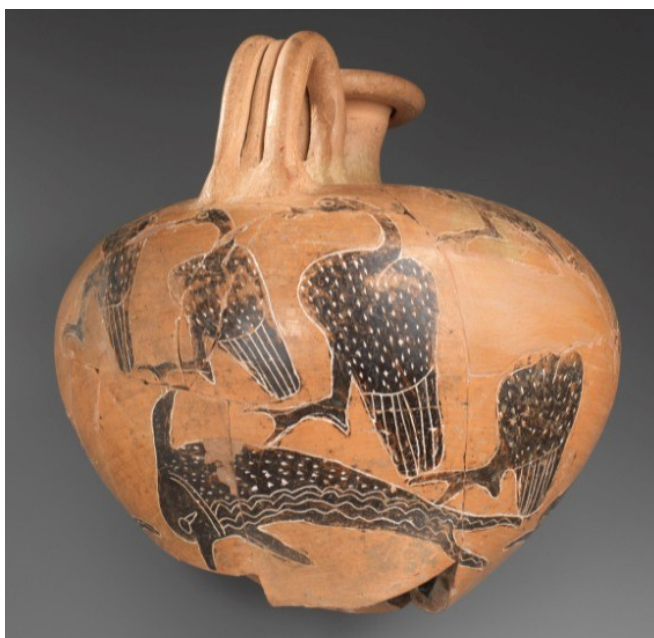
Ο οικισμός στην Lahun θεωρείται πράγματι ως κατοικούμενος από Αιγαιακό κυρίως πληθυσμό, ο οποίος υπετάχθη

από τον Σέσωστρι κατά την διάρκεια μακράς νικηφόρου εκστρατείας του στην Ασία και Ευρώπη, Hdt.2.102-108 και Diod.2.53-58,^{2_25} και, μαζί με άλλους, μετεγκατεστάθη βιαίως στην Αίγυπτο, όπου χρησιμοποιήθηκε για την ανέγερση πυραμίδων και την πραγματοποίηση άλλων τεχνικών έργων.^{2_26} Ο οικισμός εκτίσθη βάσει πολεοδομικού σχεδίου, περιελάμβανε δε έναν αριθμό μεγάλων και πολυτελών κατοικιών, προοριζόμενων, προφανώς, για την άρχουσα τάξη.^{2_27} Άλλωστε πέραν των αιχμαλώτων, στην ίδια θέση πιθανολογείται επίσης η παρουσία Μινωιτών αρχιτεκτόνων και εμπόρων και ίσως Κυπρίων τεχνικών.^{2_28}

Εικ. 2_5: Αιγαιακή Κεραμική από το Lahun (XII δυναστεία)

Υπέρ της υπάρξεως εκτεταμένων επαφών με την Κρήτη συνηγορεί η ανεύρεση κυρίως στην περιοχή περί την Μέμφιδα Μινωικών κομψοτεχνημάτων της περιόδου των δυναστειών XI, XII και XIII.^{2_29} Από αυτήν περίοδο χρονολογούνται θραύσματα Μινωικών αγγείων ανασκαφέντα από το Lischt (τάφος 879 και πυραμίδα του Amenemhet I), Kahun, Harageh (τάφος 326), την Αβυδο (τάφος 416), το Tel el-Dab^a κ.α. Τα ευρήματα στο Harageh εκτιμώνται ως προερχόμενα από πληθυσμό παρόμοιο με αυτόν του Kahun, αλλά υψηλότερης στάθμης.^{2_30} Επίσης ο Evans έχει σημειώσει ότι ανθρωπόμορφο αγγείο ανασκαφέν στο Rifeq σε στρώμα της XI δυναστείας ανήκει σε Κρητικό τύπο της ΠΜ III περιόδου,^{2_31} ενώ το περίφημο Αγγείο με τα Δελφίνια, από τον τάφο 879 του Lischt παρέχει ενδείξεις μεταφοράς διακοσμητικών επιρροών και καλλιτεχνικών προσεγγίσεων από το Αιγαίο και την Συρο - Παλαιστίνη.^{2_32}

Εικ. 2_6: Το αγγείο με τα δελφίνια (Lischt)

Άλλωστε μέρος των κοσμημάτων των δύο πριγκιπισσών Mereret και Chenemet, θυγατέρων του Amenemhat II της XII δυναστείας, έχει ταυτοποιηθεί ως Μινωικής καταγωγής,^{2_33} ενώ πιθανολογείται ότι έργο των ίδιων χειρών είναι και κρεμαστό κόσμημα από μη συλημένο τάφο της ίδιας δυναστείας από το Riqqeh.^{2_34} Το τελευταίο με την σειρά του προσομοιάζει με το θαυμάσιο επιστήθιο κόσμημα της πριγκίπισσας Sit-hathor-ynef,^{2_35} το οποίο φέρει το όνομα του Senwosret II, αλλά ο κατάλογος θα ήταν ελλιπής εάν δεν αναφερόμασταν στον γνωστό θησαυρό Tôd, ο οποίος περιλαμβάνει πλήθος εξαιρετικών Μινωικών κομψοτεχνημάτων.^{2_36} Σημειώνεται ότι ο μυθικός κύκλος του Βάαλ, από όπου οι αναφορές στον Kothar, χρονολογείται περί τις αρχές του 14^{ου} αιώνας, περίοδο κατά την οποία στην Ευαγορίτιδα (Ugarit) εβασίλευσε ο Έλληνας Niqmaddu II ή Νικομήδης.^{2_37} Άλλωστε ο Αιγύπτιος θεός Ptah αναγνωρίζεται ως ανάλογος του Ηφαίστου (ή και του Δαιδάλου) και βεβαίως του Kothar.^{2_38}

Ο Μανέθων έγραψε για τους προκατόχους των βασιλέων της πρώτης δυναστείας αποκαλώντας τους με τα ονόματα 'Θεοί', 'Ημίθεοι' και 'Νέκυες και Ημίθεοι', εξ αυτών δε αναφέρουμε τον πρώτον *Ηφαιστο* κατά Μανέθωνα, ενώ η σύγχρονη ιστοριογραφία γνωρίζει δύο μόνον, αμφοτέρους της Άνω Αιγύπτου, τον Ka και τον Βασιλέα - Σκορπιό.

Η Άνω και η Κάτω Αίγυπτος ενοποιήθηκαν από τον πρώτο βασιλέα Narmer (Menes ή Μήνης Θινίτης κατά Μανέθωνα ή Μίν, HdT.2.4.2) στο τέλος της τετάρτης χιλιετίας, το όνομα δε του τελευταίου συσχετίστηκε ασαφώς με αυτό του Μινωίτη ηγεμόνος. Στις αρχές του εικοστού αιώνας είχε επικρατήσει η άποψη ότι

ο πολιτισμός της Αιγύπτου ήταν, σε ένα τουλάχιστον βαθμό, έργο μίας νέας φυλής, όμως η θεωρία αυτή εγκατελήφθη.^{2_39} Η λεγομένη θεωρία της 'Δυναστικής Φυλής' εκτιμούσε ότι η δημιουργία του Αιγυπτιακού κράτους και η ακολουθήσασα εκρηκτική ανάπτυξη ήταν αποτέλεσμα εισροής στην άνω Αίγυπτο μίας νέας φυλής, βασίσθηκε δε σε αρχαιολογικά δεδομένα αλλά και σε ανθρωπομετρικές έρευνες σε σκελετικά υπολείμματα.^{2_40} Πάντως θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Αίγυπτος άργησε να εισέλθω στην Νεολιθική Εποχή κατά δύο χιλιετίες περίπου εν σχέσει προς το Αιγαίο,^{2_41} ενώ καθυστέρηση υπήρξε και στην εμφάνιση της γεωργίας,^{2_42} την έναρξη της Εποχής του Χαλκού αλλά και του Σιδήρου,^{2_43} με την τελευταία να εγκαινιάζεται από τους Φιλιισταίους.

Εικ. 2_7: Μινωικής εμπνεύσεως Αιγυπτιακό αγγείο από το Lahun

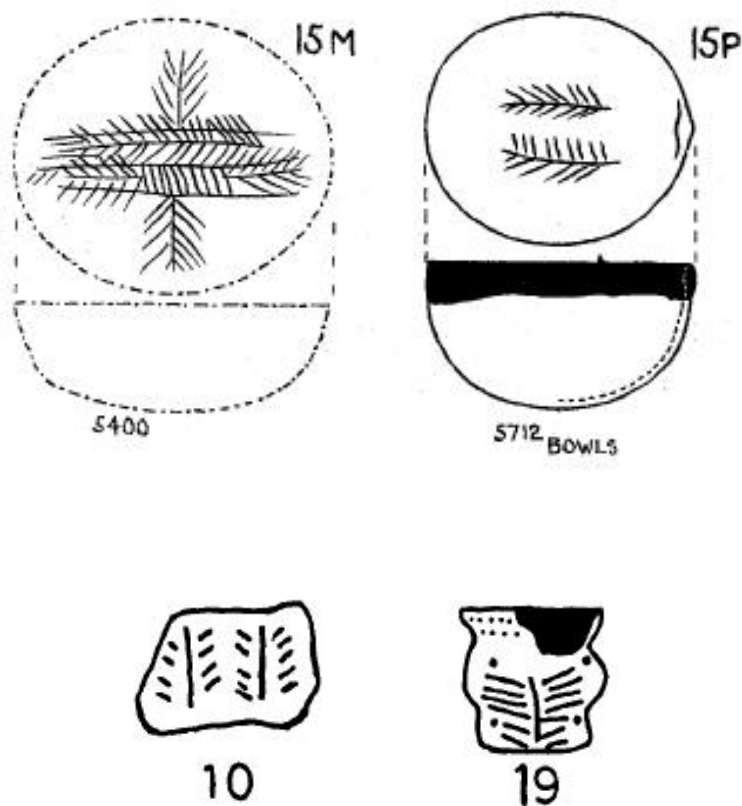
ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

3. Αγγειοπλαστική

3.1 Badari και Κνωσός της Μέσης Νεολιθικής

Σύμφωνα με τους Brunton και Caton-Thompson το προδυναστικό πολιτιστικό σχήμα Badari της Άνω Αιγύπτου, αναπτυχθέν στο δεύτερο ήμισυ της πέμπτης χιλιετίας, παρουσιάζει, όσον αφορά στην αγγειοπλαστική, αναλογίες με την περίπου σύγχρονη Μέση Νεολιθική περίοδο της Κρήτης,^{3_1} αυτές δε έγκεινται, μεταξύ των άλλων, στην κυματοειδή μορφή αλλά και στα εγχάρακτα θέματα φυτών, κοινά χαρακτηριστικά αμφοτέρων.^{3_2} Πράγματι σε στρώματα της Κνωσού χρονολογηθέντα στην Μέση Νεολιθική (MN) περίοδο, ήτοι στο δεύτερο ήμισυ της πέμπτης χιλιετίας, αλλά και στην προηγηθείσα Πρώιμη Νεολιθική (ΠΝ) ΙΙ,^{3_3} τού πρώτου ημίσεως της πέμπτης χιλιετίας, έχουν ευρεθεί θραύσματα αγγείων εγχάρακτων και στικτών με ότι μπορεί να θεωρηθεί ως πρώιμη προσπάθεια να αποδοθεί η μορφή του φύλλου ή κλάδου.^{3_4} Επίσης τα ευρήματα της Νεολιθικής

Κνωσσού επιβεβαιώνουν ότι η κυματοειδής διακόσμηση επικρατούσε ήδη από την ΠΝ ΙΙ, άρχισε δε βαθμιαία να υποχωρεί στην συνέχεια.^{3_5} Η εμπίεστη τεχνική υιοθετήθηκε στην προδυναστική Αιγυπτιακή αγγειοπλαστική για να αποδώσει το λεγόμενο θέμα του συνεστραμμένου σχοινού, συνήθως σε κατακόρυφη διάταξη και συχνά εν συνδυασμό προς εγγάρακτες τομές.^{3_6} Η ίδια διακοσμητική άποψη απαντάται και στην Κρήτη της Τελικής Νεολιθικής, συνεχίζεται δε και κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.^{3_7}

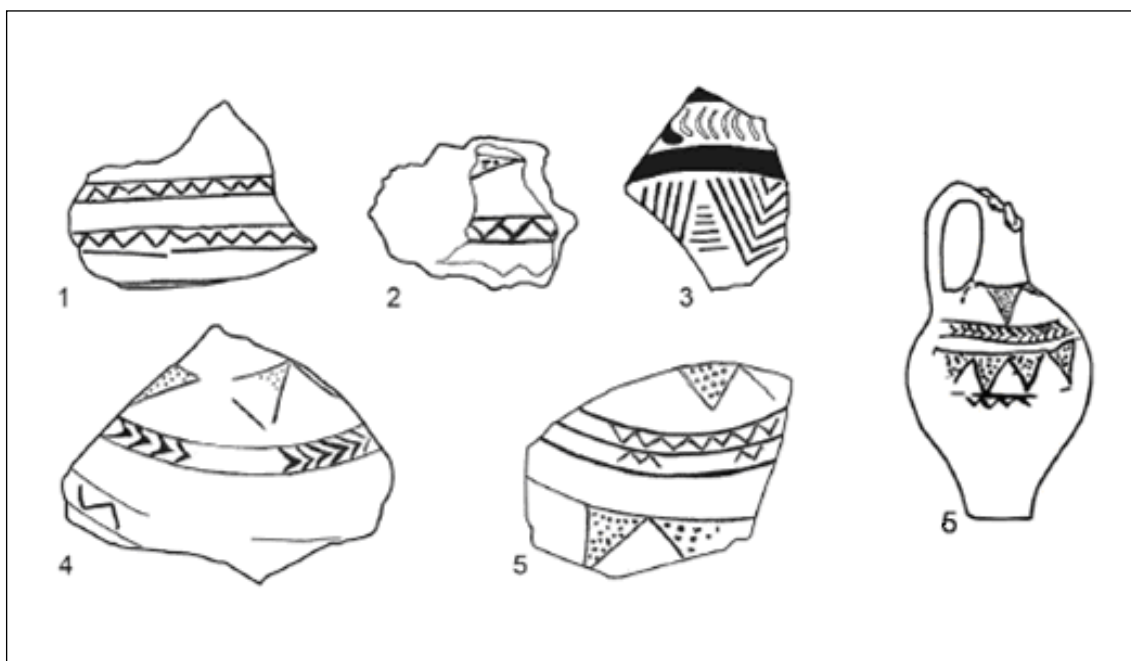
Εικ. 3_1: Διακόσμηση φύλλου σε αγγεία Badari (S400, S712) και σε θραύσματα αγγείων της Κνωσσού (ΥΝ, 10) και Φαιστού (ΤΝ, 19)

3.2 Naqada και Κνωσσός της Πρώιμης και Τελικής

Νεολιθικής

Από την Τελική Νεολιθική ή την Υπονεολιθική Κνωσσό προέρχονται κεραμικά, ανασκαφέντα από τον Mackenzie, τα οποία διαθέτουν εγχάρακτη λευκή διακόσμηση.^{3_8} Τα κεραμικά αυτά παρουσιάζουν 'εκπληκτική ομοιότητα' με αντίστοιχα Αιγυπτιακά τα οποία ο Petrie έχει ανασκάψει από την Naqada και την Μικρά Διόσπολιν, χαρακτηρίζοντάς τα *στιλβωτή ερυθρά κεραμική με γραμμική διακόσμηση* (polished red pottery with white cross-lines) και *κεραμική με γραμμική διακόσμηση* (cross lined pottery) αντιστοίχως.^{3_9, 3_10} Ο Mackenzie έχει εκτιμήσει ότι τα Αιγυπτιακά αποτελούσαν εισαγωγή από το Αιγαίο, ενώ δεν παρέλειψε να σημειώσει την ύπαρξη αναλόγου τύπου αγγείων στην Τροία του πρώτου στρώματος.^{3_11} Είναι σημαντικό να συμπληρωθεί ότι η τεχνική της εγχάρακτης διακοσμήσεως κεραμικών, ακολουθούμενη εν συνεχεία από την πλήρωση της εσοχής με λευκή, ασβεστολιθική ουσία είχε υιοθετηθεί στον Ελλαδικό χώρο ήδη από την Νεώτερη Νεολιθική (4800-4500 π.Χ.), όπως δείχνουν ευρήματα του Διμηνίου Μαγνησίας, ενώ νεώτερες ανασκαφές έχουν ανακαλύψει τεκμήρια αυτής της τεχνικής στην Κνωσσό της Πρώιμης Νεολιθικής Ι (6500/6400-6000/5900 π.Χ.).^{3_12} Τόσον στο Νεολιθικό Διμήνι όσον και στην Αίγυπτο, αλλά και την Βασιλική, η περιγραφείσα τεχνική αποσκοπούσε στον τονισμό της διακοσμήσεως των αγγείων.

Αγγεία της ίδιας τεχνικής ανεσκάφησαν επίσης και στον ΠΚ Κάβο – Δασκαλειό^{3_13} και στην προϊστορική Φυλακωπή Μήλου, η δε ομοιότητα με τα αντίστοιχα Αιγυπτιακά υπογραμμίσθηκε από τον ανασκαφέα στην σχετική έκθεσή του με σαφήνεια.^{3_14} Γνωστού όντος ότι η τεχνική απαντάται στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο ήδη από την Νεώτερη Νεολιθική, στην Κνωσό ομοίως από την ίδια περίοδο, συνεχίζεται δε στην Βασιλική, είναι απορίας άξια η διατύπωση του Atkinson: "Θα ήταν ενδιαφέρον να προσδιορισθεί σε ποια χρονική περίοδο αυτή η τεχνική, τόσον εξέχουσα στην πρώιμη κεραμική της Αιγύπτου, Ανατολίας και Ευρώπης, ευρήκε τον δρόμο της προς τις Κυκλάδες".^{3_15}

Εικ. 3_2: Θραύσματα αγγείων τύπου Αβύδου από τάφους της I δυναστείας (1-5) και από την Σαχάρα (6)

Εικ. 3_3: Θραύσματα αγγείων TN II (4900-4500 π.Χ.) από την Κνωσό

Εικ. 3_4: Αγγείο Naqada Ic και ραμφόστομη φιάλη Νάξου ΓΚ II, αμφότερα με εσωτερική διακόσμηση σταυρωτά διαγραμμισμένων τριγώνων

Στην προ- και πρωτο-δυναστική Αίγυπτο, όμως, εμφανίζεται πληθώρα διακοσμητικών στοιχείων, πέραν των ήδη αναφερθέντων, τα οποία σηματοδοτούν την πιθανή διάχυση Αιγαιακών προτύπων ή, έστω, την υιοθέτηση από αμφότερους τους χώρους κοινού εν μέρει διακοσμητικού θεματολογίου. Πράγματι η σπείρα εμφανίζεται κατά την Naqada I σε ερυθρό αγγείο με λευκή διακόσμηση από το el-Amrah μαζί με τα γνωστά μας στικτά τρίγωνα, τα οποία - κατά τους ανασκαφείς - παραπέμπουν στην κεραμική της Αβύδου,^{3_16} με τις γνωστές Αιγαιακές

συσχετίσεις. Το θέμα της σπείρας παρουσιάζει ευρεία γεωγραφική διασπορά από το απώτατο παρελθόν, είναι δε ιδιαίτερα δημοφιλές στον Αιγαιακό χώρο όπου διακοσμεί σειρά αγγείων από την νεολιθική Θεσσαλία - Μακεδονία,^{3_17} φιάλη από την βραχοσχισμή στα Πάρτιρα Κρήτης και το κοιμητήριο του Ιεροκάμπου - Λεβήνος ΙΙ της ΤΝ,^{3_18} κόσμημα από την Πολιόχνη της κυανής περιόδου,^{3_19} τεκμήρια από τον κύκλο Γρόττας - Πηλού της ΠΚ Ι κ.α.

Εικ. 3_5: Αγγείο Naqada II (UC6349) και Διμηνίου (ΥΝ), αμφότερα φέροντα την σπείρα

3.3 Κεραμεική της Βασιλικής

Από την άλλη η τεχνική της διάστικτης - φλογωτής κεραμεικής της Βασιλικής έχει υποστηριχθεί ότι συνιστά

Αιγυπτιακή επιρροή, προερχόμενη από την μελανοστεφή κεραμεική (black-topped),^{3_20} αν και αναγνωρίζεται ότι τα Κρητικά αγγεία είναι πιο καλλιτεχνικά από τα Αιγυπτιακά ενώ διαθέτουν και πρωτότυπη σχεδίαση.^{3_21} Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να αναφερθεί εδώ ότι κεραμικά προσομοιάζοντα προς αυτά της Βασιλικής φέρονται ανασκαφέντα και στην θέση Anau,^{3_22} γνωστό οικιστικό κέντρο συνδεδεμένο με τον πολιτισμό του Ωξου (BMAC), στο σημερινό Τουρκμενιστάν.

Περαιτέρω συσχέτιση του Anau με την Μινωική Κρήτη έχει παράσχει ο καθηγητής H. Schmidt, ο οποίος συνόδευσε την αποστολή Pumpelly, σημειώνοντας την εκεί ανασκαφή τρίπλευρου πρισματικού λίθου, φέροντος απεικονίσεις 'Μινωικών θεμάτων'.^{3_23} Στο Anau έχει ανευρεθεί και σφραγίδα φέρουσα απεικονίσεις συμβόλων τα οποία, κατά τον γράφοντα, παρουσιάζουν συσχέτιση με Κρητικά σύμβολα,^{3_24} εμφανιζόμενα στις Κρητικές σφραγίδες CMS II.2 201d, CMS VI 088c και CMS II.2 121. Ένα μοναδικό εύρημα καλαθοπλεκτικής / υφάσματος προερχόμενο από το Anau (στρώμα 14, τετάρτης χιλιετίας ήτοι Χαλκολιθικής εποχής), έχει οδηγήσει στην υπόθεση για διάχυση της σχετικής υφαντικής τεχνικής από την Εγγύς Ανατολή ή την Θεσσαλία / Μακεδονία όπου τα σχετικά ευρήματα αφθονούν και είναι παλαιότερα.^{3_25} Από την άλλη η Barber έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού υπήρχε εμπορική σύνδεση Anau και Κεντρικής Ευρώπης, περιλαμβάνουσα ενδιάμεσως την Τροία και Θράκη, μέσω της οποίας διεξήγετο εμπόριο υφαντικών σφονδύλων.^{3_26} Άλλωστε ο Evans έχει σημειώσει την ύπαρξη ομοιοτήτων μεταξύ στεατοπυγικών ειδωλίων της νεολιθικής Κνωσσού και του Anau.^{3_27}

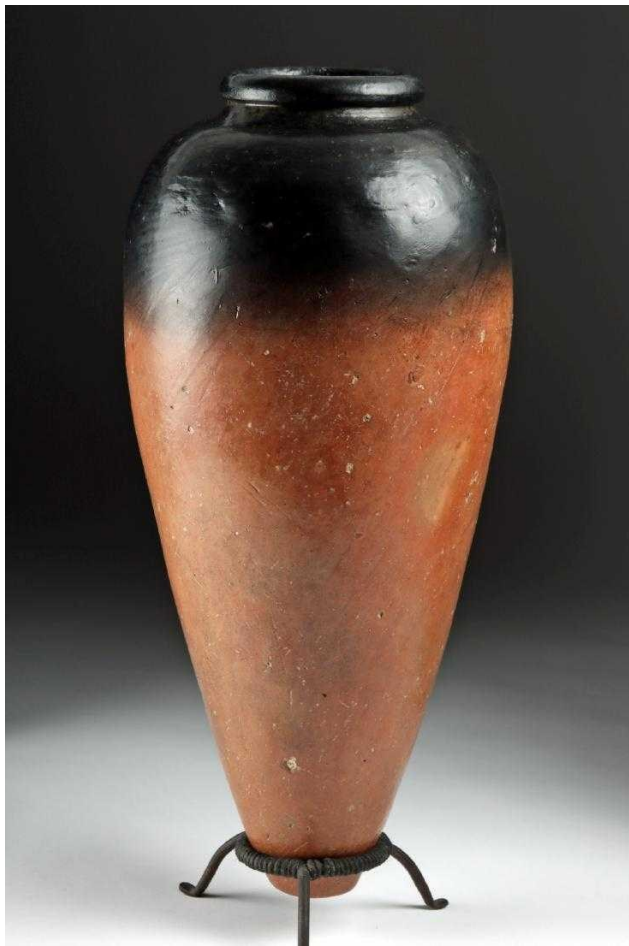

Εικ. 3_6: Αγγείο ρυθμού Βασιλικής

3.4 Μελανοστεφής κεραμική

Η μελανοστεφής κεραμική χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη μελανόμορφης στιλβωμένης ζώνης κάτω από το χείλος, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια παραμένει καστανέρυθρη, λειασμένη ή μη. Αυτή η κεραμική είναι παρούσα κατά την πρώιμη φάση της Ύστερης Νεολιθικής σε όλες τις θέσεις της Ανατολικής Μακεδονίας, ανευρίσκεται όμως και στην Θεσσαλία (Πρώτο-Σέσκλο, περίπου 6000 π.Χ.) και στο Αιγαίο (Σάλιαγκος, σπήλαιο Αγίου Γάλακτος, Εμπορειό, Τηγάνι, Λιμενάρια Θάσου),^{3_28} ενώ δεν λείπει και από την νεολιθική Ευρώπη, του πολιτιστικού κύκλου Vinča A και B.^{3_29} Στην ΒΔ Ανατολία, όχι μακριά από την Τρώαδα, ανεσκάφησαν επίσης αγγεία της μελανοστεφούς κεραμικής, κάτω από στρώμα Τεφράς Μινυακής, ακολουθώντας

χρονολογικώς κεραμεικά της Τροίας Ι, χρονολογούμενα δηλαδή στο πρώτο ήμισυ της τρίτης χιλιετίας, όμως υπάρχουν ευρήματα και από την ύστερη Χαλκολιθική.^{3_30}

Εικ. 3_7: Μελανοστεφές αγγείο Naqada II/III

Τέλος η μελανοστεφής κεραμεική καθώς και η διάστικτη - φλογωτή απαντά και σε αγγεία τάφων του Ψεματισμένου Κύπρου, της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, ήτοι του τελευταίου τετάρτου της τρίτης χιλιετίας, ενώ η φλογωτή είναι παρούσα και στο Τσαγγλί Λαρίσης της Μέσης Νεολιθικής.^{3_31} Με βάση τα ανωτέρω

η μελανοστεφής κεραμεική της Αιγύπτου φαίνεται ότι, χρονολογικά τουλάχιστον, ακολούθησε αυτήν της Μακεδονίας (και της Vinča) με καθυστέρηση υπέρ τις δύο χιλιετίες, υιοθέτησε δε σειρά καινοτόμων διακοσμητικών 'εργαλείων' γνωστών στο Αιγαίο ήδη από την περίοδο Πρό-Σέσκλου, όπως οι νυχιές, τα αποτυπώματα δακτύλων, οι χαράξεις με φτερά, κόκκαλα πτηνών ή λεπτό καλάμι, οι τσιμπιές, οι στίξεις κ.ά.^{3_32}

3.5 Κύλικες και σκευομορφισμός

Μεταξύ των κεραμεικών τα οποία ευρέθησαν στις νεολιθικές οικίες της Κνωσού περιλαμβάνονται αγγεία τα οποία εθεωρήθησαν ως οι πρόδρομοι των μετέπειτα τελειοποιηθεισών κυλικών, όπως αυτές του πλησίον κειμένου Πύργου από την ΠΜ Ι περίοδο.^{3_33} Μερικά θραύσματα δειγμάτων παρέχουν ισχυρή βάση ώστε να θεωρηθούν ως απομιμήσεις αναλόγων μεταλλικών αγγείων, όπως συνέβη άλλωστε σε σειρά ολόκληρη περιπτώσεων Μινωικών κεραμεικών. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον έγκειται εις το ότι, τουλάχιστον στην ανωτέρω αναφερθείσα από τον Evans περίπτωση, το αντίστοιχο ορειχάλκινο αγγείο ανευρέθη από τον Petrie στον τάφο του τελευταίου βασιλέως της δευτέρας Αιγυπτιακής δυναστείας, τον Khasekhemui (ή Khasekhemwi) ή Χενερή κατά Μανέθωνα, τον 'κυρίαρχο των δύο βασιλείων τα οποία ευρίσκονται εν ειρήνη υπ' αυτόν'.^{3_34} Βεβαίως θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κεραμεική κύλιξ της νεολιθικής Κνωσού χρονολογείται στην περίοδο η οποία λήγει στα μέσα της

τετάρτης χιλιετίας, οπότε άρχισε η ΠΜ Ι, ενώ ο Χενερής εβασίλευσε σχεδόν μία χιλιετία αργότερα. Ο Evans σημειώνοντας το γεγονός καταλήγει στην διαπίστωση ότι η μεταβατική νεολιθική φάση της Κνωσού ενδέχεται να επικαλύπτει μερικώς την έναρξη της δυναστικής περιόδου,^{3_35} άποψη η οποία δεν μπορεί να γίνει δεκτή, με βάση την χρονολόγηση η οποία σήμερα θεωρείται ισχύουσα, σύμφωνα με την οποία η αρχή της δυναστικής περιόδου (περί το 3100 π.Χ.) τοποθετείται σαφώς μετά την λήξη της νεολιθικής και την έναρξη της ΠΜ Ι (3500 π.Χ.). Φαίνεται λοιπόν ότι ο Αιγυπτιακός χάλκινος κύλιξ έπεται τού Κρητικού κεραμεικού κατά εκατονταετίες, αυτό δε το συμπέρασμα δεν φαίνεται εύκολα ανασκευάσιμο!

Με την ευκαιρία επαναλαμβάνουμε στο σημείο αυτό ότι ήδη από την ΠΜ Ι περίοδο έχουμε στην Κρήτη ορειχάλκινα αντικείμενα, μεταξύ αυτών δε είναι σκόπιμο να αναζητήσουμε το ανάλογο τής ανωτέρω κεραμεικής κύλικος και, ενδεχομένως, το υπόδειγμα του ύστερου Αιγυπτιακού του Χενερή!^{3_36} Σε καθαρώς νεολιθικό στρώμα, και μάλιστα αρκετά εκατοστά κάτω από επίσης νεολιθικό στρώμα της οικίας Α της Κνωσού, ανεσκάφη από τον Evans απλός επίπεδος πέλεκυς από χαλκό, ο οποίος από τον ίδιο χαρακτηρίσθηκε ως εισαγωγή από την Αίγυπτο, χωρίς προς τούτο να παρέχεται κανένα στοιχείο ή έστω ένδειξη, εκτιμώντας απλώς ότι δεν θα μπορούσε να είναι Μινωικός.^{3_37} Η άποψη αυτή, μη διαθέτουμε κανένα έρεισμα, ευρίσκετο απλώς σε αρμονία με την τότε επικρατούσα άποψη περί εισαγωγής της τεχνικής επεξεργασίας του χαλκού στην Κρήτη από την Αίγυπτο, άποψη η οποία πλέον έχει ανατραπεί.^{3_38} Αναφορικά προς τον χαρακτηρισμό του πελέκεως ως Αιγυπτιακού,

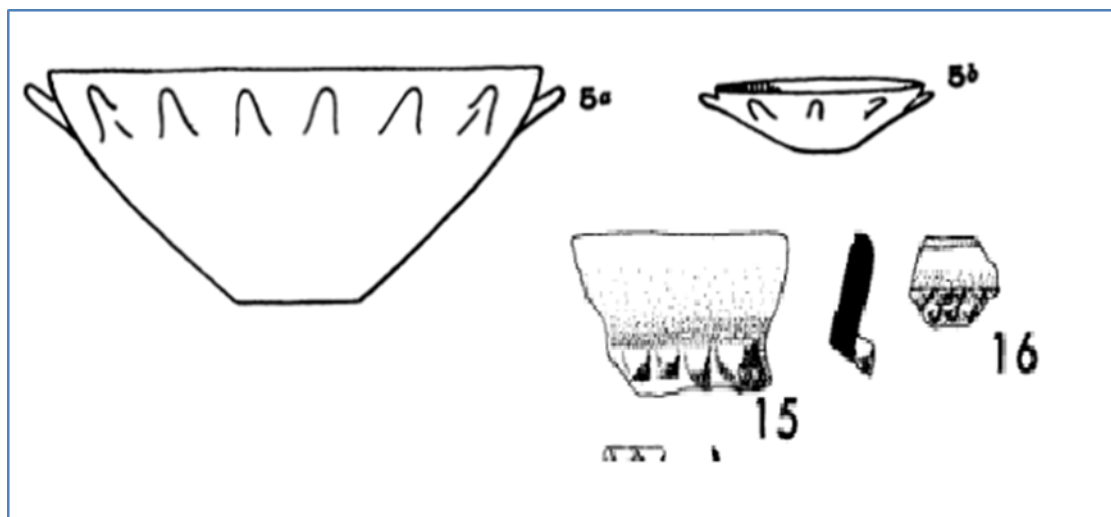
σημειώνουμε ότι στην Αίγυπτο κατά την περίοδο Badari έχουν ανασκαφεί ελάχιστα χάλκινα αντικείμενα, μικρά και απλά,^{3_39} στην δε ακολουθήσασα περίοδο Naqada (4000-3200 π.Χ.) ο αριθμός των ευρημάτων αυξάνεται ελαφρώς, αυτά δε εμφανίζονται υπό την μορφή εργαλείων ή διακοσμητικών χρηστικών αντικειμένων κύρους.^{3_40} Τα χάλκινα αναθήματα υποκαθιστούν τα λίθινα (από πυριτόλιθο), ως αντικείμενα κύρους στους τάφους των ευγενών, μόλις στα τέλη της τρίτης δυναστείας, παρέχοντάς μας μίαν ένδειξη για την αργή πορεία εισόδου της Αιγύπτου στην Εποχή του Χαλκού.^{3_41}

Στον Αιγαϊακό χώρο η εμφάνιση του χαλκού φαίνεται ότι προηγείται σημαντικά της Αιγύπτου, δεδομένου ότι έχουν ανασκαφεί τέσσερεις επίπεδοι πελέκεις της Τελικής Νεολιθικής περιόδου, δύο από το Σέσκλο, ένας από την Αλεπότρυπα και ένας από τα Πευκάκια, ενώ υπάρχουν και άλλοι από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού I και II.^{3_42} Όμως θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εικόνα μας για την πρώιμη μεταλλουργία του Αιγαίου περιλαμβάνει επίσης ευρήματα της Μέσης Νεολιθικής από την Ορθόπετρα (Ντικιλί Τάς), την Δήμητρα και από την Φτελιά Μυκόνου της TN I, ενώ ο αριθμός μεταλλικών ευρημάτων αυξάνεται σχεδόν χρόνο με τον χρόνο.^{3_43} Εν όψει αυτής της εικόνας, η οποία κάθε άλλο παρά υποστηρίζει τον χαρακτηρισμό από τον Evans του Κνωσσιακού πελέκεως ως Αιγυπτιακού, ο Muhly έχει σημειώσει για το ιδιαίτερο αυτό εύρημα ότι *'ανήκει σε τύπο κοινό κατά την TN περίοδο, γνωστό από θέσεις της ηπειρωτικής χώρας κυρίως δε από πολυάριθμες θέσεις της Βαλκανικής'*, εννοώντας την Χερσόνησο του Αίμου άλλοτε Ελληνική Χερσόνησο!).^{3_44} Άλλωστε πρόσφατες ανασκαφές στην

Κεφάλια Πετρά έχουν προσκομίσει στοιχεία για την τήξη χαλκού καθώς και για την χρήση χάλκινων εργαλείων για την παραγωγή λεπίδων οψιδιανού ήδη από την Τελική Νεολιθική IV περίοδο, ενώ η θέση φαίνεται ότι συσχετίζεται στενά με άλλες της ΤΝ εκτός Κρήτης, όπως η Κεφάλια και η Παούρα Κέας καθώς και το Γυαλί πλησίον της Νισύρου, όπου μικρής κλίμακος τήξη χαλκού ελάμβανε χώραν πριν το τέλος της Νεολιθικής. Περαιτέρω αποδείξεις για την ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας παρέχει ο σκευομορφισμός ωρισμένων κεραμικών της ΠΜ Ια, ο οποίος δεικνύει γνώση των σκευών από μεταλλικό έλασμα. Πράγματι οι αμφικωνικοί κύλικες με θυριδωτή βάση, οι διακοσμητικοί ήλοι ('καρφιά'), τα πλαστικά κομβία αλλά και η λαμπερή, σκοτεινόχροη επιφάνειά τους παραπέμπουν σε αρκετά σκευομορφικά χαρακτηριστικά των σκευών από μεταλλικό έλασμα.^{3_45}

3.6 Κεραμική με πλαστική διακόσμηση κομβίων

Στην προδυναστική περίοδο, συγκεκριμένα κατά την Naqada II και III, εμφανίζεται στην Αίγυπτο η λεγομένη κομβιωτή κεραμική, με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της τοποθετήσεως σειράς πλαστικών κομβίων κάτω από το χείλος των αγγείων.^{3_46} Τον συγκεκριμένο τύπο αγγείου ο Petrie είχε εντάξει στην κατηγορία F των κομψών ή περίτεχνων κεραμικών (Fancy, υποκατηγορίες F 5a και F 5b),^{3_47} από τον οποίο διασώζονται σήμερα ελάχιστα τεκμήρια.^{3_48}

Εικ. 3_8: Φιάλες διαθέτουσες διακόσμηση του χείλους με κομβία: Αιγυπτιακές προδυναστικής περιόδου (5a, 5b) και Κνωσσιακές της ΠΝ Ι (15, 16)

Αν και η χρήση του διακοσμητικού πλαστικού θέματος του κομβίου (άτρητου ωτίου ή αποφύσεως) εμφανίζεται από παλαιά σε διάφορες περιοχές,^{3_49} η ιδιαιτερότητα της τοποθετήσεως των κομβίων για τον τονισμό του χείλους αγγείων και μάλιστα φιαλών συνιστά χαρακτηριστικό που, εξ όσων μάς είναι γνωστά, απαντάται πρώτον στην Κνωσό και μάλιστα από την Πρώιμη Νεολιθική (6500/6400-6000/5900 π.Χ.), όπως απέδειξαν οι ανασκαφές του J. D. Evans στην θέση αυτή.^{3_50} Πάντως σημειώνεται ότι ερευνητές θεωρούν πως ο συγκεκριμένος τύπος είσήχθη στην Αίγυπτο από την Συρο - Παλαιστίνη,^{3_51} όπου υπήρξε δημοφιλής ήδη από την Χαλκολιθική, αν και ως αντεπιχείρημα αναφέρεται η ανασκαφή Αιγυπτιακού τεκμηρίου από το Merimde το οποίο είναι αρχαιότερο της υποτιθέμενης Παλαιστινιακής επιρροής!^{3_52}

3.7 Κεραμεική της Αβύδου

Από την Τελική Νεολιθική και Υπονεολιθική περίοδο προέρχονται, επίσης, σκουρόχρωμα στιλβωτά κεραμικά από την Κνωσό τα οποία υποβάλλουν ενδιαφέρουσες συγκρίσεις με αγγεία ανασκαφέντα από τον Petrie στην Αβυδο. Τα τελευταία, χρονολογούμενα από την I δυναστεία, φέρουν συχνά στιλβωμένες κατακόρυφες ραβδώσεις, είναι χαρακτηριστικό δε ότι όταν ο Petrie επισκέφθη την Κρήτη και συνέκρινε τα ανωτέρω Αιγυπτιακά με τα θραύσματα της προαναφερθείσας Κνωσσιακής κεραμεικής κατέληξε ότι *"οι διαφορές ήταν δυσδιάκριτες ως προς το χρώμα, την στίλβωση αλλά και την γενική εμφάνιση"*!^{3_53}

Οι ομοιότητες και αναλογίες μεταξύ της Αιγυπτιακής και Μινωικής αγγειοπλαστικής φαίνεται, επομένως, ότι δεν περιορίζονται μόνον στην προδυναστική περίοδο. Πράγματι από τον τάφο του βασιλέως Zer-Ta, του τέλους της τετάρτης χιλιετίας, προέρχονται αγγεία χαρακτηρισθέντα ως Αιγαιακού τύπου,^{3_54} ενώ περισσότερα ανεσκάφησαν από τον τάφο των επομένων βασιλέων της πρώτης δυναστείας, Mersekha και Den, περί το 3000 π.Χ. Τα αγγεία αυτά ήταν διακοσμημένα με εμφανώς μη Αιγυπτιακό τρόπο, ενώ και η μορφή τους εκρίθη επίσης ξένη, ο δε ανασκαφέας εξετίμησε ότι ήταν Αιγαιακής προελεύσεως.^{3_55} Ο τύπος αγγείων πήρε το όνομά του από τον τόπο αρχικής ευρέσεως, ήτοι την Αβυδο, χαρακτηρίζεται δε από τα λεπτά τοιχώματα και την χρήση γραμμικών διακοσμητικών στοιχείων, όπως τριγώνων, ζίγκ-ζάγκ, ρόμβων, τεθλασμένων ή κυματοειδών γραμμών διευθετημένων συνήθως εντός ζωνών και συχνά με στικτή

διακόσμηση, χρώματος ερυθρού ή καφέ επί ανοικτόχρωμου βάθους (φόντου).^{3_56} Αξιοσημείωτη είναι, εν προκειμένω, η ανασκαφή στην Κνωσό της ΠΝ Ι λεπτότοιχων αγγείων υψηλής ποιότητας διακοσμημένων με στικτή διακόσμηση, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητα με τα προαναφερθέντα Αιγυπτιακά. Τα αγγεία αυτά φέρουν τρίγωνα και ζώνες, περιλαμβανομένων γραμμών ζίγκ-ζάγκ και βαθμιδωτών μορφών, ενώ οι χαράξεις επληρούντο με λευκή ή και ερυθρά ουσία.^{3_57}

Σήμερα η άποψη του Petrie δεν είναι εν γένει αποδεκτή,^{3_58} τα δε συγκεκριμένα αγγεία τείνουν να θεωρούνται εισαγωγή από την Παλαιστίνη της ΠΕΧ ΙΙ. Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθούν οι υπάρχουσες ενστάσεις σύμφωνα με τις οποίες η συγκεκριμένη ομάδα αγγείων δεν ανήκει σε έναν κεραμικό τύπο ή ρυθμό αλλά αποτελεί ετερογενές σύνολο από τέσσερεις, τουλάχιστον, τύπους,^{3_59} με τον πιο χαρακτηριστικό από αυτούς να αποκαλείται από την Kantor *‘γραπτή κεραμική σε ανοικτόχρωμο πλαίσιο της ΠΕΧ ΙΙ’* (*‘light faced painted ware’*).^{3_60} Σχετικά με την άποψη η οποία αποδίδει την *κεραμική της Αβύδου* στην Παλαιστίνη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού ΙΙ, άλλως *Ιερά Γή*,^{3_61} σημειώνεται ότι ο τελευταίος αυτός πολιτισμός από μερίδα ερευνητών δεν έχει ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα τοπικής εξελίξεως και αναπτύξεως, αντίθετα έχει προταθεί η συσχέτισή του με την εισροή μη προσδιορισμένου λαού, πιθανώς προερχομένου από την περιοχή της Ιορδανίας.^{3_62} Μάλιστα για την ονομασία αυτού του πληθυσμού χρησιμοποιήθηκε το Βιβλικό όνομα *‘Χαναανιτικός’*, παρ’ όλον ότι η σημασία του εκεί συνήθως συνδέει το ίδιο όνομα με τους Φιλισταίους. Άξια αναφοράς είναι η άποψη σύμφωνα με την οποία κεραμική

παρόμοια με αυτήν της Αβύδου (αλλά και Σαχάρας, Abusir κ.α.)^{3_63} έχει ανασκαφεί στην πεδιάδα του Amuq (ή πεδιάδα της Αντιοχείας της Ελληνιστικής περιόδου, στρώματα G και H του Tell ed-Judeideh). Η τελευταία αυτή άποψη, διατυπωθείσα αρχικώς από την Miriam Tadmor και υποστηριχθείσα εν συνεχεία από την Routh Amiran,^{3_64} άσκησε κριτική στην σχετική δημοσίευση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών αυτής της περιοχής της βόρειας Συρίας.^{3_65}

Εικ. 3_9: Στικτή διακόσμηση τριγώνων σε Αιγυπτιακό πρωτοδυναστικό αγγείο (UC17425) και σε Κνωσσιακό της ΠΝ Ι

Οι Braidwood θεωρούσαν την Συρο - Κιλικική περιοχή ως σημαντικό κέντρο από όπου εξαπλώθηκαν στοιχεία της νεολιθικής αγροτικής επανάστασης στην Ανατολία για να διαχυθούν εν συνεχεία στον Ελλαδικό χώρο και προς τα δυτικά. Στα πλαίσια αυτής της αντιλήψεως, η οποία όμως έχει πλέον τροποποιηθεί, είχε εντοπίσει πολιτιστικές ομοιότητες της περιοχής με τον Ελλαδικό χώρο. Μεταξύ αυτών αναφέρουμε την μελαμβαφή στιλβωμένη κεραμική, την ομοιότητα της νεολιθικής κεραμικής της Κορίνθου με την ανάλογη της φάσεως D του Tell ed-Judeideh (6/5 χιλιετία π.Χ.), την υιοθέτηση του

διακοσμητικού στοιχείου της σπείρας στην κεραμεική και σε κοσμήματα κ.ά. Επίσης ο Weinberg αναζήτησε στο Amuq της Χαλκολιθικής τα ανάλογα Ελλαδικών ειδωλίων.^{3_66}

3.8 Κεραμεική με αυλακωτή επιφάνεια

Από την περίοδο Badari χρονολογείται ιδιόμορφη κατηγορία κεραμεικών τα οποία διέθεταν αυλακώσεις ή ραβδώσεις στην εξωτερική, κυρίως, επιφάνεια, οδεύουσες κατακόρυφα.^{3_67} Η ιδιαίτερη αυτή επιφανειακή κατεργασία, η οποία επιτυγχάνετο με αμβλύ εργαλείο ή με το χέρι, επιφυλάσσετο συνήθως στα εκλεκτά αγγεία,^{3_68} απαντούσε δε σε διάφορες θέσεις (Mostagedda αλλά και στην Nabta Playa) από την TN.^{3_69}

Από πολύ νωρίς είχε αναγνωρισθεί η ύπαρξη και στην Κνωσό παρόμοιας κατηγορίας κεραμεικών, η οποία μάλιστα από τον Burkitt χαρακτηρίστηκε ως πρώτος εξάδελφος της νεολιθικής Αιγυπτιακής, αρχικώς δε της αποδόθηκε ηλικία πιθανώς νεώτερη της Badari!^{3_70} Στην Οικία Α του μεταβατικού Νεολιθικού στρώματος της Κνωσού ο Evans απεκάλυψε αγγείο με παρόμοια επιφανειακή επεξεργασία,^{3_71} ενώ κατά τον ίδιο η διακόσμηση με αυλακώσεις φαίνεται ότι εμφανίσθηκε στην συγκεκριμένη θέση κατά την Μέση Νεολιθική.^{3_72} Οι νεώτερες ανασκαφές στην νεολιθική Κνωσό από τον J. D. Evans πιστοποίησαν την εμφάνιση του συγκεκριμένου τύπου κεραμεικής ήδη από την ΠΝ ΙΙ, ενώ κατά την Μέση Νεολιθική απετέλεσε τον κυρίαρχο τύπο μαζί με την εγχάρακτη.^{3_73}

Εν ολίγοις ο Αιγυπτιακός τύπος κεραμεικής με την ιδιαίτερη αυλακωτή επιφανειακή επεξεργασία υπήρξε πράγματι πρώτος εξάδελφος Κνωσσιακού αναλόγου, με μόνη την διαφορά – εν σχέσει προς τον αρχικό σχολιασμό του Burkitt – ότι ο Κρητικός τύπος υπήρξε σαφώς αρχαιότερος! Όπως γνωρίζουμε σήμερα όμως ο προαναφερθείς 'Αιγυπτιακός' τύπος κεραμεικής διέθετε συγγενείς και σε άλλες θέσεις του Αιγαίου χώρου, αλλά και στην ευρύτερη Χερσόνησο του Αίμου (πολιτιστικός κύκλος Vinča).^{3_74} Ο ρυθμός Γλα3 της φάσεως Τσαγγλί – Λάρισα^{3_75} προσομοιάζε κατά την επιφανειακή κατεργασία με τον 'Αιγυπτιακό', διέθετε ευρεία διάδοση στην Θεσσαλία, Κεντρική Ελλάδα και αλλού,^{3_76} ενώ χρονολογείται τουλάχιστον από την Ύστερη Νεολιθική!

3.9 Μικροσκοπικά αγγεία

Στην Αίγυπτο η χρήση μικροσκοπικών αγγείων ως αναθηματικών αντικειμένων, σε ταφικό ή θρησκευτικό εν γένει πλαίσιο, ήταν κοινή από την προδυναστική και την πρώιμη δυναστική περίοδο,^{3_77} έγινε δε ιδιαίτερα δημοφιλής κατά την διάρκεια του Παλαιού Βασιλείου.^{3_78} Η συνήθεια αυτή δεν ήταν άγνωστη στην Ευρώπη και μάλιστα ήδη από την Νεολιθική περίοδο.^{3_79} Στην Κρήτη η ίδια παράδοση κρατά ομοίως από την Νεολιθική περίοδο, όπως αποκαλύπτουν αγγεία από την Κνωσό (ΥΝ) και την Φαιστό (ΤΝ),^{3_80, 3_81} συνεχίστηκε δε στην ΠΜ και ΜΜ περίοδο.^{3_82}

Στο πεδίο της αγγειοπλαστικής οι δύο πολιτισμοί φαίνεται ότι συνδέονται και μέσω του *αρχετυπικού* κωνικού Μινωικού αγγείου, το οποίο απαντάται σε ιδιαίτερα μεγάλους αριθμούς στην Κρήτη, σε λατρευτικό ή μη πλαίσιο. Σχετικά με το θέμα ο Wiener έχει υποστηρίξει ότι οι Μινωίτες ενεπνεύσθησαν τον συγκεκριμένο τύπο κωνικού αγγείου από την Αίγυπτο.^{3_83} Τα αγγεία με διπλό στόμιο έχουν επίσης θεωρηθεί ως συνδέοντα την προδυναστική Αίγυπτο με την Κρήτη (Γουρνιά, αγγείο HM93) και μάλιστα όχι μόνον από άποψη αγγειοπλαστικής αλλά και θρησκευτικής.^{3_84} Αυτός ο τύπος αγγείου απαντάται εκτός από τα Γουρνιά της MM περιόδου στην Θερμή (οικισμός II, περί το 3000 π.Χ.), την Τροία II, το Kiš, το Jamdat Nasr, το Yortan (φάση 2, ΠΕΧ), το Sali Dheri του πολιτισμού του Ινδού κ.α.

3.10 Ανακτορική κεραμική του κυανού του κοβαλτίου

Κατά τα τέλη της XVIII δυναστείας εμφανίσθηκε στην Αίγυπτο ένας νέος τύπος διακοσμημένης κεραμικής, που χαρακτηριζόταν από την επιβλητική χρήση του κυανού του κοβαλτίου. Επειδή πολλά σχετικά παραδείγματα έχουν ευρεθεί – κατά τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Μουσείου Νέας Υόρκης – στις κατοικίες του Amenhotep III και του Akhenaten στις Θήβες και στην el-Amarna, τα αγγεία του τύπου είναι μερικές φορές γνωστά ως ανακτορικά σκεύη. Διακοσμημένα με φυτικά και ζωικά θέματα τα κεραμικά υιοθετούν χρωματολόγιο περιορισμένο στο

κυανούν, κόκκινο και μαύρο,^{3_85} ενώ ολίγα είναι διακοσμημένα με τρισδιάστατα διακοσμητικά στοιχεία.^{3_86}

Εικ. 3_10: Αμφορέας (αρ.) & υδρία (δεξ.) του κυανού ρυθμού

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατηγορίας είναι υδρία από τα μέσα της βασιλείας του Akhenaten, η οποία θεωρείται ότι περιείχε οίνο ή ζύθο για προσφορά σε συμπόσιο.^{3_87} Στον ώμο και στον λαιμό ήταν ζωγραφισμένη μια περίτεχνη πολύχρωμη φυτική διακόσμηση. Η ζιγκ-ζαγκ γραμμή γύρω από τον λαιμό, που προέρχεται από το ιερογλυφικό σύμβολο για το νερό, προστέθηκε για να υπογραμμίσει την παρουσία ενός δροσερού ποτού στο εσωτερικό. Τόσον ο συνδυασμός χρωμάτων του αγγείου

όσον και οι λεπτομέρειες της διακοσμήσεώς του, που περιλαμβάνουν κυματοειδείς 'υδάτινες' γραμμές, μπουκέτο σταφυλιών και σειρές από λωτό, μανδραγόρα και πέταλα παπαρούνας, παραλληλίζονται σχεδόν ακριβώς με έναν κρατήρα οίνου που χρησιμοποιήθηκε στην ταφική τελετουργία του Tutankhamon.^{3_88}

Άλλη υδρία από τα Malkata της ίδιας κατηγορίας διακοσμείται με σκηνή πτηνών που πετούν μέσα σε έλος, στο οικείο και στο Αιγαίο Νειλωτικό τοπίο,^{3_89} ενώ παρόμοιο θέμα ευρίσκουμε επίσης σε δύο θραύσματα οροφωγραφίας από το κυρίως ανάκτορο.^{3_90} Ο Hayes σχολιάζοντας την διάσημη τοιχογραφία με το βουκράνιο (Εικ. 10_16) του ανακτόρου στα Malkata, υπογραμμίζει:^{3_91} *Η ζωηρή δράση και η ελεύθερη, συνολικά σύνθεση που συνδέουμε με τις ανακτορικές τοιχογραφίες της Κρήτης εμφανίζονται σε δύο απολαυστικές οροφωγραφίες,^{3_92} όπου περιστέρια και πάπιες με φτερά απλωμένα πετούν ψηλά σε ένα πρασινωπό κίτρινο.*

Το κυανούν του κοβαλτίου εκτιμάται ότι μπορεί να έφθασε στην Αίγυπτο προερχόμενο από το Αιγαίο, καθώς μεταξύ των Μυκηνών και της Αιγύπτου είχε δημιουργηθεί μια πλήρως ανεπτυγμένη εμπορική σχέση κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου (από το 1550 π.Χ.), ιδιαίτερα δε κατά την διάρκεια της βασιλείας του Amenhotep III.^{3_93} Η έμπνευση για την κυανή διακόσμηση μπορεί επίσης να προήλθε από τον Μυκηναϊκό κόσμο. Συγκριτικές μελέτες και έρευνες του Dayton δείχνουν ότι το κυανούν του κοβαλτίου εμφανίστηκε στην Μυκηναϊκή κεραμική (από λευκό αργολικό πηλό) προτού γίνει δημοφιλές στην Αίγυπτο.^{3_94} Θραύσματα αυτού του τύπου αγγείων, μαζί με

όστρακα του συνηθισμένου κόκκινου πηλού, βρέθηκαν επίσης στην Amarna.^{3_95}

3.11 Σύνοψη

Με βάση τα παραπάνω η άποψη των Evans και Pendlebury ότι Αιγύπτιοι μετοίκησαν στην νότια Κρήτη, μετά τις συγκρούσεις οι οποίες συνόδευσαν την ενοποίηση της Αιγύπτου, αποτελέσαντες τους δημιουργούς του Μινωικού πολιτισμού,^{3_96} δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Άλλωστε αυτό επιβάλλει η σύγχρονη χρονολόγηση του Μινωικής Εποχής – με την τοποθέτηση της αρχής της περί το 3500 π.Χ. – και επιβεβαιώνει η διαπιστούμενη συνέχεια μεταξύ της Νεολιθικής αγγειοπλαστικής και αυτής της Πρώιμης Μινωικής.^{3_97} Τα αρχαιολογικά ευρήματα καταδεικνύουν ότι η Κνωσός διέθετε το απαραίτητο ιστορικό βάθος ως ένας από τους αρχαιότερους οικισμούς της Ευρώπης, και πάντως δύο χιλιετίες τουλάχιστον παλαιότερος των πολιτιστικών ενοτήτων Badari και Naqada, ώστε να αναπτύξει τον Μινωικό πολιτισμό από την ΠΜ Ι περίοδο και εν συνεχεία, χωρίς να χρειάζεται την επινόηση ανυπάρχτων μετοικίσεων.

Επισκόπηση των διακοσμητικών θεμάτων τα οποία συνιστούν το θεματολόγιο της αγγειοπλαστικής της προδυναστικής Αιγύπτου και του νεολιθικού Ελλαδικού χώρου αποκαλύπτει έναν εντυπωσιακό αριθμό κοινών ή συγγενέστατων μοτίβων, στα οποία η Ελλαδική χρονική προπορεία είναι αναμφισβήτητη. Οι ομοιότητες περιλαμβάνουν ενδεικτικά τα λεγόμενα *φυτικά*

κοσμήματα (κλάδο, δένδρο),^{3_98} την σπείρα,^{3_99} τους ομόκεντρους κύκλους,^{3_100} τον απλό ή διπλό κύκλο μοιρασμένο σε τεταρτημόρια,^{3_101} τα ολόβαφα τρίγωνα σε σειρά,^{3_102} το θέμα του ζατρικίου,^{3_103} διαφόρους τύπους ρομβοειδούς διακοσμήσεως^{3_104} κ.ά. Βεβαίως θα ήταν υπερβολή να αποδώσουμε τα Αιγυπτιακά προδυναστικά θέματα στα πρωιμότερα του Ελλαδικού νεολιθικού χώρου, όμως είναι γεγονός ότι το πρώτα συσχετίζονται ή και εδράζονται στο πολιτιστικό υπόστρωμα του συμπλέγματος Αιγαίου – Ανατολίας – Χερσονήσου του Αίμου και της ευρύτερης Ανατολικής Μεσογείου.

Στα προηγούμενα απεδείχθη ότι η νεολιθική Κνωσσιακή αγγειοπλαστική είχε αναπτύξει σειρά χαρακτηριστικών τα οποία εμφανίσθηκαν εν συνεχεία στην προδυναστική και πρωτοδυναστική Αίγυπτο.^{3_105} Οι ομοιότητες και παραλληλισμοί θέτουν ερωτήματα για την ύπαρξη παμπάλαιων άμεσων ή έμμεσων επαφών αλλά και ενθαρρύνει την έκφραση υπονοιών για τον μηχανισμό διαχύσεως αυτών των επιδράσεων στον χώρο και τον χρόνο. Αν και πλείστα κοινά θέματα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ανεξάρτητες απόπειρες καλλιτεχνικής προσεγγίσεως, σε άλλα δε υπάρχει σημαντική χρονική απόσταση, η πληθώρα των παραλλήλων στην κεραμική θα πρέπει να συνεξετασθεί με τα υπόλοιπα τεκμήρια προκειμένου να διατυπωθούν γόνιμες υποθέσεις, ερμηνεύουσες τις υπάρχουσες αναλογίες ..

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

4. Λιθογλυπτική

Υπέρ της υπάρξεως επαφών μεταξύ της προδυναστικής Αιγύπτου και της Νεολιθικής Κρήτης συνηγορεί επίσης η ανεύρεση στο Ανάκτορο της Κνωσσού λεκάνης από πορφυρίτη λίθο καθώς και θραυσμάτων άλλων παρόμοιων αγγείων, αντιστοίχων προς δείγματα της τέχνης της Naqada και της Ιεράκωνπόλεως.^{4_1} Σύμφωνα με τον Ξανθουδίδη τόσο στην Κρήτη όσο και στην Αίγυπτο η τέχνη της κατασκευής λίθινων αγγείων ήταν καλώς ανεπτυγμένη και δεν υπάρχει απόδειξη ότι οι Μινωίτες αντέγραψαν τους Αιγυπτίους.^{4_2} Σήμερα πάντως η επικρατούσα εν προκειμένω άποψη είναι ότι οι Μινωίτες άρχισαν την κατασκευή λίθινων αγγείων περί το 2600 π.Χ.,^{4_3} μιμούμενοι προϋπάρχοντα Αιγυπτιακά υποδείγματα.

Τρία θραύσματα λίθινων αγγείων ευρεθέντων από τον Evans στην Κνωσό σε νεολιθικά στρώματα της Ύστερης Νεολιθικής (ΥΝ),^{4_4} φαίνεται να δεικνύουν προς τελείως διαφορετική κατεύθυνση. Το πρώτο ήταν θραύσμα βάσεως διάστικτου

ασβεστολιθικού αγγείου αναλόγου προς Αιγυπτιακά της προδυναστικής και πρωτοδυναστικής περιόδου,⁴⁻⁵ το οποίο μάλιστα έφερε εμφανή τα ίχνη από την κατεργασία του με τρυπάνι.⁴⁻⁶ Η ύπαρξή του πιστοποιεί την υψηλή στάθμη των Κρητών λιθογλυπτών ήδη από την Νεολιθική περίοδο, υπογραμμίζοντας την συμπόρευσή τους με τους Αιγυπτίους στην συγκεκριμένη τέχνη, αφού η χρήση κατεργασμένων λίθινων αγγείων φαίνεται ότι είχε ήδη αποκτήσει ρίζες στην νήσο από την Ύστερη Νεολιθική φάση!⁴⁻⁷ Τα δύο άλλα θραύσματα από σκληρό λίθο προήρχοντο από φιάλες, οι οποίες κατά Evans προσομοιάζαν στην Αιγυπτιακή λιθογλυπτική, όσον αφορά στην προσπάθεια για χρήση διαφοροποιημένων και ελκυστικών υλικών, στην μία μάλιστα περίπτωση το υλικό (μάρμαρο) αναγνωρίσθηκε ως πιθανώς Κυκλαδικής προελεύσεως. Εφ' όσον τα θραύσματα αυτά πιστοποιηθούν ως Μινωικής κατασκευής και μάλιστα της ΥΝ περιόδου τότε, βεβαίως, αποδεικνύονται αρχαιότερα των Αιγυπτιακών!⁴⁻⁸ Αξιοσημείωτη κρίνεται σχετικώς η ανεύρεση από των Evans και θραυσμάτων λίθινων ροπάλων / σκήπτρων, τα οποία χρονολογήθηκαν στην Νεολιθική Κνωσσιακή περίοδο, ήτοι φαίνεται ότι υπήρξαν παλαιότερα των Αιγυπτιακών!⁴⁻⁹

Την άποψη περί προπορείας των Κρητών έναντι των Αιγυπτίων στην λιθογλυπτική ενισχύει η ανασκαφή στην Κνωσό λίθινου συνθέτου αγγείου πολλαπλών προσφορών,⁴⁻¹⁰ το οποίο από τον Evans χρονολογήθηκε στην Μέση Νεολιθική περίοδο, ήτοι στο πρώτο ήμισυ της έκτης χιλιετίας π.Χ.⁴⁻¹¹ Νεώτερες ανασκαφές στην ίδια θέση, αυτήν την φορά από τον J. D. Evans και άλλους, απέδωσαν πολλά λίθινα εργαλεία, ειδώλια και χάνδρες καθώς και μικρό αριθμό λίθινων αγγείων, ήτοι μία

λυχνία από ασβεστόλιθο (ΠΝ ΙΙ), φιάλη από μαλακό λίθο (ΥΝ Ι) και κυκλικά καλύμματα δοχείων από σχιστόλιθο (ΥΝ).^{4_12} Μάλιστα οι ίδιοι ανασκαφείς αναφέρουν την ανεύρεση στην Κνωσσό και θραυσμάτων από συνολικά 24 ρόπαλα / σκήπτρα από πορφυρίτη, πράσινο λίθο και σκοτεινόχρωμη - ερυθρωπή λίθο, ανασκαφέντα στα στρώματα ΙΙΙ, ΙV και VI. Τα λίθινα αυτά τεκμήρια χρονολογήθηκαν από τα τέλη της Πρώιμης Νεολιθικής Ι και μετά, ήτοι από την αυγή της έκτης χιλιετίας!^{4_13} Είναι πέραν αμφιβολίας ότι προηγούνται των αρχαιότερων Αιγυπτιακών κατά χιλιετίες,^{4_14} ενώ αποδεικνύονται αρχαιότερα και από τα μέχρι σήμερα ανασκαφέντα στην Ανατολία, αν και οι μελετητές εμφανίζονται απρόθυμοι να αποδεχθούν κάτι τέτοιο!^{4_15}

Πράγματι, παρά και το χρονικώς πρωθύστερο, οι ερευνητές έχουν την τάση να αποδίδουν την ύπαρξη ροπάλων στην Κνωσσό σε επαφές με το εξωτερικό, αν και υποστηρίζουν την απομόνωση αυτού τού νεολιθικού οικισμού. Σημειώνουν επιπρόσθετα την δημοφιλία των ροπάλων στην Ανατολία της ΠΕΧ - ήτοι πολύ αργότερα - υποθέτοντας ότι θα υπήρχαν και παλαιότερα, αν και σχετικά ευρήματα ελλείπουν προς το παρόν .. Παρά την χρονική προπορεία των Κνωσσιακών ροπάλων έναντι των Αιγυπτιακών ο Bernal εμφανίζεται πρόθυμος να τα θεωρήσει ως αποτελέσματα διαχύσεως Αιγυπτιακών, διαφωνώντας με τους Warren και Renfrew οι οποίοι υπογραμμίζουν τον αυτόνομο χαρακτήρα αναπτύξεως της Κνωσσιακής λιθογλυπτικής.^{4_16} Άλλωστε τα λίθινα ρόπαλα με οπή (macehead) πολεμικής ή τελετουργικής χρήσεως έχουν ανασκαφεί και στην Νεολιθική Θεσσαλία και αλλού παρέχοντας επομένως τεκμήρια συνέχειας στον Αιγαιακό χώρο.^{4_17}

Η ανεύρεση σειράς διπλών αγγείων στην νεολιθική Κρήτη φαίνεται να παρέχει πρόσθετη υποστήριξη στην θέση ότι τα Μινωικά σύνθετα αγγεία, λίθινα ή κεραμικά, άντλησαν τα υποδείγματά τους κατ' αρχήν από το νεολιθικό παρελθόν της νήσου και όχι από τα ύστερα Αιγυπτιακά!

Διπλά αγγεία είναι γνωστά από την Φαιστό της Τελικής Νεολιθικής,^{4_18} περίοδο κατά την οποία, σύμφωνα με την Μαντέλη, παρατηρείται στην Κρήτη η εμφάνιση αγγείων με συμβολικό φορτίο.^{4_19} Από την άλλη τα τετραγωνικά αγγεία της Τελικής Νεολιθικής από τον τάφο V του Μόχλου θεωρούνται ότι επηρέασαν την μορφή των τετραγωνικών λίθινων κέρνων των θολωτών τάφων της Μεσαράς.^{4_20} Έτσι η άποψη η οποία αποδίδει την καταγωγή των Κνωσσιακών διπλών αγγείων σε Αιγυπτιακά υποδείγματα^{4_21} ή η υποστηρίζουσα ότι εν γένει τα Αιγυπτιακά σύνθετα λίθινα αγγεία προηγούνται χρονικά των Κρητικών φαίνονται αμφότερες αβάσιμες.^{4_22} Σημειώνεται πάντως ότι διπλά αγγεία απαντούν και στην Συρο – Παλαιστίνη της ΠΕΧ ΙΙΙ,^{4_23} την Κύπρο της ΠΚ και ΜΚ,^{4_24} τα Ιόνια νησιά της ΥΕ ΙΙΙα2,^{4_25} την ΜΕ Ασίνη και Τσουνγκιζα,^{4_26} τα Γουρνιά,^{4_27} το Παλαίκαστρο^{4_28} κ.α. Για διπλά Αιγυπτιακά αγγεία της στιλβωτής ερυθράς κεραμικής με γραμμική διακόσμηση (polished red pottery with white cross-lines) βλ. τα υπ. αριθ. 166, 168 (UC 15282), 169, 170, 172 του καταλόγου της Graff.^{4_29} Διπλό αγγείο έχει επίσης ανασκαφεί από τάφο της Χαλκολιθικής Βύβλου,^{4_30} αλλά και από το νεολιθικό Merimde του Νείλου.^{4_31} Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η επικοινωνία μεταξύ των δύο περιοχών, η μίμηση και η ανταλλαγή – προσαρμογή προτύπων υπήρξε στενή στην συνέχεια, όπως καταδεικνύει η ανεύρεση στον

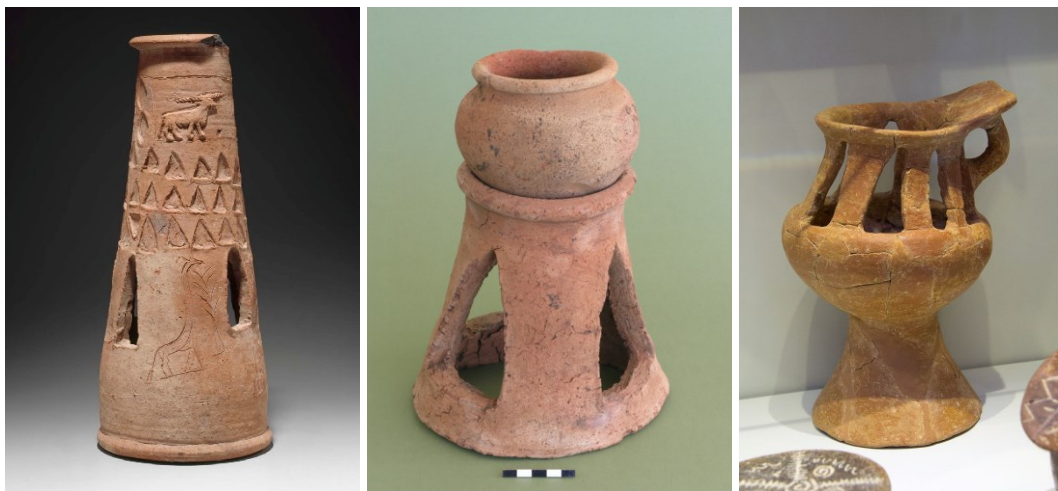
Πλάτανο λίθινων αγγείων αυτού του ιδιαίτερου είδους τα οποία προσομοιάζουν προς παλαιότερα Αιγυπτιακά.^{4_32}

Εικ. 4_1: Λίθινο αγγείο πορφυρίτη (Naqada II)

Αλλωστε ομοιότητες παρατηρούνται και σε άλλα λίθινα αντικείμενα με τελετουργική λειτουργία όπως οι λίθινοι κέρνοι, οι φορητές λίθινες τράπεζες προσφορών^{4_33} αλλά και τα λατρευτικά - τελετουργικά βάθρα, συχνά - μάλιστα - με το ιδιόρρυθμο στοιχείο των τριγωνικών ανοιγμάτων και της οφιοειδούς διακοσμήσεως. Τέτοιες τριγωνικές οπές ή εσοχές διατεταγμένες κατά ζώνες απαντούν σε αριθμό λίθινων τελετουργικών βάθρων (stands) από την Αίγυπτο,^{4_34} χρονολογούμενων το ενωρίτερο από την προ- και πρωτο-δυναστική περίοδο. Ένα τέτοιο Αιγυπτιακό βάθρο από την Αβυδο φέρει επιπρόσθετα εγγάρια ζώμορφη διακόσμηση, χρονολογείται στην Naqada III,^{4_35} ενώ άλλο χαρακτηριστικό σχετικό τεκμήριο προέρχεται από το Tell el-Farkha.^{4_36} Τα τριγωνικά ανοίγματα ή εσοχές απαντούν, όμως, και στο Αιγαίο, επί παραδείγματι σε λυχνία από τις Γούρνες ή τον Άγιο Ονούφριο,^{4_37} σε κεραμικό αγγείο της ΠΚ ΙΙ από τα Απλώματα Νάξου,^{4_38} σε αγγείο της ΠΕ ΙΙΙ από την Επίδαυρο,^{4_39} σε φιάλη της ΠΚ Νάξου κ.α., χρονολογούμενα το ενωρίτερο από την ΠΚ Ι και ΙΙ, ήτοι από την τετάρτη χιλιετία π.Χ. Επίσης δημοφιλής

διακόσμηση υπήρξε η οφιοειδής, κοινή στην Αίγυπτο, την Κρήτη (Γουρνιά, Κουμάσα κ.α.) και στην Συρο - Παλαιστίνη.^{4_40}

Εικ. 4_2: Κεραμικό τελετουργικό βάζο από την Άβυδο (αριστ.), Tell el-Farkha (μέσον) και λυχνία από την Κρήτη (δεξ.)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει θραύσμα από φιάλη οψιδιανού η οποία ανεσκάφη σε σαφές ΠΜ ΙΙα πλαίσιο στην βασιλική οδό του ανακτόρου της Κνωσού.^{4_41} Το θραύσμα εμφανίζει ομοιότητα με αγγεία της πρωτοδυναστικής περιόδου, ήτοι της πρώτης ή δεύτερης δυναστείας, και θα μπορούσε πιθανόν να παραβληθεί με το κύπελλο UC36621 από την Άβυδο.^{4_42} Δεδομένου ότι η ΠΜ ΙΙα αρχίζει από το 2900 π.Χ., ενώ η πρωτοδυναστική περατούται το 2686 π.Χ.,^{4_43} το αντικείμενο δεν φαίνεται να αποτελεί κειμήλιο όπως υποστηρίζει ο Bevan,^{4_44} αλλά είναι, ενδεχομένως, σύγχρονο αυτού με το οποίο παραλληλίζεται. Άλλωστε τα αντικείμενα οψιδιανού δεν είναι σπάνια στην Κρήτη, όπου οι πηγές εξορύξεώς του είναι πλησιέστερες από ότι αυτές της Αιγύπτου.^{4_45, 4_46}

Εικ. 4_3: Αρύβαλλος από πορφυρίτη λίθο, Naqada II, πανομοιότυπος με ευρεθέντα σε αποθέσεις του Κνωσσιακού ανακτόρου

Στο όριο μεταξύ του νεολιθικού και του υπονεολιθικού στρώματος των νοτίων προπυλαίων της Κνωσσοῦ ανευρέθη φιάλη από συηνίτη λίθο, χαρακτηριστική της ὑστερης προδυναστικής περιόδου, ανήκουσα σε τύπο ο οποίος εξέλιπε μετά την δευτέρα δυναστεία, ἤτοι περί το 2700 π.Χ.^{4_47} Ο Evans θεώρησε ότι ἐπρόκειτο για Αιγυπτιακή εισαγωγή, την συνέκρινε δε με δύο άλλα αγγεία της αυτής κλάσεως, ανασκαφέντα στην Αίγυπτο.^{4_48} Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η νεολιθική περίοδος της Κνωσσοῦ περατούται περί τα μέσα της τετάρτης χιλιετίας, ὁπότε ἔχουμε την ἑναρξη της ΠΜ Ι,^{4_49} η τελευταία δε προηγείται χρονικά της ὑστερης προδυναστικής περιόδου. Επομένως, εφ' ὅσον η στρωματογραφική ἑνδειξη του ευρήματος ἀπό συηνίτη λίθο εἶναι ὀρθή, φαίνεται ὅτι το ἔργο εἶναι

παλαιότερο ή το πολύ σύγχρονο της ύστερης προδυναστικής περιόδου.

Εικ. 4_4: Κυκλαδική κυλινδρική πυξίδα με αυλακώσεις ΠΚ Ι-ΙΙ

Εικ. 4_5: Πτηνόσχημο αγγείο από ερυθρό λατυποπαγή λίθο (Naqada III)

Υπό την έννοια αυτή η φιάλη μπορεί κάλλιστα να είναι έργο Κνωσσιακής κατασκευής με εισαχθείσα από την Αίγυπτο πρώτη ύλη, πολύ περισσότερο που οι Κρήτες, όπως και οι Κυκλαδίτες εταίροι τους, είχαν ήδη κατακτήσει ένα υψηλό επίπεδο λιθογλυπτικής τέχνης ως αποτέλεσμα μακράς παραδόσεως! Άλλωστε στην Κνωσό, αυτήν την φορά από ασαφή στρωματογραφία, έχει ανασκαφεί άλλο ένα δείγμα της αυτής κλάσεως αγγείων, το οποίο ο Evans έσπευσε να χαρακτηρίσει επίσης ως Αιγυπτιακό.^{4_50} Ομοίως αγγείο από τοπικό Κρητικό οφείτη της ΠΜ περιόδου από την Ολούντα,^{4_51} από τον Evans θεωρήθηκε ως εμπνεόμενο από το Αιγυπτιακό υπόδειγμα, χωρίς όμως να παρασχεθεί κάποιο αποδεικτικό στοιχείο.^{4_52} Ως Αιγυπτιακή εισαγωγή χαρακτηρίσθηκε επίσης φιάλη από κεροστίλβη και πορφυρίτη, ανασκαφείσα σε ασαφή στρωματογραφία πλησίον του ανακτόρου της Κνωσού, ομοιάζουσα προς χαρακτηριστικό τύπο της δευτέρας δυναστείας (2900-2700 π.Χ. περίπου),^{4_53} με την απόδειξη να στηρίζεται, προφανώς, στην 'δεδομένη' προπορεία των Αιγυπτίων έναντι των Μινωιτών, καθώς και σε ξεπερασμένες θεωρήσεις σχετικά με την χρονολόγηση του Μινωικού πολιτισμού.

Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος είναι, ακόμη, λίθινη πυξίδα με πώμα από την Αγία Τριάδα, διαθέτουσα χαρακτηριστική κυνόμορφη λαβή σε ένα σώμα, ανήκουσα στην αυτή κλάση με την επίσης φημισμένη πυξίδα από τον Μόχλο και την Ζάκρο.^{4_54} Οι φιάλες αυτές οι οποίες χρονολογούνται στην ΠΕΧ ΙΙ εκτιμάται ότι αποτελούν έργο του αυτού εργαστηρίου, αποτελούν δε τεκμήριο των ενδο-Κρητικών εμπορικών συναλλαγών της περιόδου.^{4_55} Παρόμοια φιάλη έχει ανασκαφεί και από την Βύβλο, μόνο που

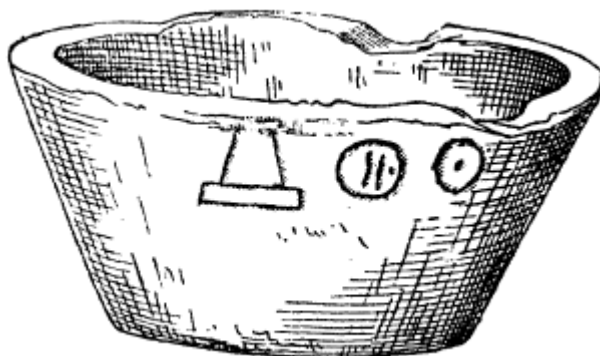
στην τελευταία αυτή περίπτωση η λαβή είναι ταυρόμορφη!^{4_56} Η γνωστή συσχέτιση του ταύρου με την Μινωϊκή Κρήτη, η μορφολογική ομοιότητα των τριών Κρητικών φιαλών, αλλά και η ανεύρεση παρόμοιας πηνιόσχημης φιάλης σε τάφο των Απλωμάτων Νάξου,^{4_57} όπου η πλαστική κυνόμορφη λαβή απεδόθη χονδροειδώς με χάραξη, όλα αυτά φαίνεται να υποδεικνύουν την Μινωική καταγωγή των κομψοτεχνημάτων και την κυκλοφορία τους στην ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο, παρά τον προβληματισμό του Warren αναφορικά με τον 'μη Αιγαιακό χαρακτήρα' της Βυβλικής πυξίδας.^{4_58}

Εικ. 4_6: Ζωόμορφη Κυκλαδική μαρμάρινη πυξίδα (3200-2800 π.Χ.), Νεολιθική φιάλη Χοιροκοιτίας Κύπρου (5800-5250 π.Χ.)

Ο West αλλά και ο Warren παραθέτουν μία ολόκληρη σειρά λίθινων αγγείων ευρεθέντων στην Κρήτη, όμως στο παρόν θεωρούμε σκόπιμο να μην επεκταθούμε περαιτέρω λεπτομερώς.^{4_59} Απλώς στα προηγούμενα προσθέτουμε μόνον την ανεύρεση στην Αμοργό σφραγίδας της περιόδου Jemdet Nasr, του τέλους της τετάρτης χιλιετίας,^{4_60} την ανακάλυψη στα Κύθηρα μαρμάρινου αγγείου εγχάρακτου με το όνομα του φαράω Userkaf ή Ουσερχέρη των μέσων της τρίτης χιλιετίας, αλλά και σφηνοειδούς επιγραφής του Naram-Sin ηγεμόνος της Eshnunna,^{4_61} όπως και την ανασκαφή σκοτεινόχρωμου λίθινου αγγείου από την Φαιστό, το οποίο ομοιάζει στενώς προς ανάλογο της Τροίας Ι, των αρχών της τρίτης χιλιετίας.^{4_62}

Η ανεύρεση της προαναφερθείσας σφραγίδας της περιόδου Jemdet Nasr στις Κυκλάδες, όπου φαίνεται ότι έγινε η χάραξη της,^{4_63} όπως και της επιγραφής των Κυθήρων, επιβεβαιώνουν τις εμπορικές και άλλες

Εικ. 4_7: Μαρμάρινη φιάλη από τα Κύθηρα με το όνομα του ηλιακού ιερού του Userkaf

επαφές του Αιγαίου με μακρυνούς τόπους από πολύ ενωρίς, διευκολύνοντας την μεταφορά καλλιτεχνικών προτύπων και την κυκλοφορία των ιδεών, όπως αποδεικνύει άλλωστε και η ομοιότητα αγγείων Φαιστού – Τροίας Ι.

Πάντως σύγχρονοι ερευνητές έχουν θέσει υπό αμφισβήτηση την χρονολόγηση του Evans, στηριζόμενοι στον αβέβαιο και

διαταραγμένο χαρακτήρα της στρωματογραφίας και στο μικρό μέγεθος των θραυσμάτων, εκτιμώντες διαφορετικά τα δεδομένα της ανασκαφής από τον ίδιο τον ανασκαφέα!^{4_64} Από τον Warren,^{4_65} όμως, σημειώνεται ότι το ανώτερο στρώμα αυτών των 'Νεολιθικών' οικιών,^{4_66} κάτω από την κεντρική αίθουσα του Κνωσσιακού ανακτόρου όπου ανεσκάφησαν τα τρία θραύσματα 'Αιγυπτιακών' λίθινων αγγείων, σχεδόν σίγουρα ανήκει στην αρχή της ΠΜ Ι περιόδου. Την άποψη αυτή εδράζει στο γεγονός ότι η ευρεθείσα εκεί κεραμεική περιελάμβανε τυπική κύλικα του ρυθμού Πύργου, καθώς και τροπιδωτή (αμφικωνική) φιάλη με μακρύ λαιμό και γεφυρόστομη προχοή,^{4_67} σχήματος δημοφιλούς στην κεραμεική του Αγίου Ονουφρίου.

Ανεξάρτητα από αυτήν την διχογνωμία σημειώνουμε ότι λίθινα αγγεία Μινωικής κατασκευής έχουν ανασκαφεί και σε άλλες θέσεις. Για παράδειγμα σε θολωτό τάφο στην θέση Κράσι Πεδιάδος ο Μαρινάτος ανέσκαψε δύο τέτοια αγγεία (υπ. αρ. 28 και 29) τα οποία ευρέθησαν σε ΠΜ Ι πλαίσιο, ήτοι πριν το 2900 π.Χ.,^{4_68} και τα οποία έχουν, φαίνεται, διαφύγει της προσοχής του ειδικού μελετητή Warren.^{4_69} Ο εξέχων Έλληνας αρχαιολόγος έχει υποστηρίξει την ύπαρξη ιδιαίτερων επαφών της Κρήτης με τις Κυκλάδες, όπου η παράδοση της λιθογλυπτικής, τόσο αγάλματιδίων όσο και αγγείων, έχει μακρά ιστορία.^{4_70} Το πάλλευκο διάφανο μάρμαρο το οποίο αφθονεί στις Κυκλάδες ενεθάρρυνε τους προϊστορικούς κατοίκους των Κυκλάδων, ήδη από την Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ.) να ασχοληθούν με την κατασκευή λίθινων αγγείων που χαρακτηρίζονται από μια ποικιλία σχημάτων, τεχνογνωσία κατασκευής και λεπτότητα.^{4_71}

Η πολιτιστική ενότητα Κεφάλας (3600-3300 π.Χ.) χαρακτηρίζεται από την επίδοσή της στην λιθογλυπτική αγγείων, ενώ και η ενότητα Γρόττας - Πηλού, χρονολογούμενη την περίοδο

3300-2500 π.Χ., είναι επίσης γνωστή για τα θαυμάσια λίθινα αγγεία της, πολλά των οποίων κοσμούν τις προθήκες του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης των Αθηνών.^{4_72} Κατά την Πρώιμη Νεολιθική περίοδο (6500-5800 π.Χ.) η παραγωγή λίθινων αγγείων φαίνεται ότι ευρίσκετο σε άνθιση, όπως δείχνουν ευρήματα από την Νέα Μάκρη, Σπάρτη, Κόρινθο, Φράγχθι, Σέσκλο και Αχίλλειο Θεσσαλίας.^{4_73} Εκτιμάται πράγματι ότι

Εικ. 4_8: Τελετουργικό αγγείο από το θησαυροφυλάκιο του Ζάκρου (ορεία κρύσταλλος)

κατά την ΠΝ η Νέα Μάκρη υπήρξε εξειδικευμένο κέντρο

παραγωγής λίθινων φιαλών. Σύμφωνα με τον Jacobsen από το σπήλαιο Φράγχθι προέρχονται επτά λίθινα αγγεία της ΠΝ ή ΠΝ/MN, δύο από τις αρχές της MN, ένα από την MN, και ένα από

διαταραγμένο στρώμα.^{4_74} Μάλιστα η πρώτη ύλη ωρισμένων εξ αυτών προέρχεται από την Νάξο!^{4_75} Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ανασκαφή τριών βατραχόσχημων ειδωλίων από οφείτη, προερχόμενων από την Νέα Νικομήδεια της εβδόμης χιλιετίας π.Χ!^{4_76} Αν και η παραγωγή λίθινων αγγείων κατά την επακολουθήσασα Μέση Νεολιθική εμφανίζεται περιορισμένη, στην επακολουθήσασα Τελική Νεολιθική (5300-4500 π.Χ.) γνωρίζει νέα άνθιση ιδιαίτερα στην Μακεδονία.^{4_77} Σε κάθε περίπτωση η άποψη των Lucas and Harris ότι η λιθογλυπτική ήταν άγνωστη στην Ελλάδα κατά την περίοδο των Αιγυπτιακών δυναστειών III και IV είναι ξεπερασμένη και σαφώς εσφαλμένη.^{4_78}

Εικ. 4_9: Λίθινη φιάλη με επιγραφή ΚΝ Ζα 19 της Γραμμικής Α (ανάκτορο Κνωσού, ΜΜ ΙΙΙ- ΥΜ Ι)

Μία ιδιαίτερη κατηγορία λίθινων αγγείων αποτελούν τα ζώμορφα τα οποία συχνά διαθέτουν μικρό δοχείο με ευρύ στόμιο στην πλάτη του ζώου. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα της ύστερης προδυναστικής ή πρώιμης δυναστικής περιόδου είναι αυτό από λατυποπαγή ασβεστόλιθο το οποίο απεικονίζει πτηνό και εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο, χρονολογείται δε περί το 3100 π.Χ.^{4_79} Η παραγωγή λίθινων και κεραμικών πτηνόμορφων αγγείων έχει μακρά προϊστορία στην προδυναστική Αίγυπτο,^{4_80} ενώ απαντά και στον Αιγαιακό νησιωτικό χώρο ιδίως κατά την τρίτη και δεύτερη χιλιετία π.Χ. (Κρήτη, Φυλακωπή Ι, Θήρα). Η γνωστή ραμφόστομη μαστοπρόχους από την Θήρα^{4_81} αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα σχετικού αγγείου χαρακτηριστικού των Κυκλάδων της ΕΧ.^{4_82} Από τις Κυκλάδες της ΠΚ Ι και ΙΙ προέρχονται λίθινα και πήλινα πτηνόσχημα αγγεία, όπως τα υπ. αριθμ. F5-6, V7 και V10 του καταλόγου της Ashbacher,^{4_83} μάλιστα το εικονιζόμενο στην Εικ. 4_5 Αιγυπτιακό λίθινο πτηνόσχημο αγγείο φαίνεται να προσομοιάζει προς αντίστοιχο κεραμικό τεκμήριο ανασκαφέν στην Αγία Φωτιά.^{4_84} Όμως ως προγονικές μορφές των πτηνόμορφων αγγείων του Αιγαίου μπορούν να θεωρηθούν νεολιθικοί ασκοί του Αιγαίου και ευρύτερα της Χερσονήσου του Αίμου, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν ως σκευόμορφα πτηνών, χρονολογούνται δε από την Νεολιθική εποχή.^{4_85}

Ανάλογης αισθητικής, όμως, είναι τα δύο ζώμορφα μαρμάρινα Κυκλαδικά αγγεία, ήτοι η χοιρόμορφη πυξίς του κύκλου Γρόττας - Πηλού (3300-2500 π.Χ.) και το προβατόσχημο αγγείο από την Αμοργό, φέρον δύο στόμια και χρονολογούμενο από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας.^{4_86}

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις η ανάπτυξη της λιθογλυπτικής στην Κρήτη βασίσθηκε στην προηγούμενη Αιγαιακή (κυρίως Κυκλαδική) παράδοση ενώ υπάρχουν τεκμήρια επαφής και αλληλεπιδράσεως με την Αιγυπτιακή λιθογλυπτική, η οποία έμελλε να αναδειχθεί στην συνέχεια και να καταστεί αξιολογήσιμη στον προϊστορικό κόσμο. Οι απόψεις οι οποίες τείνουν να απορρίπτουν την επαφή της μεγαλονήσου με την Αίγυπτο ήδη από την προ- και πρωτο-δυναστική περίοδο δεν φαίνονται δικαιολογημένες, δεδομένης της πληθώρας ενδείξεων περί του αντιθέτου.

ΠΕΜΠΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

5. Κυκλαδική Συσχέτιση

5.1 Γενικά

Στην Ιερράκων πόλιν, της Άνω Αιγύπτου, από τάφο της δυναστείας 0 ήτοι της περιόδου Naqada III του τέλους της τετάρτης χιλιετίας, ανεσκάφη σανιδόσχημο αγαλματίδιο από λαζουρίτη (lapis lazuli) παριστάνον γυναίκα με σταυρωμένα χέρια και λυγισμένα γόνατα, το οποίο κατά τον ανασκαφέα ανακαλεί στην μνήμη Κυκλαδικό ειδώλιο της ίδιας περιόδου περίπου.⁵⁻¹ Αυτό το ειδώλιο συνιστά ένα από τα πολλά εκείνα στοιχεία που φαίνεται να συσχετίζουν τις Κυκλάδες με την Αίγυπτο, μάλιστα δε την προδυναστική. Περί αυτών αναφέρεται το παρόν κεφάλαιο..

5.2 Ομοιότητα ναυτικών σκαφών και παραστάσεων

5.2.1 Το σύμβολο ιχθύος επί πλοίου

Η προδυναστική Αίγυπτος της περιόδου Naqada (4000-3200 π.Χ.), η οποία ακολούθησε την φάση Badari (4400-4000 π.Χ.), συνδέεται με τον Ελλαδικό χώρο, και μάλιστα με τις Κυκλάδες, και μέσω του συμβόλου του *ιχθύος επί πλοίου*. Το τελευταίο συνιστά ιδιόρρυθμο έμβλημα το οποίο απαντάται συχνά σε απεικονίσεις πλοίων επί Αιγυπτιακών αγγείων, φερόμενο επί στυλίδος και συνοδευόμενο από διπλή ταινία.^{5_2} Το έμβλημα, διαθέτον επίσης ανηρτημένη σημαία, εμφανίζεται σχεδόν ταυτόσημο και σε Κυκλαδικά τηγανόσχημα σκεύη από την πολιτιστική ενότητα Κάμπου και Σύρου - Κέρου, όπως έχει ήδη σημειώσει πρώτος ο Τσουντας.^{5_3} Τα τελευταία εμφανίζονται στον Κυκλαδικό χώρο κατά την μετάβαση από την ΠΚ I στην II, ήτοι περί το 3100 π.Χ.,^{5_4} ενώ ο Coleman και άλλοι τείνουν να χρονολογήσουν τα ανήκοντα στην ενότητα του Κάμπου ενωρίτερα, ήτοι στην ΠΚ I περίοδο (3500-3100 π.Χ.).^{5_5} Στην Κρήτη εμφανίζονται κατά την μετάβαση από την ΠΜ I στην II, ήτοι περί το 2900 π.Χ.,^{5_6} ενώ στην ηπειρωτική χώρα από την ΠΕ I, ήτοι από το 3100 π.Χ.,^{5_7} ενώ υπάρχει και η περίπτωση θραύσματος από τον Άγιο Σώστη Σίφνου, το οποίο προέρχεται, πιθανώς, από τηγανόσχημο αγγείο προερχόμενο από θέση με μεταλλευτική δραστηριότητα ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού αλλά και την Τελική Νεολιθική.^{5_8} Το απεικονιζόμενο πλοίο στα ως άνω Αιγυπτιακά αγγεία (κεραμική D) είναι γνωστό και από άλλες αναπαραστάσεις, ομοιάζει δε στα Κυκλαδικά και ως προς την ιδιαίτερα ανασηκωμένη πλήρη και πρύμνη, στην

ύπαρξη θαλάμου στο μέσον, ακόμη δε στο γεγονός ότι σε αμφότερες τις περιπτώσεις πρόκειται για πολύκωπα πλοία, δρεπανοειδούς σχήματος ή σχήματος μηνίσκου.^{5_9} Σημειώνεται ότι αυτό το είδος σκάφους ενεφανίσθη στην Άνω Αίγυπτο κατά την αρχή της περιόδου Naqada II (Gerzean) περί το 3500 π.Χ., από δε τον Evans χαρακτηρίσθηκε ως *εξωτικό*, εν σχέσει προς την Αίγυπτο.^{5_10} Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του έχουν σχολιασθεί από τους ανασκαφείς Petrie και Quibell, οι οποίοι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο συγκεκριμένος τύπος πλοίου δεν προορίζετο για κίνηση στον Νείλο αλλά συνδεόταν με την Μεσόγειο.^{5_11}

Εικ. 5_1: Ταφική λέμβος με παράσταση δύο ανθρώπινων μορφών, από καλάμι καλυμμένο με πηλό (Gebelein, Άνω Αίγυπτος, πιθανώς Naqada II)

Σημειώνεται, επιπρόσθετα, ότι κατά την ακολουθήσασα περίοδο οι Αιγύπτιοι δεν διακρίθηκαν για την επίδοσή τους στην θάλασσα, ενώ δεν συνέβη το ίδιο με τον Αιγαιακό κόσμο. Όμως τα σκάφη έχαιραν εκτιμήσεως μεταξύ των Αιγυπτίων

αρχόντων, σε μικρό δε μέγεθος ή και σε πραγματικό τους συνόδευσαν και μετά θάνατον, στις ταφές.^{5_12} Δεν είναι περιττό να υπενθυμισθεί, άλλωστε, ότι το αρχαιότερο ταξίδι ανοιχτής θαλάσσης στον κόσμο, για το οποίο έχουμε τεκμηριωμένη μαρτυρία, πραγματοποιήθηκε στο Αιγαίο και αφορούσε μεταφορά οψιδιανού από την Μήλο στο σπήλαιο Φράγγθι της Αργολίδας 11.000 χρόνια από σήμερα.^{5_13} Αυτή η ναυτική δραστηριότητα συνεχίστηκε από τότε χωρίς διακοπή, με πλοiάρια διαθέτοντα την χαρακτηριστική ανασηκωμένη πρύμνη και πλώρη, όπως δεικνύουν τα πήλινα ομοιώματα λέμβου από το Παλαίκαστρο και τον Πετρά, αλλά και τα μολύβδινα της πολιτιστικής ενότητας Κέρου - Σύρου.^{5_14}

Εικ. 5_2: Ομοίωμα ταφικής λέμβος (XII δυν., περίπου 1985-1795 π.Χ., άγνωστη προέλευση, British Museum EA 9525)

Εικ. 5_3: Τηγανόσχημο Κυκλαδικό σκεύος & λεπτομέρεια αγγείου Naqada, όπου διακρίνεται ο ιχθύς επί πλοίου

Εικ. 5_4: Βραχογραφία με ναυτικά θέματα (Στρόφιλας)

5.2.2 Οικισμός Στρόφιλα Άνδρου

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του πρωτοαστικού οικισμού του Στρόφιλα Άνδρου, ο οποίος εκτίσθη σε στρατηγική γεωγραφική θέση και λειτουργώντας ως θαλάσσιος κόμβος άνθισε κατά την Τελική Νεολιθική περίοδο.^{5_15} Ο Στρόφιλας διέθετε σειρά εγκαταστάσεων δημόσιου χαρακτήρα όπως οχύρωση, ιερό, χρήση βραχογραφιών από την κοινότητα, υποστηρίζεται δε ότι ήδη από την τετάρτη χιλιετία πρίν από την εποχή μας διέθετε έναν αναπτυγμένο και ευρύτατα διαδεδομένο κώδικα επικοινωνίας με χρήση συστήματος συμβόλων, ενώ δεν έλειπαν τα ορειχάλκινα εργαλεία και όπλα.^{5_16} Κυρίαρχη θέση στην εικονιστική του οικισμού απετέλεσε το πλοίο, εικονιζόμενο

συχνότατα κατά μόνους ή εν είδει στόλου, αντανακλώντας την ιδιαίτερη σημασία του στην οικονομική ζωή του οικισμού, ενώ δεν έλειπαν και λοιπά θέματα όπως το οκτώσχημο, η σπείρα, ο μαϊάνδρος κ.ά.^{5_17} Σημειώνεται ότι οι βραχογραφίες της Άνδρου διεκδικούν τον χαρακτηρισμό των αρχαιότερων παραστάσεων θαλάσσιας ναυσιπλοΐας στην Μεσόγειο, προηγούμενες αυτών της Αιγύπτου, είναι δε περίπου σύγχρονες προς άλλες από την Συρο - Παλαιστίνη της τετάρτης χιλιετίας, για τις οποίες όμως δεν έχει διατυπωθεί ασφαλές συμπέρασμα ότι αφορούν στην ανοικτή θάλασσα και όχι σε ποτάμια.^{5_18}

5.2.3 Οικισμός Κεφάλας Πετρά

Στην παραθαλάσσια θέση της Κεφάλας Πετρά, στην περιοχή Σητείας Κρήτης, φαίνεται ότι υπήρξε επίσης πρώιμος οικισμός με εμπορικό προσανατολισμό ήδη από την TN IV και ΠΜ Ia περίοδο, με χαρακτηριστικά εν μέρει ανάλογα με αυτά του Στρόφιλα. Ο οικισμός, διαθέτων ναυτικές διασυνδέσεις με σημεία εκτός της Κρήτης, έχαιρε προνομιακής προσβάσεως σε πρώτες ύλες αξίας, σε τεχνολογίες επεξεργασίας αυτών αλλά και σε τελικά προϊόντα. Αυτό το μονοπώλιο επί των μακρυνών πηγών πρώτων υλών αξιοποιείτο εν συνεχεία σε τοπικό αλλά και σε περιφερειακό επίπεδο στην Ανατολική Κρήτη, στα πλαίσια αυτού που οι Παπαδάτος και Tomkins αποκαλούν 'κοινοτική στρατηγική σκοπόν έχουσα την διαμόρφωση πλεονεκτικών σχέσεων έναντι άλλων κοινοτήτων'.^{5_19} Υπό την έννοια αυτή ο οικισμός φαίνεται να απετέλεσε τον πλέον πρώιμο από μία ολόκληρη σειρά

θέσεων της βόρειας Κρητικής ακτής, οι οποίες εν συνεχεία λειτούργησαν ως οικισμοί δίαυλοι – διαμετακομιστικά κέντρα.

5.2.4 Διακοσμητική πλοίων

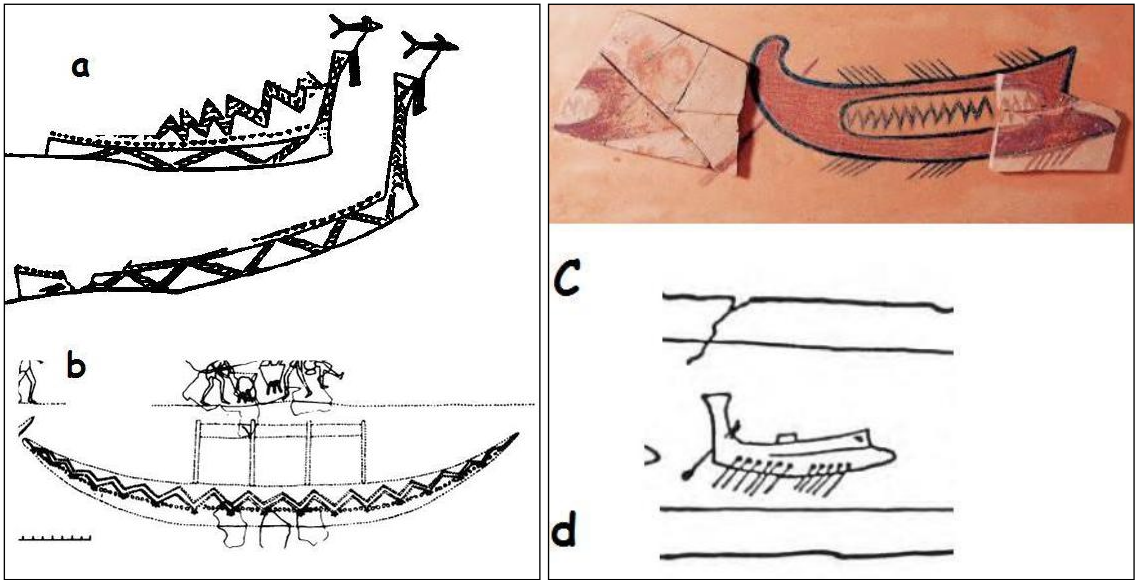
Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι τα κυκλαδικά σκάφη τα οποία απεικονίζονται στα τηγανόσχημα σκεύη, φέρουν εκτός από το έμβλημα του ιχθύος και διπλή διακοσμητική τεθλασμένη γραμμή η οποία οδεύει από την μία άκρη τους έως την άλλη. Το συγκεκριμένο διακοσμητικό θέμα απαντάται σε κεραμικό ομοίωμα λέμβου από την νεολιθική Κνωσό, σε πρώιμα Κρητικά ειδώλια και σε νεολιθικά αγγεία, αλλά και στα ευρεθέντα στην Άβυδο κεραμικά, έχει υποστηριχθεί δε η συσχέτισή του με τον γονιμότητα.^{5_20} Η τελευταία άποψη περί συνάφειας ενισχύεται και από το γεγονός ότι σε μερικά από τα τηγανόσχημα σκεύη απαντάται επίσης σκαρίφημα των γυναικείων αναπαραγωγικών οργάνων, καθώς και άλλα θέματα όπως ο ήλιος, η σελήνη και η θάλασσα. Ανάλογη διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής συναντάται, στον Αιγαιακό χώρο, και σε πλοία απεικονιζόμενα σε θραύσματα πολύχρωμου αγγείου από την Ιωλκό και το Κάστρο Βόλου,^{5_21} χρονολογούμενα όμως περί την ΜΕ περίοδο (ήτοι πριν το 1680 π.Χ.), σε δακτυλίδι – σφραγίδα από την Κνωσό, σε τοιχογραφία της Αγίας Ειρήνης Κέας της ΥΜ Ι,^{5_22} και σε πλείστες άλλες περιπτώσεις.^{5_23} Αλλά και στην Αιγυπτιακή πλευρά τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα, με ένα από τα παλαιότερα να αναγνωρίζεται από τον Landström στον Πίνακα του Narmer.^{5_24} Κατά την άποψη του Φινλανδού ερευνητή η εικονογραφία αυτή

αντιστοιχεί σε μια μακρά παράδοση η οποία συνεχίστηκε στις επόμενες περιόδους, μάλιστα δε πιθανολογείται ότι η τεθλασμένη αρχικώς αντιπροσώπευε σχοινί περασμένο μεταξύ δύο διαμήκων συρμάτων από την πλώρη ως την πρύμνη, με σκοπό την ενίσχυση του κύτους, αφ' ότου δε περιέπεσε σε αχρηστία επιβίωσε στο γνωστό μας διακοσμητικό θέμα.^{5_25} Στον τάφο του Sahure,^{5_26} δευτέρου φαραώ της δυναστείας V, η τεθλασμένη διακόσμηση απαντά στα πλοία του στόλου του, στην συνέχεια δε το θέμα χρησιμοποιήθηκε και για άλλους υψηλούς αξιωματούχους, πέραν του βασιλέως. Στον τάφο του Ptahshepses, πρωθυπουργού του φαραώ Niuserre (Ράθωρις) της δυναστείας V η διακόσμηση είναι παρούσα στο πλοίο το οποίο μεταφέρει την λάρνακα του αξιωματούχου,^{5_27} ενώ το ίδιο θέμα συναντάται στον τάφο του Senedjemib Inti, πρωθυπουργού του φαραώ Djedkare Isesi (Τανχέρης) της ίδιας δυναστείας.^{5_28}

Στο σημείο αυτό αξίζει να προστεθεί ότι σε μερικά από τα Κυκλαδικά πλοία τα κουπιά εμφανίζονται διατεταγμένα σε ομάδες, όπως συμβαίνει και στο θραύσμα από την Ιωλκό αλλά και σε πλείστα Αιγυπτιακά.^{5_29} Για την πληρότητα του θέματος θα προσθέταμε ότι οι παραστάσεις πλοίων από ξίφος του αμφιλεγόμενου θησαυρού του Dorak, χρονολογούμενου από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας, επίσης εμφανίζουν εγχάρακτα πλοία με το ίδιο χαρακτηριστικό, ήτοι με ομαδοποιημένα κουπιά!^{5_30}

Στα προηγούμενα αναφερθήκαμε σε ωρισμένες ομοιότητες και παραλληλισμούς μεταξύ Αιγυπτιακών και Αιγαιακών σκαφών, ήτοι στο μηνοειδές σχήμα, την χρήση του συμβόλου του ιχθύος επί πλοίου και στην τεθλασμένη διακοσμητική γραμμή κατά μήκος του κύτους. Η έρευνα έχει ανακαλύψει πρόσθετες ομοιότητες

καθώς και στοιχεία τα οποία αυτά τα πλοία μοιράζονται από κοινού, με μερικές να χρονολογούνται από την προ- και πρωτο-δυναστική περίοδο, άλλες δε να αφορούν σε νεώτερες περιόδους.

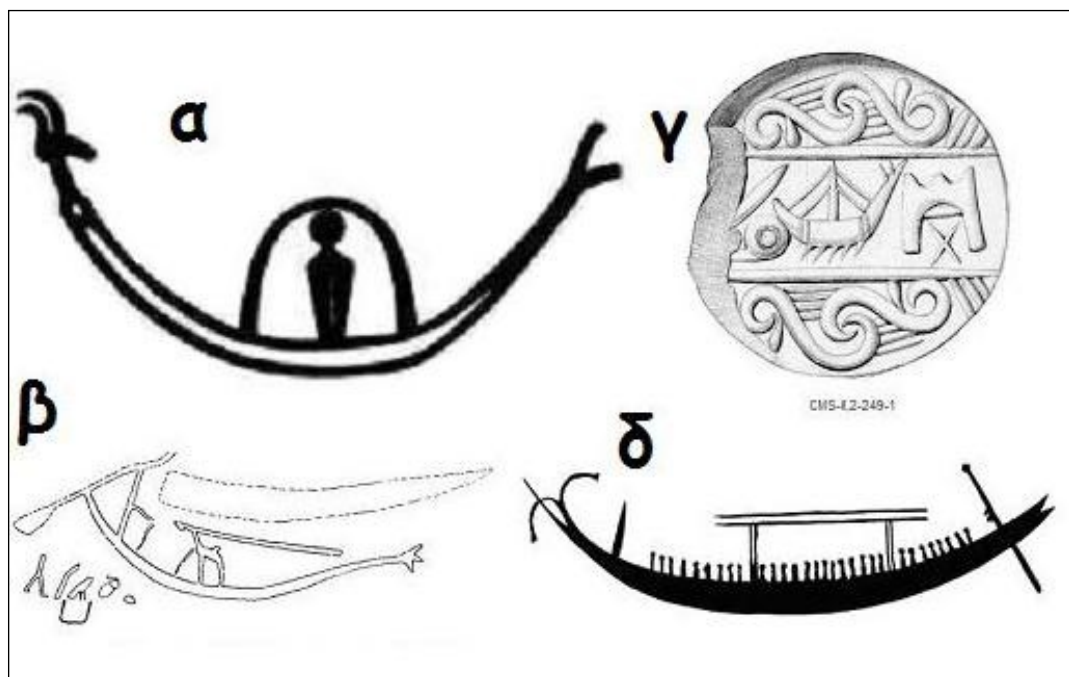

Εικ. 5_5: (α) Κυκλαδικά πλοία και (β) πλοία τοιχογραφίας Αγίας Ειρήνης με την τεθλασμένη διακόσμηση, (γ) πλοίο της Ιωλκού και (δ) πλοίο από το ξίφος του Dorak, αμφότερα με ομαδοποίηση των κουπιών

5.2.5 Η πολλαπλή προεξοχή πρύμνης/πλώρης, η οριζόντια διαγράμμιση λέμβων

Σε απεικόνιση πλοίου επί κεραμικού της προδυναστικής περιόδου το ένα άκρο του σκάφους καταλήγει σε ιδιόμορφη διχάλα,^{5_31} το ίδιο δε έχει παρατηρηθεί σε άλλο σκάφος παριστώμενο σε οστέϊνη λαβή τελετουργικής μαχαίρας,^{5_32} αλλά

και σε πρωτοδυναστική οστέϊνη πινακίδα και αναθηματική στήλη,^{5_33} ενώ η πολλαπλή προεξοχή επιβιώνει και αργότερα.^{5_34} Η παρατηρούμενη διχάλα μπορεί να θεωρηθεί παρόμοια ή και να ταυτισθεί με την βαθεία εγκοπή η οποία χρησιμοποιείται σε ωρισμένα σκάφη του Νείλου ως έδρα του αξονικού πηδαλίου.^{5_35} Ενδεχομένως είναι τυχαίο, αλλά η διχάλα παραπέμπει σχηματικά στα μαχαίρια από πυριτόλιθο με σχήμα ουράς ψαριού της προδυναστικής περιόδου.^{5_36} Η ποιότητα κατασκευής αυτών των μαχαιριών όπως και η σπανιότητά τους οδήγησε τους ερευνητές να τα εντάξουν στην σφαίρα ενδιαφέροντος της άρχουσας τάξεως.^{5_37}

Εικ. 5_6: (α) Αιγυπτιακό σκάφος προδυναστικής περιόδου, (β) βραχογραφία Μέσου Βασιλείου, (γ) σφραγίδα CMS II.2 249 και (δ) παράσταση σκάφους από την Κολώνα Αιγίνης

Σημαντική πηγή πληροφοριών για τα Αιγαιακά σκάφη συνιστούν οι σφραγίδες, τα μικροσκοπικά ομοιώματα λέμβων και, τέλος, οι απεικονίσεις σε τοιχογραφίες και αγγεία. Το κεραμικό ομοίωμα σκάφους από τον Μόχλο της τετάρτης ή τρίτης χιλιετία διαθέτει δισχιδές στέλεχος εμπρός και πίσω, τα δε δύο άκρα του κύτους είναι ανασηκωμένα, ενώ το ομοίωμα από το Παλαίκαстро διαθέτει προεξοχή μόνον στην πλώρη, η δε πρύμνη καταλήγει πλησίον της ισάλου γραμμής.^{5_38, 5_39}

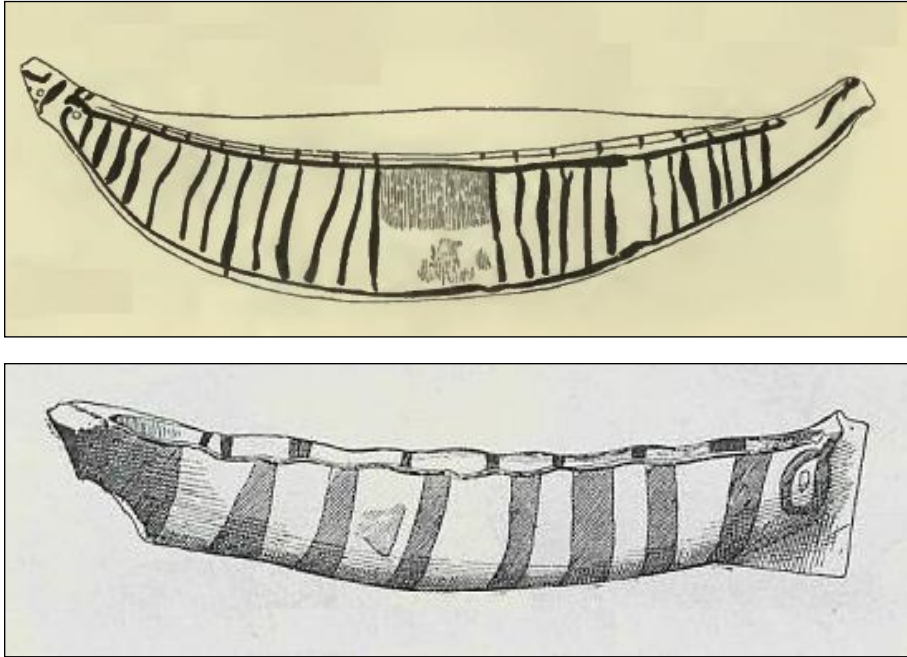
Οι σχετικές με το θέμα Μινωικές σφραγίδες χρονολογούνται, σύμφωνα με τον Wedde, από την ΠΜ ΙΙΙ περίοδο και αργότερα,^{5_40} ήτοι μετά το 2200 π.Χ., όμως η χρονολόγησή τους είναι εν γένει επισφαλής. Σε πολλές περιπτώσεις το πλαίσιο ευρέσεως είναι άγνωστο, η δε προσπάθεια χρονολογήσεως, τότε, βασίζεται σε αισθητικές προσεγγίσεις και παρουσιάζει μεγάλα περιθώρια σφάλματος.^{5_41} Σε τέτοιες Μινωικές σφραγίδες με παραστάσεις πλοίων διακρίνεται συχνά παρόμοια διχάλα στην πρύμνη ή πλώρη,^{5_42} παραπέμποντας, ίσως, στα δισχιδή στελέχη των αρχαιότερων τύπων Μόχλου, Παλαϊκάστρου και Φυλακωπής.^{5_43} Η λέμβος της Φυλακωπής, εικονιζόμενη κατωτέρω, ομοιάζει ιδιαίτερα και προς προδυναστική Αιγυπτιακή λέμβο, καθώς αμφότερες διαθέτουν σειρά κατακορύφων λωρίδων.^{5_44} Αυτή η διακόσμηση, ενδεχομένως προερχόμενη από κατασκευαστική ιδιαιτερότητα υπάρχουσα στο πρωτότυπο, πιθανώς σχετίζεται με το θέμα της *οριζόντιας κλίμακας*, το οποίο υιοθετήθηκε ευρέως από την Αιγαιακή εικονογραφία πλοίων στους επόμενους αιώνες.^{5_45} Σύμφωνα με την τυποποίηση του Wedde στα σκάφη τύπου ΙΙ ή ΙΙΙ εμφανίζονται αρκετά όπου η πλώρη είτε η πρύμνη διαθέτουν διπλή, τριπλή, ή τετραπλή προεξοχή.^{5_46}

Σε Κυπριακά ομοιώματα πλοίων διακρίνεται η ύπαρξη πρύμνης της οποίας το άκρο οδεύει σχεδόν κατακόρυφα, καταλήγοντας σε διπλή διακλάδωση.^{5_47} Σε μνηοειδές σκάφος παριστώμενο σε πίθο της Κολώνας Αιγίνης της ΜΕ ΙΙ περιόδου (1950-1750 π.Χ) φαίνεται ότι η πρύμνη φέρει επίσης διχάλα στο άκρο, ενώ και η πλήρη καταλήγει σε διπλό περίτεχνο τόξο.^{5_48} Ομοίως στο αργυρό ομοίωμα πλοίου το οποίο ανευρέθη στον τάφο της Ahhotep διακρίνουμε την ύπαρξη διχάλας στην οριζόντια προέκταση της πρύμνης, παρόμοιας με αυτήν του σκάφους από την Αίγινα.^{5_49} Άλλωστε η περίτεχνη διαμόρφωση της πλήρης και πρύμνης επιβίωσε στην Ελλάδα ως τους ιστορικούς χρόνους, όπως δείχνει παράσταση πολεμικού πλοίου σε θραύσμα πυξίδας από το Λευκαντί Ευβοίας του ενάτου αιώνας π.Χ. Στο πλοίο αυτό διακρίνεται το καμπύλο συνεστραμμένο στέλεχος στο πίσω μέρος, όπου ευρίσκεται το κουπί του ηδαλίου, φέρον τρεις προεξοχές, εν είδει Ομηρικού 'αφλάστου', *Il.15.717*.^{5_50} Επίσης μορφολογική ομοιότητα έχει διαπιστωθεί μεταξύ των Αιγυπτιακών πλοίων της ΧΙΙ δυναστείας, αφ' ενός, και των απεικονιζόμενων σε τοιχογραφία της Θήρας, αφ' ετέρου.^{5_51}

Περί το 2000 π.Χ. παρατηρείται ομοιότητα στην εξάρτηση των Αιγυπτιακών και Μινωικών πλοίων, έχουν υποστηριχθεί δε και οι δύο δυνατότητες ως προς την πηγή της επιρροής.^{5_52} Αναλόγως η ύπαρξη ξύλου στην κάτω πλευρά του τετράγωνου ιστίου των Μινωικών σκαφών έχει αποδοθεί σε Αιγυπτιακή επιρροή, όμως και εδώ υπάρχει και η αντίστροφη εκδοχή.^{5_53}

Περί το 2000 π.Χ. παρατηρείται ομοιότητα στην εξάρτηση των Αιγυπτιακών και Μινωικών πλοίων, έχουν υποστηριχθεί δε και οι δύο δυνατότητες ως προς την πηγή της επιρροής.^{5_52}

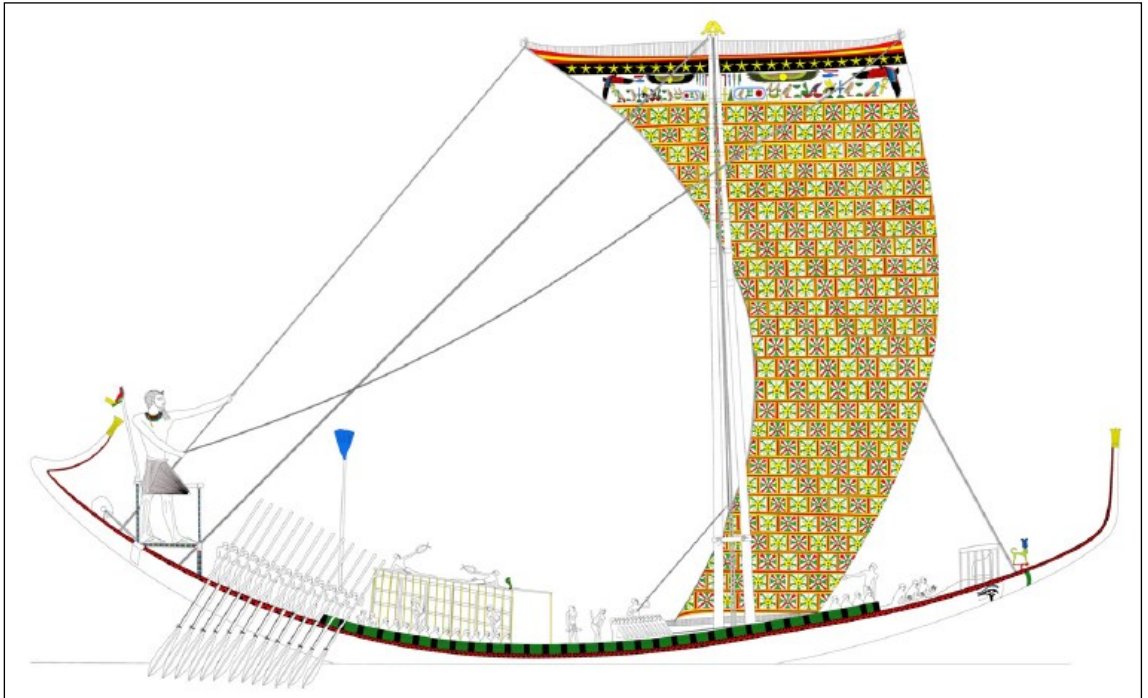
Αναλόγως η ύπαρξη ξύλου στην κάτω πλευρά του τετράγωνου ιστίου των Μινωικών σκαφών έχει αποδοθεί σε Αιγυπτιακή επιρροή, όμως και εδώ υπάρχει και η αντίστροφη εκδοχή.^{5_53}

Εικ. 5_7: Ομοίωμα Αιγυπτιακής λέμβου ύστερης προδυναστικής περιόδου (άνω) και Φυλακωπής (κάτω) με κατακόρυφες λωρίδες

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι διχάλα διαθέτουν και πλοία από την νήσο Φαϊλάκα του Περσικού Κόλπου (Φυλάκειον ή *Τκαρον* της Αλεξανδρινής περιόδου), απεικονιζόμενα σε σφραγίδες χρονολογούμενες περί το 2000,^{5_54} δεν είναι δε άνευ σημασίας να υπενθυμίσουμε ότι υπάρχουν ενδείξεις επαφών της νήσου – και του *Dilmun* ή *Τύλου* γενικώτερα – με την Μινωική Κρήτη από παλαιά. Ανάλογες διαμορφώσεις στα πλοία, ήτοι πολλαπλές προεξοχές κ.ά., απαντώνται και σε άλλα απομακρυσμένα μέρη του κόσμου, όπως την Μεσοποταμία,^{5_55} την Σκανδιναβία,^{5_56} την

Ιαπωνία κλπ.^{5_57} Πάντως το σύνολο των διαπιστωθεισών αναλογιών και ομοιοτήτων μεταξύ πλοίων της Αιγύπτου και της Κρήτης παραπέμπει στην ύπαρξη στενών σχέσεων και επαφών, χωρίς να είναι σαφές, πάντα, ποία ήταν η αρχική πηγή της επιρροής.

Εικ. 5_8: Αναπαράσταση σκάφους του Sahure, φέροντος την διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής

5.2.6 Εμβλήματα επί στυλίδων

Στις αναπαραστάσεις πλοίων επί της γραπτής κεραμεικής της Αιγύπτου παρατηρούμε την ύπαρξη συμβόλων τα οποία κοσμούν και ίσως ταυτοποιούν τα σκάφη.^{5_58} Τα σύμβολα φέρονται επί στυλίδων, συνήθως δε τοποθετούνται στον οικίσκο των Αιγυπτιακών σκαφών, διαθέτουν δε και κρεμάμενη ταινία.^{5_59} Την

πρώτη ενδελεχή μελέτη του θέματος στην σύγχρονη εποχή πραγματοποίησε ο Σβορώνος, ενώ αναφορά στις στυλίδες έχει κάνει ο Ιούλιος Πολυδεύκης, Poll.1.90.^{5_60}

Μία ειδική μορφή στυλίδος συνιστούν και οι κλάδοι φοίνικας οι οποίοι απαντώνται σε πληθώρα παραστάσεων πλοίων επί Αιγυπτιακών κεραμικών, ήδη από την προδυναστική περίοδο.^{5_61} Το ίδιο διακοσμητικό στοιχείο απαντάται σε σκάφος το οποίο εμφανίζεται εγχάρακτο σε θραύσμα κεραμικού από την Φυλακωπή Μήλου και χρονολογείται από το δεύτερο ήμισυ της τρίτης χιλιετίας πρίν από την εποχή μας.^{5_62} Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Atkinson η λέμβος προσομοιάζει με αυτήν τηγανόσχημων σκευών από την Χαλανδριανή,^{5_63} ενώ και ο φοίνικας συνιστά στοιχείο το οποίο απαντάται αργότερα στην θρησκευτική εικονογραφία των Μινωιτών και Μυκηναίων.^{5_64} Πράγματι ο φοίνικας θεωρείται συνδεδεμένος με την λατρεία των δένδρων,^{5_65} ενώ η παρουσία του σε παραστάσεις εκτιμάται ότι σηματοδοτεί την διεξαγωγή θυσιών.^{5_66} Η υιοθέτηση στυλίδων και εν γένει ναυτικών εμβλημάτων έχει συχνά μία θεμελιακή προστατευτική υπόσταση και λειτουργία επί των πλοίων. Έτσι στο μυθικό πλοίο της Αργούς η Αθηνά εφύτρεψε θείον δόρυ από την ιερά φηγό της Δωδώνης, με το χάρισμα της ανθρώπινης φωνής, κατά τον Αισχύλον: *ιερόν αὔδασον ξύλον!*^{5_67} Το ιερό ξύλο, το οποίο εκπροσωπούσε τον Δωδωναίο Δία,^{5_68} είχε ως αποστολή να δίδει συμβουλές στον ηηδαλιούχο, να προβλέπει το μέλλον και, εν γένει, να προστατεύει το πλήρωμα από τους κινδύνους. Το ίδιο μυθολογικό θέμα, αν και με επί μέρους διαφοροποιήσεις, ιστορείται από διάφορους συγγραφείς,^{5_69} εκ των οποίων μακράν η πλέον ενδιαφέρουσα και γλαφυρή είναι αυτή

του Λουκιανού στην *Αληθή Ιστορία*, Luc.VH.2.41,⁵⁻⁷⁰ ενώ υποστηρίζεται η επιβίωσή του και σε σύγχρονες συνήθειες και έθιμα.⁵⁻⁷¹ Πάντως το θέμα εδράζεται στο έδαφος της δενδρολατρείας, αρχαιότατου λατρευτικού τρόπου των Αιγαίων αλλά και άλλων λαών. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να τονισθεί η συσχέτιση του θέματος με την λατρεία του Διός, αλλά και τον μύθο του χρυσόμαλλου δέρατος, όμως επ' αυτών δεν θα προχωρήσουμε βαθύτερα..

Σύμφωνα με σχετική ανάλυση του Newberry στην μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων τα σύμβολα είναι εμβλήματα νομών του Δέλτα του Νείλου, μάλιστα δε του δυτικού ημίσεως αυτού.⁵⁻⁷² Από τις συνολικά 288 ανευρεθείσες παραστάσεις σκαφών με τελετουργικά εμβλήματα, οι 116 περιλαμβάνουν το σύμβολο του εκτινασσομένου ροπάλου, εμβλήματος του εβδόμου νομού της Κάτω Αιγύπτου, 66 το όρος, έμβλημα του έκτου νομού και 14 τα διασταυρούμενα βέλη του τετάρτου και πέμπτου νομού της Κάτω Αιγύπτου. Δεν λείπουν βέβαια και εμβλήματα συνδεδεμένα με την Άνω Αίγυπτο, όπως το σύμβολο του δένδρου ή κλάδου της Ηρακλεοπόλεως (22 περιπτώσεις), ο κεραυνός της Πανοπόλεως (9 περιπτώσεις) κ.ά. Σε κάθε περίπτωση παρατηρείται συντριπτική υπεροχή πλοίων από το Δέλτα όπου επικρατούσε η λατρεία της Νηίθ/Αθηνάς και της μέλισσας, σημειώνουμε δε ότι μέσω του Δέλτα παρείχετο η δυνατότητα ναυτικής επαφής με την Μεσόγειο.

Γενικότερα στην περιοχή του Δέλτα ο Newberry πιθανολογεί την ύπαρξη κάποιας φυλής, επικρατούσης σε πέντε νομούς αυτού, η οποία λάτρευε τον ταύρο. Η εκτίμηση αυτή βασίζεται στην αναγνώριση της παρουσίας του συμβόλου του ταύρου, όπισθεν

αυτού που εθεωρήθη αρχικό διακριτικό σύμβολο του νομού. Στους νομούς αυτούς ανήκε ο έχων ως πρωτεύουσα την Σεβεννυτική πόλη, ο νομός του άγριου ταύρου, με διακριτικό τον διπλό ή τριπλό λόφο, ο νομός του μαύρου ταύρου, με διακριτικό τα διασταυρούμενα βέλη με την ασπίδα, ενώ άλλος είχε ως σύμβολο το δρεπάνι.^{5_73} Ο νομός με σύμβολο τα διασταυρούμενα βέλη και την οκτώσχημη ασπίδα είναι, προφανώς, ο Σαΐτικός ή πέμπτος νομός της Κάτω Αιγύπτου, για τον οποίον ο Αίλιος Αριστείδης μας έχει πληροφορήσει ότι τιμούσε ως πολιούχο θεά την Neith/Αθηνά και τηρούσε την λατρεία των ασπίδων.^{5_74} Η οκτώσχημη ασπίδα απαντάται στην Αίγυπτο και σε άλλες περιπτώσεις ήδη από την προδυναστική περίοδο έως την V δυναστεία, επί παραδείγματι στον τίτλο της βασίλισσας Heter, στην πινακίδα του Aha (Menes) μαζί με το ιερό της Neith, στην στήλη της Mer-neith κ.α.^{5_75} Στο σύνολο των ενδείξεων οι οποίες υποστηρίζουν την ύπαρξη κοινών στοιχείων συνδεόντων την Σαΐδα και την Αθήνα θα μπορούσε να αθροιστεί το γεγονός ότι στον Στρόφιλα, ανήκοντα στον πολιτιστικό κύκλο της Αττικής - Κεφάλας, αναφέρεται η ανεύρεση βραχογραφιών με το θέμα του οκτώσχημου, ήδη από την Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ.)!

Εικ. 5_9: Τελετουργικά αντικείμενα ανηρτημένα σε πλοία (1 έως 4), και εμβλήματα νομών (5, 6)

Εικ. 5_10: Αιγυπτιακός ιπποπόταμος από φαγεντιανή (ΜΒ) και πλακίδια από φαγεντιανή του Μωσαϊκού Πόλεως (Κνωσός, 1600 π.Χ.)

5.3 Neith και Αθηνά

Πράγματι αρχαίοι συγγραφείς συσχέτιζαν την Neith με την Αθηνά, δεν έλειπαν δε και αναφορές για παλαιότατες σχέσεις των Αθηνών με την Σάιδα και την Αίγυπτο!^{5_76} Ενδεχομένως, λοιπόν, δεν είναι τυχαίο ότι η ανεύρεση του παλαιότερου οκτώσχημου πιθανολογείται σε θέση υπό την Αττική πολιτιστική επιρροή!^{5_77} Ο αριθμός οκτώ εμφανίζεται συσχετιζόμενος ασαφώς με την Διονυσιακή λατρεία,^{5_78} αλλά και με τον αριθμό των μηνών κατά τους οποίους η Περσεφόνη αποσύρεται στον Άδη, καθ' όν χρόνο η Φύσις αργεί.

Ο ίδιος χρόνος απαιτείται για την ύφανση και την τελετουργική προσφορά πέπλου σε θεές ή ακόμη και σε θεούς,^{5_79} ενώ σημειώνεται ότι κατά την περίοδο της υφάνσεως αποκλείεται η ταυτόχρονη ενασχόληση με γεωργικές εργασίες.^{5_80} Οι ιερές εσθήτες, οι οποίες προσφέρονται σε θεότητες, συνιστούν

δημοφιλές θέμα της Μινωικής εικονογραφίας, μάλιστα δε συχνά συνοδεύουν οκτώσχημες ασπίδες ή διακοσμούν πελέκειες,^{5_81} ενώ σχετικές αναφορές απαντώνται επίσης σε πινακίδες της Γραμμικής Β. Σύμφωνα με μια άλλη προσέγγιση η οκτάμηνη περίοδος είναι αυτή που απαιτείται ώστε η Μητέρα Γή να διεκπεραιώσει τις απαιτούμενες διεργασίες για την παραγωγή των γεννημάτων της Δήμητρας, ταυτίζεται δε συμβολικώς προς την απαιτούμενη από μέρους του θήλεως προσπάθεια για την γέννηση των τέκνων.^{5_82} Η συμβολική αξία του οκτώ φαίνεται να αντανακλάται επίσης στα *Παναθήναια*, τα οποία είχαν διάρκεια οκτώ ημερών και αφορούσαν, μεταξύ των άλλων, σε οκτώ *Εργαστίνας* οι οποίες ύφαιναν τον πέπλο της Αθηνάς, ενώ ο ίδιος αριθμός συσχετίζεται, κατά μία άποψη, και με τον εννέωρο Μίνωα.^{5_83} Η σύνδεση μεταξύ των απεικονίσεων τελετουργιών της Μινωικής Κρήτης και των Παναθηναίων, καθώς και η υποκρυπτόμενη συνέχεια από τις πρώτες στα δεύτερα, φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από την κοινή παρουσία του κρόκου σε αμφότερες τις δραστηριότητες. Πράγματι η Μινωική επιλογή της απεικονίσεως κρόκου στις ιερές εσθήτες φαίνεται σκόπιμη, επαναλαμβάνεται δε σε πολλές περιπτώσεις ενώ δεν λείπει και από την Αθηναϊκή εορτή της κλασικής περιόδου, όπου ο προσφερόμενος στην Αθηνά πέπλος είναι κροκόχρωμος.^{5_84} Πρίν καν φθάσουμε στην Αθηνά της κλασικής περιόδου έχουμε αναφορές για τα Μυκηναϊκά *θρονοελκτήρια*,^{5_85} εορτή η οποία επίσης θεωρείται ότι περιελάμβανε προσφορά ιερών εσθήτων, και μάλιστα διακοσμημένων με άνθη ή θρόνα.^{5_86} Σε κάθε περίπτωση το οκτώ εμφανίζεται να σημαίνει την μετάβαση, την αναγέννηση αλλά και το άπειρον, συνδυαζόμενο συχνά με τον λαβύρινθο,

την έλικα και τον μαίανδρο.⁵⁻⁸⁷ Η ιδιαίτερη θρησκευτική σημασία του ιερού οκτώ δείχνει να διαπερνά τον Αιγαιακό χώρο από παλαιά (ίσως από την Τελική Νεολιθική του Στρόφιλα), κατά την Μινωική περίοδο παρουσιάζεται συσχετιζόμενο με την θεά της φύσεως,⁵⁻⁸⁸ δεν λείπει από την Μυκηναϊκή, ενώ είναι επίσης παρούσα στην κλασική εποχή. Αξίζει να προστεθεί ότι κατά τον Rehak στις σχετικές αναπαραστάσεις η οκτώσχημη ασπίδα φαίνεται κατασκευασμένη από δέρας ταύρου, συνδέεται δε και με τελετουργική θυσία ταύρου.⁵⁻⁸⁹

Ανάλογες θρησκευτικές συσχετίσεις εμφανίζονται από παλαιά στην Αίγυπτο και ιδιαίτερα στο Δέλτα, αυτή δε η αναλογία και ομοιότητα ώθησε τους αρχαίους να την αποδώσουν σε επαφές των δύο πολιτισμών από παλαιά. Η μέλισσα, ιερό σύμβολο του βασιλέως της Κάτω Αιγύπτου, φαίνεται ότι συσχετίζεται επίσης με την Μινωική Κρήτη, όπου αφ' ενός μεν απαντά ως δημοφιλές θέμα καλλιτεχνικών αμεικονίσεων αλλά και ως ιερογλυφικό σύμβολο,⁵⁻⁹⁰ αφ' ετέρου δε σχετίζεται με την μελισσοκομία, η οποία απετέλεσε σημαντικό παραγωγικό κλάδο της νήσου, μάλιστα υπό ανακτορική διαχείριση.⁵⁻⁹¹

5.4 Σχόλια

Στα προηγούμενα αναφερθήκαμε σε μία σειρά ομοιότητες και παραλληλισμούς μεταξύ Αιγυπτιακών και Αιγαιακών σκαφών. Άλλες από αυτές τις ομοιότητες χρονολογούνται από την προ- και πρωτο - δυναστική περίοδο, άλλες δε αφορούν σε νεώτερες περιόδους:

(α) η εντυπωσιακή ομοιότητα του δρεπανοειδούς Αιγυπτιακού σκάφους με αντίστοιχα Κυκλαδικά,

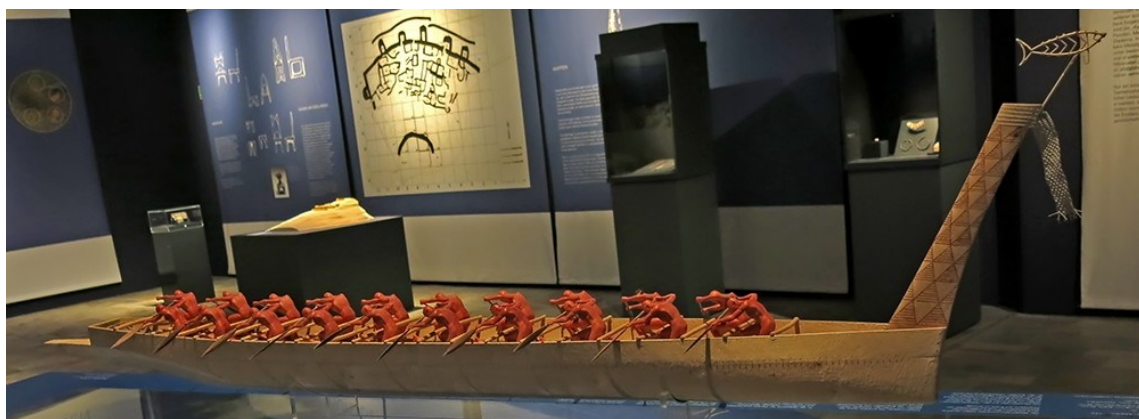
(β) η χρήση του ιδίου ασυνήθους εμβλήματος ιχθύος επί πλοίου και στις δύο περιπτώσεις,

(γ) οι Κυκλαδικές και εν συνεχεία Αιγαιακές (Κέα, Dorak - Τροία) εμφανίσεις του διακοσμητικού θέματος της διπλής τεθλασμένης, αλλά και τής κατακορύφου διαγραμμίσεως λέμβων, χαρακτηριστικών απαντώμενων από κοινού στην προδυναστική Αίγυπτο και την πρώιμη Κρήτη και το Αιγαίο,

(δ) η διαπιστούμενη μορφολογική ομοιότητα του Κυκλαδικού τύπου πλοίου με το λεγόμενο μέλαν σκάφος της εικονογραφήσεως στον τάφο 100 της Ιεράκωνπόλεως.^{5_92}

Σημειώνουμε επιπρόσθετα ότι η Αιγυπτιακή παράσταση του εμβλήματος ιχθύος δεν προηγείται ή, έστω, δεν προηγείται σημαντικά των Κυκλαδικών απεικονίσεων,^{5_93} ακόμη δε και αν το τελευταίο συνέβαινε θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα της ανασκαφικής τύχης. Από την άλλη, η προπορεία των Αιγαίων στην ναυσιπλοΐα χιλιετίες ήδη πριν την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, και η ύπαρξη ναυτικής παραδόσεως η οποία ήταν ανύπαρκτη στον νεαρό πολιτισμό της Άνω Αιγύπτου, συνηγορούν υπέρ της διερευνήσεως της απόψεως ότι η εισαγωγή του δρεπανοειδούς σκάφους ανοικτής θαλάσσης στην Άνω Αίγυπτο, μακριά από την ανοικτή θάλασσα για την οποία ήταν κατάλληλο,^{5_94} έλαβε χώρα ως αποτέλεσμα εξωτερικής και μάλιστα, κατά πάσα πιθανότητα, Αιγαιακής επιδράσεως.^{5_95} Η επαφή αυτή φαίνεται να επέτρεψε και την διάχυση πολιτιστικών στοιχείων, περί των οποίων ολίγα αναφέρθηκαν ήδη και άλλα θα προστεθούν στα επόμενα. Άλλωστε έχει υποστηριχθεί η εμπορική επαφή του Αιγαίου με την Αίγυπτο

με αντικείμενο τον χαλκό του Λαυρίου από την πρωτο-δυναστική αν όχι και την προδυναστική περίοδο!^{6_89} Από την νεώτερη περίοδο σημειώνεται η πιθανολογούμενη παρουσία, βυθισμένων σήμερα, μεγάλων λιμενικών εγκαταστάσεων στην νήσο Φάρο, χωρητικότητας άνω των τετρακοσίων μεγάλων σκαφών, κατασκευής περί το 2000 π.Χ., στην κατασκευή των οποίων πιστεύεται ότι συμμετείχαν Μινωίτες.^{5_97}

Εικ. 5_11: Ομοίωμα Κυκλαδικού πλοίου

EKTH ENOTHTA

6. Όψεις πρώιμης Αιγαιακής ολοκλήρωσεως & Αιγυπτιακή συσχέτιση

6.1 Γενικά

Στην ενότητα αυτή συγκρίνονται τα σπήλαια Ευριπίδου στην Σαλαμίνα και Αμνισού στην Κρήτη, με αφορμή δε παρατηρούμενες ομοιότητες και αναλογίες διερευνάται η ύπαρξη συσχετισμών με τον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο, σε ένα χρονικό πλαίσιο που εκκινεί από την Τελική Νεολιθική και φθάνει ως την κλασική εποχή. Ο Αιγυπτιακός παράγων αναδεικνύεται ενεργός ήδη από την απώτατη αυτή εποχή, εμφανιζόμενος ως εταίρος εμπορικών ανταλλαγών αλλά και ως πομπός/αποδέκτης ιδεολογικών συλλήψεων και ανταλλαγών εν γένει με τον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο.

6.2 Το σπήλαιο του Ευριπίδου

Το σπήλαιο του Ευριπίδου στην Σαλαμίνα εκτιμάται ότι υπήρξε λατρευτικός χώρος κατά την περίοδο από το 5300 έως το 4300 π.Χ.,^{6_1} πιθανολογείται δε ότι λειτούργησε ως σημείο αναφοράς και 'εστία απώτερων αναμνήσεων',^{6_2} ή ως ιερό σημείο συναντήσεως για ανταλλαγή αγαθών και λοιπές κοινωνικές διαβουλεύσεις.^{6_3} Αργότερα έγινε γνωστό ως Άντρο του Κυχρέα, πρώτου μυθικού βασιλέως της Σαλαμίνας, που είχε την διφυή μορφή φιδιού και ανθρώπου.

Εικ. 6_1: Θραύσμα αγγείου από το σπήλαιο Σαλαμίνας με το όνομα του Ευριπίδου

Η ιδιαιτερότητα του σπηλαίου ως τοποσήμου, πιθανώς ζωντανή έως και την κλασική περίοδο, ενδεχομένως έπαιξε τον ρόλο της για την υιοθέτηση του χώρου από τον Ευριπίδη για την σύνθεση των τραγωδιών του!⁶⁻⁴ Η σημασία του σπηλαίου για τους πιστούς της Τελικής Νεολιθικής πιστοποιείται και από την εύρεση εκεί χανδρών εφυσωμένου στεατίτη, οι οποίες μάλιστα χρονολογήθηκαν από το τέλος της 5^{ης} χιλιετίας!⁶⁻⁵ Στον χώρο ανευρέθη περίαπτο αλλά και σύρμα, αμφότερα από άργυρο πιθανώς προερχόμενο από το Λαύριο ή την Σίφνο,⁶⁻⁶ τα οποία διαθέτουν παράλληλά τους το μέν πρώτο με εύρημα από την Αλεπότρυπα Διρού Λακωνίας και το σπήλαιο της Ειλειθυίας Κρήτης,⁶⁻⁷ το δε δεύτερο με ομόλογό του ομοίως από το σπήλαιο της Αμνισού και της Αλεπότρυπας.⁶⁻⁸ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον

**Εικ. 6_2: Δακτυλιοειδές χρυσό
περίαπτο**

συγκεντρώνουν και τέσσερεις χάνδρες κατασκευασμένες από μαλάκιο του γένους των *Dentalium*,⁶⁻⁹ των οποίων η πρώτη ύλη έχει εισαχθεί, δεδομένου ότι τα μαλάκια αυτά δεν ευδοκιμούν στην Μεσόγειο, ενώ ευρίσκονται στον Ινδικό και μάλιστα στην Ερυθρά θάλασσα.⁶⁻¹⁰ Σημειώνεται ότι η πρώτη εμφάνιση του αργύρου στην Μεσόγειο και την Ευρώπη σημειώνεται στο σπήλαιο Αλεπότρυπας (4500-3700 π.Χ.), όπου ο γνωστός θησαυρός αργυρών αντικειμένων περιελάμβανε περίαπτα, δύο ζεύγη βραχιολιών και 168 μικρές διάτρητες χάνδρες.⁶⁻¹¹ Πέραν των σπηλαίων Αμνισού και Ευριπίδου η Αλεπότρυπα φαίνεται

συσχετιζόμενη και με τις Γούρνες της ΠΜ Ι περιόδου, σε νεκροταφείο των οποίων ανεσκάφησαν ανάλογα αργυρά αντικείμενα.^{6_12}

Εικ. 6_3: Σπήλαιο της Ειλειθυίας (Αμνισός)

6.3 Το σπήλαιο της Αμνισού

Το σπήλαιο της Ειλειθυίας (e-re-u-ti-ja στην Γραμμική Β'), ή Ελευθίας,^{6_13} το οποίο κατά τα προηγούμενα, εμφανίζεται συσχετιζόμενο με αυτό της Σαλαμίνας, υπήρξε επίσης περίβλεπτο σημείο και λατρευτικό κέντρο από την Νεολιθική Εποχή, αναφέρεται δε και από τον Όμηρο, *Od.*19.188.^{6_14} Ο Willetts χαρακτηρίζει την θεά Μινωικό θρύλο, σημειώνει δε ότι υπάρχουν μάλλον 'στενοί δεσμοί' αυτής με το Νεολιθικό πρότυπό της.^{6_15} Πράγματι η Ελευθία μπορεί να θεωρηθεί ως μετεξέλιξη σειράς κουροτροφικών θεοτήτων της Νεολιθικής περιόδου,^{6_16} γεγονός το οποίο πιστοποιείται έτι περαιτέρω από τον εν γένει χαρακτήρα του σπηλαίου ως είδους βρεφοκομείου, και μάλιστα συσχετιζόμενου με τον Δία.^{6_17} Το σπήλαιο διαθέτει πληθώρα σταλαγμιτών και σταλακτιτών, σύμφωνα δε με τον Μαρινάτο οι σταλακτίτες των ιερών σπηλαίων έπαιξαν τον ρόλο τους στην ανάπτυξη της ανεικονικής λατρείας της Μεγάλης Θεάς.^{6_18} Σταλαγμίτης ευρισκόμενος περίπου στο κέντρο του σπηλαίου με ύψος 1.5 μ. εκτιμήθηκε από τον Evans ως ιερά στήλη, κατά κάποιον τρόπο ανάλογος του κατοπινού *ομφαλού της γής*.^{6_19}

Μεταξύ των ευρημάτων στο σπήλαιο συγκαταλέγονται αγγεία του ρυθμού του Αγίου Ονουφρίου της ΠΜ Ι, ενώ άλλα κεραμικά εμφανίζουν έντονη ομοιότητα με αντίστοιχα από την Φαιστό και τα Πάρτιρα Ηρακλείου της Τελικής Νεολιθικής.^{6_20} Η ανασκαφή αγγείων του ρυθμού του Αγίου Ονουφρίου έχει, ενδεχομένως, ιδιαίτερη σημασία λόγω των συσχετίσεων οι οποίες έχουν διαπιστωθεί μεταξύ αυτής της θέσεως και της Αιγύπτου, ήδη

από την προ- και πρωτο- δυναστική περίοδο.^{6_21} Ξεχωριστή θέση μεταξύ των ευρημάτων στο σπήλαιο κατέχει πρώιμο ειδώλιο, το οποίο εμφανίζει την διακόσμηση διπλής τεθλασμένης γραμμής που οδεύει κατακόρυφα ανάμεσα στα σκέλη του, κατ' αναλογία προς την παράσταση σε δείγμα γραπτής κεραμικής της προδυναστικής Αιγύπτου, όπου δύο ανθρώπινες μορφές διαθέτουν την ίδια τεθλασμένη διακοσμητική γραμμή, ενώ το ίδιο θέμα έχει υιοθετηθεί και από τον πολιτισμό του Ινδού.^{6_22} Σύμφωνα με τους Branigan και Willets η διακόσμηση των τεθλασμένων ή οφιοειδών γραμμών και των αλληλοπλεκομένων μαιάνδρων σχετίζεται με την λατρεία του όφεως, έχει δε γονιμικό χαρακτήρα.^{6_23} Η μία από τις μορφές του παραπάνω αγγείου φέρει επίσης το χαρακτηριστικό περίβλημα του ανδρικού γενετήσιου μέλους, γνωστό ως Λιβυκός κολεός, το οποίο απαντάται τόσο στην Αίγυπτο όσο και στο Αιγαίο της τρίτης χιλιετίας.^{6_24} Η παράσταση του αγγείου έχει χαρακτηριστεί ως σχετική με τελετουργία γονιμότητας, ενώ και η Ειλείθια υπήρξε, ως γνωστόν, θεά της γονιμότητας και των ωδίνων του τοκετού. Δεν στερείται σημασίας να προσθέσουμε ότι η θεά ελατρεύετο στην Αίγυπτο ως Nekhbet από την προδυναστική περίοδο, συνεδέετο αρχικώς με την Άνω Αίγυπτο και συμβολικώς με τον όφι,^{6_25} προς τιμήν της δε υπήρχε πόλη πλησίον του Νείλου, η Ειλειθιούπολις.^{6_26} Άλλωστε μεταξύ των ευρημάτων του σπηλαίου περιλαμβάνεται σφραγίδα της οποίας το παράλληλο προέρχεται από την Αίγυπτο του Ramses II.^{6_27}

6.3.1 Το όνομα της *Ειλειθυίας*

Το όνομα της θεάς των ωδίνων του τοκετού φαίνεται να συνδέεται με την Ελευσίνα, εφ' όσον θεωρείται, κατά μία άποψη, ως προερχόμενο από το ελεύσομαι, ενώ μία εκδοχή του είναι αυτή της *Ελευσίας* (LSJ, s.v. Είλειθυια).^{6_28} Ο Bernal, από την άλλη, συνδέει το όνομα της Ειλειθυίας με το Σημιτικό *>Eil̄tu ή *>Eilat που πιστοποιείται στην Ακκαδική, Ευαγοριτική και Φοινικική και σημαίνει την 'θεά'.^{6_29} Όμως εάν μπορούμε να αποδώσουμε στοιχεία εγκυρότητας στην ερμηνεία αυτή θα πρέπει να προσθέσουμε ότι ομώνυμη πόλι (Eilat, Αίλα ή Αίλιανα) ευρίσκετο στον κόλπο της Άκαμπα, αυτή δε απετέλεσε κατά το τελευταίο ήμισυ της δευτέρας χιλιετίας σημαντικό εμπορικό και οικιστικό κέντρο των λεγομένων Μαδιανιτών. Η κεραμεική των τελευταίων ('κεραμεική *Qurayya*') εμφάνιζε έντονες Αιγαιακές αναφορές και έμπνευση, υιοθετούσα θέματα όπως οι τρέχουσες σπείρες, οι ρόμβοι και τα διάσημα. Εν ολίγοις αντί της Φοινικικής συσχετίσεως φαίνεται (και στην παρούσα περίπτωση) να ευρισκόμαστε ενώπιον Αιγαιακών επιρροών και συσχετίσεων..^{6_30}

Σχετική προς τα ανωτέρω ενδεχομένως είναι η πινακίδα της Πύλου PY Vn 48. Στην πινακίδα εμφανίζεται η φράση e-re-wi-jo ro-ti-ni-ja η οποία περιλαμβάνει τον γνωστό όρο Πότνια με την προσθήκη του e-re-wi-jo, χωρίς όμως να μεσολαβεί διαχωριστικό λέξεων. Ο όρος έχει θεωρηθεί ως δυσνόητης - σκοτεινής ερμηνείας, σύμφωνα δε με τον Van Leuven συσχετιζέτο με τελετή ή τοπωνύμιο συνδεδεμένο με την Ήρα (e-ra),^{6_31} ενώ

οι Ventris - Chadwick έχουν προτείνει την άποψη ότι πρόκειται για γενική πληθυντικού τοπωνυμίου.^{6_32} Από την άλλη ο Chadwick στην ανάγνωσή του της παραπάνω πινακίδας αναγνωρίζει ότι γίνεται αναφορά στο ιερό των Σφαγιανών.^{6_33} Προκλητική εμφανίζεται η πρωτότυπη ερμηνεία του όρου από την Gretchen E. Leonhardt, η οποία αναγνωρίζει στο πρώτο συνθετικό *e-re-wi-jo* το επίθετο *άραιός*, για την υπό συζήτηση φράση δε προτείνει την απόδοση **άραιόπότνια (araiopotnia)* ήτοι *Δέσποινα Ικεσία*, κατ' αναλογία προς τον *Δία Ικέσιο*, *Sch.II.22.113*.^{6_34} Σημειώνεται ότι το επίθετο *ικέσιος* αποδίδεται συχνά στην *Εκάτη*,^{6_35} ενώ απαντάται και ως προσωνύμιο της *Δήμητρας*.^{6_36} Στην ίδια πινακίδα (PY Vn 48) αναγνωρίζεται επίσης και η λέξη *ka-ra-wi-ro-ro*, σημαίνουσα την *klawiphoro*, *κλαφηφόρο*, *κλειδούχο* - *κλακοφόρο*,^{6_37} επίθετο συχνά αποδιδόμενο στην *Ειλείθυια*.^{6_38} Επανερχόμενοι στην υπόθεση της Leonhardt σημειώνουμε ότι στα ιερά κορυφής (π.χ. στον Τραόσταλο) συνήθης ήταν η ανασκαφή κεραμικών ειδωλίων σε στάση *ικεσίας* και *προσευχής*, γεγονός το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως ενισχύον την προαναφερθείσα υπόθεση.

Παρέχονται ενδείξεις ότι, ενδεχομένως, η θεά της Πύλου, *e-re-wi-jo* *Πότνια*, ήταν η *Ειλειθυία* με τον επιθετικό προσδιορισμό του ονόματός της να την συνδέει με την *ικεσία* ή την *Ελευσίνα*.^{6_39} Υπογραμμίζεται ότι τα *Ελευσίνια Μυστήρια*, σχετιζόμενα με τον κύκλο της *βλαστήσεως*, θεωρούνται ως μεταφερθέντα στην *Αττική* από την *Κρήτη*, ενώ και η εν γένει επιβίωση στοιχείων του *'Μινωικού - Μυκηναϊκού'* πολιτισμού στην *Αθηναϊκή χερσόνησο* είναι έντονη και συνηθέστατη.^{6_40} Άλλωστε ιδιαίτερη συσχέτιση της *Πότνιας* της *Πύλου* με την

Κρήτη μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός της ευρέσεως σκαριφήματος του Κνωσσιακού λαβυρίνθου σε πινακίδα της Πύλου (PY Cn 1287), ενώ η προσφορά μελιού ήταν συνήθης τόσο στην Κνωσσιακή θεά του Λαβυρίνθου όσο και στην Ειλειθυία.^{6_41}

6.4 Το ιερό της Ελευσίνας

Το ιερό στην Ελευσίνα κατά την κλασική εποχή απεκαλείτο 'ανάκτορο', ήτοι αυτό που ανήκει στον άνακτα,^{6_42} η ονομασία δε έχει χρησιμοποιηθεί για να υποστηρίξει την σύνδεση της Πότνιας με την Δήμητρα αφ' ενός, αλλά και την Μυκηναϊκή διοίκηση και τον ίδιο τον άνακτα της Μυκηναϊκής βασιλείας, αφ' ετέρου.^{6_43} Πράγματι ο Trümpy θεωρεί την Πότνια ως Ινδο-ευρωπαϊά θεά, ταυτόσημη με την Δήμητρα, άποψη αποδεκτή και από άλλους ερευνητές.^{6_44} Άλλωστε οι πινακίδες PY Fr 1219 και 1227 αναφέρονται, κατά την ερμηνεία του Palmer,^{6_45} στον Ποσειδώνα άνακτα και τις δύο βασίλισσες, παρέχοντας έδαφος, εφ' όσον η προσέγγιση αποδειχθεί έγκυρη, για την ισχυροποίηση της συσχετίσεως μεταξύ Ποσειδώνος και των βασιλισσών, οι οποίες μπορεί να ταυτισθούν με την Δήμητρα και την Περσεφόνη. Μία ανάλογη σύνθεση φαίνεται να αναδύεται και από την Ελευσίνα, όπου μεταξύ των 'λεγομένων' κατά την διάρκεια των μυστηρίων περιελαμβάνετο ο στίχος:

"Ιερόν έτεκε πότνια κούρον, Βριμώ Βριμόν",

δηλ. *"γέννησε η Ιερή Ιερόν Νέον, η Ισχυρή τον Ισχυρόν",*

απόσπασμα το οποίο εύλογα ερμηνεύεται ως υποστηρίζον την

ύπαρξη του ζεύγους της Πότνιας με τον άρρενα πάρεδρο και στην Αττική.^{6_46}

Ο άναξ της Μυκηναϊκής πόλεως - κράτους της Πύλου εθεωρείτο ως ενσάρκωση και επί γής προσωποποίηση της θεότητας,^{6_47} η εξουσία του δε επεκυρώνετο - ενομιμοποιείτο μέσω της τελετής ανακηρύξεώς του από το ιερατείο Σφαγιανών.^{6_48} Επιπρόσθετα ο άναξ εθεωρείτο ως ο άρρην σύντροφος της Πότνιας, ή ο Πότνιος Άνήρ. Δεδομένου ότι η ιέρεια των Σφαγιανών εύλογα μπορεί να θεωρηθεί ως εκπρόσωπος της Πότνιας, η όλη σκηνή μας προκαλεί να θεωρήσουμε τον άνακτα ως συσχετιζόμενο με τον Ποσειδώνα, κύρια θεότητα της Πύλου, η οποία συχνότατα φέρει και τον ομώνυμο προσδιορισμό (του άνακτος).^{6_49} Ο Chadwick δικαιολογημένα έχει υποστηρίξει την υψηλή θέση της Πότνιας στο πάνθεον της Μεσσηνιακής πόλεως,^{6_50} στο οποίο, όπως προαναφέρθηκε, προεξάρχουσα θέση φαίνεται να κατείχε ο Ποσειδών. Μεταξύ των δύο μπορούμε να αναγνωρίσουμε κοινά στοιχεία, όπως το γεγονός ότι αμφότεροι είναι αποδέκτες προσφορών υπό μορφήν υφασμάτων, ενώ δεν λείπουν τελετές ιερογαμίας αφιερωμένες στον Ποσειδώνα.^{6_51}

Το ζεύγος Ποσειδώνος - Πότνιας μπορεί να θεωρηθεί ως παραπέμπον σε αυτό του Ποσειδώνος - Αθηνάς,^{6_52} των οποίων ο ανταγωνισμός περιγράφεται στην Οδύσσεια ενώ αποκρυσταλλώνεται και στην θεομαχία για την προστασία της πόλεως των Αθηνών. Κατά τον Bernal η σύγκρουση μεταξύ Αθηνάς - Ποσειδώνος αντικατοπτρίζει την προσπάθεια αποξηράνσεως των ελών και τιθασεύσεως του υδάτινου στοιχείου εν γένει, μιάς και ο Ποσειδών εθεωρείτο σύμβολο της αρχής της αταξίας.^{6_53} Κατά τον ίδιο το ζεύγος Αθηνάς - Ποσειδώνος έχει το ανάλογό

του στην Αίγυπτο, όπου εμφανίζεται υπό την μορφή της Neith και του Seth.^{6_54} Η συγγένεια της Neith με την Αθηνά είναι γνωστή και ευρέως αποδεκτή τόσο από παλαιούς ιστορικούς όσο και από σύγχρονους μελετητές. Η συσχέτιση της Αιγυπτίας θεάς με τα έλη και την αναγκαιότητα αποξηράνσεως και διευθετήσεως τους φαίνεται να ευρίσκει το ανάλογό της στην Αθηνά, ιδιαίτερα όπως η τελευταία λατρευόταν στην Κωπαΐδα και την Θήβα.^{6_55, 6_56} Σύμφωνα με την παράδοση η ανατροφή της Αθηνάς συσχετιζόταν στις περισσότερες των περιπτώσεων με τα έλη,^{6_57} αυτή δε η ιδιαίτερη σύνδεση με τα στάσιμα ύδατα φαίνεται ότι διαχύθηκε και σε άλλες θεότητες: Άρτεμις Λιμνάτις, Διόνυσος ο εν Λίμναις, Άρτεμις Έλεια, Άρτεμις Ορθία, Ευρώπη Ελλωτίς, Άρτεμις Αλφειαία, ενώ κατά τον Nilsson η Άρτεμις εν γένει ελατρεύετο πλησίον υδάτινων πηγών.^{6_58}

Η Αθηνά μοιράζεται με την Neith και ένα άλλο χαρακτηριστικό, αυτό της παρθενογενέσεως - αυτογενέσεως. Πράγματι η πολιούχος των Αθηνών αποτελεί την θεά εκείνη του Ελληνικού πανθέου στην οποία κατ' εξοχήν αποδίδεται το χαρακτηριστικό της παρθένου, σε συμφωνία δε με αυτήν της την ιδιότητα ουδέποτε ενετάχθη στον οίκο οποιουδήποτε άνδρος. Η ιδιότητα αυτή επισημαίνεται και από τον Πλούταρχο, *Plut. De Iside*. 376a, σύμφωνα με τον οποίο η Αθηνά 'ἤλθεν ἀπ' ἑμαυτῆς'. Από την άλλη η Neith συνεδέετο με την παρθενογένεση, όπως δε πιστοποιεί ο Πρόκλος, *Procl.in Ti*. 1.30, σε επιγραφή του ιερού της ανεγράφετο ότι 'ουδείς εἶχε σηκώσει το πέπλο της'.^{6_59} Σημειώνεται ότι το πέπλο αποτελούσε χαρακτηριστικό ένδυμα των γυναικών των Αθηνών πρὶν οι τελευταίες αποκτήσουν οικογένεια,^{6_60} ενώ συνδέεται με την

παρθενία και στον γνωστό μύθο της Βαυβούς.^{6_61} Κατά την Rigoglioso αμφότερες οι θεές, ήτοι οι Neith, Αθηνά, αλλά και η Μήτηρ, αποτελούν εκφάνσεις του αρχετύπου της Παρθένου Μητέρας,^{6_62} χαρακτηριστικό το οποίο αργότερα απετέλεσε βασικό στοιχείο ταυτότητας και της Παναγίας.^{6_63}

Εικ. 6_4: Σύμβολο της Neith από διασταυρούμενα βέλη επί πόλου

Στο σημείο αυτό προκύπτει το ερώτημα της αρχαιολογικής τεκμηριώσεως της ανωτέρω πιθανολογούμενης συσχετίσεως της Πότνιας με την λατρεία στην Ελευσίνα. Το θέμα της θρησκευτικής συνέχειας από την Μυκηναϊκή στην Γεωμετρική περίοδο είναι ακανθώδες, οι δε απαντήσεις που έχουν δοθεί αποκλίνουν.^{6_64} Πάντως θρησκευτικές τελετουργίες ελάμβαναν χώρα στο λεγόμενο Μέγαρον Β της Ελευσίνας ήδη από την ΥΕ IIb/III a1 περίοδο.^{6_65} Τα παλαιότερα κεραμικά ευρήματα της περιοχής χρονολογούνται από την ΠΕ περίοδο,^{6_66}

καταδεικνύοντας επαφές αρχικώς με την Αίγινα,⁶⁻⁶⁷ ενώ κατά την ακολουθήσασα ΜΕ περίοδο εντονότερες εμφανίζονται οι επαφές με τις Κυκλάδες. Κατά την Υστερο - Ελλαδική περίοδο απαντώνται Μυκηναϊκά και Μινωίζοντα αγγεία, ενώ παρέχονται τεκμήρια για την ενίσχυση των εισαγωγών από την Πελοπόννησο.⁶⁻⁶⁸

Ενδιαφέρον παρουσιάζει διπλή μήτρα κατασκευής σφραγιστικών δακτυλιδιών (CMS V 422) η οποία ανευρέθη στον τάφο Ηπ3 του δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνας της ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙ περιόδου.⁶⁻⁶⁹ Η μήτρα απεικονίζει κρίνους, υδρόβια πουλιά και γυναίκες σε θρησκευτικού χαρακτήρα απεικονίσεις, έχει υποστηριχθεί δε ακόμη και η Μινωική προέλευσή της.⁶⁻⁶¹ Η σύνθεση εμφανίζει στοιχεία της θρησκευτικής εικονογραφίας κοινά με αυτά του ηπειρωτικού Ελλαδικού χώρου,⁶⁻⁷¹ αλλά και αισθητική η οποία χαρακτηρίζεται συγγενής της Κρητικής της ΜΜ περιόδου.⁶⁻⁷² Άλλωστε η Δήμητρα θεωρείται σύντροφος και του Ιασίωνος από την Κρήτη,⁶⁻⁷³ ενώ η ίδια η πολιτική ενοποίηση Αθηνών και Ελευσίνας διαθέτει συνδεδετικά στοιχεία με την Κρήτη μέσω του Θησαϊκού κύκλου.

Αξίζει να προστεθεί, όσον αφορά στο παρελθόν της Ελευσίνας, ότι η τελευταία θεωρείται ότι συνεδέετο με το Θρακικό φύλο των Κικόνων,⁶⁻⁷⁴ οι οποίοι αργότερα έγιναν γνωστοί ως Σάϊοι, η ίδια δε η πόλη ονομάζετο παλαιότερα *Σαισαρία*.⁶⁻⁷⁵ Η Ελευσίνα φαίνεται έτσι συνδεδεμένη με την Σάϊν, πρωτεύουσα του ομώνυμου Αιγυπτιακού νομού,⁶⁻⁷⁶ με την σειρά της συνδεδεμένη με την Αθήνα και την Αθηνά.

Ο Ποσειδών εκτός από προεξάρχουσα θεότητα της Πύλου, αλλά και της Μυκηναϊκής Ελλάδας εν γένει,⁶⁻⁷⁷ υπήρξε

σημαντικός και στην αρχαία Ελευσίνα, όπου μάλιστα η λατρεία του υπηρετείτο από τον οίκο των Κηρύκων.^{6_78} Ο ρόλος του Ποσειδώνος Προσβατέρου και Θεμελιούχου στην αρχαία Ελευσίνα θεωρείται συμπληρωματικός αυτού της Δήμητρας,^{6_79} αφού ο μόνος πρώτος εκπροσωπούσε την άρρενα δημιουργική δύναμη, η δε δεύτερη την γονιμοποιό – καρποφόρο ιδιότητα του θηλυκού στοιχείου. Σε συμφωνία με αυτήν την προσέγγιση ο Robertson θεωρεί ότι ο Ποσειδών υπήρξε θεός των γλυκών υδάτων, τα οποία γονιμοποιούσαν τους αγρούς της Δήμητρας.^{6_79}

Τα Άλῶα υπήρξαν Ελευσίνια εορτή προς τιμήν της Δήμητρας Αλωαίης, του Διονύσου και του Ποσειδώνος Φυταλμίου. Το όνομα της εορτής ετυμολογείται από την λέξη ἄλως σημαίνουσα, μεταξύ των άλλων, το αλώνι.^{6_80} Η συσχέτιση της λατρείας της Δήμητρας με αυτήν του Ποσειδώνος απαντάται και στο Άργος όπου η πρώτη έφερε τον τίτλο της Πελασγίδος, Paus.2.22.1, ο δε δεύτερος του Προκλυστίου, Paus.2.22.4, παρέχοντας και στην περίπτωση αυτή αποδείξεις για την συμπληρωματικότητα των λατρειών.

Αυτή η συσχέτιση μεταξύ Ποσειδώνος και Δήμητρας αναγνωρίζεται και στην Μυκηναϊκή Πύλο, μόνο που στην τελευταία αλλά αρχαιότερη αυτή περίπτωση τον ρόλο της Δήμητρας έχει αναλάβει η Πότνια. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει η τελετή του *λεχεστρωτηρίου* παραπέμπει σε ιερογαμία μεταξύ Ποσειδώνος και Πότνιας, ενώ η υπογραμμισθείσα ήδη ιδιαίτερη συσχέτιση της Πότνιας με τον άνακτα φαίνεται παρούσα και στην Ελευσίνα όπου το ιερό αποκαλείται ανάκτορο. Οι ενδείξεις για έντονη συσχέτιση Πύλου – Ελευσίνος και Πότνιας – Δήμητρας φαίνεται να αυξάνονται δραματικά αν λάβουμε υπόψιν μας ότι η Δήμητρα παρουσίαζε μία ιδιαίτερη σχέση με την πολιτική

εξουσία,⁶⁻⁸¹ κατ' αναλογίαν με την Πότνια της Πύλου, της οποίας το ιερό είχε ιδιαίτερο ρόλο στην ανακήρυξη του άνακτος της Πύλου. Η ιδιαίτερη σχέση της Δήμητρας με την πολιτική εξουσία παρέμεινε εμφανής στα Αρχαία Μέγαρα, την Σικελία, Έφεσο, Θήβα και Βοιωτία κατά την τελευταία προχριστιανική χιλιετία. Σύμφωνα μάλιστα με τον Bremmer οι διαθέσιμες ενδείξεις καταδεικνύουν την αρχαιότητα αυτής της συσχετίσεως της θεάς με την εξουσία.

Οι αναλογίες και ομοιότητες εντείνονται εάν αληθεύει η άποψη μελετητών σύμφωνα με την οποία στην Μυκηναϊκή Πύλο παρέχονται επίσης ενδείξεις που παραπέμπουν σε Διονυσιακή λατρεία. Πράγματι στις πινακίδες PY Xa 1419 και PY Vn 48 απαντά η λέξη *lwo-no-wa-(ti)-si 2* η οποία θεωρείται συνδεδεμένη με τον οίνο και την Οινόη της πρώτης χιλιετίας, οικιστικό κέντρο μεταξύ Θηβών και Ελευσίνος.⁶⁻⁸² Καταληκτικά μπορούμε να υπογραμμίσουμε την κοινή λατρεία των τριών θεοτήτων τόσο στην Πύλο όσο και στην Ελευσίνα, με την Δήμητρα να αναλαμβάνει στην Αττική την θέση της Πότνιας. Σε αυτήν την τριπλή λατρεία πλείστα χαρακτηριστικά εμφανίζονται παράλληλα, δημιουργώντας έδαφος ώστε να θεωρηθεί πιθανή η ύπαρξη σχέσεως μεταξύ των δύο τόπων.

6.5 Καταληκτικά σχόλια

Με βάση τα ευρήματα και την λειτουργία των δύο προαναφερθέντων λατρευτικών σπηλαίων Αμνισού και Σαλαμίνας συμπεραίνουμε την ύπαρξη διαπεριφερειακών επαφών και δεσμών

μεταξύ Αττικής - νήσων Σαρωνικού - Κυκλάδων - Κρήτης,^{6_83} ενώ παρέχονται ενδείξεις για επαφές με μακρυνότερες, ακόμη, περιοχές όπως η Αίγυπτος.^{6_84} Η εισαγωγή πρώτων υλών (μέταλλα από το Λαύριο, οψιδιανός από την Μήλο, όστρακα από την Ερυθρά Θάλασσα ;),^{6_85} η χρήση πολυτελών αντικειμένων / υλικών κύρους (εξωτικών), εισηγμένων ως ετοιμών ή υπό την μορφή πρώτων υλών, η ανάθεση αντικειμένων παρόμοιας τεχνικής και αισθητικής, η επί εξαιρετικά μακρύ διάστημα διατήρηση των ίδιων τόπων λατρείας, όλα αυτά υπογραμμίζουν ότι ήδη από την Τελική Νεολιθική έχει αρχίσει και ευρίσκεται σε κάποιο όχι αρχικό στάδιο η ένταξη των προαναφερθεισών Αιγαϊακών περιοχών σε ενιαίο εμπορικό - κοινωνικό δίκτυο όπου ανταλλάσσονται προϊόντα, τεχνολογίες, ιδέες, και υφίστανται λοιπές αλληλεπιδράσεις, ενώ η ιδιαίτερη συμβολική θέση του όφεως σε αμφοτέρωτα τα σπήλαια Αμνισού και Ευριπίδου θέτει ζητήματα πιθανής θρησκευτικής συγγένειας. Η ναυσιπλοΐα επιτρέπει την κίνηση στο Αιγαίο και μακρύτερα, η κοινωνική διαφοροποίηση εντείνεται, βασιζόμενη στην ύπαρξη πλεονάσματος αλλά και στην διαφοροποιημένη πρόσβαση σε πολύτιμες πρώτες ύλες,^{6_86} ενώ μια νέα οργάνωση του χώρου έχει ήδη κάνει την εμφάνισή της στους οικισμούς, με την ανέγερση εγκαταστάσεων δημόσιου - κοινοτικού χαρακτήρα (όπως οχύρωση, ιερό, χρήση βραχογραφιών στον Στρόφιλα Άνδρου).^{6_87}

Άλλοι μελετητές ερμηνεύουν την πρόοδο του Αιγαίου στην μακρυνή αυτή εποχή με βάση τις επιδράσεις από την Ανατολή (Childe), άλλοι δε (Renfrew) προβάλλουν την ανεξάρτητη, κατά το μάλλον ή ήττον, ανάπτυξη της περιοχής,^{6_88} πάντως τα προηγούμενα φαίνονται μάλλον να υποστηρίζουν την δεύτερη

εκδοχή. Η συσχέτιση των ανωτέρω νήσων, ιδιαίτερα δε της Σαλαμίνας, Άνδρου, Κρήτης μεταξύ τους αλλά και με την Αίγυπτο, όσον αφορά σε διακοσμητικά στοιχεία και τεχνοτροπίες αλλά και θρησκευτικές ιδέες και θεότητες, αποκαλύπτει έναν κόσμο ενεργών και ευρέων αλληλεπιδράσεων. Υπό την έννοια αυτή δεν μπορεί να αποκλεισθεί η μεταφορά του οκτωσχήμου, θεοτήτων γονιμικού χαρακτήρος (Ειλειθυία) αλλά και κάποιας Πολεμικής Θεάς μεταξύ των δύο αυτών κέντρων, ώστε να επιβεβαιωθεί η άποψη των αρχαίων συγγραφέων για την ύπαρξη δεσμών της Αττικής με την Αίγυπτο από τα παλαιότατα χρόνια. Επισημαίνεται άλλωστε ότι το Λαύριο πιθανολογείται ότι απετέλεσε πηγή εισαγομένου στην Αίγυπτο μετάλλου ήδη από την πρωτο-δυναστική αν όχι και την προδυναστική περίοδο,⁶⁻⁸⁹ η σχετική άποψη δε φαίνεται να ενισχύεται και από την (αδιαμφισβήτητη) ανεύρεση της ισοτοπικής υπογραφής των μετάλλων του Λαυρίου σε Αιγυπτιακά καλλιτεχνήματα, χρονολογούμενα από την Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδο έως και το Νέο Βασίλειο. Η εισαγωγή αυτή ελάμβανε χώραν μέσω λιμενικών εγκαταστάσεων στην θέση της Ρακώτιδος (μετέπειτα Αλεξανδρείας) η οποία, σύμφωνα με τα συμπεράσματα προσφάτων μελετών, αποτελούσε κατά την πρωτοδυναστική και, πιθανώς, την προδυναστική περίοδο αποδέκτη εισαγομένων μετάλλων, όντας η κατάληξη εμπορικού δικτύου της Ανατολικής Μεσογείου. Οι υποψήφιοι για την προς ταυτοποίηση πηγή αυτών των μετάλλων περιορίζονται μεταξύ Κρήτης, Λαυρίου, Κυκλάδων, Μικράς Ασίας, Κύπρου, και Αραβικής Χερσονήσου (σημερινό Ομάν και Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα).

Αναφορικά με το θέμα των αλληλεπιδράσεων μεταξύ Αιγαίου και Αιγύπτου, ιδιαίτερα στο θρησκευτικό πεδίο και πιο συγκεκριμένα την Ειλείθια, υπογραμμίζουμε την συνέχεια η οποία παρατηρείται στην Αιγαιακή σύλληψη της θεάς από την Νεολιθική έως την κλασική περίοδο, αφήνοντας στην παρούσα εργασία έξω από την ανάλυσή μας τις επιρροές στον Χριστιανισμό. Ο κουροτροφικός χαρακτήρας, αναδειχθείς ιδιαίτερα κατά την Νεολιθική περίοδο, χαρακτηρίζει την νεολιθική θεά και την διάδοχό της Ειλείθια μέχρι τουλάχιστον την κλασική περίοδο, όπως αποδεικνύει, για παράδειγμα, η λατρεία της στο ιερό της ακροπόλεως της Στυμφάλου και η ανεύρεση εκεί αγαλμάτων *ιερών παιδων*.^{6_90} Ο συμβολισμός του όφεως, χαρακτηριστικός επίσης στην Νεολιθική, είναι παρών στην λατρεία της Ειλείθιας της Μινωικής εποχής,^{6_91} ενώ τα ίχνη του φαίνεται ότι επιβιώνουν και στην κλασική περίοδο δεδομένου ότι τα οφιοειδή βραχιόλια ήσαν πολύ δημοφιλή αναθήματα προς τιμήν τόσο της Ειλειθυίας όσο και της Αρτέμιδος στην Ολυμπία.^{6_92}

Άξιος αναφοράς είναι ο χαρακτήρας του σπηλαίου Αμνισού ως είδους βρεφοκομείου, και μάλιστα συνδεδεμένου με τον Δία. Έτσι ο συμβολισμός του σπηλαίου φαίνεται εξελισσόμενος από την μήτρα της γονιμότητας, στις κουροτροφικές θεότητες και, εν συνεχεία, εμφανίζεται συσχετιζόμενος και με τον Δία. Παράλληλα με την εξέλιξη στον χρόνο παρατηρούμε και μια επέκταση στον χώρο, αφού τα σπήλαια – βρεφοκομεία ανευρίσκονται στην Κρήτη (Ιδαίον άντρον, σπήλαιο Ειλειθυίας) αλλά και στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο. Η σύνδεση με τον Δία, η οποία εισέρχεται στον συμβολισμό κάποια στιγμή της δεύτερης

ή πρώτης χιλιετίας αποδεικνύεται, στο μέρος που αφορά το σπήλαιο της Ελευθίας, από την παράλληλη λατρεία του Διός Θενατά στην Αμνισό.^{6_93} Πράγματι την τελευταία επιβεβαιώνει ο Καλλίμαχος στον ύμνο του *Εις Δία*, Call.H.1.42-44, ενώ και στην Ολυμπία σημειώνεται παρουσία του Διός, αυτήν την φορά ως *Σωσιπόλεως*, Paus.6.20.2-6.^{6_94} Η συσχέτιση της Ειλειθυίας με τον Δία φαίνεται αντίστοιχη αυτής με τον Ποσειδώνα, ο οποίος με το επίθετό του Ενεσιδάων (e-ne-si-da-o-ne) εμφανίζεται στην πινακίδα KN M 719 ως αποδέκτης προσφορών υφάσματος στο σπήλαιο της Αμνισού.^{6_95} Η ετυμολόγηση του ονόματός του ως συζύγου της Γής,^{6_96} η στενή συσχέτισή του με την Πότνια της Πύλου καθώς και η ταυτοποίησή του με τον χαρακτήρα ή τον τίτλο του άνακτα, όλα αυτά του αποδίδουν χαρακτηριστικά *θείου βρέφους* ή *παρέδρου* της Θεάς,^{6_97} αυτό δε ίσως συμβολίζει ο δεύτερος μικρός σταλαγμίτης ο οποίος συνοδεύει στο σπήλαιο της Αμνισού τον κύριο..^{6_98} Η ύπαρξη θρησκευτικής συνέχειας από τον χαρακτήρα του Μινωικού *θείου βρέφους* στον Κρητικό Δία είναι σήμερα η επικρατούσα άποψη στην επιστημονική κοινότητα,^{6_99} υποστηρίζεται δε από την αναφορά σε *νήπιον* ή *κουρίζοντα* Δία σε πλείστα έργα αρχαίων συγγραφέων.^{6_100} Η συσχέτιση του Ποσειδώνα με τον χαρακτήρα του *θείου βρέφους* στην Πύλο αλλά και η εμφάνιση *θείου βρέφους* στα Ελευσίνια Μυστήρια, όλα αυτά παρέχουν έναν αξεδιάλυτο καμβά όπου συμπλέκονται και επιβιώνουν πανάρχαιες αντιλήψεις από την Νεολιθική εποχή, την Μινωϊκή Κρήτη, την Μυκηναϊκή Πύλο, ως την Ελευσίνα της κλασικής εποχής.^{6_101}

Η έλλειψη προνομιακών καλλιιεργήσιμων εδαφών στον Ελλαδικό χώρο ενεθάρρυνε την αναζήτηση πρώτων υλών και

ευκαιριών εν γένει, σε κοντινούς αλλά και απομακρυσμένους προορισμούς. Το Αιγαίο, διάσπαρτο με νησιά και νησίδες, απετέλεσε το ιδανικό περιβάλλον για την απόκτηση εμπειρίας και την ανάπτυξη της σχετικής τεχνογνωσίας η οποία σύντομα κατέστησε δυνατή την ναυσιπλοΐα στην ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο. Στα πλαίσια αυτά ο Αιγαιακός χώρος φαίνεται να αρχίζει την διαμόρφωση διακριτής ταυτότητας, ήδη από την Τελική Νεολιθική, όμως η διαδικασία ολοκλήρωσεως θα είναι μακρά, θα διεξαχθεί δε σε ένα περιβάλλον ισχυρών επιρροών και συνδιαλλαγής. Οι υπάρχουσες ενδείξεις και τα τεκμήρια ενθαρρύνουν την διατύπωση της υποθέσεως ότι η επαφή με την Αίγυπτο πραγματοποιήθηκε ήδη από την απώτατη αυτή εποχή, καθιστώντας δυνατό το εμπόριο αλλά και την διάχυση καινοτομιών, ιδεών και αντιλήψεων και επιταχύνοντας την κοινωνικο - οικονομική πρόοδο.

ΕΒΔΟΜΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

7. Υαλώδη υλικά – Καινοτομία, απομίμηση, διασυνδέσεις

Η ύπαρξη στενών επαφών μεταξύ των πολιτισμών Αιγύπτου και Κρήτης, αλλά και η ανταλλαγή καινοτομιών και τεχνικών κατά τις αρχές της δευτέρας χιλιετίας και παλαιότερα, επιβεβαιώνεται από ευρήματα και πληροφορίες αφορώσες στα υαλώδη υλικά και τις συναφείς τεχνολογίες. Σήμερα εκτιμάται ότι στον αρχαίο κόσμο κατά πρώτον ανεπτύχθη η τεχνολογία εφυσάλωσης του στεατίτη, εν συνεχεία παρεσκευάσθη η φαγεντιανή και αργότερα το πρώτο συνθετικό χρώμα το 'Αιγυπτιακό κυανούν' ή ku-wa-no (κύανος) της Γραμμικής Β'.⁷⁻¹

7.1 Εφυσάλωση στεατίτη

Η τεχνική της εφυσάλωσης του στεατίτη ήταν γνωστή στους Αιγυπτίους από την περίοδο Badari, όπως αποδεικνύουν σχετικά ευρήματα σε πληθώρα τάφων της περιόδου.⁷⁻² Μάλιστα, σύμφωνα

με τα αποτελέσματα ερευνών επί περιορισμένου αριθμού αντικειμένων, οι Tite και Bimson πιθανολογούν ότι από αυτήν την περίοδο ήταν γνωστή η μέθοδος της εφυσάλωσης του στεατίτη μέσω συγκολλησεως (τσιμεντοποιήσεως).⁷⁻³ Αν και η επικρατούσα άποψη υποστηρίζει την εμφάνιση των πρώτων εφυσωμένων λίθων στην Αίγυπτο και Μέση Ανατολή,⁷⁻⁴ πρόσφατες έρευνες κατέληξαν στην ανεύρεση χανδρών από εφυσωμένο στεατίτη στο σπήλαιο του Ευριπίδου στην Σαλαμίνα Αττικής, όπου μάλιστα χρονολογήθηκαν από το τέλος της 5ης χιλιετίας!⁷⁻⁵ Εξ άλλου σφραγίδες από την Κουμάσα, Πορτί και Πλάτανο Μεσαράς, οι οποίες εθεωρήθησαν αρχικώς ως αποτελούμενες από στεατίτη,⁷⁻⁶ σήμερα ονομάζονται 'λευκά αντικείμενα', πιθανολογείται δε ότι τελικώς είναι κατασκευασμένες από εφυσωμένο στεατίτη,⁷⁻⁷ και μάλιστα με χρήση της ήδη γνωστής μεθόδου της συγκολλησεως! Τα ανωτέρω 'λευκά αντικείμενα' συνθέτουν μία αισθητική κατηγορία από μικροσκοπικές σφραγίδες διαφόρων σχημάτων που δεν διαθέτει προηγούμενο στην Αίγυπτο.⁷⁻⁸ Παραδοσιακά χρονολογούνται στην MM Ia,⁷⁻⁹ όμως τα δεδομένα δεν φαίνεται να οδηγούν σε σαφές και αναντίρρητο συμπέρασμα επ' αυτού.⁷⁻¹⁰ Με την ίδια τεχνική φαίνεται ότι είναι κατασκευασμένοι και σκαραβαίοι - σφραγίδες της Μινωικής Κρήτης των αρχών του Μέσου Βασιλείου, ήτοι των αρχών της δευτέρας χιλιετίας. Η Ben-Tor εκτιμά ότι η χρήση στην Κρήτη του αυτού βασικού υλικού και των ίδιων κατασκευαστικών τεχνικών όπως και στην Αίγυπτο υποδεικνύει ότι 'υπήρχε γνωριμία των Μινωιτών με αυτήν την τεχνική και μεγάλη οικειότητα, προκύψασα προφανώς από την συνεργασία με Αιγυπτίους τεχνίτες.'⁷⁻¹¹ Από την άλλη ο Pini έχει υποστηρίξει

την ύπαρξη στην Μεσαρά σχετικού εργαστηρίου, το οποίο είχε προχωρήσει σε τοπική προσαρμογή – τροποποίηση τόσο των θεμάτων όσο και της τεχνικής των Αιγυπτίων.⁷⁻¹² Από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται περαιτέρω η ύπαρξη στενών επαφών μεταξύ των δύο πολιτισμών, ενώ πολλά στοιχεία ενισχύουν την άποψη ότι υπήρξε και φυσική παρουσία Μινωιτών στην Αίγυπτο.

Εικ. 7_1: Χάνδρες και φυλακτά από την Αίγυπτο (ΠΕΠ ή ΜΒ)

Εικ. 7_2: Κυλινδρικές χάνδρες εφυσωμένου στεατίτη από το Badari

7.2 Χρωστική Αιγυπτιακού κυανού

Η χρωστική Αιγυπτιακού κυανού χρώματος θεωρείται η πρώτη συνθετική χρωστική στον κόσμο, πιστεύεται δε ότι επινοήθηκε στην Αίγυπτο κατά το Παλαιό Βασίλειο, ήτοι περί τα μέσα της τρίτης χιλιετίας, περίπου την ίδια εποχή κατέστη γνωστή στην Μεσοποταμία, ενώ στο Αιγαίο έκανε την εμφάνισή της, σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, κατά τα τέλη της τρίτης ή τις αρχές της δευτέρας χιλιετίας.^{7_13} Πάντως από τα αποτελέσματα αναλύσεων επί υλικού από την Κρήτη των αρχών της δευτέρας χιλιετίας έχει προκύψει ότι το Αιγυπτιακό κυανού παρεσκευάζετο από τοπικώς διαθέσιμα υλικά και δεν ήταν εισαγόμενο.^{7_14} Μάλιστα έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη χρωστική η οποία χρησιμοποιήθηκε στην εικονογράφηση των Μινωικών τοιχογραφιών της Tell el-Dabca προήρχετο από το Αιγαίο.^{7_15}

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε σε ένα άλλο κοινό σημείο μεταξύ των πολιτισμών του Αιγαίου και της Αιγύπτου. Συχνά στον Όμηρο θεοί αλλά και ήρωες χαρακτηρίζονται ως κυανοχαίται, ήτοι ως διαθέτοντες κυανή κόμμωση,^{7_16} ιδιαιτερότητα η οποία απαντάται και στην Αίγυπτο αλλά και την Εγγύς Ανατολή.^{7_17} Η δημοφιλία του ιδιαίτερου και αφύσικου αυτού χρώματος για την κόμμωση φαίνεται επιβιώνουσα και μεταξύ των ποιητών της κλασικής περιόδου, ενώ ακόμη και ο Φειδίας εμφανίζεται να έχει υποκύψει στην γοητεία του.^{7_18} Ο Griffith έχει υποστηρίξει ότι η Αιγαιακή αυτή στάση έναντι του κυανού οφείλεται σε Αιγυπτιακή επιρροή, λαβούσα χώραν

κατά την περίοδο της XVIII δυναστείας, αν και δεν λείπει κι η αντίκρουση επ' αυτού.⁷⁻¹⁹ Συσχέτιση με την Αίγυπτο αναγνωρίζεται από μελετητές και στην περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέως, *Il.18.564*, όπου η εικονογράφηση εκτιμάται ως παρόμοια με αυτήν του τάφου του αξιωματούχου Nakht, της XVIII δυναστείας.⁷⁻²⁰ Άλλωστε σε τελετουργικό κράνος από 'κυανούς' χαυλιόδοντες αγριοχοίρου προερχόμενο από την Μιδέα Αργολίδος των μέσων της δευτέρας χιλιετίας αποδίδεται επίσης ομοιότητα με φαραωνικές περούκες κυανού χρώματος.⁷⁻²¹

Αν και η επικρατούσα άποψη θεωρεί ότι ο ιδιαίτερος συμβολισμός του κυανού και η συσχέτισή του με το θείο συνιστά Αιγυπτιακή επιρροή ή, έστω, επιρροή από την Εγγύς Ανατολή, από την πλευρά μας διατηρούμε ισχυρές επιφυλάξεις επ' αυτού. Τούτο διότι ήδη από την τρίτη χιλιετία στα πλαίσια του Κυκλαδικού Πολιτισμού το κυανούν, όπως και το μαύρο, είχαν υιοθετηθεί για την απόδοση ή τον τονισμό ανατομικών λεπτομερειών μαρμάρινων ειδωλίων όπως τα μάτια, τα φρύδια, η κόμη και το ηβικό τρίγωνο.⁷⁻²² Στην Μινωική Κρήτη το κυανούν υιοθετείται με ιδιαίτερο συμβολικό φορτίο για χρωματίσει τον πίθηκο σε βραχώδες περιβάλλον,⁷⁻²³ το κυανούν πτηνό εν μέσω των ανθέων,⁷⁻²⁴ αλλά και τους ίππους της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας. Στην εικονογραφία της υπό Μινωική επιρροή Θήρας οι ξυρισμένες κεφαλές απεικονίζοντο κυανές, στην δε τοιχογραφία των κροκοσυλλεκτριών το κυανούν συσχετίζεται με την νεότητα.⁷⁻²⁵ Επιπρόσθετα το κυανούν είναι το χρώμα της κεφαλής του ψαρά του Ακρωτηρίου και, ακόμη πιο αξιοσημείωτο, συνδέεται με το θείο, δεδομένου ότι εμφανίζεται στην απεικόνιση της καθιστής θεάς της Ξεστής 3.⁷⁻²⁶ Στην ίδια την

Αίγυπτο, συγκεκριμένα στις Μινωικές τοιχογραφίες της Αβάριος (Tell el-Dab^a), το κυανούν υιοθετείται ως το χρώμα των ξυρισμένων κεφαλών των νέων, ακολουθώντας την Θηραϊκή σύμβαση.⁷⁻²⁷ Συμπερασματικά η υιοθέτηση του κυανού χρώματος για την κόμμωση των θεών, ημιθέων και ηρώων εμφανίζεται ως κοινό χαρακτηριστικό των πολιτισμών της Ανατολικής Μεσογείου, ενδεχομένως δε το αρχικό σημείο όπου του απεδόθη το συγκεκριμένο συμβολικό φορτίο να ευρίσκεται στην Εγγύς Ανατολή.

7.3 φαγεντιανή

Η φαγεντιανή είναι το πρώτο συνθετικό κεραμεικό υλικό του αρχαίου κόσμου, η δε παρασκευή της για πρώτη φορά τοποθετείται στην Αίγυπτο της προδυναστικής περιόδου. Στον Αιγαιακό ηπειρωτικό χώρο οι παλαιότερες, πιθανότατα, χάνδρες από φαγεντιανή έχουν ανασκαφεί από κοιμητήριο του προϊστορικού οικισμού στον Άγιο Μάμαντα Χαλκιδικής (Όλυνθος), χρονολογήθηκαν δε στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.⁷⁻²⁸ Οι χάνδρες αυτές, λόγω της πρώιμης χρονολογήσεώς τους, δεν εθεωρήθησαν ως Αιγαιακής προελεύσεως, αλλά χαρακτηρίστηκαν ως εισαγωγές από την Ανατολή ή την Αίγυπτο.⁷⁻²⁹ Όμως πρόσθετες χάνδρες από φαγεντιανή έχουν ανασκαφεί από θολωτούς κυρίως τάφους του Λεβήνος,⁷⁻³⁰ του Κρότου Αστερουσίων,⁷⁻³¹ του Πλατάνου⁷⁻³² και της Κουμάσας,⁷⁻³³ ενώ στον θολωτό τάφο Υ2 του Λεβήνος ευρέθη το συνθετικό χρώμα 'Αιγυπτιακό κυανούν'.⁷⁻³⁴ Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, αν και η τεχνολογία

κατασκευής της Μινωικής φαγεντιανής θεωρείται εισαχθείσα, πάντως της αναγνωρίζεται ότι διαθέτετε έντονα Αιγαιακά χαρακτηριστικά, επομένως γίνεται αποδεκτό ότι παρήγето επιτοπίως από υλικά διαθέσιμα στην Κρήτη.^{7_35} Αξιοσημείωτο είναι και εύρημα από φαγεντιανή το οποίο ανεσκάφη από τον τάφο IV του Μόχλου και μάλιστα από καθαρώς Πρωτο Μινωικό II στρώμα.^{7_36} Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι πρόκειται για φιάλη και όχι για μικρού μεγέθους αντικείμενο όπως οι συνήθεις χάνδρες ή πλακίδια, μαρτυρούσα έτσι ότι ήδη από την πρώιμη αυτή εποχή η σχετική τεχνολογία ήταν επαρκώς κατακτημένη στην Κρήτη. Το δυσάρεστο στην περίπτωση αυτή είναι ότι και αυτό το πολύτιμο αντικείμενο φαίνεται να έχει απωλεσθεί...

Στην Κύπρο έχουν ανασκαφεί χάνδρες από φαγεντιανή χρονολογούμενες από την Μέση Χαλκολιθική (3200-2900 π.Χ.) καθώς και από την Ύστερη Χαλκολιθική (2700-2400 π.Χ.), αυτές δε εθεωρήθησαν οι παλαιότερες της Μεσογείου.^{7_37} Σύμφωνα με τους Tite κ.ά. οι χάνδρες αμφοτέρων των περιόδων χαρακτηρίζονται από τυπολογική ομοιότητα προς άλλες ευρεθείσες στην Αίγυπτο και Εγγύς Ανατολή, οπότε η συγκεκριμένη ομάδα ερευνητών έχει την τάση να χαρακτηρίζει και αυτές τις χάνδρες ως εισαχθείσες από τα προαναφερθέντα μέρη,^{7_38} χωρίς να αποκλείεται η επιτόπια παραγωγή. Πάντως οι νεώτερες θεωρήσεις φαίνεται να ωθούν τον Peltenburg, επικεφαλής των ανασκαφών αυτών στην Κύπρο, σε αναθεώρηση της παλαιότερης απόψεώς του, με αποτέλεσμα σήμερα ο τελευταίος να αποδέχεται την επιτόπια ανάπτυξη στην νήσο της τεχνολογίας

κατασκευής χανδρών από φαγεντιανή όπως και της τεχνολογίας μετάλλου, η οποία συνδέεται με την προηγούμενη.⁷⁻³⁹

Ανεξάρτητα από τις αρχικές θεμελιακές αναφορές της Μινωικής φαγεντιανής στην Μεσοποταμία και Αίγυπτο, όπως οι πλείστοι ερευνητές υποστηρίζουν, ή και στην Χαλκιδική και Κύπρο, όπως προσθέσαμε στα προηγούμενα, γεγονός είναι ότι ήδη από την ΠΜ ΙΙ περίοδο η τελευταία έχει επιτύχει σημαντικά τεχνικά και καλλιτεχνικά αποτελέσματα.⁷⁻³ Η επαφή της Κρητικής με την Αιγυπτιακή τεχνολογία παραγωγής φαγεντιανής φαίνεται ότι συνεχίσθηκε έως σχεδόν την ΥΜ περίοδο, όπως αποδεικνύουν καινοτομίες υιοθετηθείσες στην μεγαλόνησο ολίγον μόνον αργότερα από την εμφάνισή τους στο Αιγυπτιακό έδαφος.⁷⁻⁴⁰ Όπως στην Μεσοποταμία και Αίγυπτο έτσι και στην Κρήτη τα αντικείμενα από φαγεντιανή εθεωρούντο προϊόντα πολυτελείας και κύρους, ενδεδυμένα με ιδιότητες και αναφορές στο θείο, την φωτεινότητα και την γονιμότητα.⁷⁻⁴¹ Παρόμοια με την κεραμική όπου οι Μινώιτες αγγειοπλάστες *ώθησαν τον πηλό στα όριά του*,⁷⁻⁴² έτσι και στην τεχνική της φαγεντιανής παρουσίασαν γρήγορα εξαίρετα έργα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το *Μωσαϊκό Πόλεως*, όπου για πρώτη φορά ένθετα με πολλαπλά μεικτά χρώματα χρησιμοποιήθηκαν για την δημιουργία ενιαίας συνθέσεως, καθιστώντας πραγματικότητα την πολύχρωμη φαγεντιανή.⁷⁻⁴³

Η αισθητική και τεχνολογική ανάπτυξη της κατασκευής υαλωδών υλικών εν γένει φαίνεται ότι έλαβε χώραν στο Μινωικό ανακτορικό περιβάλλον, σε άμεση γειτνίαση προς άλλα εργαστήρια και σε επαφή και αλληλεπίδραση προς τις ιδέες και

τα υλικά του Αιγαίου, αλλά και της Ανατολικής Μεσογείου γενικώτερα.

ΟΓΔΟΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

8. Θρησκευτικές Ομοιότητες

Αναλογίες και ομοιότητες έχουν διαπιστωθεί και στο πεδίο της θρησκείας, αφού ήδη από το πέρας της ΙΙΙ - αρχές της ΙV δυναστείας, ήτοι περί το 2600 π.Χ., έχουμε αναφορές σε λατρεία του διπλού πελέκεως,⁸⁻¹ ενώ το σχετικό σύμβολο απαντά πρώτον ως σύμβολο κεραμέως σε αγγείο προδυναστικού τάφου της Ιεράκωνπόλεως.⁸⁻² Ο πρώτος ερευνητής ο οποίος σημείωσε το γεγονός ήταν ο Newberry, σύμφωνα με τον οποίον οι *'ιερείς khet'* του διπλού πελέκεως κατείχαν τίτλο που συνεδέετο επίσης μόνον με το *'ιερόν όρος'*, τον *'ιέρακα'*, τον *'κεραυνό'* και το *'περιστέρι'*, άπαντα θέματα με θρησκευτικό χαρακτήρα (και) στην Μινωική Κρήτη.⁸⁻³ Ο *'ιερέας - khet του διπλού πελέκεως'* εμφανίζεται σχετιζόμενος από πλευράς περιεχομένου και συμβόλων προς την θεότητα του διπλού πελέκεως για την οποίαν έχει ομιλήσει ο Evans, ενώ το αντίστοιχο τελετουργικό αντικείμενο ονομάζετο *'κέρατα καθοσιώσεως'*, ταυτιζόμενο με το όρος με διπλή κορυφή.⁸⁻⁴

Σημειώνεται ότι έδρα της λατρείας του ως άνω 'όρους με διπλή κορυφή' απετέλεσε η Εόις στο ΒΔ Δέλτα, το ιερό όνομα της οποίας ήταν 'η πόλις του ΗΑ' ή 'ο οίκος του ΗΑ'. Στις προϊστορικές και προδυναστικές περιόδους το ΗΑ έδινε το όνομα στην όλη περιοχή ή κρατίδιο του οποίου η Εόις υπήρξε πρωτεύουσα, αλλά περί την ΙΙΙ δυναστεία ή ενωρίτερα η περιοχή είχε ενωθεί με αυτήν του ταύρου και έκτοτε ήταν γνωστή ως ΗΑ-ΚΑ.^{8_5}

Εικ. 8_1: Θρόνος της Heterheres I με απεικόνιση ηλιακής λατρείας από πιθηκοειδή

Στοιχεία περαιτέρω θρησκευτικών συσχετίσεων και αναλογιών παρέχει επίσης ο Warren στα πλαίσια ενδιαφέρουσας μελέτης του των τοιχογραφιών της λεγομένης 'ανεξερεύνητης επαύλεως' της Κνωσού. Σύμφωνα με τα σχετικά πορίσματά του οι στέφανοι οι οποίοι κοσμούσαν τους τοίχους της είχαν θρησκευτικές και τελετουργικές αναφορές, συσχετίζοντο δε με ιερούς κυκλικούς χορούς λατρευτικού χαρακτήρος.^{8_6} Κατά τον

ίδιο ερευνητή στα πλαίσια τελετουργιών της Μυκηναϊκής αλλά και της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου επιβίωναν Κρητικές παραδόσεις της Εποχής του Χαλκού, όπου συνεδύαζοντο η οκτώσχημη ασπίδα, τα κέρατα καθοσιώσεως καθώς και άλυσσοι από στεφάνους κρίνων.^{8_7} Δεδομένου ότι η ασπίδα συνιστά το έμβλημα ή την συμβολική παράσταση Μινωικής Μεγάλης Θεάς,^{8_8} φαίνεται ότι η τελευταία συσχετίζεται επίσης με τα άνθη και την άλυσσο στεφάνων. Η συσχέτιση που αναφέρθηκε ανωτέρω εμφανίζεται αφορώσα κατά περίπτωση σε τέσσερεις θεές της Κρήτης της Εποχής του Χαλκού: στην Δίκτυννα, στην Αρτέμιδα – Ειλείθυια, στην Αριάδνη και στην Ευρώπη Ελλωτίδα.^{8_9} Το τελευταίο αυτό επίθετο *Ελλωτίς* χαρακτηρίζει επίσης την Αθηνά,^{8_10} ετυμολογικώς δε συνδέεται, κατά μία άποψη, με το έλος.^{8_11} Αυτή η ερμηνεία φαίνεται να προσφέρει περαιτέρω επιχειρηματολογία για την συσχέτιση της οκτώσχημης ασπίδος με την Αθηνά/Νηίθ αλλά, γιατί όχι, και με τα έλη, τα οποία είναι χαρακτηριστικά του Αιγυπτιακού τοπίου. Μάλιστα η συσχέτιση αυτή προστίθεται στις ήδη υπάρχουσες πολυάριθμες ενδείξεις οι οποίες υποστηρίζουν την ύπαρξη κοινών θρησκευτικών πρακτικών στην Κρήτη και το Δέλτα του Νείλου, σχετιζόμενων με το οκτώσχημο.

Οι θρησκευτικές συσχετίσεις μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου φαίνεται ότι δεν τελειώνουν εδώ, όπως άλλωστε δεικνύει ταφική στήλη της εποχής του Senwosret II της XII δυναστείας.^{8_12} Η στήλη αυτή αναφέρεται στον Horus των Keftiu ή της Keftiu ο οποίος θα μπορούσε να θεωρηθεί το ανάλογο του Λίβου Horus.^{8_13} Σύμφωνα δε με την ανάγνωση της στήλης από τον Judas ο ιδιοκτήτης της τελευταίας διατηρεί τους τίτλους του 'Hm-

ιερέως των μυστικών του οίκου της ζωής', 'Επιτηρητής της Μεγάλης Πύλης' και 'hm- ιερέας του Horus των/της Keftiu'.⁸⁻¹⁴ Σε αυτήν την πρώιμη αναφορά στους Κρήτες οι τελευταίοι συσχετίζονται όχι απλώς με έναν θεό, αλλά με συγκεκριμένη λατρεία την οποία υπηρετεί αξιωματούχος - ιερέας.

Σημαντική πλευρά της αλληλεπιδράσεως Αιγαίου και Αιγύπτου συνιστά η συχνά υποτιμώμενη Κυκλαδική συνιστώσα. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην κοινή χρήση του ιχθύος ως εμβλήματος των Κυκλαδικών αλλά και των προδυναστικών Αιγυπτιακών σκαφών, ενώ ακροθιγώς ετέθη το θέμα της ηλιακής λατρείας η οποία είναι εμφανής στην διακόσμηση των τηγανόσχημων σκευών από τις Κυκλάδες. Στα τελευταία ο ηλιακός δίσκος κατέχει κεντρική θέση, συσχετίζεται δε με την γονιμότητα και την θάλασσα. Το διακοσμητικό θέμα της κυλιόμενης έλικος και του δίσκου μπορεί να θεωρηθεί ότι εδώ κάνει την πρώιμη εμφάνισή του, για να το συναντήσουμε μία χιλιετία αργότερα ως στοιχείο μιάς διαμορφωμένης ηλιακής λατρείας στην Μεσο - Μινωική Κρήτη και στην Αίγυπτο του Παλαιού Βασιλείου. Στην τελευταία η ηλιακή λατρεία φαίνεται ότι συστηματοποιήθηκε κατά την V δυναστεία, προσωποποιούμενη στον Ra και συνδεδεμένη με την βασιλεία. Εν συνεχεία κατά το Μέσο Βασίλειο τα ηλιακά χαρακτηριστικά του Ra αφομοιώθηκαν στο πρόσωπο του Amun - Ra, ο οποίος ανεδείχθη σε προεξάρχουσα θεότητα της Αιγύπτου.⁸⁻¹⁵

Κατά την Μαρινάτου "ο ρόδακας, ο ηλιακός δίσκος, ο κρινοπάπυρος και η σπείρα συγκροτούν ένα σημασιολογικό και οπτικό λεξιλόγιο ηλιακής λατρείας",⁸⁻¹⁶ το οποίο εμφανίζεται επίσης στα αγγεία με πτηνά της Μήλου (MK III),⁸⁻¹⁷ σε

τοιχογραφίες της Ξεστής 3 του Ακρωτηρίου, σε οροφोगραφίες της Αιγύπτου και αλλού. Από την ίδια ερευνήτρια ως πηγή του Κνωσσιακού συμβολισμού θεωρείται η Αίγυπτος, όμως πέραν κάθε αμφισβητήσεως είναι η ύπαρξη από πολύ ενωρίς ηλιακής λατρείας και στην Μινωική Κρήτη, πέραν αυτής στις Κυκλάδες. Πλήθος μελετητών έχει αναγνωρίσει στους τάφους της Μεσαράς στοιχεία τα οποία σηματοδοτούν την ύπαρξη ηλιακής λατρείας. Το περιεχόμενο, μάλιστα, αυτής της λατρείας οι ανωτέρω υποστηρίζουν ότι κωδικοποιείται μέσω ενός είδους 'χωρικού κειμένου', ήτοι μέσω της χωρικής διατάξεως, της διευθετήσεως κτισμάτων και λοιπών αρχιτεκτονικών επιλογών.^{8_18} Η χρήση αυτού του συμβολισμού από τον Davis θεωρείται ως ιδιοτυπία κοινωνιών στερούμενων γραφής, μαζί δε με την εικονογραφία εκτιμάται ότι μπορεί να καταστεί τόσο εύγλωττος όσον είναι η γραφή για τις εγγράματες κοινωνίες.^{8_19}

Εικ. 8_2: Πλοιάριο του Gurob (ταφικό ανάθημα πεντηκοντόρου ακολουθούσης το Μυκηναϊκό υπόδειγμα) και κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με παράσταση πλοίου (Γάζι, ΥΜ)

Στην Αίγυπτο υιοθετείται ομοίως ανάλογη κωδικοποίηση, μέσω του τοπίου και της αρχιτεκτονικής, προκειμένου να εκφραστούν – δηλωθούν νοήματα και συλλήψεις θρησκευτικού και πολιτικού χαρακτήρος με έντονη ηλιακή και, εν γένει, αστρική συσχέτιση. Πράγματι οι πυραμίδες της V δυναστείας εισάγουν μία σειρά ‘ηλιακών’ καινοτομιών, οι οποίες εκπέμπουν πρωταρχικές ιδέες όπως του *δυσισμού* και του *ανατέλλοντος ηλίου εν μέσω των ορέων*, πραγματοποιώντας μέσω του τοπίου το ιερογλυφικό *djew*, συνδεδεμένο με την μετά θάνατον ζωή. Οι πυραμίδες εξοπλίζονται με διαύλους οι οποίοι διασχίζουν εσωτερικά τα τεράστια μνημεία, διευθετημένοι έτσι ώστε οι μέν ανώτεροι να συνδέουν την ψυχή του φαράω με τον Πολικό Αστέρα και τον Ωρίωνα, οι δε κατώτεροι με την Μεγάλη Άρκτο και τον Σείριο.^{8_20} Η συγκεκριμένη κατασκευή αντικειμενοποιεί την σύλληψη των Αιγυπτίων ότι η ψυχή του φαράω μετά θάνατον οδεύει στην αιώνια κατοικία της, πλοηγούμενη καταλλήλως μέσω των διόδων προς τον αστέρα. Σε αυτήν την σύλληψη διακρίνονται πολλαπλά θρησκευτικά – ιδεολογικά στοιχεία, στο παρόν όμως θα προβούμε σε μία σύντομη αναφορά στην διαφαινόμενη συσχέτιση μεταξύ του τελευταίου αυτού ταξιδιού της ψυχής με την ναυσιπλοΐα, όπου οι αστέρες βοηθούν στην πλοήγηση.^{8_21} Η αντίληψη, μάλιστα, σύμφωνα με την οποία τα πλοία αναγνωρίζονται ως ‘*πλοία της αναγεννήσεως*’ από την Gimbutas υποστηρίζεται ότι ανήκει στο πολιτιστικό υπόστρωμα της *Παλαιάς Ευρώπης*, της οποίας τελευταία, ίσως, έκφραση θεωρήθηκε η Μινωική Κρήτη.^{8_22}

Ανάλογα στοιχεία επιβιώνουν στην Ομηρική αφήγηση όπου ο αοιδός εξισώνει τα πλοία με τα ιερά, *Od.6.10*,^{8_23} αλλά και

στις Ησιόδειες νήσους των Μακάρων, Hes. Op. 173. Η εξίσωση αυτή ενισχυόμενη και από γλωσσολογικές θεωρήσεις,^{8_24} συνοδεύεται από την αναγνώριση του Διός ως κυβερνήτου – πηδαλιούχου, Il. 4.166,^{8_25} ενώ η θάλασσα αναδεικνύεται προσφιλής – απαραίτητο στοιχείο του τοπίου όταν οι Ομηρικοί ήρωες απευθύνονται στο θείο.^{8_26} Τόσο στην Αιγυπτιακή όσον και στην Ελλαδική παράδοση η μετάβαση στον Κάτω Κόσμο περιλαμβάνει με κάποιον τρόπο την διάβαση του υγρού στοιχείου, η δε πλοήγηση προς την τελευταία κατοικία παραλληλίζεται με την πλοήγηση προς άγνωστα μέρη.^{8_27} Αμφότεροι οι δύο πολιτισμοί εφοδιάζουν τους τάφους με λέμβους για το ταξίδι, αλλά και με τροφή, οι δε Μινωίτες σχηματοποίησαν συχνά τις λάρνακες ως πλοiάρια. Παρατηρείται, λοιπόν, μιά αναλογία μεταξύ των ιδεών οι οποίες προβάλλονται μέσω των πυραμίδων της V δυναστείας, αφ' ενός, και των σχετικών συλλήψεων τις οποίες έχει καταγράψει ο Όμηρος. Βεβαίως μεταξύ της V δυναστείας και της περιγραφόμενης από τον Όμηρο εποχής υπάρχει απόσταση μίας τουλάχιστον χιλιετίας, όμως θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τέτοιες συλλήψεις αναπτύσσονται αργά και αλλάζουν δύσκολα στην συνέχεια. Άλλωστε την ύπαρξη ομοιότητας από το απώτατο παρελθόν υποστηρίζουν και γλωσσολογικές ενδείξεις, είναι γνωστό δε ότι η γλώσσα εξελίσσεται ομοίως αργά και ανθίσταται στις μεταβολές.

Ο Ήφαιστος, *a-ra-i-ti-jo* στην Μυκηναϊκή (KN I 588), παρουσιάζει έντονες αναλογίες προς τον Ptah,^{8_28} από τον οποίο υποστηρίζεται ότι έχει προέλθει, ενώ και το όνομά του εκτιμάται ότι εμφανίζει ετυμολογική συσχέτιση με αυτό του Αιγυπτίου θεού.^{8_29} Ο Ptah απεικονίζεται σε τάφους (mastaba)

του Παλαιού Βασιλείου συσχετιζόμενος με νάνους τεχνίτες σε σκηνές χειροτεχνικών εργαστηρίων,⁸⁻³⁰ ενώ στην ύστερη περίοδο απεικονίζετο ως νάνος με μεγάλη κοιλιά.⁸⁻³¹ Αναλόγως ο Ήφαιστος περιγράφεται ως ανάπηρος, συσχετίζεται με την τεχνική εργασία και εξειδίκευση, στον Όμηρο δε παρουσιάζεται ως σιδηρουργός,⁸⁻³² επαναλαμβάνοντας αντίστοιχη εικόνα παραστατικής τέχνης από τάφους του Παλαιού και Μέσου Βασιλείου.⁸⁻³³ Η συσχέτιση του ανάπηρου Ήφαιστου με την μεταλλουργία θα μπορούσε ίσως να βασισθεί στο γεγονός ότι η αναπηρία εθεωρείτο ως μη κανονικό, αποκλίνον χαρακτηριστικό, το οποίο σε άλλες περιπτώσεις οδηγούσε στον εξοστρακισμό του αναπήρου, παράβαλε την περίπτωση του Φιλοκτήτη,⁸⁻³⁴ σε άλλες δε συνεδέετο με κάτι εξαιρετικό όπως η μεταλλουργική τέχνη στην Εποχή του Χαλκού. Από την άλλη η συσχέτιση θα μπορούσε να βασισθεί στην παρατηρούμενη αρνητική επίδραση που μπορεί να έχει η άσκηση της μεταλλευτικής τέχνης, λόγω των τοξικών ουσιών που εμπλέκονται σε αυτήν (μόλυβδος, αρσενικό, υδράργυρος).⁸⁻³⁵ Η αναπηρία τράβηξε από πολύ ενωρίς το ενδιαφέρον του ανθρώπου του Ελλαδικού χώρου, από όπου μάλιστα προέρχεται η πρώτη γλυπτή αναπαράσταση ατόμου με σύνδρομο Down.⁸⁻³⁶ Σημειώνεται πάντως ότι τα νανοειδή ζώα και φυτά θεωρούνται ενδημικά στην Κρήτη από την πρώιμη Πλειστόκαινο, εν συνεχεία δε αφανίσθηκαν, αφήνοντας τα ίχνη τους σε μυθικές διηγήσεις αλλά και στην εικονογραφία των Κρητών.⁸⁻³⁷ Έχει υποστηριχθεί ότι η πανίδα αυτού του είδους κατεστράφη περί την περίοδο εμφάνισης των πρώτων ανθρώπων, η οποία εκτιμάται ότι έλαβε χώραν στην ακεραμεική Νεολιθική,⁸⁻³⁸ αν και νεώτερες

έρευνες υποστηρίζουν την παρουσία του ανθρώπου στην μεγαλόνησο ήδη από την Κατώτερη Παλαιολιθική.⁸⁻³⁹

Ανακεφαλαιώνοντας σημειώνουμε ότι στην Κρήτη αλλά και στην Αίγυπτο το φαινόμενο του νανισμού και γενικώτερα της σωματικής αναπηρίας αντιμετωπίστηκε συχνά ως περίεργο και θεϊκό ακόμη χαρακτηριστικό,⁸⁻⁴⁰ συνεδέθη δε με την τεχνική κατασκευαστική εξειδίκευση και την μεταλλοτεχνία, και προσωποποιήθηκε στους θεούς Ptah και Ήφαιστο. Αν και η Κρητική φύση μπορεί να έχει παράσχει το υπόστρωμα για την ιδιαίτερη θέση του νανισμού στην Μινωική εικονογραφία και την κοινωνία γενικώτερα, η παράδοση από την προδυναστική και πρωτοδυναστική Αίγυπτο φαίνεται πλουσιώτατη σε τεκμήρια που στηρίζουν την ιδιαίτερη συνεισφορά της Αιγύπτου στο θέμα.⁸⁻⁴¹

Κλείνοντας την αναφορά μας στις θρησκευτικές ομοιότητες και αναλογίες μεταξύ Αιγαίου και Αιγύπτου θα προσθέσουμε ένα σχόλιο εν σχέσει με την άποψη ότι η ηλιακή λατρεία μεταλαμπαδεύτηκε στο Αιγαίο από την Αίγυπτο. Στην Ευρώπη, και στο Αιγαίο ειδικότερα, ενδείξεις αυτής της λατρείας εμφανίζονται τουλάχιστον από την Νεολιθική Εποχή, λαμβάνουν δε συγκεκριμένο περιεχόμενο ήδη από την 4^η/3^η χιλιετία,⁸⁻⁴² πολύ πριν την δημιουργία κράτους. Στην Αίγυπτο, αντίθετα, η ίδια λατρεία εμφανίσθηκε συνδεδεμένη από την αρχή με την βασιλεία, η οποία στα μέσα της τρίτης χιλιετίας κατέστη 'ηλιακή'. Αυτό είναι ανεξάρτητο, βέβαια, από το γεγονός ότι στην ολοκλήρωση της ηλιακής λατρείας και στην διαμόρφωση της εικονογραφίας της η συμβολή των Αιγυπτίων υπήρξε σημαντικότερη, περιλαμβάνουσα και αμιγώς Αιγυπτιακά στοιχεία, εδραζόμενη όμως μερικώς επί προϋπαρχούσης βάσεως.

Σε κάθε περίπτωση οι αναφερθείσες θρησκευτικές ομοιότητες δεν είναι οι μόνες, πρόσθετη δε αναφορά στο θέμα γίνεται στην συνέχεια, στην αναφορά σχετικά με την Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδο και το Μέσο Βασίλειο.

ENNATH ENOTHTA

9. Η Ιατρική στην Αίγυπτο και το Αιγαίο

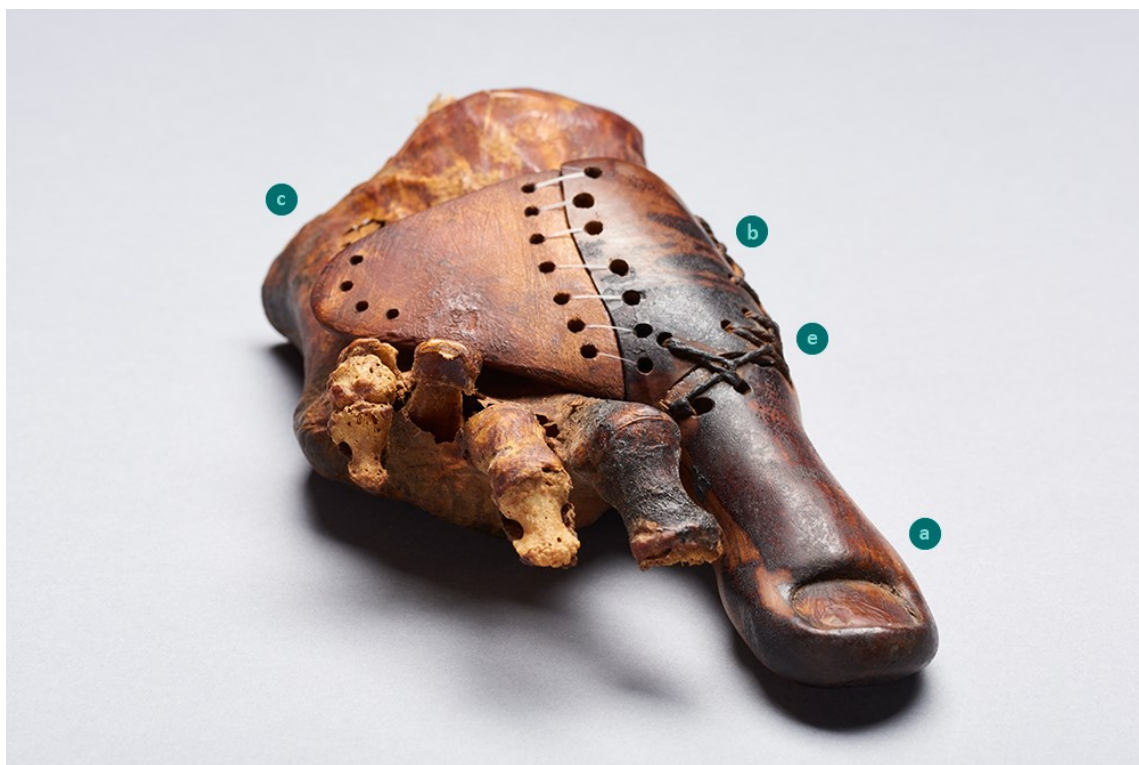
Κατά την Μινωική όσο και την Μυκηναϊκή εποχή φαίνεται ότι στο Αιγαίο η ιατρική είχε ήδη αυτονομηθεί τόσο ως επάγγελμα όσο και ως γνωστικός κλάδος. Έτσι, όπως μαρτυρούν οι πινακίδες Γραμμικής Β',⁹⁻¹ υπήρχε το επάγγελμα του ιατρού, *i-ja-te* (PY Eq 146), αναφερόμενο και από τον Όμηρο ως *ίητήρ* (Il.2.732), καθώς και αυτό της νοσοκόμου, *a-ke-ti-ra* ή *ασκήτρια*, ενώ αργότερα ο Ιπποκράτης υιοθετεί τον όρο *ακεστρίς* για την μαία (Hr.Carn.19). Στις πινακίδες αναφέρεται επίσης ο όρος *pa-ma-ko* ερμηνευόμενος ως *φάρμακον* καθώς και τα ονόματα πληθώρας αρωματικών και ιαματικών φυτών και ουσιών,⁹⁻² μεταξύ των οποίων ιδιαίτερη θέση φαίνεται να κατείχε ο κρόκος.⁹⁻³

Σύμφωνα με τον Arnott έχουμε αποδείξεις για περιστατικά καταγμάτων τα οποία εθεραπεύθηκαν μετά από σχετική ιατρική παρέμβαση τόσο στην Μινωική Κρήτη (πρίν την δεύτερη χιλιετία

π.Χ.) όσον και από τις Μυκήνες (16^{ος} αιώνας π.Χ.). Υπάρχουν επίσης αποδείξεις για την διεξαγωγή κρανιακού τρυπανισμού και λοιπών εγχειρήσεων στις Μυκήνες, την Λέρνη, την Ασίνη, τους Δελφούς, την Αχάϊα Κλάους, την Αγία Τριάδα Ηλείας και τον Αη-Λιά Κρήτης ήδη από την αρχή της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., με αποτελέσματα άλλοτε επιτυχή και άλλοτε όχι.⁹⁻⁴ Στο οστεοφυλάκειο του Αγίου Χαραλάμπου Κρήτης έχουν επίσης εντοπισθεί κρανία με τρυπανισμό οι δε σχετικές επεμβάσεις είχαν ευτυχή κατάληξη για τον ασθενή, πιθανολογείται δε ότι πρόκειται για τις αρχαιότερες στον Αιγαιακό χώρο.⁹⁻⁵ Εξέταση περισσότερων από 8.000 ανθρώπινων οστών, προερχόμενων από οστεοφυλάκια και άλλες αποθέσεις της ΠΜ και ΜΜ περιόδου επιβεβαίωσαν την θεραπεία καταγμάτων των άκρων η οποία δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με χειροπρακτικές μεθόδους αλλά απαιτούσε ακινητοποίηση, χρήση νάρθηκα και ιατρική παρέμβαση.⁹⁻⁶

Επιπλέον, πέραν του τρυπανισμού, στο Αιγαίο υπάρχουν ενδείξεις και για εξαγωγές δοντιών που ακολουθήθηκαν από άριστη επούλωση.⁹⁻⁷ Αντίθετα, με βάση μια μελέτη σχεδόν 1.200 ατόμων από τον ενιαίο χώρο ταφής στο Qubbet el Hawa που περιλαμβάνει ταφές από την VI έως την XXVI δυναστεία, δεν υπάρχει καμμία απόδειξη οδοντιατρικών εξαγωγών ή άλλων επεμβατικών δράσεων κατά την ίδια περίοδο στην Αίγυπτο.⁹⁻⁸ Αναφερόμενος στον Αιγαιακό χώρο ο McGeorge φθάνει να υποστηρίξει ότι ήδη από την ΥΜ εποχή η οδοντιατρική φαίνεται ότι εξησκείτο από ειδικευμένους θεραπευτές,⁹⁻⁹ ενώ για την Αίγυπτο οι σχετικές εκτιμήσεις διίστανται.⁹⁻¹⁰ Πάντως υπάρχουν ενδείξεις ότι στην αρχαία Αίγυπτο η οδοντιατρική

και μάλιστα η προσθετική ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένες. Στο νεκροταφείο του Gizeh προέρχεται είδος οδοντικής γέφυρας από χρυσό,^{9_11} χρονολογούμενης στην IV δυναστεία, ενώ άλλο παράδειγμα προέρχεται από μούμια του 2000 π.Χ. περίπου.^{9_12} Φαίνεται ότι υλικά με βάση το κερί χρησιμοποιήθηκαν ως παυσίπονα αλλά και ως υλικά σφραγίσεως και στερεωτικά χαλαρών δοντιών ήδη από τον 16ο αιώνα π.Χ.^{9_13}

Εικ. 9_1: Πρόσθετο τεχνητό μέλος (δάκτυλο) από την μούμια της Tabaketenmut (τάφος TT 95A του Mery)

Ο πάπυρος Edwin Smith, χρονολογούμενος στην Δεύτερη Ενδιάμεση Περίοδο (περί το 1600 π.Χ.), συνιστά ίσως το πρώτο καθαρώς ιατρικό επιστημονικό κείμενο του κόσμου,

περιλαμβάνει δε θέματα στρατιωτικής χειρουργικής ήτοι αντιμετώπισης τραυμάτων, καταγμάτων, εξαρθρώσεων και όγκων, παρέχοντας επιπρόσθετα πληροφορίες για την εκτίμηση των πιθανοτήτων επιβίωσης των ασθενών! Υποστηρίζεται ότι οι αρχαίοι Αιγύπτιοι προέβαιναν και σε απλές επεμβάσεις νευροχειρουργικής, ήτοι σε αφαίρεση θραυσμάτων από κρανιακή τραύματα,^{9_14} όμως περιπτώσεις τρυπανισμού φαίνεται ότι ήταν περιορισμένες, ίσως λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων.^{9_15}

Δεδομένων των σχέσεων οι οποίες είχαν διαμορφωθεί μεταξύ Μινωικής Κρήτης και Αιγύπτου μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι υπήρχε αμφίδρομη ανταλλαγή ιατρικών γνώσεων, πιθανόν δε και επισκέψεις ιατρών από την μία περιοχή στην άλλη,^{9_16} ενώ η εισαγωγή φαρμακευτικών φυτών στην Αίγυπτο από την Κρήτη φαίνεται επιβεβαιωμένη.^{9_17} Όμως οι υπάρχουσες γραπτές πηγές υποστηρίζουν την μονόδρομη μεταφορά τέτοιων γνώσεων και πρακτικών από την Μινωική Κρήτη στην Αίγυπτο, αν και αυτό μπορεί να οφείλεται στην τύχη. Έτσι ο γνωστός Πάπυρος Ebers, χρονολογούμενος από το 1550 π.Χ., παρέχει πληροφορίες για την θεραπεία της δυσκοιλιότητας με Κρητικά βότανα,^{9_18} ενώ ο Ιατρικός Πάπυρος του Λονδίνου, από το 1350 π.Χ. περίπου, περιλαμβάνει δύο Μινωικούς εξορκισμούς για την θεραπεία ασθενειών, και μάλιστα στην Κρητική γλώσσα!^{9_19} Ο Arnott, από την άλλη, έχει σημειώσει τα αποτελέσματα αναλύσεως οργανικών υπολειμμάτων αγγείων από το Χρυσοκάμινο της ΠΜ III/MM Ia και τα έχει συσχετίσει με τον γενικότερο χαρακτήρα του οικισμού ως μεταλλευτικού κέντρου.^{9_20} Υποστηρίζει ότι το περιεχόμενο των σκευών ήταν φάρμακο κατά των κινδύνων υγείας των συνδεόμενων με την τήξη χαλκού, η

δε σύνθεσή του από κύμινο και γλυκάνισο αποδεικνύεται παρόμοια με Αιγυπτιακή περιλαμβανόμενη στον Πάπυρο Ebers (Ebers 632), γεγονός ερμηνευόμενο ως παρέχον στήριξη στην άποψη για γνώση της Μινωικής θεραπευτικής. Ο Όμηρος αναφέρεται συχνά στην χρήση φαρμάκων ακόμη και ηρεμιστικών, *Od.4.222*, ο δε Παιήων προβάλλεται ως ο εξ ανθρώπων ιατρός των θεών, τον οποίον όλοι οι ιατροί της Αιγύπτου αναγνωρίζουν ως πρόγονό τους (*Od.4.233*).

Ανακεφαλαιώνοντας υπογραμμίζουμε τον πρώιμο επιστημονικό χαρακτήρα των Αιγυπτιακών ιατρικών παπύρων, που, όμως, δεν αντιστοιχεί επαρκώς στο επίπεδο της ιατρικής περιθάψεως όπως αυτό προκύπτει από τα ευρήματα των ταφών. Η ιατρική αναπτύχθηκε και στις δύο περιοχές έχοντας στην αρχή έντονο μαγικό – θρησκευτικό χαρακτήρα,⁹⁻²¹ όμως με την πάροδο του χρόνου επεκράτησε η επιστημονική προσέγγιση. Η επαφή των δύο περιοχών και η ανταλλαγή γνώσεων αλλά και θεραπευτικών υλικών επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα, χωρίς να αποκλείεται και η εκατέρωθεν αποστολή ειδικών.

ΔΕΚΑΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

10. Καλλιτεχνική έκφραση και Λοιπές Συσχετίσεις

10.1 Ειδώλια

Ομοιότητα έχει επίσης διαπιστωθεί μεταξύ αναθηματικών ειδωλίων θολωτών τάφων της Μεσαράς αλλά και της Κνωσού με άλλα από την Naqada (Ομβοι της Ελληνιστικής περιόδου) και την Ιεράκωνπόλιν.^{10_1} Ο συγκεκριμένος τύπος ειδωλίου κατά τον Εανθουδίδη ομοιάζει ως 'βρέφος με φασκιά ή ως Αιγυπτιακή μούμια', κατά δε τον Evans χαρακτηρίζεται από το 'θολωτό – σφαιρικό κεφάλι και το μυτερό πηγούνι',^{10_2} μας είναι δε γνωστός από την Κρήτη, ήτοι από την Αγία Τριάδα,^{10_3} τον θόλο Α του Πλατάνου,^{10_4} τον θόλο Β της Κουμάσας,^{10_5} τον Άγιο Χαράλαμπο,^{10_6} τον Πύργο,^{10_7} τον Μόχλο,^{10_8} το ιερό κορυφής Πετσοφά^{10_9} αλλά και από την Κνωσό.^{10_10} Σημειώνεται ότι μερικά από τα παραπάνω ειδώλια, που όλα χρονολογούνται από την ΠΜ περίοδο και μετά,^{10_11} διέθεταν στην κεφαλή τους χαρακτηριστική προεξοχή, όπως και τα Αιγυπτιακά ανάλογά τους,

με το διακριτικό αυτό να αναγνωρίζεται ως πώλος, τύπος χτενίσματος, ή και αγγείο!^{10_12} Συμπερασματικά αυτά τα Αιγυπτιανίζοντα (;) ειδώλια της Κρήτης εμφανίζουν ιδιαίτερη μορφολογική συγγένεια προς αντίστοιχα Αιγυπτιακά, η χρήση τους είναι ομοίως ταφική,^{10_13} ενώ δεν στερούνται και της ιδιαιτερότητας του πώλου. Εφ' όσον αναγνωρίσουμε ως έγκυρη την χρονολόγηση της αρχής της ΠΜ περιόδου περί το 3500 π.Χ.,^{10_14} η χρονική απόσταση από τα Αιγυπτιακά ειδώλια της Naqada μειώνεται (αν δεν εξαφανίζεται), καθιστώσα δυνατή την διάχυση του ειδωλίου αυτού του τύπου και, πιθανώς και των σχετικών συμβολικών συσχετίσεών του.^{10_15} Μάλιστα εάν δεχθούμε την υποστηρικθείσα από την Aubet άποψη ότι η Βύβλος είχε εμπορικές επαφές με την προδυναστική Αίγυπτο, επιπρόσθετα δε ότι στον λιμένα αυτόν ευρέθησαν ειδώλια της Naqada,^{10_16} τότε παρέχεται πρόσθετη δυνατότητα για την επαφή μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου με ενδιαμέσο την Βύβλο, πριν την αυγή της τρίτης χιλιετίας!^{10_17}

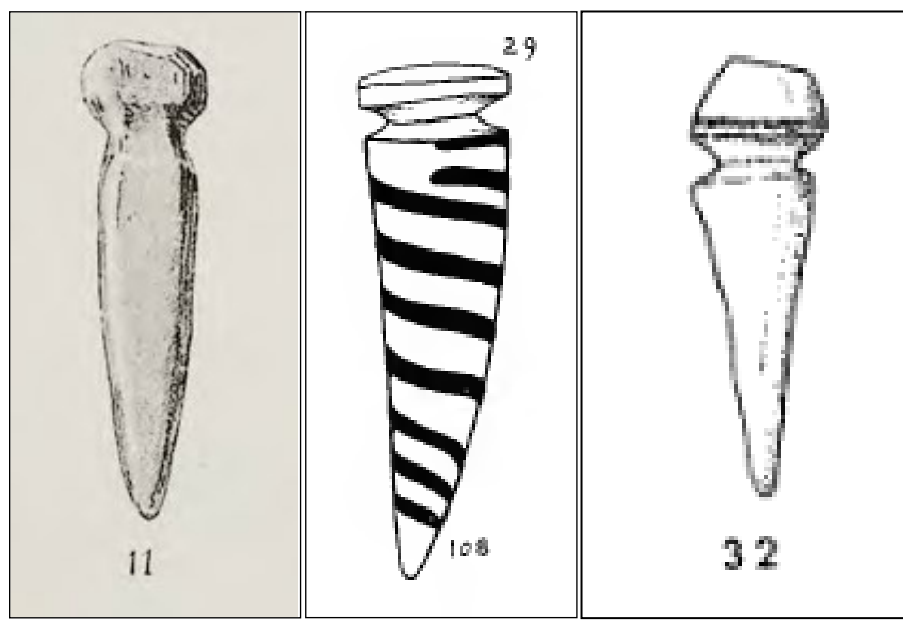
Ένα πρόσθετο τεκμήριο, όμως, φαίνεται να περιπλέκει την κατάσταση, καθώς αναδεικνύει την Κρητική συνεισφορά στην δημιουργία αυτού του τύπου ειδωλίων και, πιθανώς, στην ανάπτυξη του σχετικού συμβολικού περιεχομένου του. Πρόκειται για την ανασκαφή πήλινου ανθρωπόμορφου πτηνοκέφαλου ειδωλίου προερχομένου από τον Αζοριά περιοχής Μόχλου της Τελικής Νεολιθικής,^{10_18} ήτοι της αυτής περιόδου με τα ανάλογα Αιγυπτιακά αν όχι και παλαιότερο. Το ειδώλιο είναι τοπικής παραγωγής και δεν διαθέτει γνωρίσματα του φύλου, φέρει στον λαιμό χαράξεις σχήματος V, ενώ η έλλειψη ανατομικών λεπτομερειών εκτιμάται όχι ως αποτέλεσμα καλλιτεχνικής

επιλογής αλλά, μάλλον, αποδίδεται στην ένδυση της μορφής με κάποιο είδος χιτώνα ή μανδύα.^{10_19} Η σειρά των τομών στον λαιμό μπορεί να υποδηλώνει περιδέραιο ή ίσως την άκρη κουκούλας ή μάσκας. Τέτοιου είδους χαράξεις ή τομές εχρησιμοποιούνται στο Αιγαίο για την ένδειξη λεπτομερειών της ενδύσεως ή για να δηλώσουν την παρουσία κοσμήματος,^{10_20} επομένως εντάσσουν το συγκεκριμένο ειδώλιο στην Αιγαιακή παράδοση,^{10_21} ενώ η πτηνόμορφη κεφαλή, το ολόσωμο ένδυμα και οι χαράξεις σχήματος V παραβάλλονται και προς γνωρίσματα Αιγυπτιακών ειδωλίων (tags)!

Εικ. 10_1: Ειδώλιο από τον Αζοριά της ΤΝ (αριστερά) και Αιγυπτιακό ανάλογο της Naqada I (δεξιά)

Συσχετιζόμενα προς τα ανωτέρω ειδώλια μπορούν να θεωρηθούν μικρά φιαλόσχημα τρισδιάστατα οξύληκτα αντικείμενα από πηλό, κόκκαλο, ελεφαντοστούν ή αλάβαστρο, συνήθως φέροντα αυλακώσεις στο σώμα, τα οποία ανεσκάφησαν στις προϊστορικές ακροπόλεις Σέσκλου - Διμηνίου αλλά και την Χαιρώνεια, το Κουφόβουνο και την Αλεπότρυπα και από τον Τσουντα απεκλήθησαν 'πράγματα', λόγω της αγνώστου χρήσεώς τους.^{10_22} Ανάλογα φιαλόσχημα αντικείμενα ανεσκάφησαν από τον Petrie σε τάφους του el Amrah, Matmar κ.α. της προδυναστικής Αιγύπτου (περιόδου Naqada), εθεωρήθηκαν δε από τον τελευταίο ως πώματα ασκού, ενώ με επιφύλαξη αναφέρεται η ανασκαφή ομοίου - εκ πρώτης όψεως - μαρμάρινου αντικειμένου από το νεολιθικό στρώμα IX της Κνωσού!^{10_23}

Εικ. 10_2: 'Πώματα' - Φιαλόσχημα αντικείμενα: Διμήνι - Σέσκλο (αριστερά), Naqada (μέσον, από ελεφαντοστούν), νεολιθική Κνωσός (δεξιά, μαρμάρينو)

Σημειώνεται ότι τα όρια της συγκεκριμένης κατηγορίας αντικειμένων είναι ασαφή, σε αυτήν δε περιλαμβάνονται επιπρόσθετα επίπεδα ταφικά αναθηματικά πινακίδια (tomb offering tags),^{10_24} πινακίδια ταυτότητας ή απογραφής (ετικέτες, tags),^{10_25} οδοντόσχημα επιστήθια κοσμήματα, επεξεργασμένα και διακοσμημένα τμήματα χαυλιόδοντα κ.ά. Σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις τα αινιγματικά αυτά αντικείμενα έχουν θεωρηθεί μάλλον ως σχηματικά ανθρωπόμορφα ειδώλια με έντονη την αφαιρετική διάθεση, ενώ τους έχουν αποδοθεί διάφορες χρήσεις, όπως παράφερνα τελετουργιών, φυλακτά, δηλωτικά ταυτότητας κ.ά. Η διακόσμησή τους περιελάμβανε εγχάρακτες τεμνόμενες γραμμές, γραμμές ζίγκ-ζάγκ, εγκοπές κ.ά., χαρακτηριστικά που επίσης απαντώνται στα ανάλογα αντικείμενα από το Αιγαίο.^{10_26} Στην Εικ. 10_6 παρουσιάζεται σχηματοποιημένο ελεφαντοστέινο αφιέρωμα από τάφο του Matmar, ανάλογο (;) αντικείμενο από την Αγία Τριάδα και προϊστορικά παράλληλα από την Θεσσαλία, όπου φαίνονται οι υπάρχουσες ομοιότητες και διαφορές.^{10_27}

Έχει ήδη αναφερθεί ότι πρώιμο Κρητικό ειδώλιο από το σπήλαιο της Ειλειθυίας το οποίο ευρίσκετο εν χρήσει από την Νεολιθική Εποχή,^{10_28} Od.19.188, εμφανίζει την διακόσμηση διπλής τεθλασμένης γραμμής οδεύουσας κατακόρυφα ανάμεσα στα σκέλη του, κατ' αναλογία προς την παράσταση σε δείγμα γραπτής κεραμικής της προδυναστικής Αιγύπτου, όπου δύο ανθρώπινες μορφές διαθέτουν την ίδια τεθλασμένη διακοσμητική γραμμή.^{6_22} Σύμφωνα με τους Branigan και Willets η διακόσμηση των τεθλασμένων ή οφιοειδών γραμμών και των αλληλοπλεκομένων μαιάνδρων σχετίζεται με την λατρεία του όφεως, έχει δε

γονιμικό χαρακτήρα.^{6_23} Η μία από τις μορφές του παραπάνω αγγείου φέρει επίσης το χαρακτηριστικό περίβλημα του ανδρικού μέλους, γνωστό και στην πρώιμη Κρήτη, περί του οποίου έχει ήδη γίνει λόγος στα προηγούμενα. Η παράσταση του αγγείου έχει χαρακτηριστεί ως σχετική με τελετουργία γονιμότητας, ενώ και η Ειλείθια ήταν, ως γνωστόν, θεά της γονιμότητας και των ωδίνων του τοκετού. Δεν στερείται σημασίας να προσθέσουμε ότι η θεά ελατρεύετο στην Αίγυπτο ως Nekhbet από την προδυναστική περίοδο, συνεδέετο αρχικώς με την Άνω Αίγυπτο και συμβολικώς με τον όφι, προς τιμήν της δε υπήρχε πόλη πλησίον του Νείλου, η Ειλειθιούπολις.^{10_29}

Στο παρόν εδάφιο περί ειδωλίων κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε στα δύο δημοφιλή πτηνοκέφαλα προδυναστικά ειδώλια με τα σηκωμένα χέρια, τα οποία ορθά έχουν θεωρηθεί ως αριστουργήματα της πρώιμης Αιγυπτιακής τέχνης.^{10_30} Το εννοιολογικό περιεχόμενο καθώς και ο σκοπός αυτών των τεχνουργημάτων θηλυκών μορφών είναι άγνωστα, έχει όμως υποστηριχθεί ότι αντιπροσωπεύουν υπερφυσικά όντα ή ότι αποτελούν σύμβολα της αναγεννήσεως. Ανάλογες μορφές παριστάνονται σε αγγεία γραπτής κεραμικής (ήτοι τύπου D) όπου εμφανίζονται να δεσπόζουν έναντι ανδρικών μορφών, συνοδευόμενες από απεικονίσεις μηνοειδών κωπήλατων πλοίων, με ικρία, δένδρα, πτηνά κ.ά.^{10_31} Η ιδιαίτερη καμπύλωση των σηκωμένων βραχιόνων των ειδωλίων, όπως και των μορφών που παρίστανται σε αγγεία τύπου D, εν συνδυασμό με λοιπά αντικείμενα από πυριτόλιθο ή ελεφαντοστόν, έχει οδηγήσει στην πιθανή συσχέτισή τους με την εικόνα των κεράτων ταύρου!^{10_32} Σχετική προς το θέμα μας εμφανίζεται και η Μινωική

θεά με τα σηκωμένα χέρια,^{10_33} η οποία όμως εμφανίζεται πολύ αργότερα, ήτοι κατά την ΜΜ περίοδο,^{10_34} ενώ – ως γνωστόν – η θέση του ταύρου υπήρξε κυρίαρχη στον Μινωικό συμβολισμό και την τέχνη, με τα ‘κέρατα καθοσιώσεως’ να εμφανίζονται σε πήλινο ομοίωμα από το νεκροταφείο Μόχλου ήδη από την ΠΜ Ι ή ΙΙ.^{10_35} Έχει, ενδεχομένως, ιδιαίτερη σημασία να αναφερθεί ότι στην νεολιθική Κνωσό παρέχονται ενδείξεις για την ιδιαιτερότητα της θέσεως του ταύρου στην συνείδηση της κοινότητας, όπως φαίνεται να υπονοεί η ανεύρεση σειράς ειδωλίων αυτού του ρωμαλέου βοοειδούς.^{10_36}

Εικ. 10_3: Αγγείο από ψημμένο πηλό και γύψο με χορεύουσες γυναίκες (ύστερη Naqada I, Egyptian Museum Cairo)

Πάντως η μορφή με τα σηκωμένα χέρια συνιστά ένα θέμα οικείο σε ευρύτατη γεωγραφική περιοχή, εμφανιζόμενη σε εικαστικές ή πλαστικές αναπαραστάσεις από την νεολιθική περίοδο. Ερευνητές έχουν συσχετίσει την στάση αυτή με τον τελετουργικό χορό, ο οποίος συνεδέετο με την κοινοτική συνβίωση και συντροφικότητα των πρώτων νεολιθικών κοινοτήτων σε πλαίσιο συμποσίων είτε άλλων δραστηριοτήτων με κοινωνική - θρησκευτική διάσταση. Η επικράτηση του τελετουργικού χορού ως εκφραστικού μέσου έχει συνδεθεί με την δημιουργία των πρώτων νεολιθικών κοινοτήτων που ακολούθησαν την μόνιμη οίκηση δραστηριοποιούμενες οικονομικά στην γεωργία και την κτηνοτροφία.^{10_37}

Εικ. 10_4: Πτηνοκέφαλο προδυναστικό ειδώλιο με τα σηκωμένα χέρια (Naqada II, αριστερά) και ειδώλιο της θεάς με τα σηκωμένα χέρια (ΥΜ, δεξιά)

Στον Ελλαδικό χώρο τέτοιες αναπαραστάσεις έχουν ευρεθεί σε νεολιθικά αγγεία από τα σπήλαια Αλεπότρυπας και Σαρακηνού, την Άργισσα Μαγούλα, το Αχίλλειο, τα Πευκάκια κ.α.,^{10_38} αποτελούν δε την απάντηση του Ελλαδικού χώρου σε ανάγκες στις οποίες οι κάτοικοι της χώρας του Νείλου ανταποκρίθηκαν επίσης με τον δικό τους ιδιαίτερο τρόπο.

Η διαπίστωση ότι στην Αίγυπτο ήδη από την προδυναστική περίοδο, ήτοι την τετάρτη χιλιετία π.Χ.,^{10_39} όσο και στην Κρήτη, πιθανώς από την έκτη χιλιετία, ο ταύρος ενσωματώνει ιδιαίτερο συμβολικό φορτίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σύμπτωση, αποδιδόμενη ίσως στην ιδιαίτερη αξία των εξημερωμένων βοοειδών στις πρώιμες αγροτικές κοινότητες, ή να σημαίνει την ύπαρξη κάποιου είδους επαφής και επιρροής μεταξύ των δύο περιοχών. Η απόρριψη της μίας και η υιοθέτηση της άλλης υποθέσεως μέλλουν να γίνουν με την πρόοδο των ερευνών και την συνεξέταση όλων των τεκμηρίων που είναι ή θα καταστούν διαθέσιμα στους ερευνητές, αυτό δε ισχύει και για άλλες συσχετίσεις που επισημαίνονται στην παρούσα προσέγγιση.

Η άποψη η οποία υποστηρίζει την ύπαρξη ομοιοτήτων και αναλογιών μεταξύ Αιγυπτιακών ανθρωπόμορφων έργων μικροπλαστικής και αντιστοιχών από την προϊστορική Θεσσαλία, την Χερσόνησο του Αίμου κ.α. έχει διατυπωθεί ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, μεταξύ των άλλων και από τον Τσουντα.^{10_40} Από τότε η αρχαιολογική έρευνα δεν σταμάτησε να μας τροφοδοτεί με νέα τεκμήρια.

Ιδιαίτερη θέση μεταξύ των έργων μικροπλαστικής του νεολιθικού Ελλαδικού χώρου κατέχει αγαλματίδιο από την

Αργολική Λέρνη II της Μέσης Νεολιθικής, το οποίο έχει εκτιμηθεί ότι, από καλλιτεχνική άποψη, ενσωματώνει νέες συλλήψεις προδιαθέτοντας και, κατά κάποιον τρόπο, προετοιμάζοντας (γιά) την απaráμιλλη Ελληνική γλυπτική της κλασικής περιόδου! Αξίζει στο σημείο αυτό να επαναλάβουμε το σχετικό σχόλιο του ανασκαφέα Caskey:^{10_41}

[ο γλύπτης ..] Μέχρις ενός σημείου υιοθέτησε την παραδοσιακή στάση των χεριών, που σταυρώνονται εγκάρσια πάνω στο σώμα με τον γενικό τρόπο που μας είναι οικείος από πολλά παραδείγματα στην Θεσσαλία και αλλού, αλλά χρησιμοποίησε αυτήν την στάση αποκλειστικά για να υπηρετήσει το διακοσμητικό του αποτέλεσμα και όχι ως μέσον υπογραμμίσεως των θηλαζόντων μαστών. Η απόδοση των επιπέδων, των καμπυλών και των μεταβάσεων στο μεσαίο τμήμα του σώματος είναι το ίδιο αξιοσημείωτη στην πρωτοτυπία της, εκπλήσσοντας τον παρατηρητή και υποβάλλοντας ακούσιες συγκρίσεις με τον κλασικό ρεαλισμό, ενώ και οι αναλογίες του κατώτερου μέρους του σώματος και των ποδιών παρ' όλην την έλλειψη λεπτομέρειας, υποδηλώνουν παραλληλισμούς με την αρχαϊκή ελληνική γλυπτική. Δεν μπορεί κανείς να αποφύγει το συμπέρασμα ότι επρόκειτο, κατά κάποιον τρόπο, για έναν καλλιτέχνη και γλύπτη με την έννοια που αποδίδουμε σήμερα στις λέξεις αυτές, συνειδητό γνώστη της φυσικής ομορφιάς και ικανό να την αποδώσει σε τρισδιάστατη μορφή.

Ανάλογο μπορεί να θεωρηθεί ελεφαντοστέινο ειδώλιο από την προδυναστική Αίγυπτο της περιόδου Badari,^{10_42} ενώ κεραμικό αγαλματίδιο της περιόδου Naqada I - που χαρακτηρίστηκε από τους ανασκαφείς ως 'αξιοσημείωτο' -

διαθέτει επίσης παρόμοια χαρακτηριστικά, επιπρόσθετα δε στερείται στεατοπυγικών γνωρισμάτων.^{10_43}

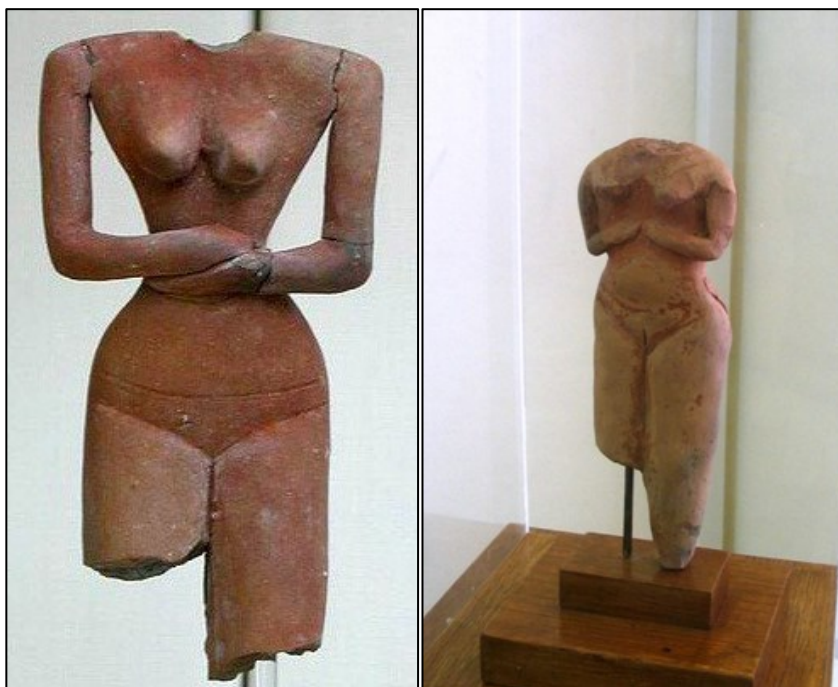

Εικ. 10_5: Πήλινο ειδώλιο από το Φράγχθι (ΥΝ, αριστερά) και την Κνωσό (Ν, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 2716, μέσον), και ανθρώπινη παράσταση Αιγυπτιακού αγγείου (δεξιά) με διακόσμηση διπλής ή απλής τεθλασμένης

Παρενθετικά στο σημείο αυτό σημειώνουμε μία ακόμη έκφραση της γενικά αποδεκτής θεωρήσεως *ex oriente lux*. Πράγματι οι ανασκαφείς της Λέρνης σχολιάζοντας τις προαναφερθείσες ομοιότητες θεώρησαν σκόπιμο να σημειώσουν ότι το Αιγυπτιακό ειδώλιο της περιόδου Badari ήταν παλαιότερο αυτού της Λέρνης. Όμως η περίοδος Badari χρονολογείται περίπου μεταξύ 4400 και 4000 π.Χ. ενώ η Μέση Νεολιθική της Λέρνης ΙΙ χρονολογείται στην πέμπτη - έκτη χιλιετία π.Χ., επομένως το Αργολικό κομψοτέχνημα είναι παλαιότερο ή, το πολύ, σύγχρονο του Αιγυπτιακού!

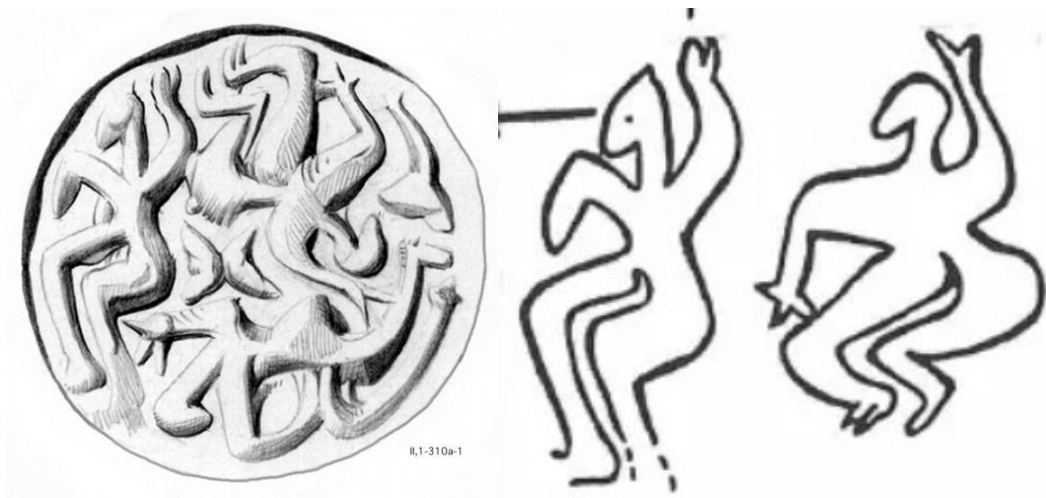

Εικ. 10_6: Πινακίδα με εγκοπές (αριστερά: Matmar - Ελεφαντοστόυν, μέσον: Θεσσαλία - λίθος, δεξιά: σπήλαιο Θεόπετρας – όστρεο)

Εικ. 10_7: Κεραμικό αγαλματίδιο της περιόδου Naqada I (αριστερά) και ειδώλιο από την Λέρνη II της MN (δεξιά)

Στα προηγούμενα ανιχνεύθηκαν ομοιότητες και αναλογίες αφορώσες σε αναθηματικά ειδώλια από τους θολωτούς τάφους Μεσαράς αλλά και της Κνωσσού, με άλλα από την Naqada και την Ιεράκωνπόλιν.^{10_13}

Εικ. 10_8: Εκστατικός χορός σε σφραγίδα από τον Πλάτανο(CMS II.1 310, δεξιά λετομέρεια)

Παραλληλισμοί διαπιστώθηκαν επίσης μεταξύ του γνωστού αγαλματιδίου της Λέρνης II με Αιγυπτιακά της περιόδου Naqada, ενώ στα προδυναστικά πτηνοκέφαλα ειδώλια θηλυκών μορφών εντοπίσθηκαν στοιχεία που τα συσχετίζουν με τα κατά πολύ παλαιότερα της ευρύτερης Ανατολικής Μεσογείου, του Αιγαίου περιλαμβανομένου: η ραμφόστομη κεφαλή, ο μακρύς λαιμός, τα καλώς σχηματισμένα και κάποτε πλαδαρά στήθη,^{10_44} η τολμηρή σχεδίαση, το στοιχείο του χορού, η προεξέχουσα και τονισμένη μύτη ή πηγούνι,^{10_45} η τοπική παχυσαρκία στο τμήμα κάτω από την μέση,^{10_46} η κωνική απόδοση του κάτω μέρους του σώματος^{10_47} κ.ά. παραπέμπουν σε προσεγγίσεις οι οποίες απαντώνται και

στο Αιγαίο από την Νεολιθική, σηματοδοτώντας την μετάβαση από το στεατοπυγικό υπόδειγμα σε ένα φυσιοκρατικό που λατρεύει και υμνεί το κάλλος.

Χαρακτηριστικά σχετικά παραδείγματα – σταθμοί αυτής της μακραίωνης βασανιστικής πορείας προέρχονται από τις Κυκλάδες, κάποια δε ειδικότερα από τον Σάλιαγκο της Νεολιθικής. Κλείνοντας την παρούσα αναφορά αξίζει να σημειώσουμε την άποψη της Gimbutas σύμφωνα με την οποία η πτηνόμορφη θηλυκή μορφή των πλαστικών παραστάσεων συνδέεται με την ύπαρξη σχετικής θηλάζουσας ζωοδόχου θεότητας (τροφού) της *Παλαιάς Ευρώπης*,^{10_48} μορφή που φαίνεται να επιβιώνει και σε σφραγίδες της MM και YM Κρήτης.^{10_49}

10.2 Ενδυση

Όπως προαναφέρθηκε ήδη, αναλογίες έχουν επίσης διαπιστωθεί σε θέματα ενδύσεως, ιδιαίτερα μάλιστα με τους Λίβυους. Ο κολεός συνιστούσε τυπικό χαρακτηριστικό των αγαλματιδίων προσώπων από την Κάτω Αίγυπτο ήδη από την προδυναστική περίοδο.^{10_50} Στον *θησαυρό* του Ανατολικού Kom στο Δέλτα του Νείλου περιλαμβάνονται δύο χρυσά αγαλματίδια της περιόδου Naqada III, φέροντα το γνωστό κάλυμμα του ανδρικού μορίου,^{10_51} ενώ από το Δυτικό Kom προέρχεται οστέινο ειδώλιο νάνου φέροντος το ίδιο εξάρτημα.^{10_52} Αυτό το ενδυματολογικό στοιχείο αποδεικνύεται ότι είχε υιοθετηθεί από Μινώιτες τουλάχιστον από την MM Ia περίοδο,^{10_53} εχρησιμοποιείτο δε και από γυναίκες όπως ακριβώς και στην Λιβύη, όπως επιβεβαιώνει

παράσταση Λίβυων αιχμαλώτων του φαράω Sahure ή Σεφρή κατά Μανέθωνα, των μέσων της τρίτης χιλιετίας.^{10_54}

Πάντως θα πρέπει να τονισθεί ότι στο αριστουργηματικό αγαλματίδιο καθήμενου αρπιστή του πολιτιστικού κύκλου Γρόττας - Πηλού αναγνωρίζεται η παράσταση ζώνης η οποία *'θα πρέπει να νοηθεί ως τμήμα κολεού'* (καλύμματος ανδρικού μορίου), αναλόγου προς αυτόν των Μινωϊτών και Λιβύων.^{10_55} Ομοιότητες διαπιστώνονται και σε θέματα κώμης όπου οι πλεξούδες εμφανίζονται δημοφιλείς τόσο στην Κρήτη όσο και στην Αίγυπτο,^{10_56} ενώ η δερματοστιξία (tattoo) φαίνεται ότι υπήρξε κοινή συνήθεια στον Ελλαδικό χώρο αλλά και στην Λιβύη, την Νουβία και την Αίγυπτο, όπως και σε πολλά μέρη του κόσμου. Κρίνοντας από την διακόσμηση ειδωλίων της προδυναστικής Αιγύπτου έχει υποστηριχθεί ότι η πρακτική αυτή ακολουθείτο και στην χώρα του Νείλου,^{10_57} τό τελευταίο δε επιβεβαιώθηκε με την ανεύρεση της μούμιας της Amunet, ιέρειας της Hathor από τις Θήβες κατά τις αρχές του Μέσου Βασιλείου.^{10_58} Η δερματοστιξία εσυνηθίζετο ομοίως στην πρώιμη Κρήτη, αλλά και στις Κυκλάδες ήδη από την ΠΚ περίοδο, εχρησιμοποιείτο δε για την σηματοδότηση προσωπικών καταστάσεων (εγκυμοσύνη κλπ.) ή κοινωνικής θέσεως.^{10_59} Ενδιαφέρουσα ομοιότητα παρουσιάζεται μεταξύ Κρητών και Λίβυων, όσον αφορά στην συνήθεια αμφοτέρων να φέρουν διακοσμητικά πτερά στην κώμη τους,^{10_60} ενώ και τα επιστήθια κοσμήματα τα οποία οι Λίβυοι των αναγλύφων του Sahure φορούν στον λαιμό τους συγκρίνονται μόνον με τα αντίστοιχα Αιγαίων προσφερόντων δώρα, όπως αυτοί απεικονίζονται σε παραστάσεις Αιγυπτιακών μνημείων.^{10_61} Οι παραπάνω ενδεικτικά αναφερθείσες ομοιότητες, εν συνδυασμό με

άλλες αφορώσες στην κοινότητα της λατρείας της Νηίθ/Αθηνάς και των ασπίδων,^{10_62} τον παραλληλισμό της αιγίδος με την ένδυση των Λίβυων γυναικών, Hdt.4.189,^{10_63} κ.ά οδηγούν στο συμπέρασμα για την πιθανή ύπαρξη επαφών των Μινωιτών με προδυναστικά Λιβυκά φύλα, όπως αυτό των Tehenu. Μάλιστα αυτή η επαφή φαίνεται να έλαβε, προφανώς, χώραν στο Δέλτα του Νείλου, αποτελούντος ζώνη διεπαφής με την Μεσόγειο και το Αιγαίο. Από την εικονογραφία, άλλωστε, του Αιγαίου δεν λείπουν οι απεικονίσεις Αφρικανικών ανθρώπινων τύπων. Αναφερόμαστε εδώ στους Αφρικανούς μισθοφόρους οι οποίοι οδηγούνται από τον *Αρχηγό των Μαύρων*, απεικονίζονται δε σε τοιχογραφία του *Οίκου των Τοιχογραφιών* της Κνωσσού, χρονολογούμενη στην MM III περίοδο.^{10_64} Ακόμη νεγροειδείς έχουν εντοπισθεί και στο Μωσαϊκό Πόλεως,^{10_65} ενώ δεν λείπουν και από ταφικές στήλες των θολωτών τάφων των Μυκηνών,^{10_66} από απεικονίσεις πομπής σε τοιχογραφία του ανακτόρου του Νέστορος στην Πύλο,^{10_67} καθώς και από χρυσό Κυπριακό έλασμα.^{10_68}

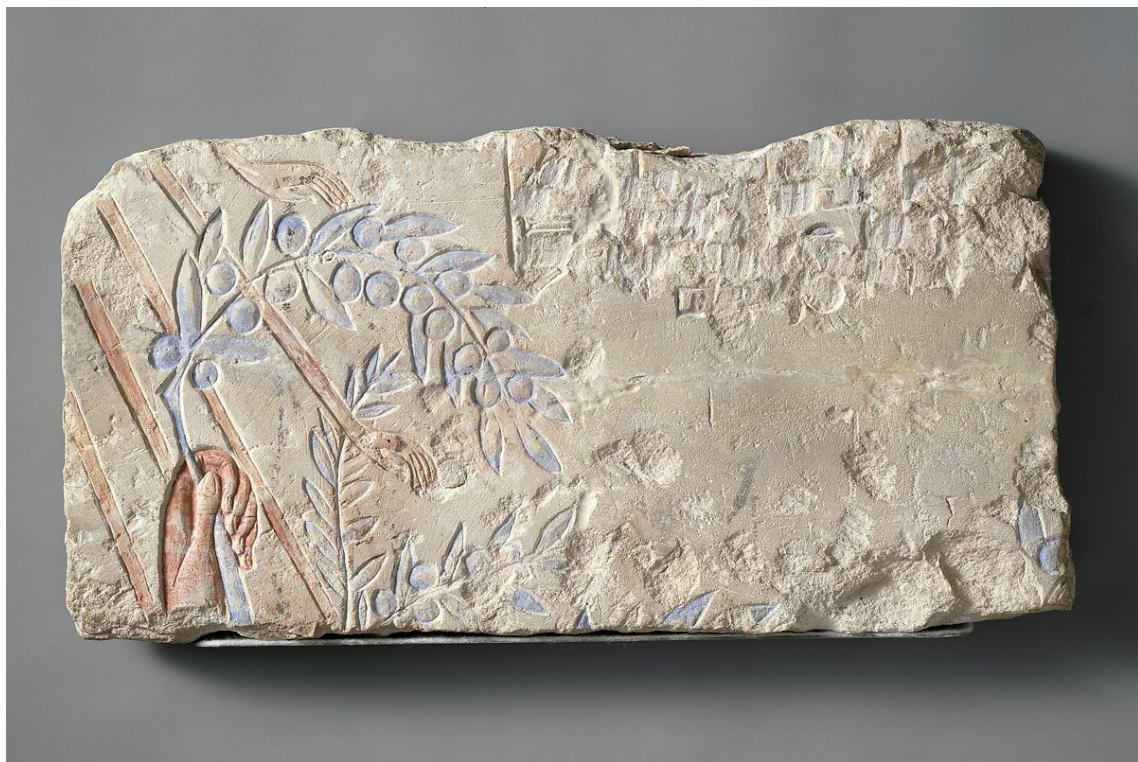
10.3 Tehenu

Οι Tehenu κυριαρχούσαν σε περιοχή του Δέλτα πριν την ενοποίηση της Αιγύπτου, στους επόμενους δε αιώνες απησχόλησαν τους Αιγυπτίους ως εχθρική προς αυτούς δύναμη. Είναι οι πρώτοι ξένοι – εχθροί οι οποίοι αναφέρονται σε επιγραφές από τους Αιγυπτίους,^{10_69} ενώ συχνά, στην συνέχεια, εμφανίζεται ο όρος *έλαιο της Tjehenu*. Αναφορά στους Tjehenu έχουμε κατά την βασιλεία του Sneferu της IV δυναστείας, *Σώρις* κατά

Μανέθωνα, όταν ο τελευταίος μετά από εκστρατεία εναντίον τους έφερε στην χώρα αιχμαλώτους και οικόσιτα ζώα. Αργότερα, πάντως, στον Ύμνο της Νίκης του Tutmosis III η σχετική αναφορά στους Tjehenu τους συσχετίζει ασαφώς με τις νήσους της Μεγάλης Πράσινης Θάλασσας, ήτοι της Μεσογείου και του Αιγαίου.^{10_70} Ο Newberry αποπειρώμενος να παράσχει ετυμολογική ερμηνεία του ονόματος Tjehenu υπεστήριξε ότι σημαίνει την χώρα των ελαιόδενδρων, από όπου οι Αιγύπτιοι προμηθεύοντο ελαιόλαδο για λατρευτική και άλλη χρήση.^{10_71} Όμως η Αίγυπτος υπήρξε εισαγωγέας ελαίου από το εξωτερικό,^{10_72} η δε όποια παραγωγή στην επικράτειά της και περί αυτήν κρίνεται μάλλον ανεπαρκής για την κάλυψη των αναγκών της, ενώ η Κρήτη και το Αιγαίο θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελέσουν πιθανό τροφοδότη της στο είδος αυτό,^{10_73} πέραν της Συρο - Παλαιστίνης. Η συσχέτιση με το Αιγαίο φαίνεται να ενισχύεται από το γεγονός ότι οι πρώτες συγκεκριμένες ενδείξεις για την γνώση της εληάς προέρχονται από τις αποθέσεις της Μέμφιδος, χρονολογούμενες στην XII δυναστεία,^{10_74} ήτοι από οικισμό με έντονο διεθνικό χαρακτήρα και σε περίοδο κατά την οποία οι επαφές με το Αιγαίο είναι ενισχυμένες.^{10_75}

Σημειώνεται επιπρόσθετα ότι υπάρχουν στοιχεία τα οποία πιστοποιούν ότι τουλάχιστον κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, η εξαγωγή ελαιολάδου από την Μυκηναϊκή Ελλάδα στην Αίγυπτο είχε αναδειχθεί σε σημαντική συνιστώσα των διακρατικών εμπορικών σχέσεων.^{10_76} Σχετικό είναι θραύσμα από ζωγραφική παράσταση επι ασβεστολίθου με το όμορφα σκαλισμένο αριστερό χέρι του Akhenaten, που κρατάει ένα κατάφορτο με καρπό κλάδο ελαίας που μοιάζει να λούζεται από τις ακτίνες του ήλιου.

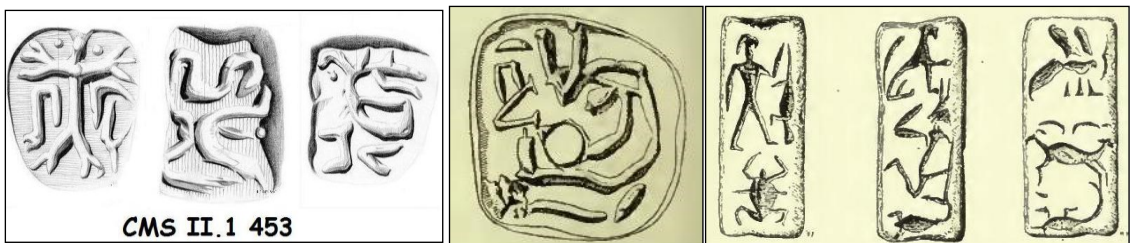
Ολόκληρη η σκηνή θα έδειχνε τον βασιλέα όρθιο ακριβώς κάτω από τον ηλιακό δίσκο, αντικρύζοντα μιάν ελιά από όπου έχει κόψει ένα κλαδί. Τα άνω κλαδιά του δέντρου είναι στα δεξιά κατά μήκος του κάτω άκρου του λίθου. Το κείμενο στην επάνω δεξιά πλευρά έχει καταστραφεί σκοπίμως, αφήνοντας μόνο ολίγα ίχνη των ιερογλυφικών.^{10_77} Η ιδιαίτερη προβολή της ελιάς κατά την περίοδο Amarna υποδηλώνει ότι από την εποχή του Akhenaten και μετά, αυτή κατέστη σημαντικό μέρος της Αιγυπτιακής ζωής. Οι επαφές της Αιγύπτου με τον Μυκηναϊκό κόσμο αυτήν την περίοδο εκτιμώνται ως το στοιχείο που έδωσε την ώθηση για τη δημιουργία των πρώτων ελαιώνων στην Αίγυπτο.

Εικ. 10_9: Θραύσμα ανάγλυφου πινακίου με τον Akhenaten φέροντα κλάδο ελιάς (1353-1323 π.Χ., MMA 1981.449)

10.4 Σφραγίδες

Έχει υποστηριχθεί ότι πολλά θέματα πρώιμων συνθέσεων παριστώμενων σε Μινωικές σφραγίδες βασίζονται σε Αιγυπτιακά υποδείγματα. Για παράδειγμα ο Evans συνέκρινε μία τρίπλευρη σφραγίδα από το Καλό Χωριό και έναν ανάγλυφο σφόνδυλο από τον Άγιο Ονούφριο με πρισματική σφραγίδα από το Karnak, υπογραμμίζοντας την ομοιότητα στην παρουσίαση των ιερογλυφικών, του τερατόμορφου ανδρός και των τεράτων.^{10_78, 10_79, 10_80}

Εικ. 10_10: Σφραγίδα CMS II.1 453 (Καλό Χωριό), σφόνδυλος Αγίου Ονουφρίου (μέσον) και τρίπλευρη σφραγίδα Karnak (δεξ.)

Αμφότερες τις σφραγίδες ο Evans τις ενέταξε στην ΠΜ Ι περίοδο, υπογράμμισε δε την χονδροειδή κατεργασία καθώς και την απεικόνιση περίπλοκων συνθέσεων με μορφές και γραμμές. Στην περίπτωση του Καλού Χωριού στην μία όψη παρίσταται ανθρώπινη μορφή με εκτεταμένα χέρια μαζί με δύο ερπετά ένθεν και ένθεν, με τις κεφαλές τους κατευθυνόμενες προς την βουβωνική χώρα, άλλη δε όψη διακοσμείται από οφιοειδή μορφή και σχήματα, προσομοιάζοντα προς αλφαβητικούς χαρακτήρες.^{10_81} Στην περίπτωση του σφονδύλου, στην μία όψη αναγνωρίζεται

κερασφόρος ανδρική μορφή εν είδει Μινωταύρου, στην δε άλλη πλευρά παρουσιάζονται ευανάγνωστα τα αλφαβητικά στοιχεία H C I N! Ο Evans θεώρησε, όπως προαναφέρθηκε, ότι οι πρωτόγονες αυτές σφραγίδες ανάγουν την καταγωγή τους σε Αιγυπτιακά πρότυπα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου προτύπου συνιστά, κατά τον Evans, η τρίπλευρη σφραγίδα του Karnak, η οποία φέρει την παράσταση ταυροκέφαλου άνδρα και διάφορα ζώα όπως ο σκορπιός αλλά και η μέλισσα.^{10_82} Ο ίδιος ο Evans έχει υπογραμμίσει το γεγονός ότι η μέλισσα ως ιερογλυφικό, όπως και πλείστα άλλα στοιχεία – σύμβολα, είναι κοινή τόσο στην Αιγυπτιακή όσο και στην Μινωική ιερογλυφική,^{10_83} ενώ και το θέμα του σκορπιού υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλές στην ηπειρωτική Ελλάδα (π.χ. Λέρνη).^{10_84} Αναφορικά με την χρονολόγηση αυτής της πρισματικής σφραγίδας ο Gregg την έχει χαρακτηρίσει προδυναστική,^{10_85} όμως ο Evans την τοποθέτησε στην VI δυναστεία, βασιζόμενος σε κατασκευαστικές και αισθητικές ομοιότητες με ανάλογη σφραγίδα της περιόδου του Pepi II (περί το 2250 π.Χ.),^{10_86} δηλαδή κατά τα τέλη της ΠΜ II ή τις αρχές της ΠΜ III περιόδου. Παρατηρούμε δηλαδή ότι, εφ' όσον η τελευταία αυτή χρονολόγηση ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, και εφ' όσον η χρονολόγηση των Μινωικών σφραγίδων είναι ορθή,^{10_87} το Αιγυπτιακό υπόδειγμα εμφανίζεται νεώτερο του αντιγράφου του.^{10_88}

Στο σημείο αυτό αξίζει να υπογραμμισθεί ότι μερίδα συγχρόνων μελετητών έχει την τάση να αμφισβητεί την ύπαρξη Μινωικών σφραγίδων πριν την ΠΜ II περίοδο. Στα πλαίσια αυτών των θεωρήσεων εκφράζονται κάποτε απόψεις οι οποίες απέχουν από την πραγματικότητα, όπως ότι οι σφραγίδες εμφανίσθηκαν

τόσον στην Κρήτη όσον και στην ηπειρωτική χώρα κατά την ΠΜ ΙΙ περίοδο. Όμως στην μέν Κρήτη η ύπαρξη σφραγίδων μαρτυρείται ήδη από την Ύστερη Νεολιθική (ΥΝ),^{10_89} στην δε ηπειρωτική χώρα από την Πρώιμη Νεολιθική, ήτοι την εβδόμη χιλιετία.^{10_90}

Ομοιότητες έχουν διαπιστωθεί και σε ελεφαντοστέινες σφραγίδες χρονολογούμενες στην ΠΜ ΙΙ περίοδο,^{10_91} επί παραδείγματι σε σφραγιστικό δακτυλίδι από τον Μόχλο,^{10_92} και σφραγιδοκύλινδρο από την ίδια θέση.^{10_93} Η πρώτη πράγματι υιοθετεί το πανάρχαιο Αιγυπτιακό θέμα του κυνοκέφαλου πιθήκου, γνωστού από την προδυναστική περίοδο,^{10_94} το οποίο θα κοσμήσει εν συνεχεία μία ολόκληρη σειρά σφραγίδων.^{10_95} Σημειώνεται πάντως ότι, όσον αφορά στον σφραγιδοκύλινδρο, η Αιγυπτιακή συσχέτιση φαίνεται να περιορίζεται μόνον στο υλικό (ελεφαντοστούν), παρά την αντίθετη άποψη του Gregg,^{10_96} δεδομένου ότι και ο Evans τον αναγνωρίζει ως χαρακτηριστικά Μινωικό.^{10_97} Έχουν εντοπισθεί επίσης πρόσθετες ελεφαντοστέινες σφραγίδες οι οποίες παρουσιάζουν ομοιότητα με Αιγυπτιακές της VI δυναστείας (2345-2160 π.Χ.). Επί παραδείγματι σφραγίδα από θολωτό οστεοφυλάκειο του Πλατάνου έχει την μορφή κυνοκέφαλου οκλάζοντος πιθήκου (καθήμενου οκλαδόν), ανακαλώντας στην μνήμη μας το πανάρχαιο Αιγυπτιακό θέμα, το συνδεδεμένο με τον θεό Toth και την γραφή.^{10_98} Σημειώνεται εδώ ότι ένα από τα κριτήρια τα οποία θεμελίωσαν την άποψη για την εισαγωγή από την Αίγυπτο του θέματος του οκλάζοντος πιθηκοειδούς είναι η θεωρούμενη ανυπαρξία του είδους στην προϊστορική Κρήτη και το Αιγαίο γενικώτερα,^{10_99} όμως επ' αυτού έχουν εκφρασθεί αποκλίνουσες απόψεις. Επί

παραδείγματι αναφέρεται η ύπαρξη στην Θήρα απολιθωμένης κεφαλής πιθήκου,^{10_100} ενώ και ο Άτλας των χερσαίων θηλαστικών των νήσων Ιονίου και Αιγαίου εκφράζεται υπέρ της διαχύσεως πιθηκοειδών στην Μεσόγειο κατά την αρχαιότητα.^{10_101}

Στον κατάλογο προστίθενται παραστάσεις από έναν ακόμη σφραγιδοκύλινδρο από τον Πλάτανο, παριστώσες η μὲν πρώτη λέοντες στην σειρά κατά την περιφέρεια και αράχνες στον εσωτερικό δακτύλιο,^{10_102} η δε δεύτερη δύο σκορπιούς, ακέφαλους σύμφωνα με την Αιγυπτιακή σύλληψη.^{10_103} Ένα άλλο παράδειγμα προέρχεται από την Πολιόχνη Λήμνου, έγκειται δε σε σφράγισμα μορφής πιθήκου επί οστράκου, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως μιμούμενο Αιγυπτιακά υποδείγματα του Παλαιού Βασιλείου.^{10_104}

Η σειρά Κρητικών σφραγίδων οι οποίες φέρουν παράσταση γάτας και όφεως παρέχει επιπρόσθετη βάση για την ανίχνευση συσχετίσεων των Μινωιτών με την Αίγυπτο.^{10_105}

Εικ. 10_11: Ελεφαντοστέϊνη σφραγίδα CMS II.1 249 (Πλάτανος)

Εικ. 10_12: Μινωική

σφραγίδα CMS VI 93

κυματοειδή κόμμωση και αετίσια μύτη συνοδευόμενη από την παραπάνω στερεότυπη έκφραση,^{10_108} υπέθεσε δε ότι εικονίζει ηγεμόνα του οποίου ο επίσημος τίτλος εδίδετο επίσης από την προαναφερθείσα έκφραση.^{10_109} Ο Best αναγιγνώσκει την παραπάνω στερεότυπη έκφραση ως *ja-bu re*, την ερμηνεύει δε ως 'Ψυχή του Re'. Όμως αυτή η ανάγνωση – ερμηνεία μας δίδει το σύννηθος συστατικό του Αιγυπτιακού βασιλικού τίτλου, το οποίο υιοθέτησε για πρώτη φορά ο Amenemhet I (1991-1962 B.C.), ιδρυτής της XII δυναστείας. Σημειώνεται ότι την περίοδο αυτή έχει ήδη αναδειχθεί σε πρωταγωνιστική θέση η λατρεία του θεού Ήλιου, του οποίου το όνομα βλέπουμε εδώ να περιλαμβάνεται στον επίσημο βασιλικό τίτλο του φαραώ. Ο Best ερμηνεύει την υιοθέτηση αυτού του τίτλου από τους Μινωίτες ως ένδειξη της τεράστιας επιρροής που ασκούσε την περίοδο αυτή η Αιγυπτιακή βασιλική ιδεολογία στην Κρήτη.^{10_110} Σημειώνεται, πάντως, ότι

Τέτοιες σφραγίδες υπάρχουν εκατοντάδες,^{10_106} χαρακτηριστικό παράδειγμα δε αποτελεί πρισματική Κνωσσιακή σφραγίδα από κορνεόλη.^{10_107} Στις σφραγίδες αυτές συχνά απαντώνται στερεότυπες εκφράσεις όπως η περιλαμβάνουσα τα ιερογλυφικά της πύλης, του λυγισμένου σκέλους και του κλάδου συκής (ή άνθους).

Ο Evans έχει αναγνωρίσει σφραγίδα φέρουσα την κεφαλή αγένειου άνδρα με

κυματοειδή κόμμωση και αετίσια μύτη συνοδευόμενη από την παραπάνω στερεότυπη έκφραση,^{10_108} υπέθεσε δε ότι εικονίζει ηγεμόνα του οποίου ο επίσημος τίτλος εδίδετο επίσης από την προαναφερθείσα έκφραση.^{10_109} Ο Best αναγιγνώσκει την παραπάνω στερεότυπη έκφραση ως *ja-bu re*, την ερμηνεύει δε ως 'Ψυχή του Re'. Όμως αυτή η ανάγνωση – ερμηνεία μας δίδει το σύννηθος συστατικό του Αιγυπτιακού βασιλικού τίτλου, το οποίο υιοθέτησε για πρώτη φορά ο Amenemhet I (1991-1962 B.C.), ιδρυτής της XII δυναστείας. Σημειώνεται ότι την περίοδο αυτή έχει ήδη αναδειχθεί σε πρωταγωνιστική θέση η λατρεία του θεού Ήλιου, του οποίου το όνομα βλέπουμε εδώ να περιλαμβάνεται στον επίσημο βασιλικό τίτλο του φαραώ. Ο Best ερμηνεύει την υιοθέτηση αυτού του τίτλου από τους Μινωίτες ως ένδειξη της τεράστιας επιρροής που ασκούσε την περίοδο αυτή η Αιγυπτιακή βασιλική ιδεολογία στην Κρήτη.^{10_110} Σημειώνεται, πάντως, ότι

την ίδια στερεότυπη έκφραση ο Wudhuizen αναγιγνώσκει ως *ya-ta6-nú*, την θεωρεί δε ως ευχετήρια έκφραση.^{10_111}

Επιπλέον συσχετίσεις προσφέρει η ανάλυση του Woudhuizen, ο οποίος στον σκαραβαίο CMS II.1 095 από την Αγία Τριάδα αναγνωρίζει το όνομα Haunebu, χρησιμοποιούμενο ως γνωστόν για τους Αιγαίους, στον δε CMS II.1 180 από τον Λεβήνα ταυτοποιεί το όνομα Sennefer, τον οποίον θεωρεί Αιγύπτιο ιδιοκτήτη της σφραγίδος.^{10_112} Αμφότεροι οι σκαραβαίοι φέρουν κατά τον ίδιο ερευνητή επιγραφή σε ένα τοπικό Κρητικό ιδίωμα της Αιγυπτιακής ιερογλυφικής. Όμως το τελευταίο όνομα (Sennefer) αναφέρεται σε σχετική Αιγυπτιακή ξύλινη 'σχολική' πινακίδα της XVIII δυναστείας περιλαμβάνουσα Μινωικά ονόματα,^{10_113} μαζί με το επίσης Αιγαιακό όνομα Akašu – Akish,^{10_114} στο οποίο έχει αναγνωρισθεί συσχέτιση με το Φιλισταϊκό Αγκούς ή Αχαιός!^{10_115} Κατά τον 15^ο αιώνα, ήτοι μερικούς αιώνες μετά τον σκαραβαίο του Λεβήνος,^{10_116} το όνομα φέρεται από τουλάχιστον δύο υψηλούς αξιωματούχους του Νέου Βασιλείου,^{10_117} για τους οποίους είναι αξιοσημείωτη η ύπαρξη πρόσθετων Αιγαιακών συσχετίσεων.

Ο παλαιότερος Sennefer, ταφείς στον τάφο TT 99, υπηρέτησε την Hatshepsut, κατά την βασιλεία της οποίας οι εμπορικές επαφές με την Μινωική Κρήτη γνώρισαν ιδιαίτερη άνθιση, συνοδεύτηκαν δε από επισκέψεις πρεσβευτών των Κεφτιού των οποίων, άλλωστε, η αισθητική επιρροή στην διακόσμηση των Αιγυπτιακών τάφων της περιόδου υπήρξε εμφανής και χαρακτηριστική.^{10_118} Η ίδια η Hatshepsut έχει θεωρηθεί ως πιθανώς Μινωικής καταγωγής,^{10_119} το δε ταφικό ιερό της εμφανίζεται επηρεασμένο από την σύγχρονή του Μινωική

αρχιτεκτονική (βλ. και παρακάτω),^{10_120} ενώ ενδιαφέρουσες αναλογίες έχουν εντοπιστεί μεταξύ της μικροσκοπικής ζωφόρου στο Ακρωτήριο και των σκηνών του πλοίου του αναγλύφου στο Deir el Bahri του σχετικού με την αποστολή στο Punt!^{10_121} Μάλιστα ο ίδιος αξιωματούχος δραστηριοποιήθηκε και στα λατομεία του Σινά (Serabit el-Khadim),^{10_122} όπου πιθανότατα απησχολούνται και Αιγαίοι ή Αιγαιακής επιρροής (Μαδιανίτες),^{10_123} περιοχή συνδεδεμένη ποικιλοτρόπως με την ανάδυση του αλφαβήτου!^{10_124}

Ο νεώτερος Sennefer υπήρξε δήμαρχος των Θηβών, ετάφη δε στον τάφο TT 96, ο οποίος μάλιστα φέρει και μεταγενέστερη χάραξη με το όνομα Αλέξανδρος. Στον τάφο του διακρίνονται χαρακτηριστικά, όπως η παράσταση συκής αλλά και ερωτικής χειρονομίας προς την σύζυγό του, τα οποία είναι κοινά και στην Μινωική Κρήτη,^{10_125} ενώ η οροφή διακοσμείται ως κήπος των αμπέλων, θέμα το οποίο επίσης φαίνεται να παραπέμπει το Αιγαίο. Ο ίδιος ενδεχομένως διέθετε πρόσθετο τάφο (KV 42) και στην Κοιλιάδα των Βασιλέων,^{10_126} ενώ ο ευγενής Nebamun, του οποίου ο τάφος TT 93 έφερε διακόσμηση Αιγαιακής επιρροής, υπήρξε γαμπρός του.

Με βάση τα παραπάνω σχόλια το να θεωρήσουμε το όνομα ως Αιγυπτιακό, διορθώνοντας την πηγή, θα συνιστούσε ένα λογικό άλμα από μέρους μας. Πράγματι θα μπορούσε το όνομα να είναι Μινωικό ενδεδυμένο τον Αιγυπτιακό τύπο, ή έστω να είναι το όνομα Μινώιτη ο οποίος το είχε τροποποιήσει, ολιγότερο ή περισσότερο, προκειμένου να διευκολύνει την ένταξη και δραστηριοποίησή του στην Αιγυπτιακή πραγματικότητα...

Το θέμα του ατέρμονος ιμάντος ή των αλληλοπλεκομένων ταινιών συνιστά ένα ακόμη στοιχείο που, όντας χαρακτηριστικό

της σφραγιδογλυφίας της Φαιστού, εμφανίζεται επίσης στην Ανατολία, την Βύβλο αλλά και στην Αίγυπτο παρέχοντας επιπλέον τεκμήρια ευρέων διεθνικών επαφών, ανταλλαγών και κυκλοφορίας διακοσμητικών θεμάτων ήδη πριν την αυγή της δευτέρας χιλιετίας!

Εικ. 10_13: Σφραγίδες με ατέρμονα ταινία: Λέρνα (αριστ., CMS V 111, ΠΕ II), Παλαιο-Ασσυριακό εμπορείο (μέσον, 18^{ου} αι. π.Χ., MMA 99.22.3), Αγία Τριάδα (δεξ., CMS II.1 084, MM I ή παλαιότερη)

Οι καμπυλόγραμμες, διαπλεκόμενες ζώνες σε διάταξη δακτυλίου ή ως κεντρικό θέμα φαίνεται ότι απαντούν ενωρίτερα στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο, όπως δείχνει η σφραγίδα CMS V 111 από την Λέρνη της ΠΕ II, για να ακολουθήσουν τεκμήρια του περίφημου αμφορέα του Montet Jar της Βύβλου,^{10_127} και, από την δεύτερη χιλιετία, σφραγίδες από από την Κρήτη,^{10_128} το το Ασσυριακό εμπορείο Kaneš (Kültepe),^{10_129} αλλά και το Abu Ghâlib του Δέλτα του Νείλου.^{10_130}

10.5 Θολωτοί τάφοι

Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο θόλος ως αρχιτεκτονική σύλληψη εμφανίσθηκε πρώτον στην Αίγυπτο, σε πρωτοδυναστικούς τάφους της Αβύδου και στην πυραμίδα Meidum της τρίτης δυναστείας,^{10_131} ήτοι περί τα μέσα της τρίτης χιλιετίας, ακολούθησε δε η Κρήτη με τους τάφους της Μεσαράς. Όμως οι αρχαιότεροι θόλοι ευρίσκοντο εν χρήσει στην Κρήτη ήδη από την Τελική Νεολιθική,^{10_132} όπως φαίνεται από την περίπτωση τού Λεβήνος Α στην Νότια Κρήτη (Στρ.10.4.11), από δε την ΠΜ Ι εποχή και μετά αυτός ο τύπος τάφου γνώρισε περαιτέρω εξάπλωση. Φαίνεται λοιπόν ότι οι θόλοι είναι στην Αίγυπτο υστερότεροι εν σχέσει με τους Κρητικούς, και η κατεύθυνση της τυχόν επιρροής αντίθετη. Σημειώνεται επιπρόσθετα ότι πλησίον των θολωτών τάφων τόσον της Αιγύπτου όσον και της Μεσαράς έχουν ευρεθεί οικίσκοι, πιθανώς για αποθήκευση αναθημάτων ή για άλλο ταφικό σκοπό, αυτό δε το κοινό χαρακτηριστικό συνιστά περαιτέρω απόδειξη της ισχυράς συσχετίσεως μεταξύ των δύο.^{10_133} Με την ευκαιρία αξίζει να αναφερθεί ότι ο λιμήν του Λεβήνος απετέλεσε ένα από τα σημεία μέσω των οποίων πραγματοποιήθηκε η επαφή της Κρήτης με την Αίγυπτο αλλά και τις Κυκλάδες. Η ύπαρξη επαφών πιστοποιείται από την ανασκαφή ευρημάτων, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερο ενδιαφέρον συγκεντρώνουν δύο θεωρούμενοι ως Αιγυπτιακοί σκαραβαίοι - οι CMS II.1 201 και CMS II.1 180 - χρονολογηθέντες την ΠΜ Ι έως ΜΜ Ια, ο πρώτος, και την ΠΜ ΙΙ έως ΜΜ Ια ο δεύτερος, αντιστοίχως.^{10_134}

Σημαντικό επίσης κρίνεται το γεγονός ότι η ίδια θέση έχει δώσει το όνομά της σε ολόκληρη κατηγορία κεραμικών από την ΠΜ Ι περίοδο, ήτοι από τα μέσα της τετάρτης χιλιετίας και μετά. Η συγκεκριμένη κεραμική χαρακτηρίζεται ως ανοικτόχρωμη (λευκή) γραπτή επί σκοτεινόχρωμου (ερυθρού) βάθους (φόντου). Ο τύπος αυτός (light-on-dark) έχει επίσης ανασκαφεί στην Κνωσό, το Λιβάρι (ΠΜ ΙΙΙ), την Τροία (πρώτο στρώμα), την Φυλακωπή και την Αίγυπτο.^{10_135}

Ο Εανθουδίδης στο έργο του για τους θολωτούς τάφους της Μεσαράς, αναφερόμενος στις ομοιότητες και αναλογίες μεταξύ των δύο πολιτισμών της Κρήτης και της Αιγύπτου, μεταξύ των άλλων, σημειώνει και το γεγονός ότι στους θολωτούς τάφους της Μεσαράς οι νεκροί εθάβοντο χωρίς να αποτεφρωθούν, παρ' όλα αυτά όμως στους τάφους υπήρχαν ίχνη ισχυρής πυράς, όπως συνέβαινε και στην Αίγυπτο. Αντίστοιχη εικόνα κατέγραψαν οι Παπαδάτος και Σοφιανού στον θολωτό τάφο Λιβαρίου της ΝΑ Κρήτης, ενεργού από την ΠΜ Ιb περίοδο, όπου επιβεβαιώθηκε η καύση των περιεχομένων του τάφου εκτός του χώρου, με μεγάλης διάρκειας και ισχυρή πυρά.^{10_136} Προσθέτουμε ότι κάτι ανάλογο έχει παρατηρηθεί σε τάφους του πολιτισμού του Ωξου, ό δε ανασκαφέας Σαρηγιαννίδης το έχει αποδώσει στην διαδικασία καθάρσεως διά πυράς, στα πλαίσια τελετής πρώιμου Ζωροαστρισμού.^{10_137} Ο ίδιος ο Evans προλογίζοντας το έργο του Εανθουδίδα απέδωσε επίσης τα ίχνη φωτιάς σε κάποια διαδικασία καθάρσεως.^{10_138}

10.6 Κάνθαροι ή σκαραβαίοι

Στο σπήλαιο του Αγίου Χαραλάμπου ευρέθη γυναικείο ειδώλιο από ηφαιστειογενή λίθο, με το χονδροειδές σχήμα πρώιμου σκαραβαίου. Στο σημαντικό εύρημα, το οποίο χρονολογήθηκε στην ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο, αποδόθηκε το όνομα *Ἡ Πράσινη Θεά*, από δε τους ειδικούς θεωρήθηκε ότι ενσωματώνει χαρακτηριστικά του Κυκλαδικού ειδωλίου με διπλωμένους βραχίονες αλλά και στοιχεία από την Αιγυπτιακή παράδοση.^{10_139} Το ειδώλιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό διότι έχει σχήμα σκαραβαίου ή, καλλίτερα *κανθάρου*, χρονολογικά δε τοποθετείται πολύ πλησίον προς τα αρχαιότερα Αιγυπτιακά. Το όνομά του δείχνει να παραπέμπει στο ομώνυμο αγγείο οίνου το συνδεδεμένο με τον Διόνυσο καθώς και στην ιερά μέθη ή μανία.^{10_140} Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Διόνυσος θεωρείται ομόλογος του Οσίριος, ο οποίος εισήγαγε τον οίνο στην Αίγυπτο, ενώ συσχετίζεται και με την γονιμότητα και την αναγέννηση, όπως άλλωστε και ο Αιγυπτιακός σκαραβαίος. Η συσχέτιση ενισχύεται από το γεγονός ότι στα ιερά κορυφής της Μινωικής Κρήτης οι χωρικοί αφιέρωναν αναθήματα κερασφόρων κανθάρων από πηλό, στα πλαίσια γονιμικής λατρείας.^{10_141} Οι σκαραβαίοι εμφανίστηκαν στην Αίγυπτο κατά τα τέλη του Παλαιού Βασιλείου (2686-2160 π.Χ.),^{10_142} σύμφωνα δε με την επικρατούσα άποψη εισήχθησαν στην Κρήτη από την Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδο (2160-2055 π.Χ.), όπου αφομοιώθηκαν εντασσόμενοι στο νέο περιβάλλον.^{10_143} Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι μία σειρά κανθάρων έχουν ανασκαφεί στην Κρήτη, χρονολογούμενοι ασαφώς, με βάση αισθητικά κριτήρια, εντός χρονολογικού εύρους με κάτω όριο την ΠΜ Ι (3500-2900 π.Χ.),^{10_144} ΠΜ ΙΙ (2900-

2300/2150)^{10_145} ή ΠΜ ΙΙΙ (2300-2100 π.Χ.) περίοδο,^{10_146} ενώ ο Evans θεωρεί ότι το σύμβολό τους είχε ενταχθεί στην Κρητική γραφή.^{10_147}

Μια άλλη άποψη του συμβολικού φορτίου του Αιγυπτιακού κανθάρου τον συσχετίζει με τον ήλιο και τον ηλιακό κύκλο, αυτός δε ο χαρακτήρας φαίνεται κοινός και στην Μινωική Κρήτη, όπως καταδεικνύει κάρναρος από το Δικταίον Άντρο. Πρόκειται για τον κάρναρο CMS VI 142 από αμέθυστο, θεωρούμενον ως εισαγωγή από την Αίγυπτο της ΧΙΙ δυναστείας, χαραχθέντα όμως επιτοπίως στην Κρήτη με σύμβολα Γραμμικής Α', μεταξύ των οποίων ο ήλιος κατέχει την κεντρική θέση.^{10_148}

Στο σημείο αυτό σημειώνουμε τον προβληματισμό σύμφωνα με τον οποίο στην Αίγυπτο, πριν το Μέσο Βασίλειο, ετιμάτο άλλος τύπος ηλιακού κανθάρου, συσχετιζόμενος με την ηλιακή θεά Neith.^{10_149} Στα πλαίσια αυτών των απόψεων το σύμβολο της Neith θεωρείται ότι αρχικώς παρίστανε κάρναρο της οικογενείας *Elateridae*, αργότερα δε το σύμβολο ερμηνεύθηκε ως συνιστώμενο από δύο διασταυρούμενα βέλη επί οκτώσχημης ασπίδας.^{10_150} Εν συνεχεία, όταν η Hathor υποκατέστησε την Neith ως προς τις σχετικές ιδιότητες και τίτλους της, με την λατρεία της συνεδέθη ο λεγόμενος *ιερός κάρναρος*, *Scarabaeus sacra*, ο οποίος διειτηρήθη ως ιερό σύμβολο επί χιλιετίες.

Ανεξάρτητα από τις προηγούμενες παρατηρήσεις εν σχέσει με την γεννεαλογία του κανθάρου, δεν χωρεί αμφιβολία ότι και με βάση το συγκεκριμένο στοιχείο προκύπτει η παράλληλη ανάπτυξη των πολιτισμών Αιγύπτου - Κρήτης και η συνεχής ανταλλαγή θεμάτων, προτύπων και συλλήψεων.

Εικ. 10_14: Μινωικοί κερασφόροι κεραμεικοί κάνθαροι, αναθήματα ιερών κορυφής

10.7 Λίθινες σκάφες και μικροαντικείμενα

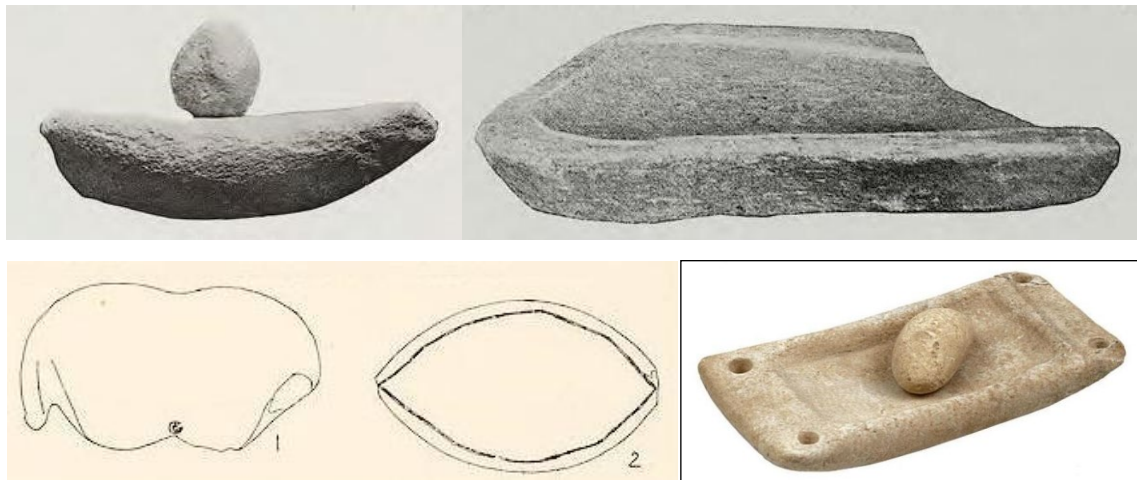
Στους τάφους της Κουμάσας, στο Πορτί, στην Αγία Τριάδα, στο Μαραθοκέφαλο, στα Γουρνιά και στο Παλαίκαστρο ανευρέθησαν λίθινες σκάφες ή παλέτες, οι οποίες προσομοιάζουν πολύ προς αντίστοιχες των Κυκλάδων αλλά και των προδυναστικών Αιγυπτιακών τάφων.^{10_151} Ο Τσουντας είχε ανασύρει από το Σέσκλο αντίστοιχα λίθινα αντικείμενα τα οποία απεκάλεσε πλάθινα, υπεστήριξε δε ότι χρησιμοποιούντο για άλεση ουσιών ή ως σκάφες για την κατασκευή ζύμης και άρτου.^{10_152} Ανάλογο ορθογώνιο μαρμάρινο τριβείο με τριπτήρα έχει ανασκαφεί από το νεκροταφείο Παναγίας Πάρου, χρονολογείται δε από την ΠΚ Ι περίοδο.^{10_153} Σύμφωνα με τον Ξανθουδίδη δεν είναι βέβαια η

χρήση όλων των Κρητικών σκαφών για άλεση, μερικές δε πιθανολόγησε ότι συνιστούσαν τράπεζες προσφορών. Σε κάθε περίπτωση η ομοιότητα των λίθινων αυτών αντικειμένων στις τέσσερεις πολιτιστικά διακριτές θέσεις, Ηπειρωτικής Ελλάδος (Σέσκλου), Κυκλάδων, Κρήτης και Αιγύπτου, παρέχει περαιτέρω αποδείξεις για την ύπαρξη ισχυρών επιδράσεων και επαφών. Λίθινες αξίνες από τις προϊστορικές ακροπόλεις Διμηνίου – Σέσκλου (του λεγομένου τύπου Δ) έχουν επίσης παραλληλισθεί προς αιγυπτιακές, ενώ η συσχέτιση της προϊστορικής Θεσσαλίας προς την χώρα του Νείλου φαίνεται να περιλαμβάνει την κοινή χρήση παρόμοιων κρίκων (βραχιολιών) από κοχύλι,^{10_154} αλλά και των λεγομένων προστατευτικών οστέινων δακτυλίων των τοξοτών!^{10_155}

Σχετική με την δημοφιλή των κοχυλίων και τις πιθανολογούμενες διασυνδέσεις Κρήτης – Αιγύπτου από την προϊστορική εποχή μπορεί να θεωρηθεί η ανεύρεση στην νεολιθική Κνωσό αντικειμένων από το κοχύλι *Tridacna* (*Tridacna*),^{10_156} το οποίο ενδημεί στην Ερυθρά θάλασσα, τον Περσικό κόλπο και τον Ειρηνικό Ωκεανό.^{10_157} Η ίδια καταγωγή, άλλωστε, πιθανολογείται και για τα γαστρόποδα της οικογένειας *Neritidae* τα οποία ευρέθησαν στο σπήλαιο του Αγίου Χαραλάμπου σε πλαίσιο MM IIb.^{10_158}

Ιδιαίτερης αναφοράς, όμως, χρήζουν τα λίθινα ρόπαλα με οπή των οποίων θραύσματα έχουν ευρεθεί στην νεολιθική Κνωσό από τα τέλη της Πρώιμης Νεολιθικής I και μετά, ήτοι από την αυγή της έκτης χιλιετίας!^{10_159} Τα ρόπαλα αυτά, προηγούμενα των αρχαιότερων Αιγυπτιακών κατά χιλιετίες, ενδεχομένως

είναι παλαιότερα και αυτών της Ανατολίας, αν και οι μελετητές εμφανίζονται απρόθυμοι να αποδεχθούν κάτι τέτοιο.^{10_160}

Εικ. 10_15: Πλάθανα Σέσκλου (άνω), Παλέτες Αβύδου (κάτω αρ.) και μαρμάρινο τριβείο Πάρου ΠΚ Ι

10.8 Το σύμβολο του όρους

Το σύμβολο του όρους με δύο ή περισσότερες κορυφές εμφανίζεται συχνά ως σύμβολο κεραμέως επί αγγείων ήδη από την πρώτη δυναστεία,^{10_161} ενώ δεν λείπει και από το σκήπτρο του βασιλέως - Σκορπιού, όπου πιθανότατα συμβολίζει περιοχή ή πολιτική οντότητα της προδυναστικής Αιγύπτου.^{10_162} Το ίδιο σύμβολο απαντάται σε παραστάσεις γραπτής κεραμεικής της προδυναστικής Αιγύπτου, συνήθως ανηρτημένο από το κατάρτι των εικονιζόμενων εκεί πλοίων.^{10_163} Σύμφωνα με τον Newberry πρόκειται για σύμβολο λατρευτικού αντικειμένου,^{10_164} το οποίο υπό την μορφή μεν του όρους με διπλή κορυφή στην ιερογλυφική

χρησιμοποιείται για να σημάνει το όρος ή τον λόφο, ενώ υπό την μορφή του όρους με τριπλή κορυφή χρησιμοποιήθηκε, από την IV δυναστεία και μετά, ως δηλωτικό της ξένης χώρας ή και φυλής.^{10_165} Τα ίδια σύμβολα είναι συνήθη και στην Μινωική Κρήτη, όπου το όρος με τις δύο κορυφές συνιστά το ιερογλυφικό υπ. αρ. 114,^{10_166} ενώ αυτό με τις τρεις κορυφές απαντά ως χάραγμα σε αγγείο από τον Πρόδρομο Μποτσάνο,^{10_167} όπου όμως από τον Evans αντιμετωπίζεται ως το σχήμα ανθρώπινου κορμού με εκτεταμένα τα χέρια,^{10_168} διαθέτον το ανάλογό του στην Γραμμική Α.

Σύμφωνα με τον Newberry η λατρεία του όρους περιοριζόταν στο ΒΔ Δέλτα, όπου όμως δεν απαντάται αντίστοιχη ορεινή τοπογραφία, έτσι ο γνωστός ερευνητής διατύπωσε την υπόθεση ότι το σύμβολο του όρους θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει *‘την θεά της Κρήτης όπως φαίνεται στον βόρειο ορίζοντα από ναυτικό ταξιδευτή μετά από ταξίδι δύο ημερών από την Αίγυπτο’!*^{10_169} Αυτή η κατ’ αρχήν παρακινδυνευμένη ερμηνεία φαίνεται, όμως, να υποστηρίζεται από ένα άλλο σχετικό στοιχείο. Έτσι το σύμβολο του όρους με την διπλή ή πολλαπλή κορυφή χρωματίζεται συνήθως με ροδόχρουν κίτρινο χρώμα, φέρει δε μία γραμμή πράσινη στην βάση, για να δείξει την *‘γόνιμη γή ή την θάλασσα’*.^{10_170} Όμως οι Αιγύπτιοι αποκαλούσαν τις νήσους του Αιγαίου *‘Νησιά στη μέση της μεγάλης πράσινης θάλασσας’*, *wedj wer*, οπότε το πράσινο χρώμα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σχετιζόμενο με το Αιγαίο και τους κατοίκους του!

10.9 Εμπόριο μετάλλων και λοιπών πρώτων υλών

Από τα τέλη της τετάρτης χιλιετίας π.Χ. φαίνεται ότι είχε διαμορφωθεί ευρύ εμπορικό δίκτυο ανταλλαγής προϊόντων και τεχνολογιών στο οποίο συμμετείχαν επιλεγμένες θέσεις από την Χερσόνησο του Αίμου και το Αιγαίο μέχρι την Μεσοποταμία και την Αίγυπτο!^{10_171} Η χρήση των πολύτιμων μετάλλων (χρυσού και αργύρου), συχνά σε κράματα με χαλκό και κυρίως σε ταφικό ή τελετουργικό πλαίσιο, απλώθηκε από την Λευκάδα και την Χερσόνησο του Αίμου ως το Çukuriçi Höyük (ΠΕΧ),^{10_172} την Κουμάσα και τον Μόχλο Κρήτης,^{10_173} την Βύβλο^{10_174} και το el-Amrah.^{10_175} Οι ειδικές ιδιότητες των πολυτίμων μετάλλων και ιδιαίτερα του χρυσού καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την ένταξή τους στην τελετουργική σφαίρα. Έτσι το εμπόριο αργύρου και χρυσού συνοδεύτηκε επίσης και σηματοδότησε την διάχυση προτιμήσεων και στοιχείων πνευματικού πολιτισμού στο τελετουργικό – θρησκευτικό πεδίο. Πράγματι, όπως σημειώνει ο Primas ο ρόλος που ο χρυσός και τα άλλα μέταλλα έπαιξαν σε πρώιμους πολιτισμούς δεν εξαρτάται μόνον από την τεχνολογική ικανότητα και τις στρατηγικές συσσωρεύσεως των πόρων, αλλά είναι επίσης ενδεικτικός της υπάρξεως κοινών κανόνων κοινωνικής και τελετουργικής συμπεριφοράς.^{10_176} Η σημασία της Κρήτης στην δημιουργία και λειτουργία εμπορικών δικτύων μεγάλων αποστάσεων έχει επισημανθεί από τους Παπαδάτο και Tomkins,^{5_19} οι οποίοι ανέδειξαν την δράση πρώιμων οικισμών (όπως η Κεφάλα Πετρά) με ναυτικό προσανατολισμό που απετέλεσαν προνομιακούς διαύλους – διαμετακομιστικά κέντρα εμπορίου με το Αιγαίο (πολιτιστικός κύκλος Αττικής – Κεφάλας, Στρόφιλας Άνδρου) και ενδεχομένως με περιοχές πέραν αυτού..

Η διεξαγωγή αναλύσεων ισοτόπων μολύβδου σε μεταλλικά υπολείμματα αλλά και η γενικότερη γεωαρχαιολογική έρευνα αποθέσεων στην περιοχή της Αλεξανδρείας επιβεβαίωσε την ύπαρξη οικισμού και ανθρώπινης δραστηριότητας εκεί, αιώνες πριν την ίδρυση του Αλεξανδρινού λιμένος. Οι αναφορές των Ελλήνων ιστοριογράφων για την προ-Αλεξανδρινή ύπαρξη οικισμού (*Ρακώτις*) επιβεβαιώθηκαν,^{10_177} ενώ οι σύγχρονες έρευνες μετατοπίζουν τα χρονικά όρια του οικισμού όλο και πιο παλιά, ήτοι αρχικώς στο 1000 π.Χ.,^{10_178} και, εν συνεχεία, στην πρωτο-δυναστική αν όχι και στην προδυναστική περίοδο.^{10_179} Όπως έχει ήδη αναφερθεί η περιοχή αποτελούσε κατά την πρωτοδυναστική και, πιθανώς, την προδυναστική περίοδο αποδέκτη εισαγομένων μετάλλων, προερχομένων από τον Αιγαϊακό χώρο ή την Αραβική Χερσόνησο. Σημειώνουμε ότι στον Αιγαϊακό χώρο η μεταλλουργία έχει κάνει την εμφάνισή της ήδη από την Τελική Νεολιθική,^{10_180} τα δε ορυχεία Λαυρίου - πλούσια σε χαλκό, μόλυβδο και άργυρο - απετέλεσαν αντικείμενο εκμεταλλεύσεως ήδη από την Τελική Νεολιθική,^{10_181} ενώ δεν έλειπαν και άλλες μεταλλευτικές θέσεις στις νήσους Κύθνο, Σίφνο και Σέριφο.^{10_182} Η χύτευση εμφανίσθηκε στον Πετρά Κρήτης ήδη από την Τελική Νεολιθική,^{10_183} ενώ η μεταλλευτική δραστηριότητα πιστοποιείται στην Κύπρο από την πολιτιστική περίοδο Φιλιάς, στα μέσα της τρίτης χιλιετίας,^{10_184} περί δε το 2000 βεβαιώνεται η χρήση μεταλλεύματος από την Κεντρική Οροσειρά της νοτιοκεντρικής Γαλλίας!^{10_185} Πρόσφατες έρευνες της Βελγικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών επιβεβαιώνουν την λειτουργία των ορυχείων Θορικού ήδη από το 3000 π.Χ.,^{10_186} σε μιά περιοχή όπου οι ενδείξεις για ανθρώπινη δραστηριότητα

χρονολογούνται ήδη από την Ύστερη Νεολιθική (περ. 5300-4500 π.Χ.), και συνεχίζονται στην Τελική Νεολιθική και καθ' όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.^{10_187} Άλλωστε ο Θορικός έχει αποκληθεί 'πολυ-άργυρος',^{10_188} κατ' αναλογία των 'πολύχρυσων Μυκηνών', ενώ θεωρείται ότι ενετάσσετο σε ένα γενικότερο δίκτυο ανταλλαγής και εμπορίας μεταλλευμάτων στο σύνολο της Ανατολικής Μεσογείου.^{10_189}

Με βάση τα προηγούμενα η διενέργεια εισαγωγών μετάλλων από το Αιγαίο διά μέσου της Ρακώτιδος εμφανίζεται εξόχως πιθανή, ευρίσκεται δε σε αρμονία με την προπορεία του τελευταίου έναντι της Αιγύπτου όσον αφορά στην μεταλλοτεχνία. Άλλωστε η ύπαρξη πρώιμων επαφών προκύπτει και από σειρά άλλων στοιχείων, ενώ η σχετική άποψη φαίνεται να ενισχύεται και από την ανεύρεση της ισοτοπικής υπογραφής των μετάλλων του Λαυρίου σε Αιγυπτιακά καλλιτεχνήματα, χρονολογούμενα από την Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδο έως και το Νέο Βασίλειο.^{10_190} Πράγματι, σύμφωνα με τον Wiener, η Αίγυπτος φαίνεται ότι υπήρξε εισαγωγέας μολύβδου και χαλκού από το Λαύριο, όπως επιβεβαιώνει η ανάλυση ισοτόπων η οποία διεξήχθη από τους Gale and Stos-Gale σε αντικείμενα χρονολογούμενα από το τέλος του Παλαιού Βασιλείου και εντεύθεν.^{10_191, 10_192} Αντίστροφα η Κρήτη εμφανίζεται ως εισαγωγέας αμέθυστου από την Αίγυπτο ήδη από την ΠΜ ΙΙα περίοδο, ιδιαίτερα δε από την ΜΜ, ενώ στην ίδια την Αίγυπτο η ζήτηση του πολύτιμου λίθου ήταν υψηλή από την ύστερη ΧΙ έως την ΧΙΙΙ δυναστεία.^{10_193} Αξιοσημείωτο είναι ότι στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο τα παλαιότερα σχετικά ευρήματα προέρχονται από ταφικό πίθο της ΜΕ περιόδου από τον χώρο των Βοιωτικών Θηβών,^{10_194} παρέχοντα έτσι περαιτέρω

ενδείξεις για την χρονική προπορεία των Θηβών έναντι των Μυκηνών. Η Μινωική Κρήτη αποδεικνύεται επίσης εισαγωγές σάρδιου και χαλκηδόνιου λίθου από την Αίγυπτο, όπως βεβαιώνουν χάνδρες του Μόχλου από την ΠΜ ΙΙ περίοδο.^{10_195}

Η Μινωική Κρήτη υπήρξε, πιθανότατα, εισαγωγέας χαυλιόδοντα ιπποποτάμου από την Αίγυπτο, ήδη από την ΠΜ περίοδο, αυτό δε το ημιπολύτιμο υλικό χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή διαφόρων γλυπτών και ανάγλυφων κομψοτεχνημάτων.^{10_196} Όπως δεικνύουν χρυσά αντικείμενα ανασκαφέντα στο σπήλαιο του Αγίου Χαραλάμπου η Κρήτη υπήρξε ήδη από την ΠΜ ΙΙ περίοδο εισαγωγέας χρυσού από την Νουβία,^{10_197} ενώ χρυσές διακοσμητικές λωρίδες από την ίδια ανασκαφή έχουν τα παράλληλά τους στο πρωτοδυναστικό κοιμητήριο του Naga ed-Der.^{10_198} Τέλος στο Kahun (Lahun) της ΧΙΙ δυναστείας ο Petrie ανεκάλυψε μικρά αγγεία χρώματος γαλάζιου - φαιού τα οποία θεώρησε κατασκευασμένα από *'γαλάζιο μάρμαρο'* εισαχθέν από την Βόρεια Μεσόγειο.^{10_199} Το υλικό κατέστη ιδιαίτερα δημοφιλές στην Αίγυπτο του Μέσου Βασιλείου, όμως νεώτερη εξέταση απέδειξε ότι πρόκειται όχι για μάρμαρο αλλά για ανυδρίτη.^{10_200} Σημειώνεται, πάντως, ότι η πηγή προελεύσεως αυτού του υλικού δεν έχει προσδιορισθεί ακόμη,^{10_201} ενώ ανευρίσκεται σε νήσους του Αιγαίου, την Κεντρική Ευρώπη και αλλού.

Οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν μαστίχα τόσο για την μουμιοποίηση όσο και για λοιπούς θρησκευτικούς σκοπούς,^{10_202} η δε επιστημονική ανάλυση δειγμάτων απέδειξε ότι η χρησιμοποιηθείσα πρώτη ύλη είναι συμβατή με την προερχόμενη από το Αιγαίο.^{10_203} Πράγματι στην μούμια της βασίλισσας Merneith της πρώτης δυναστείας, φέρουσας όνομα με ενδιαφέροντα

συμβολισμό (πολυαγαπημένη της Neith), ανιχνεύθηκε η ύπαρξη μαστίχας προερχόμενης από το δένδρο *Πιστακιά η λεντίσκος ποικ. η Χία (Pistacia lentiscus var. Chia)* ή *Σχίνος ο μαστιχοφόρος*, το οποίο παραδοσιακά καλλιεργείται και ευδοκιμεί στην Χίο.^{10_204} Τις μούμιες των Yuqa και Tjuia της XVIII δυναστείας συνόδευαν τεμάχια κρέατος, προοριζόμενα για τροφή των θανόντων, συντηρημένα με ρητίνη, πιθανώς προερχόμενη από την Χίο.^{10_205}

Το εμπόριο κασσιτέρου, επίσης, φαίνεται ότι ενέπλεκε και συνέδεε την Αίγυπτο με το Αιγαίο, υπό την ιδιότητα του τελευταίου ως διανέμοντος το πολύτιμο μέταλλο στην Ανατολική Μεσόγειο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.^{10_206} Πράγματι φλασκί οδοιπόρου κατασκευασμένο από το παραπάνω μέταλλο και ανασκαφέν από τάφο της Αβύδου των αρχών της XVIII δυναστείας εκτιμήθηκε από τον Evans ως παράφερνο – συνοδευτικό του σχετικού εμπορίου μεταξύ των δύο περιοχών, το οποίο – βεβαίως – απετέλεσε και όχημα μεταφοράς του Αιγαιακού προτύπου αυτής της φιάλης στην χώρα του Νείλου.^{10_207} Από τάφο της Gurob, άλλωστε, προέρχεται δακτύλιος από κασσίτερο, ανασκαφείς από τον Petrie σε πλαίσιο εμφανών Μυκηναϊκών συσχετίσεων,^{10_208} ενώ περίπου σύγχρονη απεικόνιση πλινθώματος κασσιτέρου από τοιχογραφία στον φημισμένο Θηβαϊκό τάφο των δύο γλυπτών προέρχεται επίσης από την νεκρόπολη όπου αφθονούν τα τεκμήρια εντατικών διεθνών επαφών και αλληλεπιδράσεων!^{10_209} Αξίζει να καταγραφεί ότι ο κασσίτερος, πολύτιμο και σπάνιο μέταλλο της Εποχής του Χαλκού, απαντά συχνά σε τεκμήρια με Αιγαιακή συσχέτιση, ενώ στον Αιγαιακό και στον ευρύτερο χώρο δεν αναφέρονται πηγές κασσιτέρου.^{10_210} Πέραν των ήδη αναφερθέντων

έχουν εντοπισθεί Μυκηναϊκά αγγεία με επικασσιτερωμένη επιφάνεια,^{10_211} ενώ το παλαιότερο σχετικό τεκμήριο είναι βραχιόλι από την Θερμή IV Λέσβου, των μέσων της τρίτης χιλιετίας!^{10_212} Σημειώνεται, τέλος, ότι η διαφαινόμενη έντονη συσχέτιση των Αιγαίων, και μάλιστα των Μυκηναίων, με τον κασσίτερο έχει θεωρηθεί ως σχετιζόμενη με την δυνατότητα προσβάσεως των τελευταίων στις πηγές της πρώτης ύλης στην Ευρώπη!^{10_213}

Η σμύριδα απειτέλεσε επίσης πιθανό αντικείμενο εμπορικών συναλλαγών μεταξύ Αιγύπτου και Κυκλάδων. Έχει πράγματι υποστηριχθεί ότι οι Αιγύπτιοι της περιόδου Gerzean ήλθαν σε επαφή με Κυκλαδίτες και προμηθεύτηκαν από αυτούς την Ναξιακή σμύριδα,^{10_214} την οποία χρησιμοποίησαν για την επεξεργασία σκληρών λίθων (γρανίτη, διορίτη κ.ά.) στα πλαίσια της λιθογλυπτικής τους. Πάντως αν και η χρήση σμύριδας στην λιθογλυπτική φαίνεται επιβεβαιωμένη στην Ανατολική Μεσόγειο και Μεσοποταμία,^{10_215} κάτι τέτοιο για την Αίγυπτο αποτελεί ακόμη σημείο διχογνωμίας μεταξύ των ερευνητών.^{10_216}

10.10 Ολίγα περί τοιχογραφιών

Η τεχνική κατασκευής εικαστικών έργων επί μεγάλων επιφανειών με την αποτύπωση εγχρώμων χορδών επ' αυτών έχει επιβεβαιωθεί στην Αίγυπτο του Παλαιού Βασιλείου, συγκεκριμένα στην V δυναστεία, αν και οι πιο περίτεχνες σχετικές εφαρμογές εμφανίζονται αργότερα κατά το Μέσο Βασίλειο.^{10_217} Βεβαίως η αποτύπωση προσχεδίων από ορθογώνια

δίκτυα για την κατασκευή τοιχογραφιών υπήρξε επίσης γνωστή στους Μινωίτες, χωρίς να είναι σαφές αν επρόκειτο για ανεξάρτητη επινόηση ή αντιγραφή από την Αίγυπτο. Σύμφωνα με την Crawly η εικονογραφία των Μινωικών σφραγίδων υποβάλλει την ιδέα ότι οι Κρήτες είχαν γνώση διαφόρων γεωμετρικών καμπυλών, τις οποίες χρησιμοποιούσαν στην σφραγιδογλυφία τους.^{10_218} Ο κύκλος, η έλλειψη, η κωνική τομή, το τρίγωνο και το τόξο υπήρξαν μαθηματικές - γεωμετρικές οντότητες οι οποίες κατέστησαν οικείες στον Μινωικό πολιτισμό, αυτό δε το γεγονός καθιστούσε δυνατή την κατασκευή υποδειγμάτων - προτύπων των ανωτέρω σχημάτων, τα οποία ευρίσκοντο στην διάθεση των καλλιτεχνών.^{10_219} Η καλή κατάσταση των τοιχογραφιών του Ακρωτηρίου Θήρας επέτρεψε την εξονυχιστική μελέτη τους, ήδη δε υποστηρίζεται ότι στην εικονογράφηση τόσο των σχηματικών θεμάτων και των ανθοσυνθέσεων, όσο και των ανθρώπινων παραστάσεων έγινε χρήση τμημάτων μαθηματικών καμπυλών, οι οποίες χαραχθηκαν με την βοήθεια προτύπων - υποδειγμάτων.^{10_220} Σήμερα έχει επιβεβαιωθεί η χρήση υποδειγμάτων καμπυλών στις 'Κροκοσυλλέκτριες', τα 'Γυμνά αγόρια', τις απεικονίσεις σπειρών στην Εεστή 3, αλλά και στην 'Μυκηναία'.^{10_221} Για παράδειγμα για την εικονογράφηση των 'Κροκοσυλλεκτριών' οι καλλιτέχνες εχρησιμοποίησαν επτά γεωμετρικά υποδείγματα καμπυλών, ήτοι τεσσάρων υπερβολών, δύο ελλείψεων και δύο Αρχιμήδειων σπειρών, ενώ για την 'Μυκηναία' υιοθετήθηκαν δύο γραμμικές σπείρες και μία υπερβολή.^{10_222} Η χρήση μαθηματικών καμπυλών για την αρτιότερη εικονογράφηση τοιχογραφιών εμφανίζεται για πρώτη φορά στα παγκόσμια χρονικά στο

Ακρωτήριο Θήρας, έχουν δε διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις σχετικές με την διαδικασία και τον εξοπλισμό υλοποίησης.^{10_223}

Κλείνοντας την σύντομη αυτή αναφορά μας στις τοιχογραφίες και τις υπάρχουσες ομοιότητες μεταξύ Αιγύπτου και Κρήτης σημειώνουμε την εμφάνιση Μινωικής εμπνεύσεως διακοσμήσεων κατά την ΠΕΠ σε οροφोगραφίες τάφων Αιγυπτίων ευγενών, περι των οποίων – όμως – θα ακολουθήσει ιδιαίτερη στα κεφάλαια 11 και 12. Στο παρόν σημείο αναφέρουμε την παρουσία σε αμφοτέρους τους πολιτιστικούς χώρους, της Αιγύπτου και του Αιγαίου εν γένει, των λεγομένων Νειλωτικών απεικονίσεων. Πρόκειται, ως γνωστόν, για την εικονογραφία παραποτάμιων ή παράκτιων τοπίων, η οποία εμφανίσθηκε στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο των Μυκηναϊκών τάφων Α και στην Μινωική Κρήτη κατά την Νεοανακτορική περίοδο, δηλαδή κατά τον 16ο ή 17ο αιώνα π.Χ. Αναπαραστάσεις με το ίδιο θέμα είναι γνωστές στην Αίγυπτο κυρίως από τους τάφους της Κοιλιάδας των Βασιλέων των Θηβών, χρονολογούμενες κατά την XVIII δυναστεία, στις αρχές 14ου αιώνα π.Χ. Ως εκ τούτου η υιοθέτηση του όρου 'Νειλωτικός' για την ονομασία του συγκεκριμένου θέματος και του σχετικού ύφους εμφανίζεται να απηχεί ερμηνευτική μεροληψία και έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός της εμφάνισης του θέματος στην Αίγυπτο σε χρονολογία υστερότερη από αυτήν στο Αιγαίο!^{10_224}

10.11 Αρχιτεκτονική συσχέτιση

Οι συσχετίσεις της Αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής με αυτήν της Ανατολικής Μεσογείου – του Αιγαίου περιλαμβανομένου – κάνουν την εμφάνισή τους ήδη από την προδυναστική περίοδο. Έχουμε ήδη σημειώσει ότι στο Δέλτα του Νείλου οικισμοί ακολουθούσαν την λεγόμενη *καμπυλόγραμμη αρχιτεκτονική*,^{12_100} το δε στοιχείο αυτό εθεωρήθη ενισχυτικό της υποθέσεως ότι το Δέλτα απετέλεσε κέντρο πολιτιστικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ της προδυναστικής Κάτω Αιγύπτου, της Μέσης Ανατολής αλλά και της Άνω Αιγύπτου.^{10_225} Η υιοθέτηση κατά την ίδια περίοδο σε θέσεις της Κάτω Αιγύπτου (Tell el-Farkha, Tell el-Iswid)^{10_226} των πλίνθων λάσπης ως δομικών στοιχείων αποτελεί νεωτερισμό για την Αίγυπτο, ο οποίος απεδόθη σε Μεσανατολική επιρροή,^{10_227} αν και η συγκεκριμένη καινοτομία ήταν παρούσα και στον Ελλαδικό χώρο (Σέσκλο) ήδη από την Πρώιμη Νεολιθική.^{10_228} Το ίδιο ισχύει για την υιοθέτηση της κόγχης ή εσοχής και μάλιστα για οικοδομήματα σε θρησκευτικό πλαίσιο,^{10_229} αρχιτεκτονικού στοιχείου γνωστού και δημοφιλούς από πλείστες θέσεις.^{10_230}

Η μνημειακή αρχιτεκτονική των Αιγυπτίων είχε ως κύρια έκφρασή της τα φαραωνικά ταφικά συγκροτήματα, *αιώνιες κατοικίες* των θεοποιημένων φαραώ, ενώ των Κρητών τα ανάκτορα, λειτουργούντα ως κοινοτικά κέντρα θρησκευτικών τελετών, διοικήσεως και διανομής αγαθών. Η μνημειακή αρχιτεκτονική των δύο πολιτισμών υπηρέτησε διαφορετικές πολιτιστικές αξίες, ενώ υπήρξε και χρονική προπορεία των Αιγυπτίων στην υιοθέτησή της, παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι οι δύο λαοί αντήλλαξαν και στο πεδίο αυτό στοιχεία και επινοήσεις. Στα επόμενα θα αναφερθούμε σε μερικά από αυτά, επιπρόσθετα

εκείνων που έχουν αναφερθεί, σε άλλο σημείο, για τους θολωτούς τάφους.

Ως ιδιαίτερα αινιγματικό και πολυσυζητημένο θεωρείται δομικό στοιχείο των Μινωικών οικοδομημάτων το οποίο φέρεται επί κιόνων ή πόλων, αποκαλείται 'κιονόκρανο' και απεικονίζεται με τετραγωνική όψη όπου διακρίνονται σειρές οπών.^{10_231} Η πλέον ικανοποιητική ερμηνεία για αυτό το στοιχείο αποδίδεται στον Αλεξίου ο οποίος το χαρακτηρίζει ως *πέλμα* ή *στήριγμα*,^{10_232} θεωρεί δε ότι είχε ως σκοπό την συγκράτηση – στήριξη ιστών αναρτήσεως σημαίων στην πρόσοψη του ανακτόρου, ταυτίζει μάλιστα τις εικονιζόμενες οπές με κεφαλές των πείρων ή καρφιών που συγκρατούν τους ιστούς στον τοίχο.^{10_233} Παρόμοιοι ιστοί διακοσμούσαν την είσοδο του ιερού στο Luxor των Θηβών το οποίο χρονολογείται στον 13^ο αιώνα, αν και ο Αλεξίου θεωρεί ότι αυτού προυπήρξε μακρά προΐστορία.^{10_234} Η υιοθέτηση των ιστών αναρτήσεως σημαίων στην Μινωική Κρήτη εκτιμάται από τον Graham ως αποτέλεσμα Αιγυπτιακής επιδράσεως στην αρχιτεκτονική της νήσου.^{10_235}

Τα Μινωικά ανάκτορα δεν σχεδιάσθηκαν επί τη βάση της αμφίπλευρης συμμετρίας αλλά με την βοήθεια άλλων κανόνων, οι οποίοι τελούν σήμερα υπό διερεύνηση. Το ανάκτορο της Φαιστού, αλλά και της Κνωσού και των Μαλλίων, φαίνεται ότι αποκρυσταλλώνει Αιγυπτιακές αρχιτεκτονικές επιρροές από την αυγή της τρίτης χιλιετίας. Έτσι οι προσόψεις του δυτικού ανακτόρου του παρουσιάζονται παρόμοιες με μνημειακές προσόψεις των τάφων τύπου mastaba της I δυναστείας στην Σαχάρα. Ο τάφος της *'πολυαγαπημένης της Νηίθ'*, Mer-neith, διαθέτει μία σειρά από κανονικές προεξοχές εναλλασσόμενες με

εσοχές, κάθε μία των οποίων είναι διακοσμημένη με τρεις αβαθείς κλιμακωτές εσοχές, παραπέμποντας σε ανάλογη εικόνα της προσόψεως του δυτικού ανακτόρου της Φαιστού.^{10_236}

Εικ. 10_16: Οροφογραφία από το ανάκτορο του Amenhotep III (1390–1353 π.Χ.) στα Malkata

Ο εμπειρογνώμων επί θεμάτων Μινωικής αρχιτεκτονικής Graham ανακαλύπτει έξη ακόμη αναλογίες με την Αιγυπτιακή αρχιτεκτονική, θεωρώντας ως πηγή της επιρροής σε κάθε περίπτωση την χώρα του Νείλου. Το 'παράθυρο εμφανίσεων' των Αιγυπτιολόγων θεωρείται ως πηγή για την έμπνευση της περιστύλου στοάς,^{10_237} ενώ ομοιότητες εντοπίζονται επίσης μεταξύ του ανακτόρου στα Malkata και Μινωικών ανακτόρων. Για

παράδειγμα το αρχιτεκτονικό σχέδιο της μεγάλης αίθουσας των ανακτόρων Κάτω Ζάκρου, Μαλλίων και Κνωσσοῦ θεωρείται ως εμπνεόμενο από την αίθουσα με δύο σειρές κιόνων του ανακτόρου του Amenhotep II στα Malkata των Θηβών,^{10_238} ενώ και η Μεγάλη Αίθουσα του τρίτου ορόφου του ανακτόρου της Φαιστού, διαθέτουμε διπλή κιονοστοιχία από εννέα κίονες, θεωρείται παρόμοια της αίθουσας I του ανακτόρου στα Malkata.^{10_239} Θα παρατηρήσουμε πάντως ότι η απόδοση της πηγής εμπνεύσεως στοιχείων των Κρητικών ανακτόρων στα Malkata, αλλά και στην Amarna,^{10_240} θα μπορούσε, εδεχομένως, να αμφισβητηθεί, ιδιαίτερα όσον αφορά στα ανάκτορα του Amenhotep III στην διακόσμηση των οποίων η Μινωική επιρροή είναι επιβεβαιωμένη και αναμφισβήτητη.^{10_241}

Η δυτική πρόσοψη του ανακτόρου της Φαιστού ενσωματώνει επίσης στοιχεία τα οποία βεβαιώνουν την υιοθέτηση από μέρος των Μινωιτών ενός αρχιτεκτονικού κανόνα,^{10_242} βασιζόμενου στους λόγους των αριθμών της ακολουθίας Fibonacci.^{10_243} Το ίδιο κατά βάσιν σύστημα, αν και ελαφρώς διαφοροποιημένο, βεβαιώνεται και στην Αίγυπτο, όπου κάνει την εμφάνισή του ήδη από την III δυναστεία.^{10_244}

Ο Αιγύπτιος αρχιτέκτων και Αιγυπτιολόγος Badawy εντοπίζει και άλλες ομοιότητες στην σχετική πρακτική των δύο πολιτισμών, για παράδειγμα σχετικές με την θεμελίωση μνημειακών συγκροτημάτων.^{10_245} Έτσι ο άξων του ιερού νεκρικού θαλάμου του Mentuhotep (XI δυναστείας) στο Deir el Bahari σημειώνεται από σειρά ευθυγραμμισμένων οπών, όπου ετοποθετούντο επίπεδα αρτίδια, κατάσταση που παρουσιάζει αναλογίες με την θεμελίωση της ΒΔ αυλής του ανακτόρου της

Φαιστού, καθώς και με αντίστοιχες περιπτώσεις αφορώσες στο 'Σύνολο από το Δωμάτιο με τις Λεκάνες' της Κνωσσού.^{10_246}

Πλησίον της πυραμίδας του Senwosret I, διαδόχου του Αμμενέμη, ανακαλύφθη ενδιαφέρον εύρημα το οποίο παρέχει αφορμή περαιτέρω συσχετίσεως με την Μινωική Κρήτη. Πρόκειται για θρυμματισμένο αρχιτεκτονικό σχεδιάγραμμα κατοικίας, το οποίο ευρέθη ζωγραφισμένο με κόκκινη μελάνη επί ασβεστολίθου.^{10_247} Ανάλογο διάγραμμα έχει εντοπισθεί από τον Evans σκαλισμένο σε οικοδομικό λίθο των τάφων των Ισοπάτων,^{10_248} αυτά δε τα δύο ευρήματα συνιστούν δύο από τις παλαιότερες απόπειρες χρήσεως αρχιτεκτονικού σχεδίου.^{10_249} Άλλωστε η αρχιτεκτονική φαίνεται ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στην Κρήτη, όπου τα Μινωικά κτίρια αρχικώς επρογραμματίζοντο, εν συνεχεία εσχεδιάζοντο και ακολούθως ανεγείροντο, όπως, βέβαια, συνέβαινε και σε άλλα προηγμένα κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου.^{10_250} Για την ανέγερση και την κατάλληλη διευθέτηση - προσανατολισμό των τοίχων εχρησιμοποιούντο ειδικά τοπογραφικά σχοινιά καλούμενα *αρπεδόνα*, καθώς και ιδιαίτερα σύμβολα - σημάδια. Στο Kahun έχει ευρεθεί μία ξύλινη ράβδος μετρήσεως,^{10_251} χρησιμοποιούμενη για οικοδομικές μετρήσεις, η οποία συνεδέθη με τους Μινωίτες αρχιτέκτονες που προσέφεραν τις εξειδικευμένες υπηρεσίες τους για την ανέγερση των μεγάλων οικοδομικών έργων της XII δυναστείας.^{10_252} Η Μινωική συσχέτιση ενισχύεται από το γεγονός ότι το μήκος της ράβδου ευρέθη διπλάσιο ενός των μέτρων (ίσου προς 0.338 m) τα οποία εχρησιμοποιούντο από τους Μινωίτες.^{10_253} Αξιοσημείωτη, εν προκειμένω, είναι η διαπίστωση του Preziosi ο οποίος έχει προτείνει ότι το σύμβολο του διπλού πελέκεως μπορεί να

συνδεθεί γεωμετρικά με τα τέσσερα Μινωικά μέτρα, επιπρόσθετα δε πολλαπλάσια του προαναφερθέντος βασικού μέτρου επί τους όρους ε', στ' και ι' τάξεως της ακολουθίας Fibonacci δίδουν τα μεγέθη των υπολοίπων τριών.^{10_254}

Αξιοσημείωτο είναι ότι η πρώτη γνωστή αναφορά Αιγυπτιακών πηγών σε αρπεδόνες και στους χειριστές τους, *αρπεδονάπτας*, χρονολογείται από την περίοδο του Amenemhat I, περί την οποία πιστοποιείται η ενισχυμένη παρουσία Αιγαίων σε διάφορα σημεία της Αιγύπτου.^{10_255} Η μνημειακή Αιγυπτιακή αρχιτεκτονική, εμφανισθείσα ήδη από την εποχή του Khufu (Χέοπος), υπήρξε θαυμαστή στον αρχαίο κόσμο, ενώ οι Αιγύπτιοι αρπεδονάπται, είχαν καταστεί τόσο διάσημοι ώστε και ο ίδιος ο Δημόκριτος φέρεται αναφερθείς σε αυτούς.^{10_256} Μάλιστα ο Preziosi δεν δίστασε να πιθανολογήσει την σύνδεση του ονόματος του Σαρπηδόνας με αυτήν των αρπεδοναπτών!^{10_257} Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η εγκατάσταση Μινωιτών αρχιτεκτόνων στην Αίγυπτο κατά την XII δυναστεία δεν αμφισβητείται, αυτή δε συνιστά έναν μόνον από τους μηχανισμούς ανταλλαγής – μεταδόσεως καινοτομιών και τεχνογνωσίας. Ο ίδιος άλλωστε μηχανισμός, δηλαδή η άμεση παρουσία, σε μίαν άλλη περίπτωση εκστρατείας Αιγυπτίων στρατιωτικών τμημάτων στην Συρο – Παλαιστίνη ή αλλού, μπορεί να κατέστησε γνωστή στην χώρα του Νείλου την οχύρωση με ημικυκλικά ή πεταλοειδή προπύργια. Πράγματι σε τάφο του Deshashe της δυναστείας V απεικονίζεται η από μέρους των Αιγυπτίων πολιορκία τειχισμένης Χαναανιτικής πόλεως, η οποία διέθετε τον συγκεκριμένο τύπο οχυρώσεως, όπως άλλωστε το Αιγαίο του δευτέρου ημίσεως της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Χαλανδριανή, Πάνορμος, Λέρνα, Αίγινα).^{10_258, 10_259}

Εικ. 10_17: Θραύσμα με σκηνή μάχης που απεικονίζει έναν ξένο να ρίχνει δόρυ και να κρατά ιδιόμορφη ασπίδα (περ. 1961-1917 π.Χ.)

Η αρχιτεκτονική συσχέτιση της Αιγύπτου με την Κρήτη εμφανίζεται εντονότερη κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Πράγματι, σύμφωνα με τον Szafranski,^{10_260} φαίνεται ότι η Hatshepsut και οι αρχιτέκτονες γνώριζαν την σύγχρονη Μινωική αρχιτεκτονική, η οποία εξαπλώθηκε ευρέως στους Μεσογειακούς πολιτισμούς, μεταφέροντας νέα χαρακτηριστικά στους Αιγύπτιους αρχιτέκτονες της εποχής. Η ενσωμάτωση στο τοπίο, οι υπερυψωμένες πλατφόρμες, οι μνημειακές σκάλες και οι κιονοστοιχίες που ανοίγουν προς το φως υπήρξαν χαρακτηριστικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής των Μινωικών ανακτόρων. Ο Dieter Arnold, άλλωστε, έχει υποστηρίξει:^{10_261} "φαίνεται πιθανό ότι περί το 1500 π.Χ. ένα είδος 'διεθνούς ύφους' εξαπλώθηκε στους Μεσογειακούς πολιτισμούς." Η δυναμική και η αλληλεξάρτηση

των κοινωνιών του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού είναι ορατές τόσο στην τέχνη όσο και στην μεταφορά τεχνικών και γνώσεων. Μερικοί μελετητές έχουν αναδείξει το ευρύτερο ιδεολογικό και προσωπικό Κρητικό υπόβαθρο της Hatshepsut η οποία λόγω της πιθανής προγονικής της γραμμής από την μητρική πλευρά, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι κληρονόμησε μίαν ειδική Κρητική - Μινωική πολιτιστική παράδοση.^{10_262}

ΕΝΔΕΚΑΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

11. Κλωστοϋφαντουργία

Η υφαντική απετέλεσε σημαντικό παραγωγικό κλάδο της Νεολιθικής,^{11_1} συνδεδεμένο με την φυσική επιβίωση του ανθρώπου. Η ανάπτυξή της συνοδεύτηκε από την παράλληλη εξέλιξη των απαραίτητων τεχνικών μέσων – εργαλείων αλλά και την πρόοδο της γεωργίας και κτηνοτροφίας, οι οποίες παρείχαν την απαραίτητη φυτική ή ζωική πρώτη ύλη. Από την άλλη το ύφασμα απετέλεσε μέσον καλλιτεχνικής εκφράσεως του πρωτόγονου ανθρώπου, συνδεδεμένο μάλιστα αλλά όχι αποκλειστικά με την γυναίκα,^{11_2} συσχετιζόμενο συμβολικά με τον γυναικείο λόγο (ήτοι την μήτιν) και την ποίηση εν γένει.^{11_3}

Η ανεύρεση σε τάφο του Badari αγγείου με παράσταση *οριζόντιου αργαλειού εδάφους* θεωρήθηκε αρκετή ώστε η προδυναστική Αίγυπτος των αρχών της τετάρτης χιλιετίας π.Χ. να ανακηρυχθεί σε κοιτίδα αναπτύξεως της υφαντουργίας!^{11_4} Γρήγορα όμως κατέστη γνωστό ότι αυτή η τέχνη είχε πολύ

πρωιμότερα εμφανισθεί σε άλλες περιοχές, όπως άλλωστε κατέδειξαν σχετικά τεκμήρια από την περιοχή της Συρο – Παλαιστίνης (σπήλαιο Nahal-Hemar),^{11_5} την Ανατολία (Çatal Hüyük)^{11_6} κ.α. Η διεξαγωγή ανασκαφών σε νεολιθικές θέσεις του Ελλαδικού χώρου απεκάλυψε σιγά-σιγά πληθώρα έμμεσων αποδείξεων για την πρώιμη ανάπτυξη της κλωστουφαντουργίας και στο Αιγαίο. Υφαντικά βάρη από όστρακο και πηλό, πηνία και σαΐτες ευρέθηκαν σε πολλές θέσεις του ηπειρωτικού Ελλαδικού χώρου, αλλά και στην Κνωσό της ΑΝ.^{11_7} Αποτυπώματα υφάσματος επί αγγείων εντοπίστηκαν στους Σιταγρούς Ι της 7/6 χιλιετίας π.Χ.,^{11_8} στην Κεφάλα Κέας της ΥΝ,^{11_9} και σε άλλες θέσεις, ενώ από το σπήλαιο Δράκαινας προέρχεται φυτική ίνα χρονολογηθείσα στα τέλη της έκτης χιλιετίας π.Χ!^{11_10}

Οι Αιγύπτιοι επέμειναν στην χρήση φυτικών ινών στην κλωστούφαντουργία τους, με τα μάλλινα τεκμήρια να είναι περιθωριακά και από λίγες μόνον θέσεις.^{11_11} Τα σχέδια των Αιγυπτιακών υφαντών παρέμειναν μάλλον απλοϊκά, για να αποκτήσουν μεγαλύτερη έμπνευση και ποικιλία περί τα μέσα της δευτέρας χιλιετίας π.Χ., όταν η Μινωική υφαντουργία είχε ήδη προ πολλού κατακτήσει την ακμή της,^{11_12} ενώ και η ανεύρεση εγχρώμων μάλλινων υφαντών στην Φασραωνική Αίγυπτο της δευτέρας χιλιετίας εμφανίζεται συσχετιζόμενη με την παρουσία ξένων.^{11_13}

Η ύπαρξη οικισμών από ξένους, και μάλιστα Ελλαδίτες, σε διάφορες θέσεις και περιόδους στην Αίγυπτο παρέσχε έναν πρόσθετο δίαυλο αμοιβαίας επιρροής μεταξύ των δύο πλευρών. Ήδη έχουμε αναφερθεί, μεταξύ των άλλων, στους οικισμούς στο Kahun και στο Gurob στην Αίγυπτο της XII και XVIII δυναστείας

αντιστοίχως, στο παρόν δε σημείο θα ασχοληθούμε με τον ιδιαίτερο και τόσο σημαντικό για την οικονομία της εποχής κλάδο της υφαντουργίας.

Με αφορμή την ανεύρεση από τον Petrie στο Kahun *'μιάς χούφτας απορριμμάτων μαλλιού'* σε τρία χρώματα, η Barber υπεστήριξε ότι αυτά προήρχοντο από το κόψιμο των άκρων των νημάτων μαλλιού από τον αργαλειό, συνεπέρανε δε ότι στο συγκεκριμένο σημείο ελάμβανε χώραν υφαντουργική δραστηριότητα.^{11_14, 11_15} Η εξέχουσα αυτή εμπειρογνώμων επί θεμάτων προϊστορικής υφαντουργίας, βασιζόμενη στο γεγονός ότι κατά την συγκεκριμένη περίοδο δεν πιστοποιείται από πουθενά ότι οι Αιγύπτιοι ύφαιναν ή έβαφαν μαλλί, ούτε καν ότι ανέθρεφαν τον απαραίτητο – κατάλληλο τύπο προβάτου, εξέφρασε την άποψη ότι ξένοι, πιθανόν γυναίκες από το Αιγαίο *'απησχολούντο στην υφαντουργία στο Faiyum κατά την XII δυναστεία, ακολουθούσες τις ιδικές τους συνήθειες και εν μέρει χρησιμοποιούσες τα δικά τους ξένα υλικά'*. Ο ερευνητής Cline τοποθετούμενος επί του θέματος επεχείρησε να αναιρέσει τα επιχειρήματα της Barber, υποστηρίζοντας ότι *'υπάρχουν ασθενείς μόνον ενδείξεις για την ύπαρξη ξένων εγκατεστημένων στο Kahun'*, αν και με την τοποθέτησή του διαφωνούν οι πλείστοι σύγχρονοι αλλά και, έμμεσα, παλαιότεροι ερευνητές και ιστορικοί.^{11_16}

Την άποψη ότι η Αιγαιακή υφαντουργία έχαιρε εκτιμήσεως στην Αίγυπτο επιβεβαιώνει, άλλωστε, το γεγονός ότι ήδη από την περίοδο του Μέσου Βασιλείου πιστοποιούνται εξαγωγές Μινωικών υφασμάτων στην χώρα, μάλιστα δε αυτά τα εισαγόμενα

υφάσματα θεωρείται ότι απετέλεσαν φορείς μεταφοράς διακοσμητικών θεμάτων από την Κρήτη.¹¹⁻¹⁷

Πράγματι σε εξορκισμό - επίκληση του *Βιβλίου των Νεκρών*¹¹⁻¹⁸ γίνεται αναφορά σε ύφασμα το οποίο προέρχεται από τις νήσους του Αιγαίου και το οποίο χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με μία ανάγνωση, ως *Ιωνικό*,¹¹⁻¹⁹ ενώ στο ίδιο σημείο γίνεται μνεία και *φιάλης των Δαναών* (;)! Ο Thutmose III, όπως και η Hatshepsut πριν από αυτόν, είχε φιλοξενήσει αντιπροσωπείες επισκεπτών από το Αιγαίο, αυτοί δε οι Keftiu απεικονίζονται σε τοιχογραφίες φέροντες όχι μόνον τα τυπικά Αιγαιακά μεταλλικά αγγεία αλλά και υφάσματα.¹¹⁻²⁰ Τα εισαγόμενα Μινωικά υφαντά φαίνεται ότι εντυπωσίασαν την άρχουσα τάξη της χώρας του Νείλου και τα περίτεχνα διακοσμητικά σχέδιά τους απετέλεσαν το υπόδειγμα το οποίο αποδόθηκε σε οροφωγραφίες τάφων πλειάδας αξιωματούχων.¹¹⁻²¹ Επιγραμματικά αναφέρουμε τον τάφο TT 386 του Antef (ηγεμόνος των Θηβών κατά την ΠΕΠ), τον TT 100 του Rekhmire (υψηλού αξιωματούχου του Thutmose III, XVIII δυναστεία) και τον τάφο TT 86 του Menkheperaseneb (αξιωματούχου της ίδιας δυναστείας).¹¹⁻²² Στον τελευταίο τάφο (TT 86) του Αρχιερέα του Amon οι Keftiu όχι μόνον εμφανίζονται να μεταφέρουν υφάσματα αλλά και οι ίδιοι είναι ενδεδυμένοι με ιδιόρρυθμα ραμμένα και διακοσμημένα ενδύματα, όπου μπορούμε να διακρίνουμε το θέμα της διπλής καρδιάς, που διακοσμεί εξ αντιγραφής τάφους Αιγυπτίων αξιωματούχων του Μέσου Βασιλείου στις θέσεις Qau, Meir και Assiut.¹¹⁻²³ Σύμφωνα με την εμπειρογνώμονα επί θεμάτων προϊστορικής υφαντικής Barber ο τρόπος υφάνσεως και ραφής λωρίδων ώστε να παραχθούν τα τελικά ενδύματα, όπως αυτά φαίνονται στις απεικονίσεις

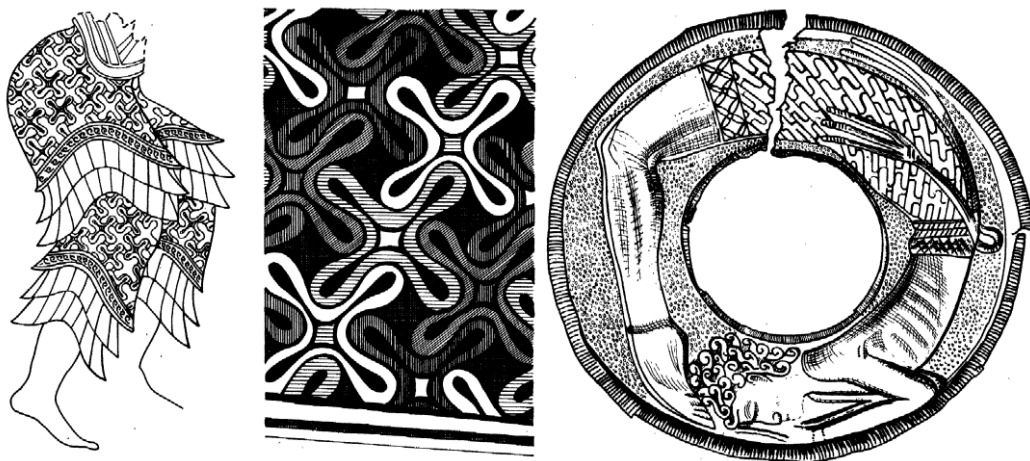
των Μινωιτών του τάφου TT 86, εμφανίζεται παρόμοιος με αυτόν ενδυμάτων τα οποία φορούσαν μούμιες που ευρέθησαν στο λεκανοπέδιο Tarim!^{11_24} Μάλιστα η ίδια ερευνήτρια απέδωσε αυτήν την διάχυση τρόπων και σχεδίων σε νομάδες που κινούμενοι γεφύρωναν την απόσταση από την Α. Μεσόγειο στο Κινεζικό Τουρκεστάν!^{11_25}

Εικ. 11_1: Λεπτομέρεια από σκηνή Κερτιού κομιζόντων δώρα (τάφος TT 86 του *Menkheperresonb*)

Σημειώνεται επιπρόσθετα ότι διακοσμητικά θέματα προερχόμενα από Μινωικά υφάσματα διακόσμησαν επίσης και το ανάκτορο στα Malkata, παρέχοντας εκεί το στοιχείο της σπείρας

και της ταυροκεφαλής.^{11_26} Ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει ο τάφος του Amenemhet, αξιωματούχου του Thutmose III και επιβλέπωντος των υφαντριών του Αmon, ακριβώς στον χώρο όπου αποθηκεύοντο τα πολυτελή υφάσματα του Φαραώ.^{11_27}

Εικ. 11_2: Διακοσμητικά περικλείστα στοιχεία με τέσσερα και τρία άκρα: χορεύτρια από την σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας (αρ.), τάφος TT 86 (κέντρο), ακροβάτης των Μαλλίων (δεξ.)

Πρόκειται για τον τάφο όπου εικονίζεται για πρώτη φορά σε Αιγυπτιακό πλαίσιο το διακοσμητικό θέμα της οδοντωτής συναρμογής,^{11_28} γεγονός το οποίο δεν θα πρέπει να μάς εκπλήσσει δεδομένου ότι ο παραπάνω, σύμφωνα και με σχετική παρατήρηση της Barber, ήταν ο πιο κατάλληλος για να μπορέσει να δει, να εκτιμήσει και να αντιγράψει ένα ιδιαίτερα όμορφο ξένο (Μινωικό) ύφασμα που έφτασε ως δώρο προς τον Φαραώ! Ο τάφος του Amenemhet υιοθετεί την τετραπλή συναρμογή, απαντώσα στο ένδυμα χορεύτριας από την σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας

και σε διάφορες Κνωσσιακές τοιχογραφίες.^{11_29} Ανάλογη είναι και η λεγόμενη τριπλή συναρμογή η οποία απαντάται σε πρώιμες Μινωικές σφραγίδες, στον ακροβάτη των Μαλλίων κ.α.^{11_30}

Εικ. 11_3: Ξανθά σγουρά μαλλιά και τριχωτό της κεφαλής σωρού με μακριά μαύρη περούκα πάνω από τα μαλλιά από τον τάφος 23 του Gurob (UC 39139)

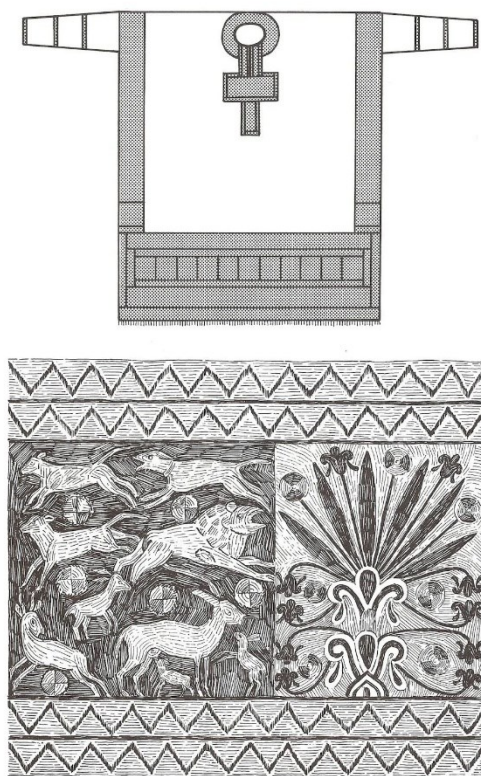
Ενδείξεις Αιγαιακής επιρροής στην κλωστουφαντουργία, αλλά και μονίμου οικήσεως Αιγαιών στο Gurob του Νέου Βασιλείου παρέχονται από την μελέτη των ευρημάτων τάφου στο κοιμητήριο του τελευταίου. Πράγματι στον τάφο 11, αλλά και στον 600, ευρέθη αδράχτι ιδιόμορφου μη Αιγυπτιακού τύπου, το οποίο αντίθετα ταυτοποιήθηκε με ανάλογα από το Αιγαίο. Ο

χαρακτηρισμός του ευρήματος ως Αιγαιακού επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι στον τάφο 600 ευρέθησαν επίσης κεραμικά Αιγαιακής προελεύσεως, η δε Barber υπεστήριξε ότι το αδράχτι UC 7809 του τάφου 11 είναι Αιγαιακής σχεδιάσεως μεν, αλλά τοπικής κατασκευής και μάλιστα, πιθανότατα, από τοπικά υλικά.^{11_31} Επιπρόσθετα η ίδια υπεστήριξε ότι στον τάφο 600 είχε ταφεί νεκρός από το Αιγαίο.

Εικ. 11_4: Δύο ξύλινα αδράχτια UC 7306ii & 7809 και μια ξύλινη βελόνα πλεξίματος UC 7806 (αριστ.), Λεπτομέρεια του Αιγαιακού αδραχτιού UC 7809

Ενδεικτικό του κύρους του οποίου απελάμβαναν τα Αιγαιακά υφάσματα και σχέδια ακόμη και τον 14^ο αιώνα π.Χ. είναι το γεγονός ότι ο Akhenaton, ο Tutankhamon και τα μέλη της οικογένειάς τους χρησιμοποιούσαν υφάσματα φωτεινά και χαρωπά, τελείως ξένα προς την Αιγυπτιακή παράδοση του λευκού λινού, συνδυαζόμενα με ζώνες φέρουσες γεωμετρική διακόσμηση.^{11_32} Χαρακτηριστικός είναι εν προκειμένω ο κεντητός χιτώνας που εικονίζεται σε τοιχογραφία από τον τάφο του Tutankhamon.^{11_33} Άλλωστε οι συσχετίσεις και αλληλεπιδράσεις του Akhenaton κατά την περίοδο Amarna με το

Εικ. 11_5: Χιτώνας του Tut με παράσταση γρυπών

σημειώνουμε την άποψη ότι η υιοθετηθείσα στην Αίγυπτο μέθοδος νηματοποιήσεως του λιναριού έχει τις ρίζες της στην Κρήτη, όπως μαρτυρούν πρώιμα σχετικά ευρήματα του οικισμού Φούρνου Κορυφής, πλησίον του Μύρτου, χρονολογούμενα από την ΠΜ IIb περίοδο.^{11_36} Την άποψη έχει υποστηρίξει η Barber, βασίζεται δε, μεταξύ των άλλων, στην ανεύρεση *κυπέλλων κλωστικής* ή *Ομηρικών ταλάρων*, *Od.4.125-135*, στην νότια ακτή της Κρήτης (Μύρτο, Δράκωνες, Παλαίκαстро, Κομμό, Αρχάνες).^{11_37} Τα *τάλαρα* ήταν δοχεία όπου ετοποθετούντο τα νήματα προσωρινά, όσο διάστημα δεν υφίσταντο επεξεργασία, ώστε να διατηρούνται καθαρά και τακτοποιημένα, αποκαλούνται δε και *διμιτεείς*. Στην

Αιγαίο υπήρξαν ευρύτερες, χαρακτηρίστηκαν δε από την άνθιση της Αιγυπτιακής τέχνης και την γονιμοποίησή της από το Αιγαιακό ύφος.^{11_34} Το γεγονός αποδόθηκε από τον Pendelbury στην αναγκαστική μετοίκηση Κρητών καλλιτεχνών μετά την πτώση της Μινωικής αυτοκρατορίας, το δε φαινόμενο παραλληλίσθηκε με ότι ακολούθησε την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως το 1453!^{11_35}

Πρίν κλείσουμε την παρούσα σύντομη αναφορά μας στο θέμα της υφαντουργίας

αυτή κατηγορία ανήκουν αμφιλεγόμενα κεραμικά ή λίθινα κύπελλα αναλόγου χρήσεως τα οποία έφεραν εσωτερικές λαβές, απαντούν δε στην Αίγυπτο της XII δυναστείας ενώ εμφανίζονται και σε τοιχογραφίες του Μέσου Βασιλείου,^{11_38} στην Συρο - Παλαιστίνη και αλλού.^{11_39} Τα κλωστικά κύπελλα συνιστούν ένα πρόσθετο στοιχείο που φαίνεται να συσχετίζει την Αίγυπτο με τον νεολιθικό Ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο και την ευρύτερη Χερσόνησο του Αίμου. Αν είναι αληθές ότι τα παλαιότερα τέτοια τεκμήρια στην Αίγυπτο προέρχονται από το προδυναστικό Tell el-Farkha,^{11_40} το υπόδειγμά τους θα μπορούσε να αναζητηθεί στην Ελληνική Χερσόνησο, μάλλον, παρά στην Συρο - Παλαιστίνη όπου αυτά είναι σπάνια και νεώτερα.. Η συσχέτιση αυτή εδράζεται στο γεγονός ότι μερικά από τα παλαιότερα κλωστικά κύπελλα έχουν ανασκαφεί σε θέσεις του πολιτιστικού κύκλου Ορθόπετρας - Σιταγρών, χρονολογούμενα στην πέμπτη χιλιετία π.Χ.,^{11_41} καθώς και σε άλλες θέσεις της Χερσονήσου του Αίμου.

Εικ. 11_6: Κύπελλο κλωστικής (Tell Keisan, 11^{ος} αι. π.Χ.)

Το μικροσκοπικό ομοίωμα εργαστηρίου υφαντικής, το οποίο περιλαμβάνεται στα αφιερώματα του Θηβαϊκού τάφου του Mekhet-Re αξιωματούχου της XI-XII δυναστείας, παρέχει μια παραστατική εικόνα της σχετικής Αιγυπτιακής τεχνικής.¹¹⁻⁴² Την περίοδο αυτή οι Αιγύπτιοι υφαντουργοί έχουν ήδη κατακτήσει την τεχνική διαμορφώσεως του νήματος επί του αργαλειού, με χρήση του λεγομένου σχήματος του οκτώ. Η καινοτομία αυτή υιοθετείτο πρίν την έναρξη της υφάνσεως, ενώ εχρησιμοποιείτο και στο τελείωμα (ρέλιασμα) του υφαντού για την στερέωσή του.¹¹⁻⁴³ Σύμφωνα με την Barber αυτή η επινόηση απαιτούσε μεγάλη εφευρετικότητα από μέρους των υφαντριών, δεν θα ήταν – επομένως – απίθανο να της αποδοθεί ιδιαίτερη σημασία.¹¹⁻⁴⁴ Στο σημείο αυτό υπενθυμίζουμε ότι η θεά Νηίθ εθεωρείτο συνδεδεμένη με την υφαντουργία, δεδομένου ότι το σύμβολό της περιελάμβανε τον αργαλειό, ενώ, άλλωστε, ήταν προστάτις της Σάιδος, υφαντουργικού κέντρου στην Κάτω Αίγυπτο. Έχουμε ήδη σημειώσει ότι ο νομός αυτός είχε ως σύμβολό του τα διασταυρούμενα βέλη και την ασπίδα ενώ τηρούσε την λατρεία των ασπίδων, κάτι το οποίο έχει αναφερθεί και για την Μινωική Κρήτη.⁵⁻⁹⁴ Η σχηματική ομοιότητα του οκτώσχημου θέματος με την ασπίδα, η χρήση του ως διακοσμητικού θέματος με ενδεχόμενη λατρευτική σημασία στην Μινωική Κρήτη, η χρήση της ασπίδας ως συμβόλου της Σάιδος, η συσχέτιση της Νηίθ με τον αργαλειό, όπως και της ομολόγου της Αθηνάς με την υφαντική, Pl.Ti.21e, όλα αυτά μας οδηγούν στην διατύπωση του ακόλουθου προκλητικού ερωτήματος:

μήπως το οκτώσχημο, ως σημαντική υφαντουργική καινοτομία, εξετιμήθη τόσο ώστε να του αποδοθεί μεταφυσική – λατρευτική σημασία;

Αν η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι καταφατική τότε τίθεται ένα δεύτερο, εξ ίσου προκλητικό ερώτημα:

πώς εξηγείται η ύπαρξη της λατρείας του οκτώσχημου τόσο στην Σάϊδα όσον και στην Μινωική Κρήτη, η προαναφερθείσα ομοιότητα σχετίζεται με το γεγονός ότι η γεωγραφική θέση της Σάϊδος ευρίσκεται στο σημείο επαφής με την Μεσόγειο και το Αιγαίο;

Έχει την ιδιαίτερη σημασία του το γεγονός ότι η Μινωική Κρήτη είχε από ενωρίς κατακτήσει την υφαντική και διέθετε υφάσματα χείροντα εκτιμήσεως και διαθέτοντα κύρος μεταξύ της αριστοκρατικής Αιγυπτιακής τάξεως. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι μερικές από τις παλαιότερες σχετικές αναπαραστάσεις αργαλειών εμφανίζονται σε τάφους αξιωματούχων του νομού του Όρυγος,^{11_45} σε τοιχογραφίες όπου η Μινωική επιρροή είναι εμφανής.

Αν και στο παρόν ετέθησαν περισσότερες ερωτήσεις από όσες απαντήθηκαν, θεωρούμε ότι αυτό μπορεί να είναι εξ ίσου παραγωγικό για την έρευνα. Ερωτήματα τα οποία έχουν τεθεί μπορεί να απαντηθούν, θετικά ή αρνητικά, μετά από μελέτη, αντίθετα καμμία απάντηση δεν δίδεται σε ερωτήματα που δεν διατυπώθηκαν ποτέ...

ΔΩΔΕΚΑΘΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

12. Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδος και Μέσο Βασίλειο

Η Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδος (ΠΕΠ), η οποία ακολούθησε αυτήν του Παλαιού Βασιλείου, όσον και η αρχή του επομένου Μέσου Βασιλείου, χαρακτηρίζονται από πολιτική αστάθεια και πολλές εσωτερικές συγκρούσεις, παρουσιάζουν δε ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την άποψη των επαφών της Αιγύπτου με τους Μινωίτες.

12.1 Πολιτική και θρησκεία

Η περίοδος του Μέσου Βασιλείου, περίπου παράλληλη προς την Μέση Μινωική περίοδο, απαρτίζεται από τρεις δυναστείες, την XI βασιλεύουσα από τις Θήβες της Άνω Αιγύπτου, την XII από το Lisht και, κατά το ήμισύ της, την λεγόμενη XIII. Η έναρξη της περιόδου σηματοδοτείται από την επιβολή των Θηβών επί του Ηρακλειουπόλεως και την ενίσχυση της θέσεως του

Άμμωνος, συνοδεύτηκε δε από πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον βεδουίνων αλλά και των Amu, υποστηρικτών τειχισμένων πόλεων στο Δέλτα! Με την άνοδο της XI δυναστείας έλαβε χώραν μεταφορά της πρωτεύουσας, ενώ η λατρεία του Άμμωνος ανυψώθηκε σε περίοπτη θέση. Κατά την διάρκειά της διεξήχθησαν πολεμικές επιχειρήσεις και πραγματοποιήθηκαν εμπορικές αποστολές έως το Αιγαίο. Οι επαφές με το τελευταίο εντάθηκαν κατά την περίοδο αυτή, και, όπως είναι επόμενο, η αλληλεπίδραση μεταξύ Αιγυπτιακού και Μινωικού πολιτισμού ενισχύθηκε. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτήν την περίοδο τα Μινωικά κομψοτεχνήματα απελάμβαναν ιδιαίτερης εκτιμήσεως από τα μέλη της βασιλικής οικογένειας. Ο αριθμός αλλά και ο ρόλος των ξένων στην Αίγυπτο (Amu) είναι ιδιαίτερα αυξημένος και κρίσιμος στον στρατό και το εμπόριο, η δε Μινωική παρουσία είτε επιρροή στην Μέση Αίγυπτο και στο Δέλτα εμφανίζεται από κάθε άποψη ενισχυμένη. Οι αναφορές σε Haunebu και Keftiu, η θρησκευτική συσχέτιση μέσω της Hathor αλλά και η λατρεία του ταύρου και του διπλού πελέκεως στο Δέλτα, εν συνδυασμό προς την επιβεβαιωμένη μεγάλη κλίμακος εισροή ξένων στην Αίγυπτο, καθιστούν πιθανότατη την ύπαρξη στην περιοχή κοινοτήτων Μινωιτών. Οι τελευταίοι θα μπορούσαν να παράσχουν την απαιτούμενη γέφυρα για την μεταφορά τεχνοτροπιών, διακοσμητικών θεμάτων, τεχνικών αλλά και θρησκευτικών λατρειών, η οποία παρατηρείται αυτήν την περίοδο.

Σε ταφική στήλη προς τιμήν του πλοιάρχου και ταξιδευτή Akhtoy (κατά Gardiner),^{12_1} ή Khety II (κατά Carter)^{12_2} στον τάφο 65 της νεκροπόλεως των Θηβών αναγράφεται ότι ο τιμώμενος εκεί ως βασιλικός απεσταλμένος του Mentuhotep II είχε

οδηγήσει εκστρατείες στην χερσόνησο του Σινά και εναντίον των Amu, τους οποίους τιμώρησε στις χώρες τους. Υπενθυμίζεται ότι ο Mentuhotep II (2055–2004 π.Χ.) φαράώ της ενδεκάτης δυναστείας και ηγέτης, αρχικώς, της Άνω Αιγύπτου με έδρα τις Θήβες περί το 2010 π.Χ. επέτυχε, εν συνεχεία πολεμικών επιχειρήσεων, την επανένωση της χώρας, και την είσοδό της στην λεγόμενη περίοδο τού Μέσου Βασιλείου.^{12_3} Μεταξύ των αντιπάλων τους οποίους αντιμετώπισε συμπεριλαμβάνονται οι λεγόμενοι Amu, οι οποίοι μάλιστα υπεστήριζαν τειχισμένες εγκαταστάσεις, πιθανόν στο Δέλτα του Νείλου.^{12_4}

Εικ. 12_1: Περιδέραιο πριγκίπισσας Sithathoryunet

Το όνομα του αξιωματούχου του, Akhtoy, ομοιάζει προς το όνομα του κατά Μανέθωνα ιδρυτού της ΙΧ δυναστείας Αχθώη ή Khety I. Ο τελευταίος κατόρθωσε να δημιουργήσει ανεξάρτητη πολιτική οντότητα της Κάτω Αιγύπτου, υπό την υπ' αυτόν ιδρυθείσα δυναστεία με έδρα την Ηρακλειούπολη. Στον προαναφερθέντα τάφο του Akhtoy - Khety II αναφέρεται επίσης ότι η φήμη της Hathor είχε φθάσει στους Haunebu,^{12_5} οι οποίοι συνήθως αναγνωρίζονται ως οι κάτοικοι των νήσων του Αιγαίου. Ανάλογη αναφορά, περιλαμβάνουσα πέραν της Hathor και πλείστους άλλους Αιγυπτίους θεούς, περιλαμβάνεται στην *Ίστορία του Sinuhe* και αφορά σαφώς στους κατοίκους των νήσων του Αιγαίου.^{12_6} Επιπρόσθετες αποδείξεις για την διάδοση της λατρείας της Hathor στο Αιγαίο παρέχει η ανεύρεση κρεμαστού κοσμήματος με την μορφή της στον Άνω Εγκλιανό αλλά και σειράς αντικειμένων στην Κύπρο του δευτέρου ημίσεως της δευτέρας χιλιετίας σχετικών με την λατρεία της θεάς, τα οποία έχουν τα ακριβή ανάλογά τους στην Αίγυπτο.^{12_7} Γνωστού όντος ότι το σείστρο εχρησιμοποιείτο στην Αίγυπτο του Παλαιού Βασιλείου στην λατρεία της Hathor, ο ικανός αριθμός τέτοιων αντικειμένων τα οποία ανεσκάφησαν στην Μινωική Κρήτη αποτελεί ένα πρόσθετο επιχείρημα υπέρ της εξαπλώσεως της λατρείας της αγελαδόμορφης θεάς στην Κρήτη.^{12_8} Σημειώνεται ότι η Hathor εθεωρείτο, μεταξύ των άλλων, θεά του Δέλτα αλλά και προστάτις της παραγωγής χαλκού και του καλλαΐτη λίθου (turquoise). Υπό τις ιδιότητές της αυτές συνεδέετο αφ' ενός μόν με την περιοχή όπου η λατρεία της υπήρξε εξέχουσα (Δέλτα), αλλά και με την Κύπρο και την Timna (Σινά) όπου υπήρχαν ορυχεία χαλκού.

Ομοίως σε επιγραφή περιγράφουσα τις επιτυχίες του αξιωματούχου Henenu της XI δυναστείας ο τελευταίος αναφέρεται ως *αυτός που δαμάζει τους Haunebu!*^{12_9} Εφ' όσον η εξίσωση των Haunebu με τους Αιγαίους είναι πράγματι έγκυρη,^{12_10} προκύπτει το ερώτημα της συσχετίσεως αυτών με την άνοδο της XI δυναστείας και την είσοδο στην περίοδο του Μέσου Βασιλείου. Δύσκολα μπορούμε να δεχθούμε ότι ο Mentuhotep II στην προσπάθειά του να υποτάξει την Κάτω Αίγυπτο, είχε χρόνο να ασχοληθεί με τους Αιγαίους, εκτός, μόνον, αν οι τελευταίοι ενεπλέκοντο συμμαχικά ή άλλως με την Ηρακλειουπολιτική δυναστεία της Κάτω Αιγύπτου. Στην τελευταία αυτή περίπτωση θα ήταν ερμηνεύσιμη και η αναφορά για την φήμη της Hathor η οποία είχε φθάσει στους Haunebu.

Πράγματι, σύμφωνα με τον Evans, η Μινωϊκή Κρήτη είχε από πολύ ενωρίς αποδεχθεί το ιερό σύμβολο του παπύρου της Hathor,^{12_11} άλλωστε η τελευταία, όπως και η Ίσις, ενεφάνιζαν εκπληκτική συγγένεια προς την Μινωϊκή Μητέρα θεά, όπως έχει σημειώσει ο Evans και επιβεβαιώνει η Μαρινάτου.^{12_12} Η ανεύρεση, εξάλλου, στην Κνωσό του αγάλματος καθιστής μορφής ονόματι User της XII δυναστείας, συνδεδεμένης με τον νομό της Αφροδιτοπόλεως (Wazet nome) και την λατρεία της Hathor - Wazet - Αφροδίτης, ενισχύει την άποψη για αποδοχή - αφομοίωση της λατρείας της θεάς στην Κρήτη, πιθανώς συνδεδεμένης με τον όφι.^{12_13} Σύμφωνα, πάντως, με νεώτερες μελέτες η ανάγνωση της ταφικής επιγραφής προσδιορίζει τον User ως χρυσοχόο,^{12_14} στην περίπτωση αυτή δε, η πιθανή παρουσία ενός Αιγυπτίου χρυσοχόου στην Κνωσό θα μπορούσε να παράσχει ένα χειροπιαστό παράδειγμα των μηχανισμών μεταφοράς τεχνογνωσίας από τη μία

περιοχή στην άλλη.^{12_15} Πάντως για την κατάληξη της στήλης στην Κνωσό έχουν εκφρασθεί και απόψεις σύμφωνα με τις οποίες η τελευταία έφτασε κάποια στιγμή εκεί ως αποτέλεσμα εμπορίου παλαιών αντικειμένων, μη έχουσα, έτσι, την σημασία που της αποδίδεται.^{12_16} Αξιίζει, εν προκειμένω, να σημειωθεί ότι αυτός ο αξιωματούχος υπήρξε πιθανότατα, στο προηγούμενο διάστημα της επικρατήσεως του Mentuhotep II και ενοποιήσεως υπ' αυτόν της Αιγύπτου, νομάρχης του 13^{ου} νομού της Λυκοπόλεως (Asyut), παραδοσιακός σύμμαχος και υποτελής των Ηρακλεοπολιτών βασιλέων, κυριάρχων της Κάτω Αιγύπτου.^{12_17} Μετά την οριστική επικράτηση των Θηβών εκτιμάται ότι μετεστράφη και υπηρέτησε την XII δυναστεία.^{12_18}

Κατά την XII δυναστεία ο Άμμων, θεός σκοτεινής - αγνώστου προελεύσεως, κατέστη ο πιο σημαντικός θεός του αρχαίου Αιγυπτιακού πανθέου. Η δημοφιλία του θεού φαίνεται να οφείλεται στον ιδρυτή της δυναστείας Amenemhat I, Αμμενέμη κατά Μανέθωνα, ο οποίος δεν είχε βασιλικό αίμα. Είναι χαρακτηριστικό και πλήρες συμβολισμού ότι το όνομά του περιέχει ως συνθετικό αυτό του θεού, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και μετά την μετακίνηση της πρωτεύουσας στην νεόκτιστη Itj-tawi στην όαση Fayum οι Θήβαι, ιερά πόλη του Άμμωνος, παρέμειναν σημαντικό θρησκευτικό κέντρο.

12.2 Σφίγγες

Με το πρόσωπο της πριγκίπισσας Ita, κόρης του Amenemhat II των μέσων της XII δυναστείας, ευρέθη σφίγγα, η οποία

αποτελεί ένα από τα ομορφότερα λίθινα γλυπτά της Αιγυπτιακής τέχνης.^{12_19} Άλλη μία θηλυκή σφίγγα απεικονίζουσα βασίλισσα ή πριγκίπισσα σε ώριμη ηλικία, προέρχεται ομοίως από τις αρχές της XII δυναστείας.^{12_20} Εξ όσων γνωρίζουμε πρόκειται για την πρώτη θηλυκή σφίγγα γνωστή από την Αίγυπτο,^{12_21} η οποία, στο σημείο αυτό, φαίνεται να ακολουθεί την Ελλαδική σφίγγα που είναι τυπικώς θηλυκή, εν αντιθέσει προς την Αιγυπτιακή παράδοση η οποία υιοθετεί την γλυπτή μορφή της σφίγγας μόνον για τον βασιλέα.

12.3 Θησαυρός Tôd

Ο θησαυρός Tôd συνιστά ένα σημαντικό αρχαιολογικό σύνολο τεκμηρίων το οποίο παρέχει βάση για την ανίχνευση συσχετίσεων μεταξύ του Αιγαίου, της Αιγύπτου και της Ανατολίας. Ο θησαυρός ανευρέθη κατά την διάρκεια ανασκαφών στο ιερό του θεού Montou στο Tôd,^{12_22} πλησίον του Louxor, συνίστατο δε από τέσσερα χάλκινα κιβώτια εγχάρακτα με το όνομα του φαραώ Amenemhat II. Στα δύο εξ αυτών περιείχετο λαζουρίτης (lapis lazuli) ως ακατέργαστη πρώτη ύλη αλλά και υπό την μορφή χανδρών και σφραγιδοκυλίνδρων από όλη την Εγγύς Ανατολή, ενώ στα δύο μικρότερα πλινθώματα αργύρου και 153 αργυρά δοχεία, εμφανώς μη Αιγυπτιακά.^{12_23} Οι διαπιστωθείσες ομοιότητες με την διακόσμηση Μινωικών κεραμικών της MM Ib οδήγησαν αρχικώς στην θέση για την Αιγαιακή προέλευση των αργυρών αγγείων, άποψη υποστηριζόμενη και από τους P. Warren και V. Hankey.^{12_24} Στην πορεία του χρόνου αναπτύχθηκαν διαφοροποιημένες

ερμηνείες τείνουσες στην Μικρασιατική ή Συριακή προέλευση του θησαυρού.^{12_25} Όμως το γεγονός ότι Αιγαιακά χαρακτηριστικά εντοπίζονται στα αντικείμενα του θησαυρού είναι αναμφισβήτητο, αν και τα πλείστα έχουν ευρύτερη διάδοση σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο.

Έτσι σε αργυρό δοχείο του θησαυρού απαντάται ιδιόμορφη λαβή προσομοιάζουσα με πηνίο βαμβακονήματος (κουβαρίστρα),^{12_26} παρόμοια της οποίας εντοπίζεται σε ποτήρια του θολωτού τάφου του Βαφειού (ΥΕ ΙΙα),^{12_27} στους βασιλικούς τάφους της Alaca Hüyük,^{12_28} αλλά και σε κεραμικό όπως και ορειχάλκινα αντικείμενα από το Kültepe και Kayarınar της Ανατολίας.^{12_29} Παρά τα αντιθέτως υποστηριζόμενα από μερίδα μελετητών,^{12_30} το πηνιόσχημο υπήρξε οικείο στον Αιγαιακό χώρο ήδη από την ΠΜ περίοδο, αφού ανευρίσκεται στο νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς στην Κρήτη, αποτελώντας δημοφιλές στοιχείο της Κυκλαδικής κεραμικής.^{12_31} Από το Eskiyapar, πλησίον της μετέπειτα Χεττιτικής πρωτεύουσας, έχει ανασκαφεί δίσκος του ιδίου τύπου με άλλους από την Τροία και την ευρύτερη περιοχή,^{12_32} χρονολογούμενος στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ΙΙΙ. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των αγγείων αυτού του ιδιαίτερου τύπου είναι ο ευδιάκριτος κεντρικός ομφαλός στο εσωτερικό δύο κύκλων, στοιχείο που ανευρίσκεται επίσης σε δύο αγγεία του θησαυρού Töd.^{12_33} Συσχέτιση των αντικειμένων του θησαυρού με την Αιγαιακή μεταλλοτεχνία και διακοσμητική παρέχει και μία σειρά άλλων στοιχείων τα οποία υιοθετούνται στην κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων κύρους. Τα ημισφαιρικά εξογκώματα στο χείλος των αγγείων,^{12_34} οι αυλακώσεις στις παρειές,^{12_35} οι ρόδακες και οι σπείρες,^{12_36}

το ομόκεντρα ημικύκλια στις παρειές,^{12_37} η διακόσμηση των βάσεων με ομόκεντρους έκτυπους δακτυλίους,^{12_38} όλα αυτά αποτελούν ορισμένα από τα στοιχεία που κοσμούν τα περίτεχνα αγγεία του Αιγαίου αλλά απαντώνται και στον θησαυτό Tōd.

Η Αιγαιακή συσχέτιση του θησαυρού του Tōd ή, τουλάχιστον, μέρους αυτού ενισχύεται από τα αποτελέσματα των αναλύσεων μετάλλου. Πράγματι η ισοτοπική υπογραφή μολύβδου από τα πλινθώματα φαίνεται συμβατή με ορυχεία του Αιγαίου (Θάσου, Χαλκιδικής) χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο να πρόκειται για μετάλλευμα από το όρος Ταύρος (ορυχεία 1A ή 2B).^{12_39} Η ίδια ανάλυση σε δύο φιάλες έδωσε επίσης αποτελέσματα δεικνύοντα στο Αιγαίο, την φορά αυτή στην Λαυρεωτική.^{12_40}

Πέραν των ανωτέρω μορφολογικών και άλλων στοιχείων τα οποία συνδέουν τον θησαυρό ή, τουλάχιστον, σημαντικό μέρος του με το Αιγαίο, υπάρχουν και άλλα στοιχεία και πληροφορίες, που μπορούν να ρίξουν φως στο θέμα. Ο Montu στο ιερό του οποίου ευρέθη ο θησαυρός υπήρξε θεός του πολέμου και, μάλιστα, της υποταγής των ξένων,^{12_41} ενώ ο Sesostris αναφέρεται από τις πηγές της Ελληνικής ιστοριογραφίας ως αυτός που πραγματοποίησε μεγάλη εκστρατεία στην Ασία και τα νησιά του Αιγαίου, έφθασε δε μέχρι την Θράκη. Από την άλλη το γεγονός ότι τα πλείστα αργυρά δοχεία του θησαυρού ευρέθησαν ισοπεδωμένα ενδέχεται να σημαίνει ότι αντιπροσώπευαν την υποταγή των λαών των περιοχών οι οποίες εδέχθησαν την πολεμική οργή του φαράω, ή αποτελούσαν αναθήματα στα πλαίσια της τελετουργικής θανατώσεως θραυσμένων αντικειμένων.^{12_42} Μεταξύ των λαών που υπετάγησαν

περιλαμβάνονται, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές (Hdt.2.102-108 και Diod.2.53-58),^{12_43} πληθυσμοί από το Αιγαίο οι οποίοι μετεγκαταστάθηκαν βιαίως στην Αίγυπτο, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την ανέγερση πυραμίδων και την πραγματοποίηση άλλων τεχνικών έργων.^{12_44} Αυτή η βίαιη μετεγκατάσταση ήταν αποτέλεσμα μακράς και νικηφόρου εκστρατείας του Σέσωστρι η οποία πραγματοποιήθηκε στην Ασία και την Ευρώπη, επομένως τα ισοπεδωμένα αγγεία ενδεχομένως συνδέονται και από την άποψη αυτή με τους ηττηθέντες Αιγαίους. Ο οικισμός Lahun υπήρξε ένας τέτοιος οικισμός, όπου φαίνεται, όμως, ότι διέμεναν και υψηλής στάθμης Μινώιτες (αρχιτέκτονες κ.ά.).^{12_45} Άλλωστε κατά την διάρκεια της βασιλείας του Amenemhat II φαίνεται ότι διεξήχθησαν επιχειρήσεις διά ξηράς και διά θαλάσσης σε μέρη εκτός Αιγύπτου, από τις οποίες αποκομίσθηκαν πολλά λάφυρα. Τα παραπάνω περιγράφονται σε επιγραφή της Mit Rahina (Memphis) προερχόμενη από τα αρχεία του βασιλέως.^{12_46} Σύμφωνα με αυτήν κατά το 1926, τελευταίο έτος συγκυβερνήσεως των Senusret I και Amenemhat II, πραγματοποιήθηκε στρατιωτική εκστρατεία και εμπορική αποστολή στο εξωτερικό, ως αποτέλεσμα των οποίων κατεστράφησαν τειχισμένες πόλεις και απεκτήθησαν πολύτιμα υλικά, λάφυρα αλλά και αιχμάλωτοι. Σύμφωνα με μία εκδοχή αναγνώσεως της επιγραφής, στην τελευταία υπάρχει αναφορά στην απόδοση αφιερωμάτων στα ιερά Armant και Tôd του Αιγύπτιου θεού του πολέμου Montu,^{12_47} ενώ, επιπρόσθετα, διαπιστώνεται κάποια γενική αντιστοιχία μεταξύ των περιγραφομένων λαφύρων και των αντικειμένων του θησαυρού Tôd. Τα στοιχεία αυτά εκτιμήθηκαν ως παρέχοντα έδαφος για την συσχέτιση με τον

γνωστό θησαυρό του Tδd. Στο κείμενο της επιγραφής μεταξύ των λαφύρων τα οποία οδηγήθηκαν στην Αίγυπτο γίνεται αναφορά σε θαλάσσιους αστέρες,^{12_48} πιθανώς αστερίες, οι οποίοι απετέλεσαν δημοφιλές διακοσμητικό θέμα κατά το Μέσο Βασίλειο, απαντώμενοι σε χάνδρα του θησαυρού Tδd αλλά και σε περιδέριο της πριγκίπισσας Khnumet, κόρης του Amenemhat II.

Εικ. 12_2: Περιδέριο της Khnumet

Εικ. 12_3: Κρεμαστά κοσμήματα: XII/XIII δυν. (αρ.), Tell el-Dab^ca (μέσον), Μινωικού από τον θησαυρό της Αίγινας (δεξ.)

Τεκμήρια επαφών και αλληλεπιδράσεων μεταξύ του Ελλαδικού χώρου και της Αιγύπτου των αρχών της δευτέρας προ - Χριστιανικής χιλιετίας φαίνεται να παρέχονται και από τον λεγόμενο θησαυρό της Αίγινας, ο οποίος περιλαμβάνει κοσμήματα με έντονη ομοιότητα με άλλα της XII/XIII Αιγυπτιακής δυναστείας ή και από το Tell el-Dab'a!^{12_49}

Εικ. 12_4: Κεφαλή θηλυκής σφίγγας από χλωρίτη (1876-1842 π.Χ.)

Αναφορικά με τους προορισμούς των αποστολών αναφέρονται η ακτή του Λιβάνου και, πιθανώς, η Κύπρος και η Ura στα παράλια της Κιλικίας. Της τελευταίας η ακριβής θέση είναι ασαφής, πιθανολογείται όμως η ταύτισή της με την Όλβη,

πλησίον της Σελεύκειας παρά Καλύκανδο, ενώ ήταν επίσης γνωστή ως Υρία (St.Byz., s.v. Υρία).^{12_50} Η συσχέτισή της με τον Αιγαιακό κόσμο φαίνεται από την παράδοση η οποία αποδίδει την ίδρυσή της στον Αίαντα, υιό του Τεύκρου, μετά τα Τρωικά, ενώ και η ευρύτερη περιοχή συνδέεται με το Αιγαίο μέσω πολλαπλών θρύλων. Έχει υποστηριχθεί η εκεί ναυτική δραστηριοποίηση Μινωιτών, η δε επαφή με το Αιγαίο συνεχίσθηκε κατά την Μυκηναϊκή περίοδο, οπότε και ανεπτύχθη η λεγόμενη Ελλαδο - Κιλικική κεραμεική.

Κατά τους τελευταίους αιώνες της δεύτερης και τους πρώτους της τελευταίας χιλιετίας πριν από την εποχή μας αναφέρεται στην περιοχή η ύπαρξη αριθμού κρατών Αιγαιακής επιρροής (Palastin, Que). Στο σημείο αυτό αξίζει να υπενθυμιστεί ότι πριγκίπισσες της XII δυναστείας κατείχαν Μινωικά κοσμήματα, ένα επιπλέον χαρακτηριστικό ιδιαίτερης συσχέτισεως με το Αιγαίο. Πάντως πιθανολογείται ότι υπήρξαν και άλλες επαφές Αιγυπτίων με το Αιγαίο, υπέρ αυτού δε συνηγορεί η έκθεση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών δύο απολήξεων ιστών Αιγυπτιακών πλοίων, εκ των οποίων η μία φέρει αφιέρωση σχετική με την Hathor, χρονολογείται δε από το Μέσο Βασίλειο.^{12_51}

Ο Bernal έχει υποστηρίξει επιπρόσθετα την περαιτέρω συσχέτιση του θεού Montu με την Κρήτη, σημειώνοντας την συνάφειά του με τον ταύρο, αλλά και τον Ραδάμανθυ.^{12_52} Η ραμφόστομη πρόχους σηματοδοτεί με την σειρά της πρόσθετες ομοιότητες και επιρροές μεταξύ του Αιγαίου, και μάλιστα του Ανατολικού, και της Δυτικής και Κεντρικής Ανατολίας κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Πράγματι αυτή η μορφή αγγείου,

χρησιμοποιούμενου σε σπονδές, θεωρείται τυπικά Μικρασιατική,^{12_53} απαντάται στην Τροία ΙΙΙ και Θερμή Λέσβου,^{12_54} Karahöyük,^{12_55} Kültepe ΙΙ, αλλά και στις Κυκλάδες από την ΠΚ ΙΙ και την ΜΚ περίοδο,^{12_56} την Κνωσό και Φαιστό,^{12_57} αλλά και στον Άγιο Ονούφριο^{12_58} και την Αγία Φωτιά,^{12_59} ήδη από τις ΠΜ Ι περίοδο, καθώς και σε πλείστες άλλες θέσεις από πολύ ενωρίς.^{12_60}

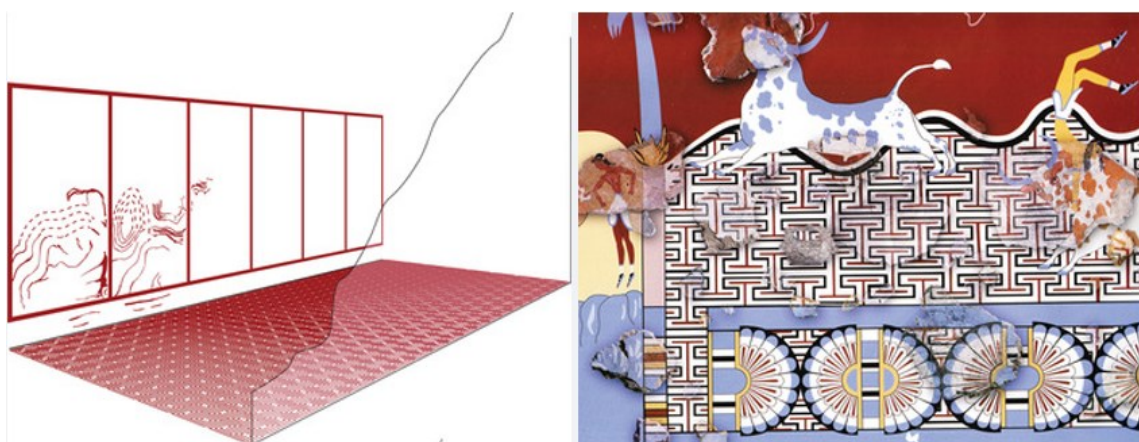
Ανάλογους ισχυρισμούς μπορούμε να διατυπώσουμε για το *δέπας αμφικύπελλον*, το οποίο απαντάται στην Τροία ΙΙ και την Πολιόχνη του πολιτιστικού κύκλου του ΒΑ Αιγαίου της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, στην Σύρο της ΠΚ ΙΙ (ομάδα Καστρίου),^{12_61} αλλά και στον ευρύτερο χώρο της Ανατολίας. Τα σχετικά ευρήματα του *δέπας* αποτελούν εξαιρετικές μαρτυρίες των υπάρχοντων δικτύων επικοινωνίας και των πολιτιστικών ανταλλαγών από την ηπειρωτική Ελλάδα και τις Κυκλάδες έως την Μικρά Ασία και τον Καύκασο. Αξίζει να επισημανθεί ότι και από γλωσσολογικής απόψεως το όνομα του *δέπας* φαίνεται να συνδέεται με την Λουβιανή λέξη *tapas*, η οποία εχρησιμοποιείτο στην Ανατολία για το κάλυμμα που εθεωρείτο ότι κάλυπτε την επίπεδη Γή.^{12_62}

Συμπερασματικά ο θησαυρός T6d πιστοποιεί την ύπαρξη επαφών και σειράς συσχετίσεων της Αιγύπτου με το Αιγαίο, για τις οποίες υπάρχουν τόσο τα αρχαιολογικά τεκμήρια όσο και η ιστορική επιβεβαίωση. Έχει την σημασία του να σημειώσουμε εδώ σχετικά με την μακρά επαφή και εξοικείωση των Αιγαίων με την χώρα του Νείλου ότι το όνομα της περιοχής ευρέσεως του θησαυρού αιώνες μετά απέκτησε το Ελληνικό όνομα Τουφίον, ίσως προς υπογράμμιση των σχέσεων αυτών!

12.4 Διακοσμητικά θέματα

Κατά την περίοδο βασιλείας του Sesostris I, δευτέρου φαραώ της XII δυναστείας εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Αίγυπτο το διακοσμητικό θέμα της σπείρας, γνωστό στην Κρήτη ήδη από την ΠΜ ΙΙ περίοδο, αλλά και αυτό του σχήματος της καρδιάς, διευθετημένο ώστε να προσομοιάζει προς το γνωστό οκτώσχημο πρότυπο.¹²⁻⁶³ Ο λαβύρινθος και τα σχηματικώς συγγενή θέματα του αγκυλωτού σταυρού (γαμμαδίου), του μαϊάνδρου και της ορθογώνιας σπείρας εμφανίζονται επίσης σε τάφους Αιγυπτίων ευγενών ήδη από την ΠΕΠ στα πλαίσια οροφωγραφιών σαφούς Μινωικής εμπνεύσεως. Το θέμα του λαβυρίνθου, διαθέτον ρίζες στην νεολιθική εικονογραφία του Αιγαϊακού και ευρύτερου χώρου, αναλαμβάνει πρωτεύουσα σημασία στην Μινωική σφραγιδογλυφία από ενωρίς, όπως αποδεικνύουν ελεφαντοστέινες σφραγίδες από τον θολωτό τάφο Α της Αγίας Τριάδος, και Β του Πλατάνου,¹²⁻⁶⁴ για να συνδεθεί εν συνεχεία με τον μύθο του Θησέως και να αποτελέσει προσφιλές θέμα στην κλασική τέχνη. Με τον τελευταίο μύθο του Θησέως συνδέεται, άλλωστε, και ένας άλλος πανάρχαιος χαρακτήρας, αυτός του Μινωταύρου. Εδραζόμενο στην αρχαία παράδοση της Ανατολικής Μεσογείου το μιξογενές αυτό πλάσμα φαίνεται εμφανιζόμενο ως κερασφόρος ανδρική μορφή σε σφόνδυλο από τον Άγιο Ονούφριο, χρονολογούμενο στην ΠΜ περίοδο.¹²⁻⁶⁵ Ενταχθέν και αυτό κάποια στιγμή στον μύθο του Θησέως χρησιμοποιήθηκε με ανανεωμένο περιεχόμενο για να εκφράσει την οπτική των Ελλήνων της ηπειρωτικής χώρας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Η νωπογραφία του 'Λαβυρίνθου', εντοπισθείσα στην ανατολική πτέρυγα του Μινωικού ανακτόρου στην Κνωσό, πραγματοποιήθηκε με εγχάραξη στην επιφάνεια του κονιάματος και πλήρωση των αυλακώσεων με ένα καθαρό κόκκινο χρώμα. Περιέργως, αυτό το διακοσμητικό σχέδιο παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με άλλο επιδαπέδιο, που φαίνεται να λειτουργεί ως στίβος για ταυροκαθάψια, σε επιτοίχιο (;) ζωγραφικό έργο που ανακαλύφθηκε πρόσφατα στο Tell el-Dab^{ca}, περιοχή στο Δέλτα του Νείλου, στην Αίγυπτο.^{12_66} Συνεπώς, εγείρεται το ερώτημα κατά πόσο η νωπογραφία του Λαβυρίνθου από την Κνωσό χρησιμοποιήθηκε και ως διακοσμημένο, γύψινο δάπεδο, αντί για επιτοίχια διακόσμηση, όπως γενικώς πιστευόταν μέχρι σήμερα.

Εικ. 12_5: Ανακατασκευή τμήματος του δαπέδου στον Διάδρομο 94 στο ανάκτορο της Κνωσού (αρ.), τοιχογραφία ταυροκαθαψίων από το Tell el-Dab^{ca}

Μια πιθανή ερμηνεία για το ζωγραφικό έργο του Tell el-Dab^{ca} είναι ότι οι δημιουργοί καλλιτέχνες ήσαν μετανάστες από την Κρήτη – πράγμα που θα μπορούσε να φωτίσει περισσότερο

τις πιθανές επαφές μεταξύ του Αιγαίου και της Αιγύπτου στα μέσα της δεύτερης χιλιετίας π.Χ.^{12_67} Επιπλέον σχετικά με τα ταυροκαθάψια στην Κνωσό, η διακεκριμένη ακαδημαϊκός Shaw έχει προτείνει ότι οι αγώνες πιθανόν να λάβαιναν χώρα σε μια περιοχή ανατολικά του ανακτόρου, γεγονός που εξηγεί την παρουσία, όχι πολύ μακρύτερα, του διαδρόμου με τη διακόσμηση του Λαβυρίνθου στο δάπεδο.^{12_68}

Η σπείρα διακοσμεί την οροφή τάφου του Herzefa, νομάρχη του 13^{ου} νομού της Λυκοπόλεως (Asyut), ανευρίσκεται όμως επίσης στους τάφους και άλλων νομαρχών, ήτοι του Wahka II από την Ανταιοπόλη (Que) και του Ukhhotp νομάρχη του 14^{ου} νομού, απάντων κατά την XII δυναστεία.^{12_69} Εκτιμάται ότι πρόκειται για την μεταφορά θέματος από την Μινωική Κρήτη προς την Αίγυπτο, και μάλιστα σε πρώτη φάση προς την Μέση Αίγυπτο, η οποία έλαβε χώραν, πιθανώς, μέσω των διακοσμήσεων εισαγομένων υφασμάτων ή κεντημάτων.^{12_70} Η περίπτωση του Herzefa συνδυάζει άλλο ένα αξιομνημόνευτο χαρακτηριστικό το οποίο μοιράζεται με την Μινωική Κρήτη: στον τάφο του ευρέθη η καταγραφή των απαιτούμενων μεταθανάτιων τελετουργιών στις οποίες περιλαμβάνετο και η θυσία ταύρου!^{12_71} Διακοσμητικά οροφής τα οποία είναι ομοίως σαφούς Μινωικής εμπνεύσεως έχουν ανευρεθεί επίσης στους Θηβαϊκούς τάφους του Senenmut, αρχιτέκτονος και αξιωματούχου της XVIII δυναστείας (15ος αιώνας), εκεί όπου, σημειωτέον, παρουσιάζονται οι αρχαιότερες παραστάσεις Μινωιτών στην Αίγυπτο.^{12_72} Λίγο αργότερα ανάλογη διακόσμηση απαντάται στον Θηβαϊκό, επίσης, τάφο του Pedamenotep, ιερέως της XXVI δυναστείας.^{12_73} Το θέμα της επιτιθέμενης γάτας υιοθετείται στον τάφο του ευγενούς

Nebamun του 14ου αιώνας στις Θήβες, με δυναμικό ύφος χαρακτηριστικά Αιγαιακό, ανακαλώντας στην μνήμη ανάλογου θέματος σφραγίδα από τις Αρχάνες ή λεπτομέρεια από την εικονογράφηση του ανακτόρου του Ακρωτηρίου Θήρας.^{12_74} Η Νικολακάκη - Κέντρου, τέλος, αναγνωρίζει την ύπαρξη στην Αίγυπτο της XVIII δυναστείας περιπτώσεων όπου οι Αιγαίοι καλλιτέχνες χρησιμοποίησαν το γνωστό θέμα απομιμήσεως του μαρμάρου για την φθηνή διακόσμηση ανακτορικών κτιρίων στην Malkata (θέση K) και, πιθανόν, στο Tell el-Dabca.^{10_241}

Στην Κρήτη έχουν ευρεθεί κεραμικά τα οποία την συνδέουν με την Αίγυπτο, ιδιαίτερα δε με την Μέση, της περιόδου της XII δυναστείας. Πρόκειται για τρία Μινωικά αγγεία από την Συνοικία Μυ των Μαλλίων, τα οποία ανεσκάφησαν σε πλαίσιο MM II, και φέρουν το διακοσμητικό θέμα της γάτας δίπλα σε δένδρο. Το θέμα εθεωρήθη Αιγυπτιανίζον, δεδομένου ότι ανάλογο απαντά ως τυπικό δείγμα του Παλαιού Βασιλείου. Τα πλησιέστερα παράλληλα των υπό συζήτηση Μινωικών αναγλύφων μας απαντώνται στους περίπου σύγχρονους λαξευτούς τάφους ευγενών της XII δυναστείας στο Beni Hasan.^{12_75}

Ο τάφος BH 3 τού Khnemhotep II, νομάρχου του 16ου νομού του Όρυγος της Άνω Αιγύπτου, διαθέτει παρόμοιες απεικονίσεις τόσο δένδρων όσο και γάτας και πτηνών, οι οποίες εμφανίζουν τεχνοτροπικές και θεματικές αναλογίες με τα προαναφερθέντα Μινωικά ανάγλυφα.^{12_76} Σύμφωνα με την Immerwahr η ομοιότητα θα πρέπει να αποδοθεί σε Αιγυπτιακή επιρροή,^{12_77} το ίδιο δε υποστηρίζεται και για την κεραμική με ακάνθους (αποφύσεις) η οποία εμφανίζεται στην Κρήτη από την MM I περίοδο, παρ' όλον ότι η τελευταία είναι παρούσα στην μεγαλόνησο και τον

Ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο από την Πρώιμη Νεολιθική!^{12_78} Κατά την ίδια η μεταφορά της τεχνικής και του ύφους προϋποθέτει την παρουσία Μινωιτών καλλιτεχνών επί τόπου στην Αίγυπτο. Όμως έχει εκφρασθεί και άλλη άποψη, σύμφωνα με την οποία το θέμα της γάτας και του δένδρου υπήρξαν αντικείμενο εμπνεύσεως η οποία έλαβε χώραν στην Κρήτη.^{12_79} Την Μινωική συσχέτιση του τάφου υποστηρίζει επιπρόσθετα η απεικόνιση στις τοιχογραφίες αρπιστή με άρπα διαθέτουσα χαρακτηριστικά κοινά με Κρητικό τύπο,^{12_80} ενώ έχουν εντοπισθεί αναλογίες και με τοιχογραφία της Ξεστής 3, σχετιζόμενες με την παράλληλη απεικόνιση των πιθήκων.^{12_81} Στα πλαίσια αυτών των παραλληλισμών και ομοιοτήτων με την Κρήτη τίθεται, κατά την άποψή μας, θέμα επανεκτιμήσεως της ταυτότητας των ξένων οι οποίοι απεικονίζονται στις εικονογραφίες.^{12_82}

Εικ. 12_6: Αλαβάστρινο αγγείο από τον τάφο του Tutankhamon

12.4.1 Ταφικός εξοπλισμός του Tutankhamon

Ο τάφος του Τουταγχαμών περιελάμβανε σημαντικό αριθμό φορητών αντικειμένων τα οποία διέθεταν εικονογράφηση σχετική με το κυνήγι αιλουροειδών, όπως σημειώνει σε εξαιρετικό άρθρο της η Morgan. Στο περίφημο διακοσμημένο κιβώτιο βλέπουμε την από μέρους του βασιλέως οικειοποίηση της δύναμης του αιλουροειδούς όσον αφορά στην καθυπόταξη αντιπάλων ανδρών.^{12_83} Ο πόλεμος και το κυνήγι παραλληλίζονται άμεσα στις πλευρές και το κάλυμμα του κιβωτίου, καθώς και στα πλευρικά άκρα του όπου ο βασιλεύς απεικονίζεται ως σφίγγα (λέων - άνθρωπος) ποδοπατών τους εχθρούς του. Τα μεγάλα αιλουροειδή διαδραματίζουν προστατευτικό ρόλο στην Αιγυπτιακή βασιλική εικονογραφία και στην διατήρηση της βασιλικής εξουσίας. Ένα ασυνήθιστο εξάρτημα άρματος από φύλλο χρυσού δείχνει φτερωτό γρύπα και σκύλο να επιτίθενται σε μια αντιλόπη.^{12_84} Ο σκύλος - στο Αιγαιακό ιδίωμα - επιτίθεται στην κοιλιά του ζώου. Εξίσου σημαντικά, ο ταφικός εξοπλισμός του Τουταγχαμών εμφανίζεται μοναδικός κατά το ότι περιλαμβάνει τρεις σκηνές μιας λεοπαρδάλεως που επιτίθεται στο θήραμά της, υπενθυμίζοντας τα χρυσά ένθετα από τον θολωτό τάφο III των Μυκηνών, όπου λέοντες και μια λεοπάρδαλη κυνηγούν το θήραμά τους μέσα σε φοίνικες.

Το κιβώτιο από βερνικωμένο ελεφαντόδοντο παραθέτει απεικονίσεις του βασιλέως σε σκηνές κυνηγίου με βασιλικούς σκύλους, λέοντες και μία λεοπάρδαλη. Σε τέσσερεις χρυσές πόρπες από έναν ιμάντα ιπποσκευής (χάμουρα), η δύναμη του

λέοντος και της λεοπαρδάλεως ως κυνηγών παραλληλίζεται με εκείνην του βασιλέως ως πολεμιστού.^{12_85}

Εικ. 12_7: Ο Τουταγχαμών καταστρέφω τους εχθρούς

Ένα χρυσό ξίφος, το οποίο βρέθηκε στραμμένο προς την κοιλιά του μумιοποιημένου σώματος του βασιλέως, έχει το βασιλικό έμβλημα στην λαβή και παραστάσεις κυνηγιού κάτω από τον κολεό (θηκάρι), με παράσταση σκύλου και λέοντος επιτιθέμενων στο θήραμά τους, καθώς και άλλη λέοντος (κάτω) και λεοπαρδάλεως (παραπάνω) τα οποία αμφότερα επιτίθεται σε ένα αγριοκάτσικο. Το θέμα ανήκει σε αυτά του λεγομένου 'διεθνούς ύφους' τα οποία κυκλοφορούσαν στην Ανατολική Μεσόγειο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού απαντώνται συχνά σε μικρο - αντικείμενα όπως κιβωτίδια, αγγεία, είδη καλλωπισμού και ένθετα επίπλων, καθώς και σε σφραγίδες, όπλα και κοσμήματα. Τα διακοσμητικά συνδυάζουν εικονογραφικά στοιχεία από την Εγγύς Ανατολή, την Αίγυπτο και το Αιγαίο, εξέχουσα δε θέση μεταξύ αυτών κατέχουν επίρραφα ή μη

διακοσμημένα φύλλα χρυσού (appliquè) τα οποία ευρέθησαν στον τάφο του Τουταγχαμών.^{12_86}

12.5 Κεραμική

Από την MM Ia περίοδο χρονολογείται το πλέον πρώιμο από τα συνολικώς πενήντα περίπου Μινωικά κεραμικά, τα οποία έχουν ευρεθεί στην Αίγυπτο σε διάφορα πλαίσια, ιδιωτικά ή σε κοιμητήρια, ενώ δεν λείπουν και οι Αιγυπτιακές απομιμήσεις Κρητικών αγγείων.^{12_87} Παλαιότερο θεωρείται αγγείο ανασκαφέν στον τάφο 88 του Qubbet el-Hawa, ανήκοντα σε αξιωματούχο του βασιλέως της Κάτω Αιγύπτου. Η Foster περιγράφει ως ακολούθως το θαυμάσιο Καμαραϊκό αγγείο:^{12_88}

.. μαύρο κύπελλο με μονή λαβή το οποίο έχει Μινωική καταγωγή ή, έστω, αποτελεί μια επιδέξια τοπική μίμηση Κρητικού υποδείγματος. Το σώμα του κυπέλλου έχει πλατειά ζώνη παριστώσα φύλλωμα. Υπάρχουν έξη προσεκτικά πλασμένα άνθη, το καθένα με πέταλα προς τα πάνω και παχύ κάλυκα, πέντε από τα οποία ευρίσκονται γύρω από τον ώμο και ένα στην κορυφή του κυπέλλου. Μοιάζει με γλάστρα με βολβούς ή βάζο με φρεσκοκομμένα άνθη..

σημειώνει δε επιπρόσθετα ότι η επικολλητή διακόσμηση (Appliquéd) δεν είναι πολύ συνηθισμένη στην χώρα του Νείλου, εμφανίζεται όμως σε μερικές θέσεις εκεί, τα δε Αιγυπτιακά παραδείγματα θεωρούνται ότι επαναλαμβάνουν Μινωικά υποδείγματα.^{12_88a}

Τοπικής παραγωγής απομιμήσεις Μινωικών θεωρούνται, μεταξύ των άλλων, δύο φιάλες με πτυχωτό χείλος από τον τάφο T 326 του el-Haraga (MM Ib περιόδου) καθώς επίσης αμφορέας και φιάλη από το Kahun.^{12_89} Κατά την ΥΕ περίοδο οι εξαγωγές Μυκηναϊκών και Κυπριακών αγγείων έφθασαν ως την Νουβία όπως αποδεικνύουν ευρήματα από το Φαραωνικό κοιμητήριο του Τόμβου (νήσος Αργώ επί του Νείλου, σημερινό Σουδάν), αλλά και από την νήσο Sai.^{12_90}

Εικ. 12_8: Καμαραϊκό αγγείο από το Qubbet el-Hawa

Ένα άλλο σημαντικό εύρημα είναι το πήλινο σείστρο της MM Ia (2100-1900 π.Χ.) από το Φουρνί Αρχανών, το οποίο ομοιάζει με ανάλογο από φαγεντιανή, προερχόμενο από την πυραμίδα του Amenemhat I (1985-1956 π.Χ.) στο Lisht. Το Μινωικό σείστρο από τον Warren χαρακτηρίζεται ως απομίμηση

του Αιγυπτιακού, αν και αυτό δεν προκύπτει αναγκαστικά από τις σχετικές χρονολογήσεις.^{12_91} Άλλωστε δίσκος, ο οποίος θεωρείται ως προερχόμενος από σείστρο, ανεσκάφη από τον Μαρινάτο στο Κράσι, σε θολωτό τάφο. Μάλιστα το σείστρο έχει υιοθετηθεί στην Κρητική ιερογλυφική (στοιχείο 181), βλ. την σφραγίδα CMS XI 12c, καθώς και στην Γραμμική Α (σύμβολο 321).^{12_92} Σε κάθε περίπτωση, όμως, η περίοδος του Μέσου Βασιλείου ή της MM περιόδου χαρακτηρίζεται από στενή επαφή των δύο πολιτισμών συνοδευόμενη από την ανταλλαγή θεμάτων και συμβόλων. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις η Μινωική καλλιτεχνική παραγωγή έχαιρε ιδιαίτερας εκτιμήσεως από μέρους της Αιγυπτιακής άρχουσας τάξεως, παρέχονται όμως ενδείξεις ότι τα Κρητικά κεραμικά κύρους ήταν προσιτά και σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού.^{12_93}

Εικ. 12_9: Καμαραϊκά αγγεία από το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

12.6 Ξένοι στην Αίγυπτο

Κατά την διάρκεια της δευτέρας χιλιετίας πρίν από την εποχή μας η περιοχή περί την Tell el-Dab^a λειτούργησε ως ζώνη διεπαφής μεταξύ Αιγύπτου και Ανατολικής Μεσογείου, ήτοι Αιγαίου και Συρο – Παλαιστίνης.^{12_94} Μάλιστα αναφέρεται ότι ο ίδιος ο Amenemhet I εγκαινίασε ή ενίσχυσε τον οικισμό στην περιοχή,^{12_95} η οποία απεκλήθη '*Πύλη των δύο δρόμων*'. Υπέρ της ισχυράς παρουσίας Amu στο Δέλτα ήδη από την Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδο (2160-2055 π.Χ.) συνηγορούν σχετικές αναφορές στις *Διδαχές του Merikare* και στις *Νουθεσίες*.^{12_96} Εκτιμάται ότι η παροικία των ξένων της Αβάριος υπηρέτησε τον Αιγύπτιο βασιλέα, κυρίως σε εμπορικές επιχειρήσεις στην Μέση Ανατολή,^{12_97} ενώ δεν πρέπει να υποτιμηθεί το γεγονός ότι ήδη από την V δυναστεία η ναυτική και η στρατιωτική δραστηριότητα του Αιγυπτιακού βασιλείου εστηρίζετο εν μέρει στους ξένους.^{12_98}

Αν η παρουσία οικισμών των ανωτέρω στην Μέμφιδα αποτελεί αντικείμενο πιθανολογήσεως, η ύπαρξη τέτοιων εγκαταστάσεων στο ΒΑ Δέλτα κατά το Παλαιό Βασίλειο πρέπει να θεωρείται βεβαία. Πράγματι στο Tel Ibrahim Awad, πλησιέστατα στο Tell el-Dab^a, η Ολλανδική αρχαιολογική αποστολή ανέσκαψε ιερά από την περίοδο ενοποιήσεως της Αιγύπτου (3100 π.Χ.) έως το ΠΒ, τα οποία εθεωρήθηκαν τυπικώς μη Αιγυπτιακά, ενώ ο Bietak τους απέδωσε μάλλον Μεσοποταμιακή προέλευση.^{12_99} Στην προδυναστική Αίγυπτο και μάλιστα στο Δέλτα του Νείλου έχουν ευρεθεί ίχνη οικισμών του τύπου της λεγόμενης *καμπυλόγραμμης*

αρχιτεκτονικής, η οποία έχει θεωρηθεί ξένη στην Αίγυπτο.^{12_100} Αυτή η αρχιτεκτονική έχει συνδεθεί με την Μεσοποταμία, όμως θα πρέπει να σημειώσουμε ότι υπήρξε κοινή στην Κύπρο, την Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα, και μάλιστα από την νεολιθική περίοδο.^{12_101}

Από επιγραφές ανασκαφείς στο Σινά και παπύρους από το Illahun, χρονολογούμενους από την περίοδο του Sesostris II έως τα τέλη της XII δυναστείας, βεβαιώνεται η παρουσία Amu σε διάφορες θέσεις, όπως στο Itjy-tawy (Lisht). Το τελευταίο απετέλεσε την έδρα του βασιλέως, εκεί δε υπήρχαν κλειστοί οικισμοί (*wnwt*) των οποίων οι ξένοι κάτοικοι απησχολούντο συνήθως σε επαγγέλματα χαμηλής στάθμης.^{12_102} Επιπρόσθετα η παρουσία Amu ανιχνεύεται και στα ορυχεία του Σινά, όπου οι τελευταίοι ειργάζοντο από κοινού με Αιγυπτίους. Δεδομένου ότι το ίδιο συνέβαινε και κατά το δεύτερο ήμισυ της δευτέρας χιλιετίας και αφορούσε τότε και Μαδιανίτες, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι υπό το γενικό όνομα Amu περιλαμβάνοντο και Αιγαίοι.^{12_103}

Πέραν της επιβεβαιωμένης παρουσίας 'Ασιατών' από ενωρίς στο Δέλτα, μετά την Φαραωνική επικράτηση επί των Amu η παρουσία τέτοιων πληθυσμών συνεχίστηκε, φαίνεται δε ότι αυτοί υπηρέτησαν το νέο καθεστώς τόσο στο Δέλτα όσο και σε άλλα σημεία της χώρας.^{12_104} Η ανέγερση ανακτορικού συγκροτήματος στην Άβαριν κατά την περίοδο του Touthmosis συνοδεύτηκε από την παρουσία Μινωιτών αρχιτεχνιτών οι οποίοι εκόσμησαν τα ανάκτορα με Μινωικής τεχνολογίας και παραδόσεως τοιχογραφίες. Μάλιστα οι τελευταίες σε ωρισμένες περιπτώσεις απεικόνισαν Κρητικά τοπία,^{12_105} ενώ στο ανακτορικό συγκρότημα

ευρέθη και αίθουσα προσομοιάζουσα με αυτήν της Κνωσσού, διαθέτουσα – μάλιστα – και τα διάσημα αυτής της Κρητικής βασιλικής εξουσίας! Πέραν των Μινωιτών, παρόντων άλλωστε στην εκεί ναυτική βάση, στην θέση πιστοποιείται και η παρουσία Κυπριωτών, Νουβίων και Χαναανιτών / Αμοριτών.^{12_106}

Από τους τάφους του Beni Hasan προέρχονται και άλλες ενδείξεις, αν όχι αποδείξεις, στενής επαφής του νομού του Όρυγος της Μέσης Αιγύπτου με την Μινωική Κρήτη. Στον τάφο του Amenemhat (Ameni),^{12_107} νομάρχου του Όρυγος κατά την διάρκεια της βασιλείας του Senwosret I, απεικονίζεται τροχός κεραμεικής ενός ιδιαίτερου τύπου, ο οποίος προσομοιάζει με τροχό της MM Ib ανασκαφέντα στα Μάλλια Κρήτης.^{12_108}

Εικ. 12_10α: Ο Nebamun κυνηγά στα έλη (απόσπασμα α')

Ο συγκεκριμένος τύπος τροχού κατασκευής κεραμικών διέθετε κάπως υψηλότερο και λεπτότερο άξονα, στην κορυφή του δε υπήρχαν λοξές παράλληλες γραμμές, οι οποίες είναι ευκρινείς στην ζωγραφική απεικόνιση του τάφου ΒΗ 2, ευρίσκουν δε τις ανάλογές τους στις εγχάρακτες γραμμές του Μινωικού τροχού.^{12_109}

Εικ. 12_10β: Ο Nebamun κυνηγά στα έλη (απόσπασμα β')

12.6.1 Αιγαίο και Σινά - Αραβία

Το Dilmun - Τύλος εθεωρείτο ήδη από την τρίτη χιλιετία π.Χ. νήσος ιερά και τόπος θεραπείας και εξαγνισμού, γεμάτος πηγές με καθαρτήρια νερά, ένας πραγματικός επίγειος παράδεισος σύμφωνα με την Σουμεριακή αντίληψη. Η Ελλαδική παρουσία και δραστηριοποίηση στην νήσο Φαϊλάκα ή Τκαρο,^{12_110} στον μυχό του Περσικού Κόλπου (σημερινό Κουβέιτ), αλλά και στην Αραβική Χερσόνησο ευρύτερα, είναι επαρκώς τεκμηριωμένη για την περίοδο από την Ελληνιστική εποχή και μετά,^{12_111} ενώ πρόσθετα σχετικά ευρήματα δεν έχουν σταματήσει να έρχονται συνέχεια στο φώς. Πρόσφατα στην Qaryat Al-Faw της σημερινής Σαουδικής Αραβίας ανεσκάφησαν ορειχάλκινα γλυπτά του Αρποκράτους και του Ηρακλέους,^{12_112} θραύσμα τοιχογραφίας με την κεφαλή ανδρός (1/2 αι. μ.Χ.), κεφαλή ορειχάλκινου αγάλματος σε πραγματικό μέγεθος (1 αι. π.Χ. έως 2 αι. μ.Χ.), ορειχάλκινη - ξύλινη νεκρική κλίνη (1 αι. μ.Χ.) και άλλα ευρήματα εντεταγμένα σε Ελληνιστικό πλαίσιο.^{12_113}

Φαίνεται όμως ότι το Αιγαίο διατηρούσε εμπορικές επαφές με το Dilmun - Τύλο ήδη από τα τέλη της τρίτης χιλιετίας πριν από την εποχή μας, ενώ έχει υποστηριχθεί και η αυτοπρόσωπη παρουσία Αιγαίων εμπόρων στον Κόλπο.^{12_114} Πράγματι κατά την Ακκαδική περίοδο το Αιγαίο εισήγαγε πρώτες ύλες από την κεντρική Ασία μέσω της Οδού του Κόλπου, η οποία περιελάμβανε εμπορικούς σταθμούς του Dilmun.^{12_115} Η Τύλος - Dilmun κατείχε στρατηγική θέση στην εμπορική οδό η οποία συνέδεε την Μεσοποταμία με την κοιλάδα του Ινδού, διέθετε δε ναυτικές

διευκολύνσεις, πόσιμο νερό κλπ. Μάλιστα στην πόλη του Μπαχρέϊν (Barbar City II) έχουν ευρεθεί, μεταξύ των άλλων, λίθινα βάρη προερχόμενα από την κοιλάδα του Ινδού, ενώ δεν λείπουν και άλλα τεκμήρια επαφών.^{12_116} Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός της υπάρξεως μορφολογικών ομοιοτήτων μεταξύ σφραγίδων του Dilmun και του Ινδού ποταμού, ενώ καινοτομίες όπως αυτή των πρισματικών σφραγίδων έχουν φθάσει από την Κρήτη τόσο στον Ινδό όσο και στον Περσικό Κόλπο.^{12_117} Πρόσθετα στοιχεία τα οποία επιβεβαιώνουν την εμπορική διασύνδεση του Αιγαίου με την Αραβία παρέχει το ιδιαίτερης σημασίας εμπόριο χαλκού και κασσιτέρου, του οποίου ως διαχειριστής εμφανίζεται η Τύλος - Dilmun.

Υπάρχουν ενδείξεις ότι, τουλάχιστον κατά την YEX, στο Αιγαίο κατέληγαν πρώτες ύλες για την παρασκευή θυμιάματος, μεταφερόμενες μέσω καμήλων διά της χερσαίας οδού η οποία συνέδεε την Αραβία με το Tel Nami της Συρο - Παλαιστίνης.^{12_118} Το τελευταίο υπήρξε θέση όπου έντονη υπήρξε η Μυκηναϊκή εμπορική δραστηριότητα,^{12_119} ενώ το εμπόριο αρωματικών υλών της Αραβίας φαίνεται ότι ήλεγχαν οι Μαδιανίτες,^{12_120} φύλο με έντονη Αιγαιακή συσχέτιση, όπως αναλύεται εν συνεχεία. Σχετικές αναλύσεις έχουν καταδείξει ότι τόσο στο Αιγαίο όσο και σε θέσεις του Κόλπου του δευτέρου ημίσεως της τρίτης χιλιετίας απαντάται κασσίτερος προερχόμενος από την ίδια πηγή, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει την εμπορική, τουλάχιστον, σύνδεση μεταξύ των απομακρυσμένων αυτών περιοχών.^{12_121} Ακόμη πιο εντυπωσιακή ακούγεται η διαπίστωση των Gale και Stos-Gale ότι η Timna/Feinan απετέλεσε πηγή εισαγωγής μικρών ποσοτήτων χαλκού στην Μινωική Κρήτη,

ακολουθούσα τις Κυκλάδες, την Κύπρο, το Λαύριο και την Μικρά Ασία, και μάλιστα επί μακρό διάστημα από την προανακτορική περίοδο και μετά.^{12_122} Οι εμπορικές επαφές του Αιγαίου με την Wadi Araba, συγκεκριμένα την Faynan (ή Feinan της σημερινής Ιορδανίας), φαίνεται ότι συνεχίστηκαν τουλάχιστον ως τις αρχές της πρώτης χιλιετία π.χ., όπως αποδεικνύει η χρήση χαλκού από τα εκεί ορυχεία για την κατασκευή λεβήτων της Ολυμπίας.^{12_123} Ενδεικτική των υπαρχουσών σχέσεων και επικοινωνίας αποτελεί επίσης η ανεύρεση στην Timna του 11ου αιώνος εκμαγείου πλινθώματος χαλκού του Αιγαιακού τύπου δέρατος ταύρου! Με αφορμή αυτό το γεγονός ο Ben-Yosef υποστήριξε ότι οι μεταλλουργοί της τελευταίας κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου τελούσαν εν γνώσει των κοινών συνηθειών και πρακτικών του εμπορίου μετάλλων στον Μεσογειακό κόσμο, περιλαμβανομένου του προτιμώμενου Αιγαιακού σχήματος του ταλάντου.^{12_124}

Στην Αραβική Χερσόνησο, συγκεκριμένα στην νήσο Muharraq του σημερινού Μπαχρέιν, υπήρχε οικισμός με το όνομα Arad, ενώ η Τύλος (ή Τύρος, Tyrus, Dilmun ή Telmun), αποτελούσα σημαντικό εμπορικό κέντρο από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ., ήταν εγκατεστημένη στην παρακείμενη τότε μεγαλύτερα νήσο η οποία στην εποχή μας έχει ήδη ενωθεί με την μικρότερη (Arad). Αμφότερες οι πόλεις, ονοματικά τουλάχιστον, φαίνεται να παραπέμπουν στην Φοινικική Τύρο και στο επίνειό της Αραδην (Arwad)! Ανάλογη διπλή γεωμορφολογική συσχέτιση ηπειρωτικού οικισμού με νησιωτικό λιμένα - επίνειο, αλλά και ονοματική συγγένεια, μπορούμε να εντοπίσουμε στην προϊστορική Κρήτη, όπου απαντά ο Φοίνιξ, λιμήν των Σφακίων, αναφερόμενος μάλιστα

για την ασφάλειά του στην Βίβλο (Acts 27:12), και το επίνειό του Αραδην (Αραδὴν ἢ Ἀνώπολις). Οι ονοματικές αυτές ομοιότητες έχουν υπογραμμισθεί ήδη από τον Ηρόδοτο, Hdt.1.1.1, ενώ δεν διέφυγαν της προσοχής και του γνωστού αρχαιολόγου Maspero!^{12_125} Η σύμπτωση αυτή ονομάτων, τυχαία ή μη, έχει συσχετισθεί με την άποψη των Ηροδότου και Στράβωνος περί καταγωγής των Φοινίκων από την Ερυθρά θάλασσα, χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα υπέρ της Φοινικικής επιρροής στην Κρήτη,^{12_126} αλλά και το αντίθετο, ενώ έχει υποστηριχθεί ακόμη και η πιθανή ύπαρξη ιδιαίτερων συσχετίσεων μεταξύ Κρήτης και Τύλου – Dilmun,^{12_127} χωρίς όμως να έχει επικρατήσει μέχρι στιγμής γενικώς αποδεκτή άποψη επί του θέματος.^{12_128}

Ευρήματα στους προϊστορικούς βασιλικούς τάφους Aali του Dilmun παρέχουν στοιχεία για την ύπαρξη σχέσεων με μακρινά μέρη, όπως χρυσό κόσμημα μεγέθους αντίχειρος φέρον την τετραπλή σπείρα, το οποίο ανεσκάφη εκεί. Το αντικείμενο θεωρείται έργο υψηλής δεξιοτεχνίας και αισθητικής, προέρχεται δε από εργαστήριο στο οποίο προφανώς είχε πρόσβαση ο ηγεμών του Dilmun.^{12_129} Τέτοια αντικείμενα απαντώνται ως αφιερώματα σε τυμβοειδείς τάφους σε ευρεία περιοχή, από την Μέση Ανατολή έως και την Ευρώπη, όμως τα συγκεκριμένα συγκρίνονται ιδιαίτερα με αντίστοιχα από το Αιγαίο και την Τροία. Μάλιστα δύο παραδείγματα, πανομοιότυπα με αυτό στο Aali, προέρχονται από τον *Αιγαιακό χρυσό θησαυρό*, ο οποίος ανευρέθη μαζί με Αιγυπτιακή κυλινδροσφραγίδα, φυλάσσεται στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης και χρονολογείται περί το 2400 π.Χ.^{12_130} Πρόσθετο κοινό στοιχείο, άλλωστε, όπως δείχνουν σφραγίδες της Τύλου, αποτελεί η συνήθεια της εικονογραφήσεως

πιπνών στην πλήρη και την πρύμνη του πλοίου η οποία ακολουθείτο και στην περιοχή, όπως και από τον πολιτισμό του Ινδού και τον Αιγαιακό.^{12_131}

Το Dilmun ή Τύλος παρουσιάζει, όμως, και άλλα χαρακτηριστικά τα οποία φαίνεται να το συνδέουν με τον Ελλαδικό χώρο. Στο Saar του Μπαχρέιν ανεσκάφη μικρός οικισμός, ο οποίος παρουσιάζει έντονα στοιχεία κεντρικού σχεδιασμού, δεν φαίνεται δε να αποτελούσε κανονική πόλη, αλλά ίσως εμπορικό σταθμό ή φυλάκειο.^{12_132} Εκεί απεκαλύφθη ιερό το οποίο εμφανίζει αρχιτεκτονική μορφή ασυνήθη εν σχέσει προς αυτήν του υπόλοιπου νησιού, περιελάμβανε δε δύο βωμούς οι οποίοι διέθεταν 'κέρατα καθοσιώσεως'!^{12_133} Το ιερό χρονολογείται από τις αρχές της δεύτερης χιλιετίας πρίν από την εποχή μας και, βέβαια, δημιουργεί εύλογους συνειρμούς με την Μινωική Κρήτη.^{12_134} Θεωρούμε ότι δεν στερείται σημασίας το γεγονός ότι το θέμα του ταύρου πρωταγωνιστεί στην εικονογραφία των σφραγίδων της Τύλου, με ύφος διάφορο από αυτό στην Σουμερία και το Ελάμ, ενώ και η πανίδα της περιοχής δεν ταιριάζει με την διατήρηση τέτοιου ζώου.^{12_135}

Ο Rice έχει επισημάνει μια σειρά στοιχείων τα οποία σηματοδοτούν, ενδεχομένως, μιάν ιδιαίτερη σχέση μεταξύ Κρήτης, αφ' ενός, και Φαϊλάκας - Ικάρου και Dilmun, αφ' ετέρου:

α) οι σφραγίδες του Dilmun από την Φαϊλάκα και την Τύλο απεικονίζουν τον ταύρο πολύ συχνά και μάλιστα σε θρησκευτικό πλαίσιο,

β) η Άρτεμις προστάτις των κερασφόρων ζώων, συνδέεται με το κυνήγι, περιλαμβανομένου του ταύρου, συχνά δε παρομοιάζεται με την Πότνια Θηρών,

γ) το όνομα το οποίο επελέγη για την νήσο συνδέεται επίσης με την Κρήτη όπου έλαβε χώραν το δράμα του Ικάρου.

Θα προσθέταμε ότι οι Κρήτες είναι οι πρώτοι οι οποίοι ανέπτυξαν την τεχνολογία παραγωγής πορφύρας από θαλάσσια μαλάκια, η οποία εν συνεχεία εμφανίσθηκε στην Φοινίκη (Τύρο, Sarepta), ίσως δε δεν είναι άνευ σημασίας να επισημάνουμε ότι κατά τον 13^ο αιώνα π.Χ. η ίδια δραστηριότητα ανθούσε στο Khor Iie-Sud (σημερινό Qatar).^{12_136}

Στα προηγούμενα έγινε αναφορά στην ύπαρξη εμπορικών σχέσεων του Dilmun με το Αιγαίο, στην πιθανή παρουσία Αιγαίων εμπόρων στον διεθνικό οικισμό, αλλά και σε πρόσθετα σποραδικά τεκμήρια πιθανών επαφών. Στο σημείο αυτό σημειώνουμε ότι, τουλάχιστον κατά τα τέλη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, τα τεκμήρια επαφών εμφανίζονται περισσότερα και σαφέστερα. Σημειώνεται ότι το Dilmun από τα μέσα της δευτέρας χιλιετίας είχε περιέλθει υπό των έλεγχο των Κασσιτών, ενώ περί το 1250 π.Χ. τον έλεγχο ανέλαβε η Ασσυρία με τον περίφημο Tukulti-Ninurta I.^{12_137} Επιπρόσθετα αριθμός Κασσιτικών σφραγίδων έχει εντοπισθεί στις Βοιωτικές Θήβες, ορισμένες μάλιστα έχουν εκτιμηθεί ως βασιλικά δώρα προερχόμενα από τον Burna-Burias II.^{12_138} Άλλωστε Αιγαϊακό τάλαντο χαλκού του χαρακτηριστικού Αιγαϊακού τύπου δέρατος ταύρου έχει επίσης ανασκαφεί στο Κασσιτικό ανάκτορο του Dur-Kurigalzu της Μεσοποταμίας (σημερινό Ιράκ).^{12_139} Αν και οι επαφές του Αιγαίου με την Μεσοποταμία εν γένει εμφανίζονται αραιές και ασθενείς,

ιδιαίτερα με την Μέση Ασσυρία φαίνεται ότι παρέχονται αρκετές αποδείξεις εμπορικών επαφών: πράγματι στην Assur έχουν ευρεθεί τεχνουργήματα από φαγεντιανή, παρόμοια των οποίων ανεσκάφησαν στην Έγκωμη Κύπρου. Ο Hall τα θεώρησε έργα Μινωικού - Μυκηναϊκού εργαστηρίου,^{12_140} και παρ' όλων ότι η αρχική αυτή άποψη εδέχθη στην συνέχεια αρνητική κριτική,^{12_141} φαίνεται ότι πολλά από τα τεκμήρια είναι πράγματι Μινωικής εμπνεύσεως. Στα προηγούμενα θα πρέπει να προσθέσουμε ότι τεμάχιο μολύβδου βάρους 30 κιλών από την Assur, φέρων την σφραγίδα του Tukulti-Ninurta I, έχει εκτιμηθεί ότι προέρχεται από τα ορυχεία Λαυρίου,^{12_142} ενώ σφραγιδοκύλινδροι ημιπολύτιμου λαζουρίτη λίθου από το Νέο Καδμείον Θηβών έχουν ερμηνευθεί από μερίδα ερευνητών ως βασιλικό δώρο του προαναφερθέντος Ασσυρίου ηγεμόνα.^{12_143} Η ύπαρξη εμπορικών σχέσεων, όμως, μεταξύ της Μέσης Ασσυρίας - περιλαμβανομένου του Dilmun - και Αιγαίων (Αχιγιάβα) συνάγεται έμμεσα και από την συνθήκη του 13^{ου} αι. μεταξύ Tudhaliya IV και Amurru, όπου συνομολογείται να μην επιτραπεί σε πλοία των Αχιγιάβα να φθάσουν στην επικράτεια του Tukulti-Ninurta I.^{12_144}

Πέραν της Ελλαδικής εμπλοκής στην Τύλο και Άραδο του Περσικού Κόλπου κατά την δεύτερη χιλιετία πρίν από την εποχή μας, το Αιγαϊακό στοιχείο δεν φαίνεται να λείπει και από την Ερυθρά Θάλασσα και μάλιστα σε σημείο εμπορικού ενδιαφέροντος. Αναφερόμαστε στον λαό των λεγομένων Μαδιανιτών, των οποίων ίχνη απεκαλύφθησαν από, τουλάχιστον, τον 13^ο αιώνα πρίν από την εποχή μας. Από σχετική αναφορά της Βίβλου, Judg 8:26, προκύπτει ότι οι Μαδιανίτες βασιλείς είχαν πρόσβαση σε κάποια τουλάχιστον από τα αγαθά πολυτελείας τα παραγόμενα στην ακτή

της Συρο – Παλαιστίνης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.^{12_145} Άλλωστε η κεραμεική τους εμφανίζει Αιγαιακές αναφορές και έμπνευση, υιοθετούσα θέματα όπως οι τρέχουσες σπείρες, οι ρόμβοι και τα διάσημα.^{12_146} Αυτή η κεραμεική εμφανίσθηκε περί τον 13^ο/12^ο αιώνα πριν από την εποχή μας στην *Qurayya* και σε άλλες θέσεις της βορειο – δυτικής Σαουδικής Αραβίας και της νότιας Ιορδανίας (περιλαμβανομένης της *Wadi Arabah*), στην νοτιότερη Συρο – Παλαιστίνη, στην *Timna* και σε σειρά θέσεων της *Negev*, καθώς και στον κόλπο της *Aqaba*, ήτοι έως την αρχαία Αίλα ή Αίλινα, ενώ η επιτόπια παραγωγή της επιβεβαιώνεται στην *Qurayyah* και *Tayma*.^{12_147} Σύμφωνα με ανάλυση της *J. Magness* οι αναλογίες και ομοιότητες με την *Μυκηναϊκή κεραμεική* εγείρουν την πιθανότητα η κεραμεική των *Μαδιανιτών* να υπήρξε έργο αποίκων οι οποίοι έφεραν μαζί τους *Αιγαιακά πολιτιστικά χαρακτηριστικά*.^{12_148} Αναλόγως ο *Rothenberg* εξέφρασε την άποψη ότι οι *Μαδιανίτες* υπήρξαν *Αιγαίοι*, μετακινηθέντες μαζί με τους *Λαούς της Θάλασσας*, εγκαταστάθηκαν δε στην περιοχή λόγω του μεταλλευτικού ενδιαφέροντός της.^{12_149} Η *Αίλα* ή *Αίλινα* (*Eilat*) αποτέλεσε σημαντικό εμπορικό και οικιστικό κέντρο των λεγομένων *Μαδιανιτών*.^{12_150} Πρόκειται για πολυπληθή πολιτισμένο, μη νομαδικό λαό, στην δε Βίβλο εμφανίζεται να αντιμάχεται τους *Εβραίους*. Η πρώτη σύγκρουση φαίνεται ότι έλαβε χώρα στην *Χερσόνησο του Σινά* όπου οι *Εβραίοι*, κατευθυνόμενοι στην *Παλαιστίνη*, τους κατέσφαξαν αφήνοντας ζωντανές μόνον τις *παρθένους*, οι οποίες ανήρχοντο στις τριάντα χιλιάδες, *Αριθμ 31:7* έως *31:18*. Αξίζει στο σημείο αυτό να προστεθεί ότι στην χώρα των *Μαδιανιτών* κατέφυγε, ερχόμενος από την *Αίγυπτο*, ο

Μωυσής, όπου χειροτονήθηκε ιερέας της θρησκείας των τελευταίων και μάλιστα νυμφεύθηκε την κόρη του Αρχιερέως.^{12_151} Το πραγματικό όνομά τους έχει υποστηριχθεί ότι ήταν Γελέοντες,^{12_152} ήτοι αυτό ενός από τα τέσσερα φύλα των Ιώνων.^{12_153} Άλλωστε η Συριακή μετάφραση της Βίβλου σημειώνει, στην εμφάνιση του ονόματος της πόλεως Eilat (Αίλα ή Αίλανα) στο II Samuel 10:16, ότι επρόκειτο για πόλη των Φιλισταίων.^{12_154} Η ονομασία της κεραμεικής ως των 'Μαδιανιτών' αλλά και η 'πρώιμη' χρονολόγησή της συνάντησαν την έντονη κριτική μερίδας ερευνητών, όμως χωρίς επαρκή θεμελίωση. Παρ' όλον ότι η κριτική δεν φαίνεται δικαιολογημένη,^{12_155} η κεραμεική πιά επεκράτησε να αποκαλείται 'κεραμεική *Qurayya*', από την θέση όπου ευρέθη το κεντρικό εργαστήριο παραγωγής της. Η Timna, πόλη ευρισκόμενη ολίγα χιλιόμετρα βορειότερα από τον κόλπο της Άκαμπα και την Eilat (Αίλανα), συνδέεται επίσης με τους Μαδιανίτες, δεδομένου μάλιστα ότι εκεί, όπως και στην ευρύτερη Negev, ευρέθη η χαρακτηριστική κεραμεική τους. Πράγματι εκτιμάται ότι περί τα μέσα της δευτέρας χιλιετίας Μαδιανίτες ειργάζοντο στην περιοχή από κοινού με Αμαληκίτες και άλλες 'εθνικές' ομάδες για την εξόρυξη του χαλκού και πρώτων υλών εν γένει, υπογραμμίζεται δε ότι οι μεταλλουργοί αυτοί δεν ήταν σκλάβοι αλλά ισότιμοι εταίροι των Αιγυπτίων, διατρεφόμενοι μάλιστα κατά προτίμηση με ψάρια της Μεσογείου και όχι της περιοχής!^{12_156} Την άποψη η οποία συνδέει τους Μαδιανίτες με τους Ίωνες και την Αθήνα ενισχύει η πληροφορία σύμφωνα με την οποία ο Ramses III είχε οργανώσει αποστολή στην Atika προκειμένου να προμηθευτεί χαλκό.^{12_157} Το όνομα της περιοχής εμφανίζεται συσχετιζόμενο με την Ιωνική

παράδοση, χωρίς βεβαίως να αποκλείεται η περίπτωση να πρόκειται για τυχαίο γεγονός.^{12_158} Άλλωστε φαίνεται ότι η πολιτιστική παρουσία των Μαδιανιτών στην περιοχή ήτο τόσο ισχυρή ώστε επηρέασε την κεραμεική άλλων ομάδων, όπως των πιθανώς συγγενών Εδομιτών.^{12_159}

Συμπερασματικά η χερσόνησος του Σινά όπως και η Αραβία απετέλεσαν περιοχές οι οποίες συγκέντρωσαν το εμπορικό ενδιαφέρον των Αιγίων από ενωρίς, ενώ πιθανολογείται και η φυσική παρουσία αντιπροσώπων των τελευταίων στο εμπορικό κέντρο της Τύλου από παλαιά. Κατά το δεύτερο ήμισυ της δευτέρας χιλιετίας οι σχέσεις ενισχύονται, λόγω του ενδιαφέροντος για τον χαλκό αλλά και τις ονομαστές Αραβικές αρωματικές ύλες, οι δε Μαδιανίτες φαίνεται ότι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην διεπαφή αυτών των μακρυνών πολιτιστικών και οικιστικών χώρων, Αγαίου και Σινά - Αραβίας.

Εικ. 12_11: Μεταλλεία της Αραβίας, Κύπρου και Λαυρίου κατά την ΥΕΧ

12.7 Ο θυριδωτός πέλεκυς στο Αιγαίο και την Αίγυπτο

Συσχέτιση με την Αίγυπτο παρέχεται, πιθανώς, από την ανασκαφή σε θολωτό τάφο του Βαφειού σε στρώμα της ΥΕ ΙΙα περιόδου χαλκού πελέκεως ιδιόρρυθμου θυριδωτού σχήματος ο οποίος είναι μοναδικός στο Αιγαίο, απαντών μόνον σε παραστάσεις.^{12_160} Ο πέλεκυς εκτιμήθηκε από τον Evans ως τοπικής κατασκευής μεν αλλά ανήκων στη Αιγυπτιακή - Συριακή κλάση,^{12_161} παρ' όλον ότι "διαφοροποιείται από όλα τα γνωστά Συριακά παραδείγματα".^{12_162} Από τον ίδιο τάφο της Λακωνίας προέρχεται η αμυγδαλοειδής σφραγίδα CMS I 225 με παράσταση ανδρικής μορφής ενδεδυμένης με μακρύ μανδύα διαθέτοντα λοξές πτυχές (ή διαγώνιες ζώνες) και φέρουσας στο χέρι παρόμοιο πέλεκυ με μηνοειδείς κόγχες,^{12_163} ενώ ανάλογες παραστάσεις

απαντώνται σε μικρό αριθμό Μινωικών σφραγίδων.^{12_164} Από τον Evans έχει αναγνωρισθεί ότι παράλληλος τύπος πελέκεως εμφανίσθηκε στην Αίγυπτο της ΧΙΙ δυναστείας, αν και φαίνεται ότι είναι ακόμη παλαιότερος, ενώ δείγματα έχουν ανασκαφεί και στους βασιλικούς τάφους της Ur.^{12_165} Σημειώνεται ότι το εύρημα της ΧΙΙ δυναστείας προέρχεται από τοιχογραφίες διακοσμούσες τους τάφους ευγενών στο Beni Hasan,^{12_166} νεκροταφείο όπου η Αιγαιακή επιρροή υποστηρίζεται

Εικ. 12_12: Μινωική σφραγίδα CMS I 225 με παράσταση θυριδωτού πελέκεως

από σειρά τεκμηρίων. Ο θυριδωτός πέλεκυς κατέστη δημοφιλής σε Συριακό ιδιαίτερα περιβάλλον, θεωρείται δε σύμβολο ισχύος, ηγεμονίας και ιερότητας, συσχετιζόμενο πιθανώς με ιερείς ή, πάντως, πρόσωπα υψηλής στάθμης.^{12_167} Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το γεγονός, σημειούμενο από τον Rehak, ότι η *Πότνια Θηρών* απεικονιζόμενη καθιστή στην τοιχογραφία της Εεστής 3, φορά βραχιόλι με αναρτημένες χάνδρες σχήματος μνηοειδούς πελέκεως.^{12_168} Από τον Yasur-Landau εκτιμάται ότι ο πέλεκυς καθώς και η σχετική εικονογραφία σε σφραγίδες της MM III και YM I περιόδου συνιστά απόδειξη επαφών του Αιγαίου με την Συρο - Παλαιστίνη, στην συγκεκριμένη περίπτωση με την Βύβλο,^{12_169} όμως ήδη γνωρίζουμε την Αιγαιακή επαφή με τους τάφους του Beni Hasan, από όπου θα μπορούσε επίσης να προέλθει η επιρροή. Η ανεύρεση του ιδιόρρυθμου αυτού πελέκεως στο Βαφειό των μέσων της δευτέρας χιλιετίας υπογραμμίζει το γεγονός της πολιτιστικής κοινής η οποία σε σημαντικό βαθμό επικρατούσε στην Ανατολική Μεσόγειο, περιλαμβάνουσα περιοχές από την Αίγυπτο μέχρι την Συρο - Παλαιστίνη.

Εικ. 12_13: Θυριδωτός πέλεκυς από την Βύβλο

12.8 Σχόλια

Από την Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδο και μετά η παρουσία των ξένων στην Αίγυπτο έλαβε μεγάλες διαστάσεις, βαθμιαία δε απέκτησε ιδιαίτερη βαρύτητα, με τους εποίκους να δραστηριοποιούνται, μεταξύ των άλλων, στον στρατό και το εμπόριο. Οι ξένοι φαίνεται ότι κατά περιόδους κατέστησαν τοπικά ιδιαίτερα ισχυροί, ενεπλάκησαν δε στις εσωτερικές πολιτικές αντιπαραθέσεις της Αιγύπτου, ενισχύοντας τον πολιτικό ρόλο τους. Σε πλείστες πηγές αναφέρονται οι Αιγαίοι, υπό το όνομα Keftiu, Haunebu ή στα πλαίσια του ευρύτερου όρου Amu, ως συμμετασχόντες σε πολεμικές αναμετρήσεις. Οι Αιγυπτιακές αναφορές στους Κρήτες (Keftiu) χρονολογούνται από την XII δυναστεία, στους κατοίκους των νήσων του Αιγαίου (της Μεγάλης Πράσινης Θάλασσας) από την V δυναστεία, σε αυτούς δε της ηπειρωτικής χώρας (Δαναούς ή Ti-n3-iiw) από την XVIII δυναστεία.^{12_170} Ο όρος Haunebu θεωρείται ότι, τουλάχιστον από την XVIII δυναστεία και μετά, εννοεί τους Αιγαίους, ενώ οι αρχαιότερες αναφορές, κατά την διάρκεια των δυναστειών IV και V, αποτελούν ακόμη σημείο αμφισβητήσεων και διχογνωμιών.^{12_171}

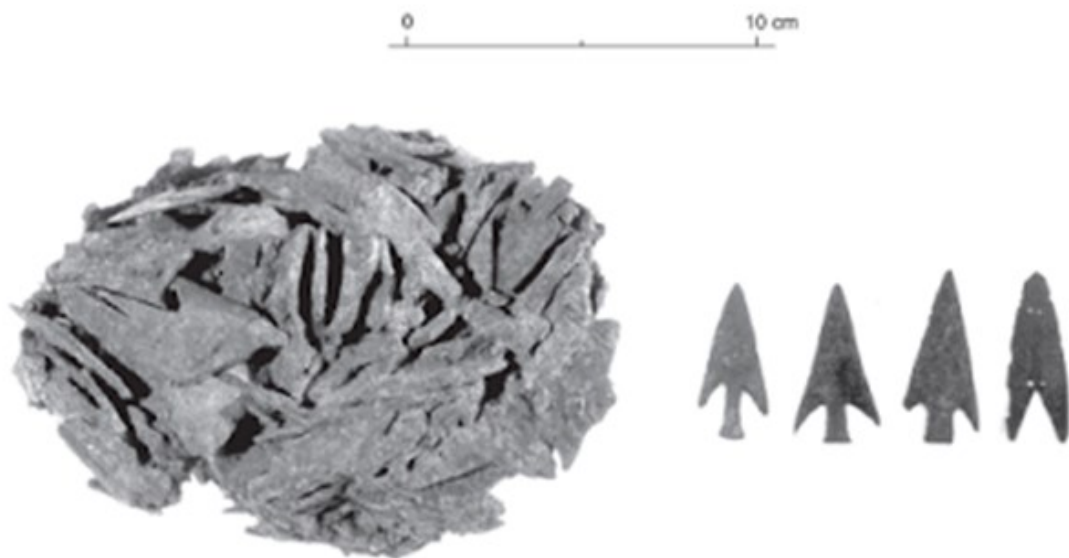
Όμως τεκμήρια επαφών μεταξύ Αιγύπτου και Αιγαίου αλλά και επιτόπιας παρουσίας των κατοίκων του Αρχιπελάγους στον Νείλο παρέχονται ακόμη περισσότερο από την περίοδο του Νέου Βασιλείου. Πράγματι σε τοιχογραφίες Θηβαϊκών τάφων της YEX αφθονούν απεικονίσεις Μινωιτών οι οποίοι εμφανίζονται κομίζοντες δώρα.^{12_172} Επιπρόσθετα ο πάπυρος EA 10056

πιστοποιεί την παρουσία πλοίων των Κρητών στο Peru-nefer, φαραωνική ναυτική βάση της XVIII δυναστείας στην θέση Tell el-Dab^a/Ezbet Helmy, όπου ευρίσκετο η Άβαρις, πρωτεύουσα των λεγομένων Hyksos / Amu.^{12_173} Στην ίδια ναυτική βάση βορείως του ανακτόρου G και έξω από τον τοίχο του περιβόλου πιστοποιείται η ύπαρξη εργαστηρίου το οποίο φαίνεται ότι εξυπηρέτούσε την παραγωγή στρατιωτικού εξοπλισμού. Στο εργαστήριο ευρέθησαν πολλά βλήματα για σφενδόνες, κατασκευασμένα από τραβερτίνη, και δύο σωροί με συνολικά πάνω από 140 χάλκινες αιχμές βέλους. Η Υστερο - Ελλαδική τυπολογία τους μαρτυρεί ότι τέτοια εξαρτήματα απετέλεσαν εισαγωγές από την Ελλάδα και συναρμολογήθηκαν στο εργαστήριο.^{12_174} Ένα άλλο εργαστήριο αποτελούμενο από πολλά κτίρια ήταν συνδεδεμένο με το βόρειο τμήμα του ανακτόρου F, το οποίο από τον MacGillivray έχει θεωρηθεί ως Μινωικό φυλάκειο στην ναυτική βάση του Peru-nefer.^{12_175} Όλα τα προαναφερθέντα εργαστήρια χρονολογούνται από την ύστερη βασιλεία του Tuthmosis III και του Amenophis II (δεύτερο ήμισυ του 15ου αιώνα π.Χ.).

Εικ. 12_14: Οδοντόφρακτο Μυκηναϊκό κράνος

Επιπρόσθετα σκηνές μάχης Μυκηναίων πολεμιστών σε συμπαράταξη με Αιγυπτίους εναντίον Λιβύων έχουν εντοπισθεί σε πάπυρο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού,^{12_176} συγκεκριμένα από την περίοδο Amarna, προσθέτοντας νέα τεκμήρια άμεσων επαφών με τους Έλληνες.^{12_177}

Εικ. 12_15: Αιχμές βέλους ΥΕ περιόδου προερχόμενες από εργαστήριο του ανακτόρου G στο Tell el-Dab^ca/Ezbet Helmy

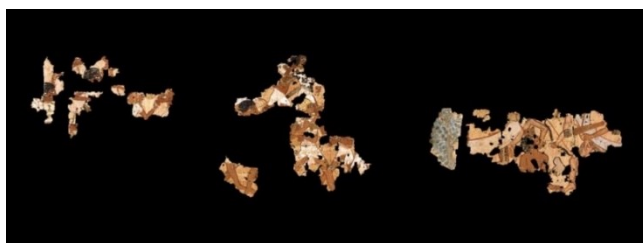
Στον εικονογραφημένο αλλά στερούμενο κειμένου πάπυρο EA 74100 του Βρετανικού Μουσείου, χρονολογούμενο στην XVIII δυναστεία, έχουν πράγματι σωθεί θραύσματα δύο (ή τριών ;) σκηνών :

Στην μία σκηνή παρουσιάζεται πεσμένος Αιγύπτιος του οποίου έχει επιβληθεί Λίβυος, ενώ άλλοι Λίβυοι τοξότες προελαύνουν. Στην άλλη απεικονίζονται Αιγύπτιοι ιππείς, μερικοί των οποίων φέρουν κράνη είτε χιτώνια από δέρας ταύρου. Άλλα μη

τοποθετημένα θραύσματα δείχνουν τμήματα πεζικού και δένδρο. Η σκηνή περιλαμβάνει και άλλα στοιχεία τοπίου. Τα ανωτέρω θραύσματα απεικονίζουν επίσης το χαρακτηριστικό οδοντόφρακτο κράνος από χαυλιόδοντες κάπρου, το οποίο θεωρείται τυπικά Μυκηναϊκό.

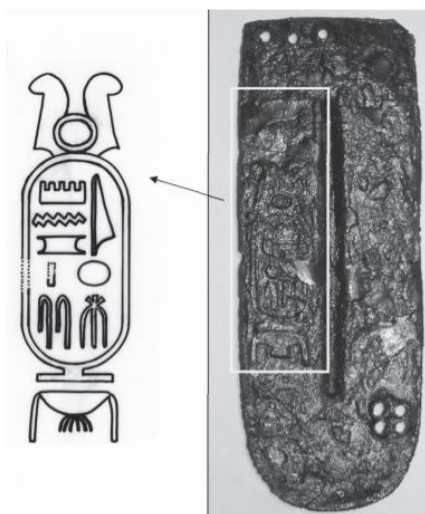
Οι έντονα χρωματισμένες σκηνές του παπύρου απεικονίζουν μια μάχη μεταξύ Αιγυπτιακών δυνάμεων και Λιβυκών φυλών, περιλαμβάνουν δε, όπως ήδη αναφέρθηκε, μια μοναδική απεικόνιση ενός Αιγυπτίου στρατιώτη απειλούμενου από τον εχθρό. Πρός βοήθειά του σπεύδει ομάδα στρατιωτών που, κρίνοντας από την τυπική Αιγυπτιακή ένδυσή τους στα λευκά, αγωνίζονται στην πλευρά των Αιγυπτίων. Αλλά σε αντίθεση με τις κανονικές αιγυπτιακές δυνάμεις, αυτοί οι πολεμιστές φορούν φολιδωτή δερμάτινη θωράκιση (πανοπλία)^{12_178} και κατακόρυφα κατατμημένα κίτρινα κράνη (η χρωστική ουσία που χρησιμοποιείται εδώ είναι η σανδαράχη). Η συγκεκριμένη απόδοση του τύπου αυτού κράνους κατά πάσα πιθανότητα ανταποκρίνεται στο οδοντόφρακτο κράνος οδόντων κάπρου, το οποίο χρησιμοποιούσε η Μυκηναϊκή αριστοκρατία, *II. 10. 260-265*.

Αξιοσημείωτη είναι σχετικώς και η ανεύρεση ορειχάλκινου στοιχείου πανοπλίας στην θέση Κανάκια Σαλαμίνας, η οποία θεωρείται ως η πόλις όπου βασίλευσε ο Τελαμώνιος Αίας. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Λώλο τα σημαντικότερα φορητά αντικείμενα που βρέθηκαν στην ανασκαφή έχουν Κυπριακή ή ανατολική προέλευση και επαληθεύουν τις διεθνείς σχέσεις του κέντρου.

Εικ. 12_16: Ζωγραφισμένος πάπυρος EA 74100 της XVIII δυναστείας με πολεμικές σκηνές

Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται θραύσμα πλινθώματος χαλκού Κυπριακής προελεύσεως και το προαναφερθέν χάλκινο στοιχείο – έλασμα από φολιδωτή πανοπλία 'ανατολικού τύπου', σφραγισμένο μάλιστα με την αιγυπτιακή σφραγίδα – δέλτο του Ραμσή Β', ενδεχομένως σύμβολο, ενθύμιο ή λάφυρο (στην κατοχή Σαλαμίνιου μισθοφόρου;).^{12_179} Αυτό το έκθεμα είναι πολύ σημαντικό για την έκταση της δυνάμεως του Μυκηναϊκού Ανακτόρου στην Σαλαμίνα, αλλά και για την ιστορία της ανατολικής Μεσογείου κατά τον 13ο αιώνα.

Εικ. 12_17: Φολίδα – έλασμα από πανοπλία ευρεθείσα στο Μυκηναϊκό ανάκτορο Σαλαμίνας, φέρον την δέλτο του Ραμσή II

Οι Μυκηναίοι μισθοφόροι ή σύμμαχοι (;) συνέχισαν να απασχολούνται από τους διαδόχους του Akhenaten. Η ανακάλυψη ενός θραύσματος του τυπικού Μυκηναϊκού κράνους από οδόντες αγριοχοίρου αλλά και η ήδη αναφερθείσα εύρεση εργαστηρίων Μυκηναϊκών όπλων στην Pi-Ramesses του ανατολικού Δέλτα τεκμηριώνει ότι Μυκηναίοι πολεμιστές ήταν παρόντες σε αυτήν

την σημαντική στρατιωτική βάση του 13ου αι., όπου ευρίσκετο και η βασιλική κατοικία.^{12_180}

Εικ. 12_18: Βασιλικοί συνοδοί (ριπιδοφόροι ;) σε πομπή (1353–1336 π.Χ.)

Στο θρησκευτικό πεδίο σημειώνεται η ύπαρξη στην Αίγυπτο λατρείας του ταύρου και του διπλού πελέκεως αλλά και του Ωρου των Keftiu,^{8_13} ενώ η λατρεία της Hathor φαίνεται να εξαπλώνεται στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εν προκειμένω, παρουσιάζει η άποψη σύμφωνα με την οποία η λατρεία του ταύρου, ή μάλλον των βοοειδών εν γένει, είχε εγκαθιδρυθεί στην Αίγυπτο ήδη από την προδυναστική περίοδο.^{12_181} Κατά την ενδιαφέρουσα αυτή προσέγγιση, στηριζόμενη μεταξύ των άλλων στην εικονογραφία του πίνακα του Narmer, η λατρεία της αγελαδόμορφης Hathor

συνιστούσε τμήμα της γενικότερης λατρείας των βοοειδών, ίσως δε αυτό συνιστά μία περαιτέρω ερμηνεία για την συνύπαρξη στην Κρήτη τόσον της λατρείας του ταύρου όσον και της Hathor.

Στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας η παρουσία Ελλαδικών κοινοτήτων στην Αίγυπτο αλλά και οι εισαγωγές υφασμάτων από την Μινωική Κρήτη αποτελούν έναν ακόμη δίαυλο επαφής και αλληλεπιδράσεως, καλλιτεχνικής και τεχνολογικής. Τα Μινωικά κεραμικά και τα κοσμήματα αναδεικνύονται σε αντικείμενα κύρους, ενώ τα σχετικά καλλιτεχνικά θέματα αλλά και το Κρητικό ύφος ευρίσκουν την θέση τους στις τοιχογραφίες των τάφων της Μέσης Αιγύπτου. Εν γένει η περίοδος χαρακτηρίζεται από έντονη επαφή και αλληλεπίδραση, δεν αποκλείεται δε και η άμεση πολιτική – στρατιωτική εμπλοκή Αιγαίων στα Αιγυπτιακά πράγματα.

ΔΕΚΑΤΗ ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

13. Καταληκτικές παρατηρήσεις και σχόλια

'Αυτά τα λίθινα αγγεία αποτελούν ένα τόσο χαρακτηριστικό στοιχείο των πρώιμων Κρητικών ερειπίων, ενώ φαίνεται να παρέχουν, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, μια τέτοια οριστική χρονολογική ένδειξη, ώστε να απαιτείται πληρέστερη εξέταση των δεδομένων από αυτήν την οποία εγώ διεξήγαγα κατά την διάρκεια των πρόσφατων ανασκαφών μου.'

Η προηγούμενη παράγραφος αποτελεί ελεύθερη μετάφραση όσων υπεστήριξε ο Evans το 1895, με αφορμή την ανεύρεση στην προ-Μινωική και πρώιμη Μινωική Κρήτη λίθινων αγγείων παρόμοιων με Αιγυπτιακά.^{13_1} Οι έντονες ομοιότητες των λίθινων αγγείων της Κρήτης με αυτά της Αιγύπτου αλλά και πλήθος πρόσθετων ομοιοτήτων και αναλογιών οδήγησαν τον Evans λίγο αργότερα να υποστηρίξει την ύπαρξη στην Αίγυπτο αποίκων από την Κρήτη,^{13_2} άποψη η οποία εγκατελήφθη και ανεστράφη στην συνέχεια, για να καταλήξει αργότερα ότι ο Μινωικός πολιτισμός ήταν αποτέλεσμα - δημιουργία αποίκων από την Αίγυπτο!^{13_3}

Από τότε σημειώθηκαν εξελίξεις οι οποίες μετατόπισαν την έναρξη της Πρώιμης Μινωικής Κρήτης στο 3500 π.Χ., ωθώντας προς τα πίσω αντιστοίχως την Κρητική Νεολιθική, ενώ οι έρευνες στις προϊστορικές θέσεις της έδωσαν μια πληρέστερη εικόνα της νήσου η οποία απειτέλεσε την έδρα του πρωιμότητας Ευρωπαϊκού αγροτικού οικισμού με εξημερωμένα ζώα, όπου η οίκηση απεδείχθη (σχεδόν) συνεχής από την ακεραμική περίοδο των αρχών της εβδόμης χιλιετίας.^{13_4} Μάλιστα νεώτερες έρευνες υποστηρίζουν την παρουσία του ανθρώπου στην μεγαλόνησο ήδη από την Κατώτερη Παλαιολιθική,^{8_39} παρέχοντας έτσι επιπλέον βάθος στην ιστορία της και ανατρέποντας την αντίληψη που την ήθελε να αποικίζεται σχετικά πρόσφατα. Από την άλλη πλευρά η προδυναστική περίοδος της Αιγύπτου τοποθετήθηκε στην πρίν το 3100 π.Χ. περίοδο, ενώ χρονολογήθηκε και η περίοδος Badari (4400-4000 π.Χ.) και Naqada (4000-3200 π.Χ.), οριοθετημένες τοπικά κυρίως στην Άνω Αίγυπτο, περιορίζοντας το υπερβολικό χρονολογικό βάθος το οποίο είχε αρχικώς αποδώσει στον Αιγυπτιακό πολιτισμό ο Petrie.

Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι η Αίγυπτος συμμετέσχε στο εμπόριο οψιδιανού πολύ καθυστερημένα, ήτοι κατά την περίοδο Naqada I και τότε σποραδικά, παρά το γεγονός ότι ευρίσκετο πλησίον πηγών του πολύτιμου αυτού ορυκτού, προσπελάσιμων μάλιστα από την ξηρά.^{13_5} Για σύγκριση σημειώνουμε ότι το εμπόριο οψιδιανού στον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο, θεωρούμενο ως σημαντική παράμετρος νεολιθικοποιήσεως,^{13_6} τεκμηριώνεται ήδη από τις αρχές της Ολοκαίνου.^{13_7} Αλλά και η γενικότερη συμμετοχή της Αιγύπτου στο διεθνές εμπόριο φαίνεται ότι άργησε, ακόμη δε και με την

πλησίον ευρισκόμενη Συρο – Παλαιστίνη εγκαινιάστηκε κατά το δεύτερο ήμισυ της τετάρτης χιλιετίας, περίοδο κατά την οποία ισχυρές και μακροχρόνιες συνδέσεις είχαν ήδη εγκαθιδρυθεί στο Αιγαίο και την ΝΑ Μεσόγειο.^{13_8} Ακόμη και αργότερα, καθ' όλην την προ- και πρωτο-δυναστική περίοδο ως και το Παλαιό Βασίλειο δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι τα Αιγυπτιακά εμπορικά ενδιαφέροντα επεξετάθησαν σημαντικά βορειότερα της Βύβλου.

Η συγκέντρωση των θολωτών τάφων στην πεδιάδα της Μεσαράς και τις πλαγιές των Αστερουσίων απετέλεσε στοιχείο με βάση το οποίο επιχειρήθηκε η αμφισβήτηση της υπάρξεως στην Κρήτη ενός ενιαίου πολιτισμού και ενός ομοιογενούς φυλετικού στοιχείου ήδη από την Προανακτορική περίοδο.^{13_9} Επ' αυτού θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το εκφορικό σύστημα το οποίο υιοθετήθηκε στην κατασκευή των θόλων απαντάται επίσης στις Κυκλάδες, συγκεκριμένα σε τάφους της Χαλανδριανής, ήδη από την ΠΚ ΙΙ περίοδο (2800–2300 π.Χ.), ο δε Μαρινάτος είχε υποστηρίξει την Κυκλαδική καταγωγή των Κρητικών θολωτών τάφων.^{13_10} Επιπρόσθετα νεώτερες έρευνες έχουν αποκαλύψει πολυάριθμους θολωτούς τάφους εκτός του πυρήνος της Μεσαράς. Έτσι οι τάφοι στη Μεσόρραχη, το Κράσι, και το Λιβάρι ιδρυθέντες κατά την ΠΜ Ια και ΠΜ Ιβ περίοδο, είναι σύγχρονοι με τους πρωιμότερους θολωτούς τάφους των Αστερουσίων και της Μεσαράς, ενώ υπάρχουν και άλλοι στα όρια της Μεσαράς είτε νεώτερης εποχής (Βόρου Α και Β, Γυψάδες Κνωσσού, Φουρνί, Αγία Φωτιά και στην Μυρσίνη Σητείας).

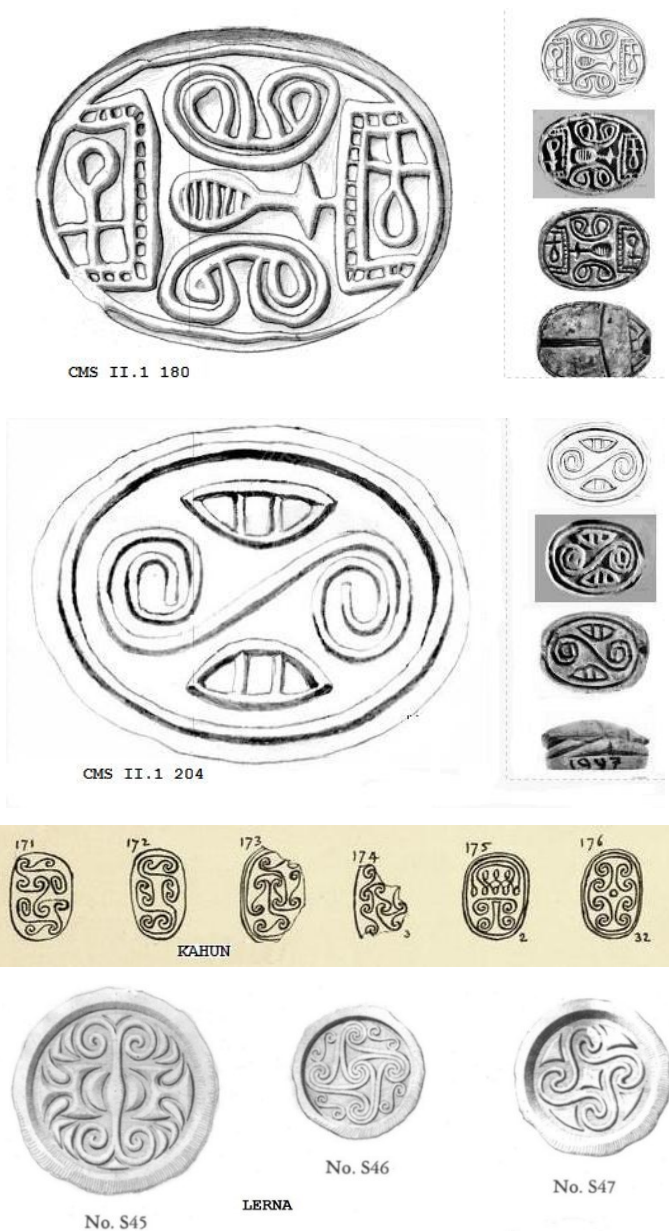
Η αρχική ιδέα του Μαρινάτου για την κυκλαδική καταγωγή των προανακτορικών θολωτών και την σύνδεσή τους με τους εκφορικούς τάφους των Κυκλάδων φαίνεται ότι δεν

ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ενώ θα πρέπει να επανεξεταστεί και η ιδέα ότι οι θολωτοί εκτός του πυρήνος της Μεσαράς αποτελούν έργο πληθυσμιακών ομάδων μετακινηθεισών από αυτήν προς περιοχές όπως το Κράσι, το Λιβάρι και η Μεσόρραχη. Τέλος, η σύγχρονη εμφάνιση θολωτών τάφων σε αυτές τις τρεις περιοχές, οι οποίες όχι μόνο βρίσκονται πολύ μακριά από τη Μεσαρά, αλλά και μεταξύ τους απέχουν αρκετά, ανατρέπει την άποψη περί υπάρξεως μίας διαφοροποιημένης φυλετικής ή πολιτιστικής ομάδας εντοπισμένης στην γεωγραφική περιοχή της Μεσαράς. Η αντίληψη η οποία φαίνεται να κυριαρχεί σήμερα θεωρεί τις υπάρχουσες διαφορές, για παράδειγμα στους τύπους τάφων,^{13_11} ως φυσικές περιφερειακές διαφορές, παρατηρούμενες ακόμη και στην εποχή μας.^{13_12} Έχει, άλλωστε, ιδιαίτερο ενδιαφέρον να σημειώσουμε εν προκειμένω την άποψη της Goodison η οποία συσχετίζει τους Κρητικούς θολωτούς τάφους με αυτούς της Κεφάλας Κέας, χρονολογούμενους στην Ύστερη Νεολιθική έως την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, αλλά και τους σύγχρονους τους του Αγίου Κοσμά!^{13_13}

Άλλωστε και ο Hood, εξετάσας το θέμα κυρίως από την άποψη της κεραμικής, δεν κατέληξε σε σαφή συμπεράσματα, μάλιστα δε υπεστήριξε ότι εάν τελικώς υπήρξε μετανάστευση ξένου στοιχείου στην νήσο, αυτή περιοριζέτο σε ολιγάριθμο πληθυσμό. Επιπρόσθετα θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι απόψεις του Hood διατυπώθηκαν το 1990, όταν η νεολιθική ταυτότητα της Κρήτης ήταν ανεπαρκώς γνωστή.

Κατά την περίοδο μετά την συγγραφή του *The Palace of Minos*, ήλθαν στο φώς πρόσθετα στοιχεία και αποδείξεις συνδέοντα τους δύο πολιτισμούς, τα σημαντικότερα των οποίων

εξετέθησαν στα προηγούμενα. Η αρχαιολογική έρευνα αντιμετώπισε τους παρατηρούμενους μεταξύ Αιγύπτου και Αιγαιακού χώρου παραλληλισμούς, συσχετίσεις και ομοιότητες με προκατάληψη υπέρ της πρώτης.

Εικ. 13_1: Σφραγίδες από την Κρήτη, Kahun και Λέρνη

Πράγματι, όπως ήδη αναφέρθηκε, στον πολιτισμό της χώρας του Νείλου αρχικώς απεδόθη υπερβολικό ιστορικό βάθος, άποψη η οποία όμως διεψεύσθη στην συνέχεια. Αντίθετα η Κνωσσιακή και γενικότερα η Αιγαιακή προϊστορία εθεωρήθησαν κατά πρώτον ως μικρής διάρκειας, για να ακολουθήσουν οι ραδιοχρονολογήσεις με άνθρακα 14 και οι νεώτερες έρευνες και ανασκαφές οι οποίες πολύ γρήγορα μετατόπισαν την έναρξη της νεολιθικοποιήσεως στον Ελλαδικό χώρο στην εβδόμη χιλιετία π.Χ.

Πολλοί τύποι κεραμεικής της προδυναστικής Αιγύπτου, απαντώμενοι επίσης στην Κρήτη και γενικότερα στο Αιγαίο, χαρακτηρίσθηκαν αβασάνιστα ως δάνειοι από την Αίγυπτο, το ίδιο δε συνέβη και για πληθώρα διακοσμητικών στοιχείων και τεχνικών τα οποία υιοθετήθηκαν στην αγγειοπλαστική και αλλού. Όμως, όπως εδείχθη στα προηγούμενα, υποδείγματα αυτών των ρυθμών έχουν εντοπισθεί στην Νεολιθική Κρήτη, στην Θεσσαλία της ίδιας εποχής ή και στην Χερσόνησο του Αίμου γενικότερα, προηγούμενα χρονικώς των Αιγυπτιακών κατά πολύ.

Πλήθος λίθινων αγγείων – περιλαμβανομένων και ροπάλων – ανασκαφέντων στην Κνωσό απεδόθη επίσης χωρίς επαρκή αιτιολόγηση στην Αίγυπτο, σε ωρισμένες δε περιπτώσεις στην προδυναστική περίοδο της τελευταίας. Παρόλον ότι η λιθογλυπτική διέθετε στην Κρήτη, τις Κυκλάδες αλλά και στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο μακρά παράδοση,⁴⁻⁷⁰ αυτή φαίνεται ότι επιμελώς αγνοήθηκε για να αποδοθεί η Κνωσσιακή λιθογλυπτική στην Αίγυπτο!

Σειρά Κρητικών ειδωλίων τα οποία εμφανίζουν ιδιαίτερη μορφολογική συγγένεια προς αντίστοιχα Αιγυπτιακά εθεωρήθηκαν

επίσης Αιγυπτιανίζοντα ή Αιγυπτιακές εισαγωγές, στα πλαίσια δε της υπάρχουσας μεροληψίας υποστηρίχθηκε ανακριβώς ότι τα προερχόμενα από την χώρα του Νείλου υπήρξαν πολύ παλαιότερα.^{10_15} Αρκεί, όμως, η ανασκαφή του ειδωλίου από τον Αζοριά - της αυτής περιόδου με τα ανάλογα Αιγυπτιακά αν όχι και παλαιότερο - για την αμφισβήτηση και αυτής της πολιτικώς ορθής απόψεως. Στην περίπτωση του γνωστού αριστουργήματος της Λέρνης (Εικ. 10_7 αριστερά) η ίδια προδιάθεση έσπευσε να θεωρήσει το αγαλματίδιο ως νεώτερο των Αιγυπτιακών αναλόγων του, για να διαψευσθεί όμως και αυτή η άποψη εν συνεχεία με την χρονολόγησή του στην Ελλαδική Μέση Νεολιθική, πριν καν χαράξει η νεολιθική εποχή στην Αίγυπτο! Το ειδώλιο της Πράσινης Θεάς της ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ από το σπήλαιο - οστεοφυλάκειο του Αγίου Χαραλάμπου είναι επίσης ιδιαίτερα σημαντικό εν προκειμένω, διότι διαθέτον σχήμα σκαραβαίου ή, καλλίτερα κανθάρου, χρονολογικά τοποθετείται πολύ πλησίον προς τα αρχαιότερα Αιγυπτιακά.^{10_139}

Η αρχαιολογική μεροληψία υπέρ της Αιγυπτιακής συνεισφοράς στον πολιτισμό προκύπτει και επιβεβαιώνεται περαιτέρω από το γεγονός ότι η ανεύρεση σε τάφο του Badari αγγείου με παράσταση *οριζόντιου αργαλειού εδάφους* θεωρήθηκε αρκετή ώστε η προδυναστική Αίγυπτος των αρχών της τετάρτης χιλιετίας π.Χ. να ανακηρυχθεί σε κοιτίδα αναπτύξεως της υφαντουργίας,^{11_4} θέση η οποία γρήγορα ανετράπη από ευρήματα της Συρο - Παλαιστίνης, Ανατολίας και του Ελλαδικού χώρου!

Μιά σειρά ομοιοτήτων και αναλογιών μεταξύ Αιγυπτιακών και Αιγαιακών ναυτικών σκαφών καθώς και ιδιαίτερων στοιχείων εξαρτήσεως και διακοσμήσεως τους αντιμετωπίσθηκε από

ερευνητές ως αποτέλεσμα αντιγραφής ή διαχύσεως Αιγυπτιακών προτύπων, στα δε σχετικά τεκμήρια από την Αφρικανική χώρα απεδόθη χρονική προπορεία μίας χιλιετίας!^{5_93} Όμως έχουμε ήδη σημειώσει ότι και αυτή η θέση φαίνεται υπερβολική αν όχι και ανακριβής, αφού ακόμη και με τα υπάρχοντα στοιχεία οι παραστάσεις δρεπανοειδών σκαφών σε τηγανόσχημα Κυκλαδική σκεύη εμφανίζονται ήδη από την Πρωτο – Κυκλαδική I περίοδο.^{5_5}

Στα πλαίσια ανάλογων μεροληπτικών θεωρήσεων έχει εκφρασθεί η άποψη ότι οι σφραγίδες εμφανίσθηκαν τόσο στην Κρήτη όσο και στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο κατά την ΠΜ ΙΙ περίοδο. Στην πραγματικότητα όμως στην μέν Κρήτη η ύπαρξη σφραγίδων μαρτυρείται ήδη από την Ύστερη Νεολιθική,^{10_89} στην δε ηπειρωτική χώρα από την Πρώιμη Νεολιθική, ήτοι την εβδόμη χιλιετία!^{10_90}

Σύμφωνα με τις υπάρχοντα στοιχεία η προδυναστική Αίγυπτος φαίνεται να αντλεί στοιχεία για την διαμόρφωση του πρώιμου πολιτιστικού χαρακτήρα της από την ευρύτερη Συρο – Παλαιστίνη, επίδραση η οποία ευνοήθηκε λόγω της γεωγραφικής γειτνιάσεως τουλάχιστον από την περίοδο Naqada I – II.^{13_14} Από την άλλη στον πρώιμο πολιτισμό της χώρας του Νείλου ανακαλύπτονται στοιχεία, μη επαρκώς προβληθέντα από την αρχαιολογική επιστήμη μέχρι σήμερα, τα οποία εμφανίζονται συγγενή προς αυτά της Χερσονήσου του Αίμου (πολιτισμός Vinča) και της Ανατολικής Μεσογείου, με τα παράλληλα από την νεολιθική Κνωσό, την Θεσσαλία και τις Κυκλάδες να είναι εμφανή σε πληθώρα περιπτώσεων. Με βάση τα αναλυθέντα στα προηγούμενα στοιχεία η επαφή του ποτάμιου πολιτισμού με το Αιγαίο εμφανίζεται εξόχως πιθανή ήδη από την προδυναστική

και πρωτοδυναστική περίοδο. Ενδεχομένως μάλιστα οι πρώτες επαφές να οφείλονται στην δράση πρώιμων Αιγαιακών κοινοτήτων με ναυτικό προσανατολισμό και εμπορικά κίνητρα, όπως φαίνεται να υπογραμμίζει η υποστηριχθείσα εισαγωγή χαλκού από το Λαύριο από την πρωτο- ή και προ-δυναστική περίοδο.

Εικ. 13_2: Εγκατάσταση πλύσεως μεταλλεύματος στα αρχαία ορυχεία Λαυρίου

Σε άλλες από τις ομοιότητες που εντοπίστηκαν μεταξύ Αιγύπτου και Αιγαίου πιθανολογείται χρονική προπορεία των Μινωιτών (θολωτοί τάφοι) και επομένως αυτοί εμφανίζονται ως η πιθανή πηγή της επιρροής, σε άλλες αναγνωρίζεται προπορεία των Αιγυπτίων (ιερογλυφική γραφή, πολιτική οργάνωση - κράτος) και σε άλλες η πηγή επιρροής είναι ασαφής και χρονικά μη προσδιορισμένη με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία. Πάντως τα προηγούμενα εν συσχετισμώ με την προπόρευση των Μινωιτών και

Αιγαίων γενικώτερα στην είσοδο στην Νεολιθική Εποχή καθώς και στην Εποχή του Χαλκού (αλλά και του Σιδήρου αργότερα) καθιστούν ιδιαίτερα πιθανό το γεγονός η Μινωική Κρήτη να απετέλεσε μία από τις πηγές εμπνεύσεως των Αιγυπτίων, έναν από τους εταίρους με τους οποίους η αλληλεπίδραση απέφερε γόνιμους καρπούς. Οι παλαιότερες ανθρωπολογικές μελέτες αλλά και πληθώρα άλλων ενδείξεων δεν αποκλείουν ακόμη και την φυσική παρουσία Αιγαίων στην Αίγυπτο και μάλιστα την Άνω από πολύ παλαιά, γεγονός το οποίο ενδεχομένως συνεισέφερε στην ανάδυση του έξοχου πολιτισμού του Νείλου από ένα υπόστρωμα ιστορικά ρηχό.^{13_15} Πράγματι πολλοί ερευνητές έχουν προβληματισθεί από το αιφνίδιο της αναπτύξεως του Αιγυπτιακού πολιτισμού, την μικρή διάρκεια της νεολιθικής περιόδου και την ταχεία εμφάνιση κρατικών δομών.^{13_16} Έτσι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ωρισμένοι απέδωσαν αυτήν την ταχύτητα αλλά και την παρατηρηθείσα πολιτιστική διακοπή στην εμφάνιση και έξωθεν παρέμβαση κάποιας δυναστικής φυλής.^{13_17}

Σε κάθε περίπτωση θα μπορούσαμε να συνδέσουμε τον Αιγυπτιακό πολιτισμό με τον πλούτο που χαρίζει ο Νείλος, επιβεβαιώνοντας από την άποψη αυτή τον Ηρόδοτο, και να αποδώσουμε την δημιουργία κρατικών δομών μία χιλιετία πριν από την Κρήτη στο εχθρικό περιβάλλον της Αιγύπτου από την μία, και στην ανάγκη κεντρικού ελέγχου και διαχειρίσεως των πόρων και ιδιαίτερα των υδάτινων του Νείλου από την άλλη.

Οι μελετητές της Αιγυπτιακής ιστορίας, και ιδιαίτερα της οικονομικής, έχουν από καιρό υποστηρίξει την ύπαρξη άμεσης και αιτιώδους σχέσεως μεταξύ της γεωγραφίας της Αιγύπτου και της δημιουργίας κρατικών δομών και μάλιστα

δεσποτικού χαρακτήρα.^{13_18} Αν και υπάρχουν αποκλίνουσες απόψεις,^{13_19} η άποψη η οποία αναγνωρίζει την συνεισφορά του ανεκτίμητου υδάτινου πόρου του Νείλου στην δημιουργία κρατικών δομών και στην παραγωγή πλεονάσματος φαίνεται ότι χαίρει γενικής αποδοχής, ενώ έχει σημειωθεί και από τον Ηρόδοτο. Από την άλλη κατά τον Proussakov η δημιουργία κράτους στην Αίγυπτο συσχετίζεται με μείζονες κλιματολογικές μεταβολές του παρελθόντος, ενδεχομένως δε ερμηνεύεται από την πληθυσμιακή ανάπτυξη στην Άνω Χώρα, η οποία υπήρξε αποτέλεσμα της οικολογικής υποβαθμίσεως του Δέλτα και της μείσεως του διαθέσιμου ζωτικού χώρου εκεί.^{13_20} Η προκληθείσα εγκατάλειψη της πλημμυρισμένης περιοχής επέφερε, κατά τον ίδιο πάντα ερευνητή, πληθυσμιακή αύξηση στην Άνω Αίγυπτο, γεγονός το οποίο κατέστησε αναγκαία την ένταση της ιεραρχικοποιήσεως της κοινωνίας και οδήγησε, εν συνεχεία, στην δημιουργία κρατικών δομών απαραίτητων για την επιβίωση. Σε κλιματική αλλαγή κατά το 2250 π.Χ. αποδίδεται, άλλωστε, κατά μία άποψη η παρακμή και πτώση του Παλαιού Βασιλείου.^{13_21} Η επανασύσταση κεντρικής κρατικής εξουσίας στην χώρα του Νείλου μετά τις αναστατώσεις της Πρώτης Ενδιάμεσης Περιόδου και η υδραυλική επανάσταση στην Κάτω Αίγυπτο που έλαβε χώραν τότε, συνοδεύτηκε από την υποχώρηση της κατακερματισμένης εξουσίας των νομαρχών, προς όφελος της κεντρικής φαραωνικής η οποία μπορούσε να διαχειρισθεί επιτυχώς τις υδραυλικές εγκαταστάσεις και τα συστήματα αρδεύσεως.^{13_22}

Στον Αιγαιακό χώρο, αντίθετα, οι εξελίξεις προς την δημιουργία κρατικών δομών καθυστέρησαν, αν και η εμφάνιση πρόδρομων μορφών κεντρικής διαχειρίσεως των αγαθών έλαβε

χώραν ήδη από την Νεολιθική, με το μέγαρο και εν συνεχεία το κτίριο με διαδρόμους.^{13_23} Όταν η διαδικασία ολοκληρώθηκε αφορούσε σε εδαφική περιοχή μικρότερου μεγέθους, εν σχέσει με την Αίγυπτο για παράδειγμα, και εδώ αναφερόμαστε στην Μινωική Κρήτη της αυγής της δεύτερης χιλιετίας. Η πολυδιάσπαση του Αιγαϊακού χώρου, η ανάδειξη κατά βάσιν τριών διαφορετικών γεωγραφικών οντοτήτων (ηπειρωτικός χώρος, παράλια ζώνη, νησιωτικός χώρος),^{13_24} είχαν ως αποτέλεσμα διαφορετικούς ρυθμούς εξελίξεως και μετακίνηση του κέντρου βάρους των εξελίξεων μέσα στον χρόνο. Η πρώτη αστική εγκατάσταση με στοιχεία διοικητικής συγκεντρώσεως υπήρξε, όχι τυχαία, η νησιωτική Πολιόχνη της Λήμνου, ήδη από τις αρχές της τρίτης χιλιετίας π.Χ.^{13_25} Πράγματι το εμπόριο και η πρόσβαση σε πρώτες ύλες επέτρεψαν στις Αιγαϊακές νήσους να αναλάβουν την πολιτιστική σκυτάλη στο Αιγαίο από την γεωγραφική ενότητα της ηπειρωτικής χώρας ήδη από το τέλος της Νεολιθικής.. Ο συντηρητισμός των νεολιθικών εγκαταστάσεων του ηπειρωτικού χώρου έδωσε την πρωτοπορία στα Αιγαϊακά νησιά, που απετέλεσαν οδούς μεταδόσεως αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας από και προς την ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο..

Άλλωστε δεν φαίνεται να είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι αρχαιότεροι μεγάλοι πολιτισμοί, εκτός Αιγαίου, ανεφύησαν γύρω από το υδάτινο στοιχείο, δικαίως δε χαρακτηρίστηκαν ως υδραυλικοί πολιτισμοί.^{13_26} Ο Τίγρης και ο Ευφράτης οριοθέτησαν την Μεσοποταμία, ενώ ο Νείλος, ο Ώξος και ο Ινδός απετέλεσαν τους άξονες γύρω από τους οποίους άνθισαν οι γνωστοί μεγάλοι πολιτισμοί. Το υδάτινο στοιχείο, με την

ευφορία της γής την οποία εξασφάλιζε, ήταν σε θέση να παράσχει το απαραίτητο οικονομικό πλεόνασμα, να πυροδοτήσει την κοινωνική διαφοροποίηση και να οδηγήσει στην οικοδόμηση του πολιτισμού, ενώ, από την άλλη, απαιτούσε δομές για τον έλεγχο, διαχείριση και προστασία του από τρίτους, δομές οι οποίες δεν ήταν παρά οι κρατικές. Ενδεχομένως αυτός είναι ο λόγος ένεκα του οποίου η ανάπτυξη κρατικών δομών στο Αιγαίο καθυστέρησε, ενώ και όταν πραγματοποιήθηκε δεν αποκρυσταλλώθηκε σε μεγάλα μεγέθη αλλά σε πολλές μικρού μεγέθους πολιτικές οντότητες. Από την άλλη η έλλειψη πόρων φαίνεται ότι οδήγησε στην εξωστρέφεια, το εμπόριο, την ναυσιπλοΐα αλλά και στον πολιτικό και ιδεολογικό κατακερματισμό ο οποίος συνοδεύτηκε από τον ιδιαίτερο ελευθεριάζοντα χαρακτήρα της Αιγαιακής φυσιογνωμίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1_1. Edwards, Gadd and Hammond 1971, p. 1; Φουράκης 1990, σελ. 131-142; Ziegler 1996, p. 325.
- 1_2. Rice 2003, pp. 53-54, 94.
- 1_3. Shaw 2003, pp. 21, 33, 40, 45, map 1. Η επέκταση των οικισμών από την Άνω Αίγυπτο προς την Κάτω σύμφωνα με την B. Midant-Reynes έλαβε χώρα κατά την περίοδο Naqada II (3500-3200).
- 1_4. Wilkinson 1999, p. 23.
- 1_5. Wilkinson 1999, p. 45.
- 2_1. Πρόκειται για τις πινακίδες KN Db 1105 και KN F 841. Αμφότεροι οι αναφερόμενοι στις ως άνω πινακίδες νοούνται σε τοπικό πλαίσιο, έχοντας απλώς υιοθετήσει ξενικά (;) ονόματα, βλ. Shelmerdine (Shelmerdine 1989, p. 295). Αιγύπτιος ονομάζεται επίσης σεβάσμιος Ιθακήσιος, *Od.2.15-16*, ο οποίος έχασε τον ένα γυιό του από τον Πολύφημο κατά την Οδυσσειακή επιστροφή, χαρακτηρίζεται δε ως έχων πολλές γνώσεις (*μυρία ήδη*), βλ. Buchan (Buchan 2007, pp. 219-220). Ενδεχομένως ο χαρακτηρισμός συσχετίζεται με το κύρος το οποίο διέθετε η Αίγυπτος για τα επιτεύγματά της. Κατά τον Φουράκη το όνομα Μεσραΐμ αφορά στην Άνω Αίγυπτο (Φουράκης 1990, σελ. 165).
- 2_2. Σύμφωνα με τον Griffith (Griffith 1996) η Ομηρική αναφορά σε *ἄγαθα μέλαινα*, *Od.11.589*, σχετίζεται με την Αιγυπτιακή επίδραση επί του Ομήρου ως προς την χρήση συγκεκριμένων φράσεων. Ο ίδιος, άλλωστε, συσχετίζει το *Ἠλύσιον πεδίον* με τον Αιγυπτιακό όρο για τους καλαμιώνες, ενώ και στην ιδέα των *επικίνδυνων ματιών προς τα πίσω* (Ορφείας και Ευρυδίκη, Περσέας και Ανδρομέδα) αναγνωρίζει Αιγυπτιακή προέλευση (Griffith 2008).
- 2_3. Bussmann 2014, p. 81.
- 2_4. Waddell 1940, pp. 226-227, n. 4.
- 2_5. International Standard Bible Encyclopedia (ISBE), s.v. Caphtor; Caphtorim. Σύμφωνα με τις τρεις παρατιθέμενες εκδοχές πρόκειται για την Κρήτη, για τοποθεσία στο Δέλτα του Νείλου και, τέλος, για την Κιλικία.
- 2_6. Η Μέμφις υπήρξε η έδρα της λατρείας του θεού προστάτη των τεχνιτών. Επικεφαλής της λατρείας πιστεύεται ότι εκάστοτε υπήρξαν δύο ιερείς, από την αυτή ιερατική οικογένεια. Ο θέσμος επέζησε έως την Ελληνιστική περίοδο, οι δε ιερείς είχαν κοσμική εξουσία, υπολειπόμενη μόνον αυτής

του βασιλέως. Σύμφωνα με τον Rollin (Rollin 1841, p. 1) το όνομα χρησιμοποιείται για την Κάτω Αίγυπτο.

2_7. Smith and Pitard 2009, p. 379.

2_8. de Moor 1987, p. 19, n. 101.

2_9. Smith 1994, pp. xxiv, 167.

2_10. Petrie 1909, pp. 1-4; Smith 2008, p. 85; Velde 1967, p. 122. Ομοίως επί Thutmose IV το νεκρικό ιερό στις Θήβες υπηρετείτο από αποίκους προερχομένους από την Gezer, βλ. Breasted, 1906a, p. 326; Wilson 1951, p. 189. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο υπήρξε και ιερό προς τιμήν της *Αφροδίτης ξενίης*, Hdt.2.112, βλ. Petrie (Petrie 1909, p. 3 (§7)). Σημειώνεται ότι υπάρχουν αρχαιολογικά και ανθρωπολογικά ευρήματα, αλλά και σφραγίδες όπως και παραστάσεις στον ναό του Άμμωνος στην Τάνιν τα οποία στηρίζουν την ύπαρξη Αιγαιακής κοινότητας στην Gezer κατά την δεύτερη χιλιετία τουλάχιστον.

2_11. Petrie 1890, pp. 33 (§ 68), 40-42 (§ 79-82).

2_12. Vercoutter 1956, pp. 53-55. Αναφέρεται από τον Haider (Haider 2001, p. 481). Η αναφορά υπάρχει στον Πάπυρο EA 10056 του Βρετανικού Μουσείου, βλ. Bietak (Bietak 2010). Βλ. επίσης σχολιασμό από τον Dautais (Dautais 2021).

2_13. Petrie 1906, pp. 69-70 (§ 101-102); Sharpe 1836, p. 39. Η έκφραση *Έλληνες Βοσκοί Βασιλείς* εχρησιμοποιείτο για τους βασιλείς της XVI δυναστείας της Αιγύπτου (Αμού ή Υκσώς).

2_14. Petrie 1890, pp. 33-40 (§65-79).

2_15. Wachsmann 2008a, 2008b, 2012; Brönn 2006, pp. 66, 70; Emanuel 2014. Για την αναπαράσταση του ευρήματος UC 16044 βλ. Institute for the Visualization of History, Inc., Gurob Ship-Card Model, Photograph Catalogue

(http://www.vizin.org/Gurob/Gurob_final_4Mac/Gurob_VRML_html-pgs/Gurob_photo-catalogue_home.html).

2_16. Wachsmann 2010, p. 36, fig. 5.

2_17. Wachsmann 2012, p. 120, fig. 3-4. Πρόκειται για την αρχαία Κύνο της YE IIIc1b.

2_18. Wachsmann 2012, pp. 33, 59, 203, fig.8A.3.

2_19. Ο Απουλῆιος, Apuleius, γεννήθηκε στα Μάδαυρα (βόρειο Αφρική) και έλαβε Ελληνική μόρφωση, το δε έργο του *Μεταμορφώσεις*, το παλαιότερο

σωζόμενο Ρωμαϊκό μυθιστόρημα, από τον *Αυγουστίνο του Βασιλικού Ιππώνα* (Άγιο Αυγουστίνο) απεκλήθη *Asinus aureus* (Χρυσά οπίσθια)!

2_20. Ustinova 2019. Οι άλλες ήταν οι Παρθένος, Άρτεμις και Αφροδίτη.

2_21. Hankey 1993; Davis 2016, pp. 148-149. Η ενδεχόμενη καταγωγή της Ahhotep από την Κρήτη έχει αναφερθεί από τον Bietak (Hankey and Leonard Jr. 1998, p. 35).

2_22. Στον τάφο του Qenamun, επιστάτη της ναυτικής βάσεως Peru-nefer, συναντώνται πράγματι το θέμα του καλπασμού αλλά και το ανεστραμμένο τοπίο. Στον ίδιο τάφο βρίσκουμε απεικονίσεις όπλων, όπως φαρέτρας με διακόσμηση τρέχουσας σπείρας καθώς και θωρακίσεως τα οποία όλα έχουν χαρακτηριστεί ως Μυκηναϊκά ή Αιγαιακά. Το θέμα του καλπασμού απαντάται και σε σκηνή κυνηγίου από την διακόσμηση του τάφου TT 56 του Userhat (XVIII δυν., MMA acc. nr. 30.4.42).

2_23. Sweeney 2009, pp. 89-90; Kelder, Cole and Cline 2018, p. 12, n. 11.

2_24. Hankey 1993, pp. 13-14.

2_25. Φουράκης 1990, σελ. 158-172; Höflmayer 2010, pp. 106-107.

2_26. Kantor 1947, pp. 18-19; Petrie 1890, pp. 21-35; Petrie 1891, pp. 5-15; Evans 1921, p. 266; Evans 1928, p. 210. Αναφορικά με την χρονολόγηση των Αιγαιακών θραυσμάτων υπήρξε αρχικώς σύγκρουση απόψεων μεταξύ των ερευνητών, τελικώς όμως η χρονολόγηση του Petrie έγινε αποδεκτή και κυριάρχησε. Στο έργο του *Illahun, Kahun, Gurob* ο ανασκαφέας εξέφρασε την πικρία του διότι οι Έλληνες αρχαιολόγοι ηρνούντο να αποδεχθούν την χρονολόγηση αυτή.. (p. 9, §19)! Σημειώνεται ότι στο Kahun αναφέρεται επίσης η ανασκαφή αγγείου της Κυπριακής λευκής γραπτής κεραμικής με κυματοειδείς γραμμές (White Painted Pendant Line style, WP PLS), βλ. Gallorini (Gallorini 2011).

2_27. Hawass 2003, pp. 8-9; O'Connor 1997.

2_28. David 1986, pp. 248-249; Preziosi 1983, p. 29, n. 21, p. 495, nn. 15-17. Για την παρουσία Κρητών αρχιτεκτόνων στο Kahun κατά την XIII δυναστεία βλ. επίσης τις σημ. 10_251 και 10_239.

2_29. MacGillivray 2008, pp. 188-189; Höflmayer 2010, figs. 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18.

2_30. Engelbach 1923; Pendlebury 1939, p. 144; Evans 1928, pp. 211-213, fig. 119.

2_31. Evans 1928, pp. 257-258, figs. 152-153; Petrie 1900a, pl. XXI; Ward 1961, p. 26.

2_32. Warren 1995, p. 3; Bourriau 1996; Hayes 1959, pp. 12-13, fig. 4; Kantor 1992; Hartwig 2015. Η Kantor έχει χαρακτηρίσει το αγγείο του Lischt ως το πιο αξιοσημείωτο ξένο αγγείο της Αιγύπτου αυτής της περιόδου και μοναδικό, σημειώνει δε την πιθανότητα το θέμα να αποτελεί δάνειο των κεραμοποιών από τοιχογραφίες! Σημειώνεται ότι η Hartwig θεωρεί το αγγείο ως Μινωϊκό της MM II.

2_33. Ward 1961, pp. 31-32; Bossart 1921, p. 35, figs. 221, 222. Επίσης βλ. Ben-Tor (Ben-Tor 2004) και Shank (Shank 2013, fig. 4) οι οποίες όμως δεν αναφέρονται στον Μινωϊκό χαρακτήρα των κοσμημάτων. Βλ. επίσης Melandri (Melandri 2012).

2_34. Engelbach and Petrie 1915, pp. 11-13, 39, pl. I:2; Engelbach 1917. Το κόσμημα ανεσκάφη στον μερικώς συλημένο τάφο 124 του κοιμητηρίου της XII δυναστείας στο Riqqeh.

2_35. Lilyquist 1984, p. 18, fig. 14. Εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης (Rogers Fund and Henry Walters Gift, 1916 [16.1.3]).

2_36. Ward 1961, pp. 31-32; Höflmayer 2010, pp. 111-117, fig. 23.

2_37. Hrozny 1932a, p. 129; Hrozny 1932b, p. 176; Sweeney 2006, p. 90.

2_38. Louden 2006, p. 245.

2_39. Wilkinson 1999, p. 12; Petrie and Quibell 1895, p. v.; Capart 1905, p. 284; Owen 2007; Kantor 1944, pp. 119-120. Η Baumgartel έχει υποστηρίξει ότι το δέλεαρ του χρυσού της Naqada προσέλκυσε ξένους, πρώτα ως εμπόρους, οι οποίοι τελικά εισέβαλαν στην Άνω Αίγυπτο, πυροδοτώντας την ανάπτυξη του πολιτισμού Naqada II (Baumgartel 1970, p. 480). Από την άλλη ο Brunton είχε την άποψη ότι μεταξύ του τέλους της περιόδου Badari και της ακολουθήσασας Naqada I υπήρξε κάποιου είδους διακοπή (Baumgartel 1970, p. 474). Από την πλευρά του ο Ward έχει αναφερθεί σε τέτοια πιθανότητα την οποία, όμως, τοποθετεί στα τέλη της Naqada II (Ward 1963, p. 49; Ward 1964, pp. 28, 33-39).

2_40. Derry 1956. Πρόσφατη μελέτη διαπίστωσε στενή σχέση μεταξύ Κεφαλλήνων (Ύστερης Εποχής του Χαλκού) και Κρητών (Εποχής του Χαλκού) από την μία και προδυναστικών Αιγυπτίων από την άλλη, καθώς επίσης

διαφοροποίηση μεταξύ προδυναστικών και δυναστικών κατοίκων της Αιγύπτου (Sanders, Ousley, Rose and Hanihara 2014).

2_41. Θεοχάρης 1989, σελ. 166.

2_42. Shaw 2003, p. 36. Σύμφωνα με τους S. Hedrickx και P. Vermeersch η πρώτη εμφάνιση της γεωργίας στην Άνω Αίγυπτο προσδιορίζεται στο Badari περί το 5000 π.Χ. Για σύγκριση στην Κνωσό το άροτρο έχει ήδη υιοθετηθεί από την έβδομη χιλιετία (Isaakidou and Tomkins 2008, p. 5).

2_43. Μαρινάτος 1929; Muhly 2006, p. 170; Tzachili 2008, p. 13, n. 31. Η ευρεία χρήση του χαλκού στην Κρήτη χρονολογείται από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας, όμως δύο ξιφίδια της ΠΜ Ι από το Κρασί ανασκαφέντα από τον Μαρινάτο σηματοδοτούν την έναρξη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Χάλκινη αιχμή και σταγόνες τετηγμένου χαλκού έχουν ανασκαφεί από θολωτούς τάφους της Μεσόρραχης Σητείας και Λιβαρίου ΝΑ Κρήτης, βλ. Παπαδάτο και Σοφιανού (Παπαδάτος και Σοφιανού 2012, σελ. 49, 51).

3_1. Tomkins 2007, p. 12. Κατά την αναθεωρημένη διαίρεση της Κρητικής Νεολιθικής πρόκειται για την φάση της Τελικής Νεολιθικής.

3_2. Brunton and Caton-Thompson 1928, p. 74, pl. I (1414, 5108); Petrie and Quibell 1895, pl. XXXI; Evans 1921, pp. 36-38; Evans 1928, p. 9, n. 1; Tomkins 2007, p. 26, fig. 1.5:2; Manteli 1993b, figs. 14:5 & 8, 25:13, 44:8 & 10, 82:4 & 8; Hawass 2010, pp. 50-51. Σύμφωνα όμως με τους S. Hedrickx και P. Vermeersch η κυματοειδής κεραμική θα μπορούσε να θεωρηθεί προϊόν τοπικής αναπτύξεως προελθόν από την παράδοση της Σαχάρας! (Shaw 2003, p. 39). Για προδυναστικά Αιγυπτιακά αγγεία με κυματοειδή διακόσμηση βλ. επίσης Sothby's (sale 2605, lot 103, 5.12.2012 & sale 5952, lot 77, 27.10.2009).

3_3. Tomkins 2007, p. 31, fig. 1.8:23.

3_4. Evans 1921, p. 42, fig. 9; Pendlebury 1939, p. 48, fig. 1. Επίσης η Μαντέλη παρουσιάζει σχετικό θραύσμα με παράσταση φυτού από την ΥΝ Κνωσό (Manteli 1993b, fig. 13:10). Το ίδιο θέμα απαντά στην πινακίδα του Νεολιθικού Δισπηλιού (5200 π.Χ.), ως σύμβολο σε πινακίδες της *Tărtăria*, αλλά και σε αγγείο των μέσων της τετάρτης χιλιετίας από το Ebendorf (σημερινή Γερμανία), βλ. Χουρμουζιάδης 1996, σελ. 5; Lazarovici and Merlini 2011 p. 183, fig. VIIC:28, p. 293, fig. X15. Το θέμα του φύλλου απαντά στον πολιτιστικό κύκλο Badari (Brunton and Caton-Thompson 1928, pl. XIV: 15M, 15P), σε κύπελλο με εσωτερική εγχάρακτη διακόσμηση της περιόδου Naqada II (Wodzińska 2010, p. 143) και αργότερα κατά την

XII δυναστεία, στο μαγειρικό σκεύος UC18746 του Lahun (Wodzińska 2009, pl. 12.5; Challis and Picton 2015), κ.ά. Το σύμβολο κοσμεί και τοίχο του Μεγάρου της Βασιλίσσης, στο ανάκτορο της Κνωσσού, βλ. Evans (Evans 1921, fig. 153).

3_5. Tomkins 2007, pp. 14, 26, fig. 1.5:2; Evans et al. 1964, p. 219. Για παράδειγμα από το σπήλαιο Γερανίου της TN περιόδου βλ. επίσης Manteli (Manteli 1996, αρ. 166). Η κυματοειδής διακόσμηση απαντάται και σε ειδώλια από το Φράγχθι και την Κόρινθο, χρονολογούμενα από την TN, βλ. Talalay (Talalay 1993, p. 70).

3_6. Mallory 2000, pp. ix-xi, 6, 8, 23, 91.

3_7. Manteli 1993b, figs. 48:10-11, 51, 75:1. Αφορούν σε κεραμικά από το σπήλαιο Τράπεζας (TN και ΠΜ I), το Καστέλλι Φουρνής (TN) και τους Έλληνες Αμαρίου (TN). Το αγγείο από το Καστέλλι (HM 14069) παρουσιάζεται επίσης από την Manteli (Manteli 1996, αρ. 164; Manteli 1993b, pl. 12).

3_8. Mackenzie 1903, p. 159, pl. IV. Από το Tall Chager Bazar του πρώτου ημίσεως της δευτέρας χιλιετίας έχουν ανασκαφεί στιλβωτά αγγεία με γεωμετρική διακόσμηση διαγραμματισμένων τριγώνων ομοιάζοντα με αντίστοιχα της Νάξου (της ΠΚ II), της Κνωσσού (της Τελικής Νεολιθικής ή Υπονεολιθικής) και της Αιγύπτου (Naqada Ic), βλ. Barnett (Barnett 1936, pl. XXXII: 3). Το διακοσμητικό θέμα της διαγραμμίσεως και των τριγώνων υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλές σε αγγεία από τον Άγιο Ονούφριο, Γουρνιά και Αγία Φωτιά (ΠΜ I), αλλά και από τον Μόχλο (ΠΜ II περίοδος), βλ. Evans (Evans 1921, p. 63, 74, figs. 25, 26, 27, 41, 42). Επίσης απαντάται στην νεολιθική Θεσσαλία (Bonga 2013, p. 45, 60), αλλά και στην Κνωσό της ΠΝ I (Manteli 1993a, p. 44). Το διακοσμητικό θέμα των αντικρυστών τριγώνων απαντά και στην Νεολιθική Χαϊρώνεια και το Ραχμάνι (Wace and Thompson 1912, figs. 140:g, 142:a).

3_9. Petrie and Quibell 1895, p. 37 (§ 59), pl. XXVIII: 34, 36, 46, pl. XXIX: 52-79.

3_10. Petrie 1901b, p. 14 (§ 21), pl. XIV:55-70. Η Μικρά Διόσπολις, πρωτεύουσα του εβδόμου νομού της Άνω Αιγύπτου, υπήρξε η έδρα της λατρείας της Bat μέχρι την XII δυναστεία. Η σχετική χρονολόγηση των αγγείων τα τοποθετεί στην χρονική ακολουθία (sequence date) από 31 έως 34, ήτοι πιθανόν στις αρχές της τετάρτης χιλιετίας, βλ. University College London (<http://www.ucl.ac.uk/museums-tatic/digitalegypt/pottery/seqdates.html>).

- 3_11. Mackenzie 1903, p. 159, n. 4; Schliemann 1880, p. 216, Nos. 28-35.
- 3_12. Καλιτσάς 2007, σελ. 29. Τα αγγεία τηρούνται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Π 5929, Π 5927). Για την νεολιθική Μακεδονία βλ. Ασλάνη (Ασλάνης 1992, σελ. 117, 34, πίν. 29:2-3). Η ίδια τεχνική έχει ακολουθηθεί στο Νεολιθικό Hal-Saflieni της Μάλτας, όπου ευρέθησαν ενδείξεις Κρητικής επιρροής, βλ. Tagliaferro (Tagliaferro 1900, pp. 11, 16, pls. VII, IX, X). Για την πλήρωση των εγχάρακτων διακοσμήσεων των κεραμικών με λευκή ή και ερυθρά ουσία στην Κνωσό της ΠΝ Ι βλ. Evans et al. (Evans et al. 1964, p. 210). Η τεχνική ενθέσεως λευκής ουσίας είτε ώχρας απαντάται στην Λέρνη της Μέσης Νεολιθικής (Bonga 2013, p. 171) και κατά την Τελική Νεολιθική τόσο στην Κνωσό όσο και στην Φαιστό (Manteli 1993a, p. 93).
- 3_13. Sotirakopoulou 2004, p. 1313.
- 3_14. Atkinson 1904, p. 87 (IV. §4), pl. IV.
- 3_15. Corbiau 1937, p. 5, n. 6, pl. IV: 8; Barnett 1936, p. 121. Η τεχνική της πλήρωσης των χαράξεων σε αγγεία με λευκή ουσία για διακοσμητικούς λόγους απαντά επίσης στην Ur (3000 π.Χ.), στο Tall Chagar Bazar (πάνω από το στρώμα Samarra), στο Sakje-Gözü (πλησίον του Aleppo), στην Ευαγορίτιδα (Ras Sharma), στην Κύπρο της ΠΕΧ, αλλά και σε θέσεις του πολιτισμού του Ινδού (Sali Dheri πλησίον της Πευκαλιώτιδος των Ελλήνων, Πακιστάν).
- 3_16. Randall-MacIver, Mace and Griffith 1902, p. 43, pl. XV: 16. Το θέμα της σπείρας (σε δύο παραλλαγές υπ. αριθ. ΝΙ 32/33) απαντά 53 φορές στην Αιγυπτιακή κεραμική της Naqada I-II, βλ. Graff (Graff 2009, pp. 186, 394).
- 3_17. Wace and Thompson 1912, fig. 13; Bonga 2013, figs. 65, 81, 82. Πρόκειται για αγγείο του Ραχμανίου, Προμαχώνα, Διμηνίου κ.ά.
- 3_18. Manteli 1993a, pp. 150, 178, fig. 34:1.
- 3_19. Davis 1992, p. 724.
- 3_20. Nelson and Khalifa 2010.
- 3_21. Hawes, Williams, Seager and Hall 2014, p. 6. Πάντως αγγεία μελανοστεφούς κεραμικής αναφέρονται και από την Κνωσό της ΠΝ Ι (στρώμα VIII), χονδροειδή αλλά και λεπτότοιχα, βλ. Evans et al. (Evans et al. 1964, p. 196, fig. 39: 1, pl. 41: 5).
- 3_22. Hawes, Williams, Seager and Hall 2014, p. 33.

- 3_23. Pumpelly 1908, pp. 112, 182, pl. 45, fig. 8 (S.K. 73); Schmidt 1906.
- 3_24. Hiebert 2002.
- 3_25. Adovasio and Illingworth 2003a, p. 219.
- 3_26. Barber 1991, p. 308.
- 3_27. Evans 1921, p. 51, n. 1; 1935, p. 428, n. 1.
- 3_28. Papadopoulos and Malamidou 1997, pp. 429-430; Ασλάνης 1992, σελ. 102, 197, πίν. 61:11-12; Pappa 2007, p. 261; Yiouni 1995; Bonga 2013, pp. 151-153; Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 2014, εικ. 49. Για την νεολιθική Αυγή Καστοριάς βλ. <http://www.neolithicavgi.gr/?page_id=1387&langswitch_lang=en>.
- 3_29. Lazarovici and Merlini 2012, pp. 73, 87, 161, 293, 365; Suvandzhiev 2014.
- 3_30. Eimermann 2008, pp. 384-386. Πρόκειται για τις θέσεις Hacilarterpe και Demirci Hüyük καθώς επίσης για το Beycesultan της ύστερης Χαλκολιθικής.
- 3_31. Frankel and Webb 2009, pp. 4-5, figs. 11, 14, 16. Δείγμα φλογωτής κεραμεικής (λεκανίδα) προέρχεται από το Τσαγγλί της MN (5800-5400 π.Χ.) και τηρείται στο Μουσείο Βόλου υπό αρ. Κ 292 (Θεοχάρης 1989, σελ. 107, εικ. 60, βλ. <<http://www.gistor.gr/2008-11-24-09-01-10/761-2008-11-29-12-04-01>>).
- 3_32. Ασλάνης 1992, σελ. 134; Arkell 1960; Sowada 1999, pp. 85-102. Όσον αφορά στην προέλευση της Αιγυπτιακής μελανοστεφούς κεραμεικής αυτή από τον Arkell αποδίδεται στο Νεολιθικό Χαρτούμ (ΠΝ: 4900-4450 π.Χ., MN: 4400-3800 π.Χ.). Η Sowada θεωρεί ότι διέθετε ισχυρό συμβολισμό παράλληλο προς το ζεύγος 'ζωή - θάνατος' αλλά και την Άνω και Κάτω Αίγυπτο, λόγω των δύο χρωμάτων της. Βλ. επίσης: <http://ime.gr/chronos/01/gr/nl/an/en_pot.html>.
- 3_33. Evans 1925, p. 214, fig. 12.
- 3_34. Petrie 1901, p. 27 (§ 24), pl. IXA; Shaw 2003, pp. 79-80.
- 3_35. Evans 1925, p. 215.
- 3_36. Lilyquist 1984, p. 18, fig. 14. Εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης (Rogers Fund and Henry Walters Gift, 1916 [16.1.3]).
- 3_37. Evans 1928, pp. 14-15, fig. 3:f.
- 3_38. Ward 1961, p. 30, n. 1; Hall 1928, p. 31.

- 3_39. Brunton and Caton-Thompson 1928, p. 7, pl. xxvi; p. 12, pl. 1:86w3. Πρόκειται για μία βελόνη από τον τάφο 5112 και δύο χάνδρες ευρεθείσες σε τάφο βρέφους (5413).
- 3_40. Petrie and Quibell 1895, p. 7 (§ 10), p. 14 (§ 31-32), p. 16 (§ 87, 100), p. 48 (§ 69).
- 3_41. Graves-Brown 2013, p. 150.
- 3_42. Phelps, Varoufakis and Jones 1979. Πρόκειται για τους πελέκεις από την Γκώνα και το σπήλαιο Μαραθώνος της ΠΕΧ I (3200-2700 π.Χ.), επίσης για τους θησαυρούς της Κύθνου και Ευτρήσεως της ΠΚ II (2700-2300 π.Χ.), και αυτούς των Θηβών και Πετραλώνων της ΠΕΧ II. Χάλκινο εγχειρίδιο (και σουβλί) έχει επίσης ανασκαφεί από τον θολωτό τάφο του Λιβαρίου της ΝΑ Κρήτης, λειτουργούντος από την ΠΜ Ib έως την ΠΜ III περίοδο, βλ. Παπαδάτο και Σοφιανού (Παπαδάτος και Σοφιανού 2012, σελ. 52).
- 3_43. Muhly 2006, pp. 156-160; Sherratt 2007.
- 3_44. Muhly 2006, p. 155. Σημειώνεται ότι και αυτό το κρίσιμο εύρημα σήμερα έχει κατά περίεργο τρόπο εξαφανισθεί!
- 3_45. Tomkins and Schoep 2012, p. 69; Papadatos and Tomkins 2014, p. 336.
- 3_46. Czarnowicz 2011.
- 3_47. Petrie 1921, pl. XV: 5a, 5b.
- 3_48. El Moneim 2000, p. 149. Αναφέρεται μία φιάλη η οποία ανήκει στην Αιγυπτιακή Συλλογή του Μουσείου του Μονάχου υπό αρ. AS 5985, ενώ άλλη μία ανεσκάφη από τον Brunton στην Mostagedda (Brunton 1937, pl. 34: 15).
- 3_49. Edwards, Gadd and Hammond 1970, p. 399, 460, n. 4; Wace and Thompson 1912, pp. 78, 196, 197; Παπαδάκου 2011, σελ. 16, 53, 100, 103; Κατσαρού 2000, εικ. 15.2. Τα κομβία απαντούν στην κεραμική του Eridu, Ασσυρίας, Ανατολίας κ.α. Στον Ελλαδικό χώρο η χρήση κομβίων απαντάται σε πλείστες νεολιθικές Θεσσαλικές θέσεις (Διμήνη, Πολυγύρα Κωπαΐδος, Ορχομενό I, Μαγούλα πλησίον Πύργου κ.α.), στην κεντρική Ελλάδα (σπήλαιο Θεόπετρας), στην Μακεδονία, Ήπειρο, τον Κατσαμπά Ηρακλείου Κρήτης κ.α.
- 3_50. Manteli 1993b, p. 21; Evans et al. 1964, fig. 32: 15, 16. Τα τεκμήρια προέρχονται από την περιοχή AC, στρώμα IV. Η χρονολόγηση της ΠΝ η οποία δίδεται από τον J. D. Evans έχει ήδη αναθεωρηθεί, βλ. Tomkins (Tomkins 2013, p. 59).

- 3_51. Watrin 2004, p. 24. Ακόμη και αν εισήχθη από την Παλαιστίνη, δεν αποκλείεται το θέμα να υπήρξε αρχικώς Αιγαιακής εμπνεύσεως.
- 3_52. El Moneim 2000, p. 156. Πρόκειται για ανασκαφή του Junker από το νεολιθικό Merimde Beni-Salama, η δε παρατήρηση για την χρονολογική ασυμβατότητα ανήκει στην Kantor (βλ. ανωτέρω).
- 3_53. Evans 1903, p. 23. Η υιοθέτηση των εικαστικών θεμάτων ρόμβων και τριγώνων με στιγμές (κουκίδες), κοινή σε πρωτοδυναστικά αγγεία της Αβύδου και σε κεραμικά της Κνωσού της ΠΝ Ι, θεωρείται από την Gimbutas χαρακτηριστικό της *Παλαιάς Ευρώπης* συσχετιζόμενο με την γονιμότητα (Gimbutas 2007, pp. 14-15).
- 3_54. Petrie 1901, p. 9 (§ 11), pl. liv.
- 3_55. Petrie 1901, pp. 46-47, pl. liv; Petrie 1902, p. 6 (§ 7), pl. VIII: 1-8, 11, 12. Οι μορφές pl. VIII: 9, 10, 13, 14 είναι Αιγυπτιακές.
- 3_56. Braun 2009, p. 28; 2012, p. 22. Η Amiran θεωρεί το στικτό τρίγωνο ως το χαρακτηριστικό διακοσμητικό θέμα αυτής της κεραμικής LFPW (Amiran 1974, p. 65), η οποία αφορούσε κυρίως πρόχους και αμφορείς.
- 3_57. Evans et al. 1964, p. 196. Η διακόσμηση αγγείων με στικτές και εγχάρακτες ζώνες και τρίγωνα, εντοπισθείσα στην νεολιθική Βύβλο, από τον Childe συσχετίσθηκε με αυτήν της επίσης νεολιθικής Κνωσού (Childe 1935, p. 220, n. 3).
- 3_58. Frankfort 1924, p. 106. Αναφέρεται από τον Vinson (Vinson 1987, p. 219). Στην Συρο - Παλαιστίνη τείνει να αποδοθεί το κύπελλο με λαβή σχήματος βρόχου της Naqada II (loop handled cups) αν και παρόμοιος τύπος απαντά επίσης στην Νεολιθική Θεσσαλία (Ward 1964, p. 8; Kaplan 1959, p. 134; Wace and Thompson 1912, pp. 67-68).
- 3_59. Braun 2009, p. 27; Braun 2011, pp. 105, 120; Braun 2012, pp. 24, 30, n. 16; De Vaux 1966, p. 28; Shaw 2003, p. 73; Greenberg and Porat 1996; Prausnitz 1954. Η κεραμική έχει επίσης αποκληθεί Μεταλλική (Metallic Ware), Διακοσμημένη με Χτένι (Combed Ware), ερυθρά στιλβωτή (Red Polished) κ.ά.
- 3_60. Kantor 1992; Amiran 1974, p. 65, n. 10.
- 3_61. Amiran 1970, p. 18.
- 3_62. De Vaux 1966, p. 24. Υποστηρίζεται η ύπαρξη εμπορικών και άλλων επαφών της Αιγύπτου και θέσεων της Ιορδανίας (Faynan and Hujairat el-Ghuzlan/Aqaba) ήδη από την τέταρτη χιλιετία (Kafafi 2011; Klimscha 2011).

Οι επαφές περιελάμβαναν την εισαγωγή στην Αίγυπτο πλινθωμάτων χαλκού από την περιοχή της Aqaba!

3_63. Sowada 2009, p. 37.

3_64. Tadmor 1964; Amiran 1974. Η Miriam Tadmor υπήρξε επιμελήτρια του Ισραηλιτικού Μουσείου και σημαίνον μέλος της Βιβλικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (Biblical Archaeology Society).

3_65. Braidgrood and Braidwood 1960, pp. p. 160, 504, nn. 2, 38.

3_66. Weinberg 1951, p. 132.

3_67. Wodzińska 2009, p. 79.

3_68. Baumgartel 1970, p. 471.

3_69. Wodzińska 2009, pp. 80-96; Wendorf, Schild and Nelson 2002, p. 17; Nelson and Khalifa 2010, pp. 136-137.

3_70. Burkitt 1926, 187-188.

3_71. Evans 1935, pp. 122-123, fig. 91.

3_72. Evans 1921, pp. 36-37, fig. 5; Furness 1953, n. 62. Από την Υστερη Νεολιθική προέρχεται αγγείο με αυλακωτή επιφάνεια (Evans 1928, p. 9, n. 1).

3_73. Evans et al. 1964, fig. 46; Washburn 1983, p. 143; Tomkins 2001, pp. 298, 299, 310, 343; Manteli 1993a, pp. 42-43.

3_74. Hawkes 1940, p. 93; Garasanin 1982, pp. 118, 149. Η Θερμή Λέσβου διαθέτει επίσης σειρά αγγείων με την αυλακωτή επιφανειακή κατεργασία.

3_75. Ροντήρη 2009, σελ. 226; Wace and Thompson 1912, p. 17; Bonga 2013, pp. 134, 143.

3_76. Τσούντας 1908, σελ. 239-240, εικ. 138, 139; Papadopoulos and Malamidou 2008, p. 430; Ροντήρη 2009, εικ. 93.

3_77. Bał-Pryc 2014, p. 184; Petrie 1903, pl. VII: 108-110; Swain 1995; Ciałowicz 2007, fig. 32. Παράβαλε τα μικροσκοπικά αναθηματικά αγγεία τα διατιθέμενα προς πώληση από τον Οίκο Christie's (Sale 2007, Lot 37, 13.11.2014) χρονολογούμενα την περίοδο 2920-1070 π.Χ.

3_78. Allen 2006, p. 19; Baerta 1995, p. 16. Ο Baerta τοποθετεί τα πρώτα μικροσκοπικά αγγεία στην IV δυναστεία.

3_79. Gimbutas 1974, p. 86. Για παράδειγμα αναφέρονται μικροσκοπικά αγγεία του πολιτισμού Vinča της πέμπτης χιλιετίας.

3_80. Manteli 1993b, fig. 5: 10-17.

- 3_81. Manteli 1993b, fig. 20:12-22; Pernier 1935, p. 105, fig 48. Αναφέρεται από τον Watrous (Watrous 1994, p. 700, n. 29). Ανευρέθη μαζί με μετεωρικό σίδηρο, ο οποίος απαντάται και σε προδυναστικούς τάφους της Gerzeh στην Αίγυπτο (Johnson et al. 2013). Πρόκειται για αναθηματική φιάλη και λοιπά άωτα αγγεία, ήτοι άνευ λαβών, βλ. Evans (Evans 1928, p. 12, fig.5: g, p. 7).
- 3_82. Caloi 2011, pp. 137-140; Watrous 1994, p. 715; Evans 1935, p. 290, fig. 225; Evans 1921.
- 3_83. Wiener 2013, p. 38.
- 3_84. Για παράδειγμα από την προ-δυναστική Αίγυπτο, την δυναστεία IV, αλλά και τα Γουρνιά Κρήτης βλ. Evans (Evans 1921, pp. 81-83, figs. 49, 50). Για παραδείγματα από το Kiš, το Jamdat Nasr, το Sali Dheri βλ. Corbiau (Corbiau 1937, pp. 7-8, fig. 4:8-9, pl. V: 7). Από την Τροία προέρχεται χρυσό ακάτιο (σαλτσιέρα) ανήκον στην Συλλογή State A. Pushkin Museum of Fine Arts, Moscow, <http://www.gettyimages.com/pictures/sauceboat-with-double-spout-and-two-handles-found-in-the-news-photo-520715147#sauceboat-with-double-spout-and-two-handles-found-in-the-collection-picture-id520715147>. Τέλος για παραδείγματα από το Yortan βλ. Kâmil (Kâmil 1980, pp. 48, 105). Για την θρησκευτική διάσταση αυτών των αγγείων βλ. Evans (Evans 1921, p. 19, n. 2).
- 3_85. Βλ. τα αγγεία MMA 11.215.464 και 11.215.472.
- 3_86. Βλ. τα αγγεία MMA 11.215.460 και 11.215.477.
- 3_87. Πρόκειται για το αγγείο MMA 55.92.2.
- 3_88. Hayes 1959, p. 323. Πρόκειται για το αγγείο MMA 09.184.83.
- 3_89. Πρόκειται για το αγγείο MMA 11.215.462. Σχολιασμός του λεγομένου Νειλωτικού τοπίου και αναφορά στην εμφάνισή του πρωιμότερα στο Αιγαίο γίνεται στο εδάφιο 10.10, σημ. 10_224.
- 3_90. Βλ. MMA 12.180.257 και 12.180.258.
- 3_91. Hayes 1959, p. 246.
- 3_92. Βλ. εκθέματα MMA 12.180.257 και 12.180.258.
- 3_93. Loschwitz 2013, p. 133, n. 10.
- 3_94. Loschwitz 2013, p. 133, n. 11. Οι Shortland et al. υποστηρίζουν ότι η πηγή της χρωστικής είναι η Δυτική έρημος της Αιγύπτου (Shortland, Hope and Tite 2006).
- 3_95. Loschwitz 2013, p. 133, n. 12.

- 3_96. Evans 1928, pp. 44-45; Pendlebury 1994, p. 3.
- 3_97. Manteli 1993a, pp. 181-183; Vavouranakis 2011, pp. 96-97.
- 3_98. Για τον κλάδο βλ. σημ. 3_2 και 3_3, ενώ στο δένδρο γίνεται αναφορά στην σημ. 10_30.
- 3_99. Graff 2009, p. 186. Για την σπείρα, θέμα υπ. αριθ. NI 32/33/34 κατά Graff, βλ. σημ. 3_16, 3_17, 3_18, 3_19, 5_17 κ.α.
- 3_100. Graff 2009, p. 181; Younger 1987, fig. 11; Κατσαρού 2005, σελ. 177-178. Το διακοσμητικό θέμα των ομόκεντρων κύκλων (υπ. αριθ. G 8/9 κατά Graff) από τον Younger εντάσσεται στην Κοινή της Χερσονήσου του Αίμου - Αιγαίου - Ανατολίας. Το θέμα μοιράζονται σκαραβαίοι της Φαιστού, η κεραμεική του κύκλου Κέρου - Σύρου της ΠΚ IIa, πήλινα τηγανόσχημα σκεύη της ομάδος Κάμπου, τεκμήρια ανευρεθέντα στην Κρήτη (Συλλογή Γιαμαλάκη), στο Tell Abraq, στην Τροία I, III και IV κ.α., βλ. Κονιδάρη (Κονιδάρης 2020a, σημ. 586, 593, 601). Απαντά, όμως, ενωρίτερα σε σφραγίδες του Σέσκλου της MN (CMS V 715, CMS VS1B 466 & 466), στην διακόσμηση της κεραμεικής του σπηλαίου Γιούρων της MN και των Δολιανών Ιωαννίνων της TN, στην νεολιθική κεραμεική του Ακροποτάμου (Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 2014, σελ. 51), στην σφραγιδογλυφία της Αγίας Ειρήνης Κέας της ΠΕΧ II (CMS V 451) κ.α.
- 3_101. Graff 2009, p. 176; Younger 1987; Κονιδάρης 2020a, σημ. 245. Το θέμα του σταυρού εντός κύκλου ή κύκλου μοιρασμένου σε τεταρτημόρια, υπ. αριθ. G 16 και Arm 8 κατά Graff, από τον Younger εντάσσεται στην Κοινή της Χερσονήσου του Αίμου - Αιγαίου - Ανατολίας αλλά και αποτελεί θέμα σφραγίδων, όπως αυτή του Σέσκλου της MN (CMS I 003). Βλ. επίσης την σφραγίδα CMS V 603 της ΠΚ από την Γρόττα Νάξου (Βλαχόπουλος 2017).
- 3_102. Graff 2009, pp. 75, 180; Κατσαρού 2005, σελ. 149, 156. Το θέμα των ολόβαφων τριγώνων εν σειρά με τις κορυφές προς τα πάνω ή κάτω, υπ. αριθ. G 2 κατά Graff, απαντά και στην διακόσμηση της κεραμεικής του σπηλαίου Γιούρων της MN!
- 3_103. Graff 2009, p. 186; Κατσαρού 2005, σελ. 167-168; Wace and Thompson 1912, fig. 36. Το θέμα του ζατρικίου, υπ. αριθ. NI 36 κατά Graff, απαντά και στην διακόσμηση της κεραμεικής του Σέσκλου και Διμηνίου όπως και του σπηλαίου Γιούρων της MN! Το παρόμοιο βαθμιδωτό θέμα απαντά σε αγγεία του

τύπου A3β από την Τζάνη Μαγούλα (Wace and Thompson 1912, fig. 83: h, k, m, n, p, o).

3_104. Graff 2009, p. 185; Κατσαρού 2005, σελ. 172, 177; Wace and Thompson 1912, fig. 42. Τύποι ρομβοειδούς διακοσμήσεως, υπ. αριθ. NI 27/28/29 κατά Graff, απαντώνται στο Τσανγκλί Θεσσαλίας, ενώ υπήρξαν δημοφιλείς και στην διακόσμηση της κεραμεικής του σπηλαιίου Γιούρων της MN, θεωρούνται δε πλεκτογενείς ήτοι συσχετιζόμενοι με θέματα της υφαντικής (Sarri 2015, p. 25)!

3_105. Πέραν των ήδη αναφερθέντων ο Petrie έχει εντοπίσει στην Άβυδο αγγεία ('μέλαινα κεραμεική' ή black pottery / ware) της I δυναστείας στα οποία απέδωσε Κρητικά χαρακτηριστικά της Ύστερης Νεολιθικής (Petrie 1903, pp. 28, 38, pl. XLII: 20-36; Childe 1937, p. 31).

4_1. Evans 1928, pp. 29-30, fig. 12.

4_2. Xanthudidēs 1924, p. 128.

4_3. Warren 1969. Αναφέρεται από τον Solenhofen (Solenhofen 2002). Ο Betancourt τοποθετεί την έναρξη της κατασκευής λίθινων αγγείων στα μέσα της τρίτης χιλιετίας, ή, με βάση την νέα χρονολόγηση, στην ΠΜ II (2900-2200 π.Χ.) (Betancourt 1990, p. 15). Βλ. επίσης: Τζωράκης 2009, σελ. 76; Bevan 2003, p. 59, 2004, 2012, p. 95; Gregg 1970, p. 26; Watrous 1994, pp. 715-717.

4_4. Evans 1928, pp. 15-17, figs. 6, 7.

4_5. Evans 1928, p. 16, fig. 6; Warren 1969, p. 112. Πρόκειται για το αγγείο G 5 του καταλόγου του Warren του οποίου το πλαίσιο ευρέσεως θεωρεί ασαφές και την προέλευσή του ομοίως αβεβαία.

4_6. Thyrza Sparks 2003, p. 39. Η εισαγωγή του σωληνοειδούς τρυπανιού στην Αιγυπτιακή λιθογλυπτική τοποθετείται περί την I δυναστεία, ενώ του χειροκίνητου την περίοδο μεταξύ III και V δυναστείας. Παράδειγμα χρήσεως τρυπανιού αποτελεί ημιτελές σκεύος διορίτου το οποίο τηρείται στο Μουσείο Καΐρου (JE18758), βλ. Solenhofen (Solenhofen 2002). Κατά τον Bevan η υιοθέτηση του σωληνοειδούς τρυπανιού στην Κρήτη λαμβάνει χώραν κατά την ΠΜ IIa (Bevan 2007, p. 58), ενώ κατά την Thyrza Sparks την περίοδο ΠΜ III-MM I (Thyrza Sparks, p. 198).

4_7. Αναφερόμενος στο ίδιο εύρημα ο Evans (Evans 1925, p. 214) σημείωνε: "η χρήση λίθινων αγγείων κατά την παράδοση του Νείλου, κατειργασμένων σε

διακοσμητικά υλικά, είχε ήδη αποκτήσει ρίζες στην Κνωσό κατά την ύστερη νεολιθική φάση." !!

4_8. Bevan 2004, p. 111. Από τα θραύσματα αυτά διασώζεται σήμερα μόνον το ένα το οποίο προέρχεται από μικρή φιάλη και εκτίθεται στο Ashmolean Museum, AM 1938.653, (Evans 1928, pp. 16-17, fig. 7:c; Warren 1969, pp. 109-110, nr. A 10). Κατά τον Warren, όπου αριθμείται ως αγγείο A10, το υλικό του θα μπορούσε να είναι Κρητικός οφείτης (σερπεντίνης).

4_9. Evans 1928, p. 15, figs. 3:k, 3:l, 7:b.

4_10. Βεργάκη 2016, σελ. 4; Whittaker 2014, pp. 87-88. Σύνθετα αγγεία (compound, composite vases/vessels) ονομάζονται αυτά που αποτελούνται από περισσότερα του ενός απλά, συνδυαζόμενα κατά διαφόρους τρόπους. Στην κατηγορία ανήκουν τα διπλά ή δίδυμα (double, twin), συσχετιζόμενα πιθανώς με την 'κοινοτική' πόση ζεύγους δύο ατόμων (π.χ. ζεύγος συζύγων, οικοδεσπότης - φιλοξενούμενος, βλ. Nordquist 1987, p. 53), οι κέρνοι, αποτελούμενοι από πλήθος κοτυλίσκων για τις διάφορες τελετουργικές προσφορές (κατά τον Αθήναιο Ναυκρατίτη, *Athen.Deipn.*9.478), οι φορητές τράπεζες προσφορών φέρουσες εσοχές καθώς και οι σταθερές, ανάγλυφες σε λίθο.

4_11. Evans 1921, pp. 37-38, fig. 6: 11; Βεργάκη 2016, σελ. 18-19.

4_12. Evans et al. 1964, pp. 172, 186, 231, pl. 64.

4_13. Evans 1921, p. 54; Evans et al. 1964, pp. 157, 162, 170, 180, fig. 52, pl. 55:4; Warren et al. 1968, pp. 240-241. Πρόκειται συνολικά για 24 ρόπαλα από πορφυρίτη, πράσινο λίθο, σκοτεινόχρωμη - ερυθρωπή λίθο κ.ά. Σκήπτρα έχουν ανασκαφεί και από τον νεολιθικό Κατσαμπά (Galanidou and Manteli 2008, p. 174) καθώς και από το Σέσκλο, Διμήνι, σπήλαιο Αλεπότρυπας (Runnels et al. 2009, fig. 10).

4_14. Η άποψη ότι το αχλαδόσχημο σκήπτρο έχει την καταγωγή του από την Αίγυπτο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (Ward 1963, pp. 4-5).

4_15. Warren et al. 1968, pp. 240, 275.

4_16. Bernal 2002, p. 68, nn. 18, 19.

4_17. Runnels et al. 2009, pp. 181-182.

4_18. Manteli 1993a, p. 84; Manteli 1993b, fig. 19: 4-5, 11.

4_19. Manteli 1993a, p. 100.

4_20. Manteli 1993b, p. 130, fig. 45: 40.

4_21. Evans 1921, pp. 567-568, fig. 412; Petrie and Quibell 1895, pl. XXIX: 80, 84, 86.

- 4_22. Βεργάκη 2016, σελ. 30.
- 4_23. Philip and Baird 2000, p. 332.
- 4_24. Steel 2013, p. 182.
- 4_25. Souyoudzoglou-Haywood 1999, p. 63.
- 4_26. Rutter 2008, nn. 1, 36.
- 4_27. Hawes et al. 2014, pl. J.
- 4_28. Bosanquet and Dawkins 1923, figs. 28, 76.
- 4_29. Graff 2009.
- 4_30. Artin 2010, fig. 18.
- 4_31. Childe 1935, pp. 38-39, fig. 14: 5.
- 4_32. Το αγγείο 1636 από τον Πλάτανο (Xanthudidēs 1924, p. 99, n. 2, pl. LII: 1636) είναι παρόμοιο με το Αιγυπτιακό UC15739 (Petrie 1920, pl. XLII: 209; El-Khouli Ali 1978, p. 742, pl. 161, cat. nr. 5635) αλλά και με το UC15743 (Petrie 1920, pl. XLII: 213; El-Khouli Ali 1978, p. 725, pl. 158, cat. nr. 5573), χρονολογούμενα στην Naqada II (3500-3200 BC).
- 4_33. Evans 1935, pp. 978-979, figs. 939 & 940; Hawes, Williams, Seager and Hall 2014, pl. XXXI. Οι φορητές λίθινες τράπεζες προσφορών προέρχονται από την επεξεργασία ολόσωμου ογκολίθου και την λάξευση κοιλοτήτων.
- 4_34. El-Khouli Ali 1978, p. 705, cat. nr. 5460, pl. 128: 5523, 5524, pl. 129: 5531; Quibell 1900, pl. XXXV: 4; Petrie 1903, pl. XII: 271, 272; Betancourt et al. 1983.
- 4_35. Harvey 1996. Πρόκειται για το αγγείο MFA 03.1959 το οποίο εκτίθεται στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης.
- 4_36. Ciałowicz 2009, p. 85, βλ. <[http://www.farkha.org/english/galeria/obrazki/ld%20\(115\).jpg](http://www.farkha.org/english/galeria/obrazki/ld%20(115).jpg)>.
- 4_37. Βλ. <[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cycladic_type_Cretan_pottery,_1 amp,_3000-2300_BC,_AMH,_144702.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cycladic_type_Cretan_pottery,_1_amp,_3000-2300_BC,_AMH,_144702.jpg)>.
- 4_38. Το αγγείο εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου, βλ. <[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Early_Cycladic_Pottery,_2800-2400_BC,_AM_Naxos_\(05\),_143158.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Early_Cycladic_Pottery,_2800-2400_BC,_AM_Naxos_(05),_143158.jpg)>.
- 4_39. Theodorou-Mavromatti 2004, p. 1168, pl. 7.
- 4_40. Zevit 2003, p. 315; James, McGovern and Bonn 1993, pp. 176-177; Hawes, Williams, Seager and Hall 2014, pl. XI: 11, 12, 13; Xanthudidēs 1924, pl. XXXIII: 5002, 5006; Betancourt et al. 1983.

- 4_41. Bevan 2004, p. 111; Panagiotopoulos 2005, p. 35.
- 4_42. Bevan 2004, p. 111; Petrie 1901, pl. XLVIII:X106. Το UC36621 είναι θραύσμα από το χείλος κυπέλλου από οψιδιανό, προερχομένου από την Αβυδο (I δυναστεία), <http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/detail.aspx#>.
- 4_43. Watrous 1994, p. 697; Shaw 2003.
- 4_44. Bevan 2004, pp. 113-114. Ο Bevan, διστάζοντας να αποδεχθεί το γεγονός της υπάρξεως πανάρχαιων ανταλλαγών και επαφών εν γένει μεταξύ Αιγαίου και Αιγύπτου και επιχειρώντας να ερμηνεύσει, παρ' όλα αυτά, την ύπαρξη στην Μινωική Κρήτη προδυναστικών λίθινων αγγείων, προβάλλει το ενδεχόμενο αυτά να μεταφέρθηκαν στην νήσο πολύ αργότερα από την χρονολογία παραγωγής τους. Αυτή η θέση, όμως δεν γίνεται δεκτή από τον Warren, ο οποίος έχει υποστηρίξει την άφιξη των Αιγυπτιακών λίθινων αγγείων στην Κρήτη κατά την περίοδο της ακμής τους, ήτοι κατά την ΠΜ περίοδο (Warren 1976, p. 206, n. 8).
- 4_45. Bavay et al. 2000. Στο Αιγαίο πηγές οψιδιανού υπάρχουν στην Μήλο, Κώ και Γυαλί, για τις πηγές πλησίον της Αιγύπτου σημειώνουμε την Αιθιοπία, Ανατολία, βόρεια Αραβική Χερσόνησο και το σύγχρονο Τσάντ.
- 4_46. Wainwright 2013 (1912), p. 24 (§ 35); Bavay et al. 2000, p. 6. Στον προδυναστικό τάφο 185 της Gerzeh ανεσκάφη θραύσμα οψιδιανού το οποίο εκτιμήθηκε ως παρόμοιο προς αυτά της Σάμου, όμως η εκτίμηση κρίνεται αβέβαιη. Αιγαιακή προέλευση, και μάλιστα από την Μήλο, πιθανολογεί ο Bosanquet για τον οψιδιανό τον ανευρεθέντα στην Αίγυπτο, βλ. Bosanquet (Bosanquet 1904, pp. 216, 228-229), σύμφωνα με αναφορά του Carter (Carter 1998, p. 22), την ίδια άποψη δε υποστηρίζει τόσο ο Hayes (Hayes 1953, p. 25) όσο και ο Atkinson (Atkinson 1904, pp. 216-229). Σύμφωνα όμως με τον Κοσμόπουλο δεν έχει ευρεθεί Αιγαιακός οψιδιανός στην Αίγυπτο (Cosmopoulos 1991, p. 160, n. 60).
- 4_47. Evans 1921, pp. 65-67, figs. 28, 31; Warren 1969, p. 109, nr. A 7. Ο συηνίτης λίθος προέρχεται από την Συήνη/Ασσουάν, ευρισκόμενη κοντά στους λόφους από όπου έβγαине ο 'συηνίτης λίθος', με τον οποίο έφτιαχναν οι Αιγύπτιοι τα μνημεία τους.
- 4_48. Evans 1921, pp. 67, fig. 29.
- 4_49. Warren 1980, p. 499, n.4. Σημειώνεται και εδώ ότι με βάσει χρονολογήσεις με C14 και λοιπές αρχαιολογικές συσχετίσεις και συγχρονισμούς ο Warren τοποθετεί το πέρας της Νεολιθικής στην Κρήτη στο 3500 π.Χ.

- 4_50. Evans 1921, pp. 65-67, fig. 32.
- 4_51. Evans 1921, pp. 65-66, fig. 33; Evans 1895, pp. 116-117. Η Ολούς είναι η σημερινή Ελούντα (βλ. St.Byz., s.v. Ολούς).
- 4_52. Evans 1921, fig. 30.
- 4_53. Evans 1921, p. 65, fig. 32.
- 4_54. Η πυξίδα από τον Μόχλο τηρείται στο Μουσείο Ηρακλείου (HM 1282), έχει ανασκαφεί δε από τον Seager (Seager 1912, figs. 4 I.i, 5). Η πυξίδα από την Αγία Τριάδα και αυτή από τον Ζάκρο (βλ. <http://odysseus.culture.gr/h/4/eh430.jsp?obj_id=7863>) επίσης τηρούνται στο Μουσείο Ηρακλείου (HM 1282 και 2719). Οι τρεις φιάλες από την Κρήτη θεωρούνται από τον Watrous έργο του αυτού εργαστηρίου, απειτέλεσαν δε αντικείμενα εμπορίου στο εσωτερικό της νήσου (Watrous 1994, p. 712, n. 118).
- 4_55. Watrous 1994, p. 712, n. 118.
- 4_56. Warren 1969, p. 82, n. 1.
- 4_57. Marangou 1990, p. 136, no. 132; Broodbank 2000, p. 309; Bevan 2007, p. 87, fig. 5.11. Άλλωστε από τα θεμέλια Βυβλικού ιερού αναφέρεται η ανασκαφή παρόμοιων πυξίδων, οι οποίες από την Sørensen αναγνωρίζονται ως Αιγαιακές (Sørensen 2009, p. 12, n. 31).
- 4_58. Warren 1969, p. 82, n. 1. Κατά την άποψη του Warren η λίθινη φιάλη με πώμα και λαβή ταύρου από την Βύβλο είναι 'σχεδόν σίγουρα μη Αιγαιακή', ενώ και η παράσταση ταύρων στην Μεσοποταμιακή τέχνη αναφέρεται από τον ίδιο ως 'συνήθης'. Ανάλογη αρνητική άποψη επ' αυτού έχουν εκφράσει ο Money-Coutts (Money-Coutts 1936, βλ. Warren ανωτέρω) καθώς και ο Bevan (Bevan 2004, p. 112, n. 3).
- 4_59. Warren 1976, p. 206, n. 8; Warren 1976, pp. 108-112. Ο Warren έχει καταγράψει την ανασκαφή άνω των τριάντα λίθινων Αιγυπτιακών αγγείων στην Κρήτη, χρονολογούμενων από την προδυναστική περίοδο έως αυτήν της VI δυναστείας.
- 4_60. Warren 1969, pp. 105-106; West 1990, pp. 12-15.
- 4_61. Evans 1898, pp. 349-350, figs. 23, 24; Redford 2001, p. 588; Rice 2003, p. 200; Hamblin 2006. Το εύρημα τηρείται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 4578).
- Η σφηνοειδής επιγραφή του Naram-Sin ηγεμόνος της Eshnunna έχει ευρεθεί σε τάφο του Μινωικού οικισμού Καστρίου Κυθήρων (Frayne 1990, p. 554; Rice 2002, p. 137), χρονολογείται δε στο πρώτο τέταρο της δευτέρας

χιλιετίας. Το εύρημα εκτιμάται ότι αναφέρεται στον ηγεμόνα και τους θεούς του Dilmun, ενδεχομένως δε συνδέεται με τον δρόμο εμπορίας του κασσιτέρου. Εν συνδυασμό με άλλα ευρήματα ενισχύει την άποψη περί εντάξεως της Κρήτης σε ευρύτατο διεθνές εμπορικό δίκτυο ανταλλαγών εμπλέκον την Αίγυπτο, Ανατολία και Εγγύς Ανατολή, ήδη από την πρωτοανακτορική περίοδο (Lipiński 2004, pp. 177-178, n. 196; Wiener 1987, p. 262, n.9).

4_62. Evans 1895, p. 112, fig. 100; Schliemann 1880, p. 215, No. 27.

4_63. Frankfort 1939, pp. 227-232; Frankfort 1951, p. 3.

4_64. Για το θέμα της στρωματογραφίας της Κνωσσού βλ. Μαντιέλη (Manteli 1993a, pp. 23-29).

4_65. Warren 1969, p. 109, n. 1.

4_66. Evans 1928, fig. 8A.

4_67. Evans 1928, fig. 4; Evans 1928, fig. 3:x.

4_68. Μαρινάτος 1929; Herrero 1976, p. 237. Σχετικά ευρήματα έχουν ανασκαφεί στον Πόρο - Κατσαμπά (από την ΠΜ Ι και μετά) (Evans et al. 1964, pp. 172, 186, 231, pl. 64; Richardson 1999, pp. 370-371).

4_69. Evans and Renfrew 1968, p. 65. Αναφέρεται από τον Τζωράκη (Τζωράκης 2009, σελ. 76).

4_70. Vermeule 1974, p. 178. Στοιχεία επαφής της Κρήτης με τις Κυκλάδες υπάρχουν κυρίως από την βόρεια ακτή (Αγία Φωτιά, Πετράς, Πόρος, Γούρνες, Μεσόρραχη Σητείας) αλλά και την νότια (Λεβήν, Λιβάρι), βλ. Παπαδάτος και Σοφιανού (Παπαδάτος και Σοφιανού 2012, σελ. 51).

4_71. Βλ. ιστοσελίδα του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού (<http://www.fhw.gr/chronos/02/islands/en/technology/stone_v/index.html>).

4_72. Renfrew 1991, pp. 58-59, figs. 22, 23, 24; Getz-Preziosi 1994, p. 24; Tomkins 2007, p. 12, table I.1.

4_73. Richardson 1999, p. 228; Δεβετζή 2011, σημ. 1; Sakellarakis 1976, pp. 173-174, nn. 3-6; Jacobsen 1973, p. 256. Εκτιμάται ότι κατά την ΠΝ η Νέα Μάκρη υπήρξε εξειδικευμένο κέντρο παραγωγής λίθινων φιαλών. Σύμφωνα με τον Jacobsen από το σπήλαιο Φράγγθι προέρχονται επτά λίθινα αγγεία της ΠΝ ή ΠΝ/MN, δύο από τις αρχές της MN, ένα από την MN, και ένα από διαταραγμένο στρώμα. Μάλιστα η πρώτη ύλη ωρισμένων εξ αυτών προέρχεται από την Νάξο (Herz 1992, 188)! Η άποψη των Lucas and Harris ότι η λιθογλυπτική ήταν άγνωστη στην Ελλάδα κατά την περίοδο των Αιγυπτιακών

δυναστειών III και IV είναι σαφώς εσφαλμένη (Lucas and Harris [1962] 1999, pp. 73-74).

4_74. Jacobsen 1973, p. 256.

4_75. Herz 1992, 188.

4_76. Rodden 1964; Rapp 2009; Grammatikakis et al. 2017, p. 317

4_77. Βλ. ιστοσελίδα του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού (http://www.ime.gr/chronos/01/en/nl/economy/stone_vfr.html). Για λίθινη φιάλη από την Χοιροκοιτία Κύπρου της περιόδου 5800-5250 π.Χ. βλ. Mundkur (Mundkur 1978, fig. 25A).

4_78. Lucas and Harris [1962] 1999, pp. 73-74.

4_79. BM35306,

(http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?searchText=35306&ILINK|34484,|assetId=475040&objectId=116959&partId=1).

4_80. Petrie and Quibell 1896, pls. XIL: 80, 81, XXVII: 69.

4_81. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών 877.

4_82. Tyler 2012; Atkinson 1904, p. 89, n. 1.

4_83. Ashbacher 2017.

4_84. Ashbacher 2017, p. 145; Getz-Gentle 1996, p. 141.

4_85. Bonga 2013, p. 234.

4_86. Για την χοιρόμορφη πυξίδα βλ. Renfrew (Renfrew 1991, p. 166, fig. 110). Ελεύθερες δικαιώματα εικόνες υπάρχουν στις θέσεις:

http://www.cycladic.gr/frontoffice/popup.asp?cpage=RESOURCE&cresrc=476&cnode=92&clang=1&TB_iframe=true&height=560&width=640

και

http://commons.wikimedia.org/wiki/Category_talk:Google_Art_Project_works_in_Museum_of_Cycladic_Art/Excluded_works/U.

Το προβατίσχημο αγγείο τηρείται στο Ashmolean Museum, βλ. Zervos (Zervos 1957, p. 247, nr. 332) και

<http://www.bridgemanimages.com/de/asset/115759/prehistoric/vase-in-the-form-of-a-shEp-early-cycladic-c-2500-bc-earthenware>

Για άλλη μαρμάρινη κυλινδρική εγχάρακτη πυξίδα βλ. Getz-Preziosi (Getz-Preziosi, p. 7, pl. I:d).

5_1. Quibell 1900, p. 7, pl. XVIII: 3; Quibell and Green 1902, p. 38 (§3). Σε τάφο της Ιερακωνπόλεως (θέση HK 6) ευρέθησαν υπολείμματα ξύλου προερχόμενα από Μεσογειακό κυπαρίσσι (*Cupressus sempervirens*), το οποίο

δεν ενδημούσε στην Αίγυπτο εθεωρήθη δε εισαγωγή από το Αιγαίο (El-Hadidi and Boulos 1988, p. 28, όπως αναφέρεται από την Close 1995, p. 11) ή την Συρο - Παλαιστίνη (Fahmy, Khodary, Fadl and El-Garf 2008, pp. 180-181).

5_2. Petrie and Quibell 1895, pl. LXVI: 4, pp. 48-49 (§70).

5_3. Τσουντίας 1899, σελ. 91; Svorōnos 1914, p. 97; Evans 1928, p. 26, fig. 10, p. 241, fig. 138; Coleman 1985, p. 199, pl. III; Renfrew 1991, p. 67, fig. 35; Καλιτσάς 2007, σελ. 70-71. Δύο τέτοια τηγανόσχημα σκεύη φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (ΠΕ 4974, ΠΕ 6184). Οι ανηρητημένες ταινίες εμφανίζονται επίσης σε παράσταση πλοίου σε πυξίδα της Τραγάνας της ΥΕ περιόδου, βλ. Petrakis (Petrakis 2011, fig. 3:c). Ο Koutsouflakis (Koutsouflakis 2001) έχει προτείνει την συσχέτιση του εμβλήματος του ιχθύος επί πλοίου με την αλιεία και μάλιστα του τόνου, δραστηριότητα των Κυκλαδιτών, ιδίως δε των οικιστών του Σαλιαγκού Αντιπάρου περί το 4000 π.Χ.

5_4. Κατά τον Coleman (Coleman 1992) η μετάβαση τοποθετείται περί το 3100 π.Χ., όπως αναφέρει η Hendrix (Hendrix 1998, p. 5). Στυλίδες καταλήγουσες σε γάτζο ή σταυρό απεικονίζονται και στην περίφημη *Μικρογραφική Τοιχογραφία* του Ακρωτηρίου Θήρας, βλ. Ζερβονικολάκη (Ζερβονικολάκης 2012, σελ. 9, 13).

5_5. Coleman 1985, p. 197.

5_6. Τζωράκης 2009, σελ. 48-49; Watrous 1994, p. 697.

5_7. Rutter 1993, p. 756, table 2.

5_8. Davis 1992, p. 728, n. 131. Εφ' όσον το θραύσμα ανήκει στην Νεολιθική εποχή τότε χρονολογείται πριν το 3500 π.Χ.

5_9. Ο Kourtis (Kourtis 2001, p. 347) χρησιμοποιεί τον όρο ικρίωμα προστατευτικής σκιάδας/θαλαμίσκου επιβατών, ενώ υπάρχει και ο όρος ίκρια (στον πληθυντικό), σύμφωνα με το λεξικό Liddell and Scott (LSJ, s.v. ίκρια). Σχολιασμός των απόψεων για την χρήση του θαλαμίσκου επί του καταστρώματος παρέχεται από την Graff (Graff 2009, p. 43), η οποία επίσης σημειώνει ότι το συμβολικό θέμα N1, που διακοσμεί συχνά την προδυναστική Αιγυπτιακή κεραμεική C και D, έχει συσχετισθεί με το δρεπανοειδές πλοίο, κοινό και στις Κυκλάδες! Βλ. επίσης παρακάτω την σημ. 5_59.

5_10. Vinson 1987, p. 227; Evans 1925, p. 202.

5_11. Petrie and Quibell 1895, p. 49. Αντίθετα οι παραστάσεις λέμβων (άνευ κουπιών) είναι πολύ σπάνιες στην προδυναστική Αίγυπτο, για

παράδειγμα ζωγραφικής επί αγγείου από την Αβυδο βλ. Petrie (Petrie 1903, p. 28 (§45), pl. XII, 266).

5_12. Rice 2003, pp. 47-48; Frankfort 1978, pp. 19-20.

5_13. Τζάλας 1989.

5_14. Wachsmann 2009, p. 71, 79, fig. 5.16; Evans 1928, p. 240, fig. 137; Papadatos 2012; Renfrew 1991, p. 49, fig. 14. Παράσταση μονόξυλου αλλά και ομοίωμα λέμβου έχει ευρεθεί και στον περιβάλλον του οικισμού του Δισπηλιού Καστοριάς, βλ. Marangou (Marangou 2001a). Από το Τσαγγλί Λαρίσης της Νεώτερης Νεολιθικής προέρχεται πήλινο ομοίωμα λέμβου (Κούρου και Σγουρίτσα 2001, σελ. 48, εικ. 20).

5_15. Τελεβάντου 2013α; Liritzis 2010, p. 1369. Η χρονολόγηση των οχυρώσεων από τον Λυριτζή έδωσε αποτελέσματα στην περιοχή από 3520 (± 540) έως 3400 (± 200) π.Χ.. Ήδη από την 4η χιλιετία π.Χ. στις βορειο ανατολικές Κυκλάδες είχαν αναπτυχθεί οργανωμένες κοινωνίες προδρομικές των πρωτοκυκλαδικών κοινωνιών που ακολούθησαν, επί παραδείγματι ο μεγάλος οικισμός στον Άγιο Γεώργιο Φαλατάδου στην Τήνο, βλ. Μαρθάρη (Μαρθάρη 2012, σελ. 283-284).

5_16. Georgakopoulou 2004, p. 3; Televantou 2008, p. 51. Για τον χώρο του 'ιερού' που ανεσκάφη στον Στρόφιλα και τον κοινοτικό και λατρευτικό χαρακτήρα του βλ. Souvatzi (Souvatzi 2008, p. 221).

5_17. Τελεβάντου 2013α; Τελεβάντου 2013β. Οι έλικες αλλά και το οκτώσχημο αποτελούν θέματα και του πολιτιστικού κύκλου Κέρου - Σύρου, βλ. Uhl (Uhl 2007, pp. 16, 22).

5_18. Liritzis 2010, p. 1369. Ενδεχομένως η παλαιότερη απεικόνιση πλοίου από την Αίγυπτο προέρχεται από μικρό ομοίωμα πλοίου της τετάρτης χιλιετίας π.Χ. τηρούμενο στο University College of London υπό αρ. UC 9024, βλ. Tzalas (Tzalas 1995, n. 15), ενώ άλλο κεραμεικό ομοίωμα επίσης της τετάρτης χιλιετίας τηρείται στο Roemer- und Pelizaeus-Museum του Hildesheim

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:RPM_%C3%84gypten_114.jpg). Από το Κουβέιτ (θέση H3, As-Sabiyah) προέρχεται κεραμεικό ομοίωμα λέμβου, ενδεχομένως δε και υπολείμματα τα οποία αποδίδονται σε θαλάσσια λέμβο από καλάμια (6/5 χιλιετία π.Χ.), βλ. Carter κ.ά. (Carter 2008, p. 92; Connan et al. 2005; Simmons 2014, pp. 78, 80, 95, 219).

5_19. Papadatos and Tomkins 2014, p. 329. Βλ. για παράδειγμα τον Μόχλο, σύμφωνα με τον Branigan (Branigan 1991, p. 103).

- 5_20. Goodison 1985, fig. 53; Evans 1921, fig. 6:11. Βλ. και παρακάτω στο κεφάλαιο 7 και σημ. 10_95. Για το κεραμεικό ομοίωμα λέμβου της Νεολιθικής Κρήτης βλ. <
https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Archaeological_Museum_of_Heraklion_-_Neolithic#/media/File:Clay_model_of_a_boat._Crete,_Neolithic,_5300%E2%80%9333000_BC,_AMH,_144509.jpg>.
- 5_21. Τζαμιζής 2005; Theocharis 1958; Petrakis 2011, p. 194, n. 39.
- 5_22. Evans 1928, p. 250, fig. 147b; Evans 1935, fig. 923, p. 954-955; Petrakis 2011, p. 194, n. 40; Davis 1992, p. 710, fig. 4. Το δακτυλίδι-σφραγίδα από την Κνωσό (?) ευρίσκεται στο Ashmolean Museum (Inv. Nr. 1938.1129).
- 5_23. Η διακόσμηση πλοίων με την τεθλασμένη γραμμή απαντά ακόμη και στην Μυκηναϊκή περίοδο, όπως δεικνύει η απεικόνιση των πλοίων της Τραγάνας και Ασίνης (ΥΕ), ενώ Κυπριακό παράδειγμα παρέχεται από ασκό - ομοίωμα πλοίου (ΥΚ), βλ. Kamarinou (Kamarinou 2002, figs. 1, 10, 13). Άλλα παραδείγματα παρέχονται από τον Petrakis (Petrakis 2011, p. 213, n. 180).
- 5_24. Borchardt 1913, pl. 13.
- 5_25. Landström 1970, p. 60, 62, 64-65, 78; Mark 2013, p. 274; Brovarski 2000, p. 38, n. 16. Κατά τον ίδιο τρόπο ερμηνεύονται από τον Landström οι τεθλασμένες γραμμές στο οστέινο ομοίωμα λέμβου, το οποίο τηρείται στο Μουσείο Καΐρου (JE 86169), βλ. Haldane (Haldane 1993, p. 67, fig. 3.6).
- 5_26. Landström 1970, pp. 23-24, figs. 70-72, 74. Αναφέρεται από τον Mark (Mark 2013, p. 274).
- 5_27. Verner 1977, pp. 185-186, 293-294. Τα πλοία απεικονίζονται στην πρώτη καταχώρηση του νότιου τοίχου του δωματίου 3.
- 5_28. Brovarski 2000, p. 38.
- 5-29. Petrie and Quibell 1895, pl. LXVI:7. Το αγγείο προέρχεται από τον τάφο Q 576 (Ballas) και εκτίθεται στο Philadelphia University of Pennsylvania Museum, Oxford (αρ. D 45b).
- 5_30. Roberts 1991, pl. XVIII:B; Danver 2011, p. 129. Ο θησαυρός του Dorak σχετίζεται με την πολιτιστική ενότητα Yortan, πλησίον της Τροίας, η οποία παρουσίαζε συγγένεια προς την τελευταία (Τροία II) αλλά και τον πολιτισμό 'Τροίας - Πολιόχνης Λήμνου - Θερμής Λέσβου'.
- 5_31. Kantor 1944, fig. 5G, p. 124, n. 70. Το κεραμεικό ανήκει στην συλλογή Leiden, πιθανότατα δε είναι προδυναστικής περιόδου.

5_32. Hayes 1953, pp. 27-28, fig. 21. Η λαβή τηρείται στο Metropolitan Museum of Art (Accession Number: 26.241.1, Gift of Howard Carter, 1926), όμως η εκτίμηση για την ύπαρξη διχάλας αντικρούεται από τους Williams and Logan (Williams and Logan 1987, p. 248, n. 11).

5_33. Williams and Logan 1987, pp. 261-262. Η πρωτοδυναστική οστέϊνη πινακίδα συσχετίζεται με τον Hor-Aha

(<http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/labels/xxahal.htm>) ενώ η αναθηματική στήλη με τον Khasekhemwy.

5_34. Wachsmann 2009, fig. 2.46. Σε βραχογραφία στο Rod el Air απεικονίζεται πλοίο με τριπλή προεξοχή, χρονολογούμενη από το Μέσο Βασίλειο.

5_35. Wachsmann 2010, p. 34, n. 25; El-Bialy, Lippiello and Kelany 2012, p. 61; Landström 1970, figs. 390-392; Wachsmann 2009, fig. 2.32.

5_36. Teter 2011, pp. 219-220, cat. nrs. 77-78.

5_37. Teter 2011, pp. 219-220. Αυτά τα μαχαίρια θεωρήθηκαν από τον Petrie ως λόγχες κυνηγίου μικρής αποστάσεως, ενώ άλλη θεώρηση υποστήριξε την συσχέτισή τους με το μαχαίρι psš-kf, το οποίο έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην τελετή 'του ανοίγματος του στόματος' (Opening of the Mouth).

5_38. Η χρονολόγηση του ομοιώματος είναι, ομοίως, επισφαλής. Η Banou την προσδιορίζει ως ΠΜ I ή II, ενώ οι Harding and Fokkens ομιλούν για την τρίτη χιλιετία: Banou 2008, p. 32; Harding and Fokkens 2013, p. 385.

5_39. D'Amato and Salimbeti 2013, p. 50.

5_40. Wedde 1991, p. 82, n. 39. Στον ενδεικτικό κατάλογο θα πρέπει να προστεθεί και η σφραγίδα CMS II.2 249, από τον τάφο III του Μόχλου, όπου το πλοίο φέρει τριπλή διακλάδωση στην πλώρη, βλ. Evans (Evans 1921, pp. 279-280, fig. 207b). Η χρονολόγησή της είναι επίσης επισφαλής, διότι ευρέθη σε πλαίσιο MM II - YM I η δε αισθητική χρονολόγησή της την τοποθετεί στην MM II.

5_41. Yule 1981, pp. 8-20. Για παράδειγμα στην Συλλογή Γιαμαλάκη το πλαίσιο ευρέσεως είναι άγνωστο σε όλες τις σχετικές σφραγίδες με απεικόνιση πλοίου με τρίκρανο: CMS III 175A (Μάλλια;, MM II αισθητικά), 232B (Μάλλια;, MM II αισθ.), 263 (Λασίθι, YM I αισθ.), 264 (Μάλλια;, YM I αισθ.), 265 (Μάλλια;, YM I αισθ., με δύο μνηίσκους πάνω από το πλοίο;).

5_42. Wachsmann 2010, p. 36, n. 42; Wedde 1991, p. 82, n. 39.

- 5_43. Marangou 1987, p. 261; Atkinson 1904, p. 206, pl. XL:37. Στο τελευταίο έργο παρέχεται επίσης εικόνα κεραμικού ομοιώματος λέμβου, πιθανον από δέρμα (Atkinson 1904, fig. 180).
- 5_44. Η Αιγυπτιακή λέμβος με τις λωρίδες προέρχεται από παράσταση αγγείου, βλ. Petrie (Petrie 1920, p. 21 (§48), pl. XXIV: 17). Άλλα αγγεία προσομοιάζοντα με λέμβους φέρουσες τις κατακόρυφες λωρίδες προέρχονται από προδυναστικά κοιμητήρια (Petrie and Quibell 1895, p. 41, pl. XXXVI: 81a, 81b). Παρόμοιες λωρίδες ανευρίσκονται σε ελεφαντοστέινο ομοίωμα λέμβου (Μουσείο Καΐρου αρ. 86169).
- 5_45. Petrakis 2011, pp. 199, 213, fig. 2c. Βλέπε για παράδειγμα το πλοίο από ΥΜΙΙb λάρνακα από το Γάζι, καθώς και απεικόνιση πλοίου από το Δράμεσι Αυλίδος (ΥΕ). Ανάλογες λωρίδες φέρει και το κεραμικό ομοίωμα λέμβου από την Ασίνη (ΥΕ ΙΙΙc), βλ. Tartaron (Tartaron 2013, fig. 2.8).
- 5_46. Wedde 1991, p. 83.
- 5_47. Wachsmann 2010, p. 35.
- 5_48. Wachsmann 2010, pp. 31, 36, fig. 10.
- 5_49. Wachsmann 2010, p. 34, fig. 5.
- 5_50. Calligas 1987, p. 77, fig. 1.
- 5_51. Gillmer 2001.
- 5_52. Landström 1970, p. 27; Filgueiras 1987, p. 144; Gillmer 2001. Ο τελευταίος υπογραμμίζει την ομοιότητα πλοίων της ΧΙΙ δυναστείας με Θηραϊκά.
- 5_53. Casson 1971, p. 32, n. 7.
- 5_54. Makela 2002, p. 140, fig. 35:A; Crawford 1998, p. 16, fig. 1.5.
- 5_55. Filgueiras 1987, figs. 13, 14. Στην πρώτη εικόνα παρέχεται το εικονόγραμμα του σκάφους της Ur, στην δε δεύτερη λέμβος του Djemdet-Nasr (3000 π.Χ.).
- 5_56. Ling 2010; Zavaroni 2009. Βραχογραφίες στην Σουηδία παρουσιάζουν πλοία με διακλαδούμενες προεξοχές. Μάλιστα οι Mörner and Lind υποστηρίζουν την Μυκηναϊκή συσχέτιση των απεικονιζόμενων πλοίων, αποδίδοντας στους Έλληνες την είσοδο της περιοχής στην Εποχή του Χαλκού (Mörner and Lind 2015).
- 5_57. Miyashita 2006. Στην Ιαπωνία απαντώνται επίσης σκάφη με προεξοχές, καθώς επίσης και με διαιρούμενο κύτος.
- 5_58. Newberry 1913a.

5_59. Svorōnos 1914, pp. 81-120. Με βάση αναπαραστάσεις πλοίων σε διακοσμημένη κεραμεική της προδυναστικής Αιγύπτου οι οικίσκοι (ή ίκρια) στο κατάστρωμα πλοίου έχουν, σε μερικές περιπτώσεις, παραβληθεί – κατά το σχήμα – με τον ναό της Nekhbet της Άνω Αιγύπτου (Kantor 1944, p. 124; Graff 2009, p. 43). Η προαναφερθείσα θεά απειτέλη το ομόλογο της Ειλειθυίας.

5_60. Γραμματικός του δευτέρου αιώνας μ.Χ.

5_61. Petrie 1921, pl. XXXIII: 40N, 41A, 41J; pl. XXXIV: 43A, 43C, 44D, 45B.

5_62. Atkinson 1904, p. 91, pl. V:8c.

5_63. Atkinson 1904, p. 91, n. 1; Τσουντας 1899, σελ. 90.

5_64. Βλ. για παράδειγμα την αμυγαδολειδή σφραγίδα στεατίτου από τον Μακρύγιαλο της ΥΜ περιόδου (CMS VS1A 055), εγχάρακτη με το ιερό πλοίο και φοινικόδενδρο (Sourvinou-Inwood 1989, fig. 1). Το φοινικόδενδρο εθεωρείτο δένδρο ηλιακής θεότητας στα ευρύτερα πλαίσια της κοινής της Ανατολικής Μεσογείου, βλ. Marinatos (Marinatos 2010, p. 62).

5_65. Evans 1901; Μπονώρα 2015, σελ. 5.

5_66. Marinatos 1993, p. 181; Marinatos 1984.

5_67. Πρόκειται για το σπάραγμα 8 από την απωλεσθείσα τραγωδία Αργώ του Αισχύλου, βλ. Philo of Alexandria, On the Virtuous being also Free 20.143 (ήτοι σελ. 92, τόμου IX της εκδόσεως Loeb Loeb Classical Library).

5_68. Hom.Od.19.296-299; Aesch.PV.832.

5_69. Apollon.1.525-526; Apollod.1.9.16; Val.Flac.293; Pherecydes (EGM fr. 111a). Ακόμη και οι εξάίρετες ιδιότητες των πλοίων των Φαιάκων στον Όμηρο, Od.6.34-36 και Od.7.555-564, μπορεί να αποδοθούν σε επιβίωση του ίδιου θρύλου.

5_70. Ο Λουκιανός ο Σαμοσατεύς (του β' αιώνας) περιγράφοντας τις φανταστικές περιπέτειές του σημειώνει (τόμος III, βιβλίο β', σε απόδοση Κονδυλάκη):

Ἐξαφνα ὁ χηνίσκος (ενν. ομοίωμα μικρᾶς χήνας στὴν πρύμνη) τῆς πρύμνης ετίναξε τὰ πτερὰ του καὶ ἔκραξε, ὁ δὲ κυβερνήτης Σκίνθαρος, ὁ ὁποῖος ἦτο φαλακρός, ἀπέκτησε μαλλιά καὶ, τὸ παραδοξότερον ἐξ ὅλων ὁ ἱστός του πλοίου ἐβλάστησε καὶ ἐπέταξε κλάδους καὶ εἰς τὴν κορυφὴν ἐκαρποφόρησε• οἱ δὲ καρποὶ του ἦσαν σύκα καὶ μαύρα σταφύλια ὄχι ὠριμα. Αὐτὰ μᾶς ἐτάραξαν ὡς ἦτο ἐπόμενον καὶ ἐδεόμεθα ν' ἀποτρέψουν οἱ θεοὶ τοὺς κακοὺς ἐκεῖνους

οιωνούς. Δεν είχαμεν δε ακόμη απομακρυνθή πεντακόσιους σταδίους, ότε είδαμεν δάσος μέγα και πυκνόν πεύκων και κυπαρίσσων.

5_71. Σβορώνος 1912. Την άποψη του Σβορώνου αντικρούει ο Κ.Α. Ρωμαίος, βλ. Αποστολόπουλο (Αποστολόπουλος 2003, σελ. 28, σημ. 12).

5_72. Newberry 1913a.

5_73. Newberry 1914, p. 7.

5_74. Η οπλολατρεία ως κοινό χαρακτηριστικό της Αθηνάς και Neith υπογραμμίζεται και από τον Bernal (Bernal 2006, p. 544).

5_75. Newberry 1906, p. 72.

5_76. Hdt.2.170-171; D.S.5.57; Pl.Ti.24c. Στην Ελληνική σαίς ονομάζεται ο κούρος ενώ Σαισαρία ονομάζετο η Ελευσίς πρότερον (LSJ, s.v. σαίς), Σάιοι έθνος ονομαζόμενο Κίκονες πρότερον (Hσύχιος, s.v. Σάιοι).

5_77. Το σύμβολο απαντά επίσης σε κεραμικά του Ακρωτηρίου Θήρας (Μαρθάρη 2013, σελ. 79), αλλά και σε δακτυλίδι από τον θησαυρό της Αίγινας εκτιθέμενο στο Βρετανικό Μουσείο με αριθμό GR 1892.5-20.3-6, 11 (Rings 690-3, 888). Ο πολιτιστικός κύκλος Αττικής - Κεφάλας φαίνεται να μοιράζεται με την πρώιμη Αίγυπτο και πρόσθετα διακοσμητικά θέματα: ζιγκ-ζαγκ, κυματοειδείς γραμμές, ομόκεντροι ρόμβοι, πολλαπλά διάσημα σχήματος V κ.ά. (Mavridis and Tankosic 2009, p. 52).

5_78. Paleothodoros 2010, p. 247. Σε απεικόνιση Διονυσιακής τελετουργίας επί αγγείου του πέμπτου αιώνας π.Χ. εμφανίζεται ομάδα οκτώ χορευτριών.

5_79. Μπολώτη 2009, σελ. 44, σημ. 1-3. Προσφορά υφασμάτων αναφέρεται προς τιμήν της Αθηνάς (στην Αθήνα, Τεγέα και Άργος), της Αρτέμιδος Βραυρωνίας (επίσης στην Αθήνα), της Ήρας (Ολυμπία και Μυκήνες), στην Ήλιδα προς τιμήν του Ποσειδώνος κ.ά.

5_80. Μπολώτη 2009, σελ. 44, σημ. 5.

5_81. Μπολώτη 2009, σελ. 48, εικ. 11, 12, 13, σημ. 36-38. Πρόκειται για σφράγισμα δακτυλιδιού από την Κνωσό και χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι από τον Θολωτό τάφο Α των Αρχανών, αμφότερα της ΥΜ ΙΙΙΑα περιόδου. Ιερή εσθήτα εμφανίζεται και σε τοιχογραφίες της Κνωσού, Φυλακωπής και Ακρωτηρίου.

5_82. Håland 2004.

5_83. Håland 2004, p. 155; Ridderstad 2009. Επίσης το σύμβολο αρ. 3 κατά Evans του Δίσκου της Φαιστού είναι πρόσωπο με πιθανολογούμενη οκτώσχημη δερματοστιξία στο πρόσωπο, ενώ διατίθεται και Αιγυπτιακή τοιχογραφία Μινωιτών αιχμαλώτων με το ίδιο χαρακτηριστικό, βλ. Eisenberg (Eisenberg 2008, figs. 15, 26).

- 5_84. Κρόκεος είναι ο πέπλος της Αθηνάς σύμφωνα με τον Χορό στην Εκάτη του Ευριπίδου, Eur.Νεσ.466.
- 5_85. Μπολώτη 2009, σελ. 55; Προμπονάς 1974; Petrakis 2003. Πρόκειται για την πινακίδα PY Fr 1222, από τον Άνω Εγκλιανό, το όνομα δε της εορτής αναγιγνώσκεται και ως θορνοελκτήρια.
- 5_86. LSJ, s.v. θρόνον, τό, only in pl. θρόνα, flowers embroidered on cloth, ἐν δὲ θρόνα ποικίλ' ἔπασσε Il.22.441. Ο Όμηρος με το επίθετο εύθρονος χαρακτηρίζει αποκλειστικά την Ηώ, Il.8.565 και Od.6.48, θεωρούμενη ως ανήκουσα στο λεγόμενο 'Ινδοευρωπαϊκό' υπόστρωμα.
- 5_87. Eahr 2008.
- 5_88. Rehak 1992, pp. 115-116, 124.
- 5_89. Rehak 1992, pp. 123-124. Τόσον το οκτώσχημο όσον και ο ταύρος απαντούν επίσης στο ιερό της Ain Dara (van Loon 1995, pp. 182-183), στην πεδιάδα Amuq όπου οι Αιγαιακές επιρροές υπήρξαν εμφανείς (Verstraete 2012; Janeway 2007). Η πόλη έχει, μάλιστα, θεωρηθεί ως πιθανή θέση της πρωτεύουσας Kunulua του Αιγαιακής επιρροής βασιλείου του Patin ή Unki κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου (Harrison and Osborne 2012; Κονιδάρης 2016, σελ. 88).
- 5_90. Ransome 2004, pp. 63-64.
- 5_91. Harissis and Harissis 2009. Σημειώνεται σχετικά η ενδιαφέρουσα άποψη της Παπαγεωργίου ότι στην *Μικρογραφική Τοιχογραφία* από το Ακρωτήριο Θήρας απεικονίζεται μελισσώνας (Parageorgiou 2016)!
- 5_92. Raban 2001, pp. 448-449. Το μέλαν σκάφος απεικονίζεται σε παράσταση του τάφου 100 της Ιεράκωνπόλεως, εν μέσω άλλων λευκών, βλ. Quibell and Green (Quibell and Green 1902, pl. LXXV). Το σκάφος αναγνωρίζεται από τον Childe ως ξένο ήτοι μη Αιγυπτιακό, συσχετίζεται όμως από τον ίδιο με την Μεσοποταμία (Childe 1935, pp. 78-79, fig. 40, n. 4).
- 5_93. Η άποψη, για παράδειγμα βλ. Vinson (Vinson 1987, p. 113), ότι η Αιγυπτιακή απεικόνιση προηγείται χρονικώς των Κυκλαδικών κατά μία χιλιετία είναι εκτός πραγματικότητας, όπως δείξαμε.
- 5_94. Vinson 1987, p. 221. Η Άνω Αίγυπτος δεν είναι μακράν της Ερυθράς Θαλάσσης, όμως δεν φαίνεται να υπάρχουν ενδείξεις σημαντικής ναυσιπλοΐας στην θάλασσα αυτή, αντίθετα με ότι συνέβαινε στην Μεσόγειο.
- 5_95. Evans 1925, p. 202. Ο Evans θεωρεί ότι εισήχθη από τον Ευφράτη. Αντικείμενα Μεσοποταμιακής προελεύσεως έχουν ευρεθεί ελάχιστα στην προδυναστική Αίγυπτο, βλ. Vinson (Vinson 1987, p. 224).

- 5_96. Véron et al. 2006; Véron et al. 2013.
- 5_97. Evans 1921, pp. 292-294; Evans 1925, p. 204; Jondet 1916; Flemming 1952, p. 150; Wiegel 1992, p. 1; De Cosson 1935, pp. 19-20. Βλ. επίσης τις σημ. 10_177, 10_178 και 10_179.
- 6_1. Μαρή 2001, σελ. 187.
- 6_2. Broodbank 2000, p. 70; Μαρή 2001, σελ. 188.
- 6_3. Hall 1999; Nakou 1995. Αναφέρεται από την Tyree (Tyree 2001, pp. 39-40). Για τα εισαγόμενα κεραμεικά (ύστερης και τελικής Νεολιθικής) στο σπήλαιο του Ευριπίδου βλ. Whitbread and Mari (Whitbread and Mari 2014).
- 6_4. *FGrHist* 328 F 219; *Satyr.fr.*39 col.ix. Αναφέρεται από την Lefkowitz (Lefkowitz 1979, p. 191, n. 14). Τόνομα του ποιητού ευρέθη γραμμένο σε θραύσμα αγγείου του σπηλαίου, μάλιστα υπό την μορφή με δύο πι!
- 6_5. Μαρή 2003, σελ. 44, σημ. 27; Μανιάτης 2009, σελ. 11, σημ. 3; Maniatis, Mari (in print).
- 6_6. Gale, Kayafa and Stos-Gale 2007, p. 3. Οι ανωτέρω έχουν πιστοποιήσει ότι μεταλλικά αντικείμενα από την Αλεπότρυπα της TN έχουν κατασκευασθεί με πρώτη ύλη (άργυρο και χαλκό) από τα ορυχεία Λαυρίου. Άλλωστε παραγωγή αργύρου (λιθαργύρου) και μολύβδου έχει επιβεβαιωθεί στις θέσεις Κορωπί (Λαμπρικά) και Μαρκόπουλο της Τελικής Νεολιθικής και της πρώιμης Εποχής του Χαλκού, βλ. Kakavogianni et al. (Kakavogianni, Douni and Nezeri 2008), ενώ ανάλογη αναφορά υπάρχει και για τα Λιμενάρια Θάσου (Papadopoulos 2008).
- 6_7. Δημακοπούλου 1998. Περίαπτα - φυλακτά αποδίδοντα σχηματοποιημένη την ανθρώπινη μορφή εμφανίζουν μεγάλη διάδοση κατά την Τελική Νεολιθική, βλ. Mehofer (Mehofer 2014, fig. 6). Γνωστά παραδείγματα, μεγέθους 2-10 εκατοστών, προέρχονται επίσης από την Αραβησσό, την Θεόπειτρα και τα σπήλαια Κίτσου (<http://dspace.museumshops.gr/xmlui/handle/11631/13080>) και Περιστεριών, αρκετά έχουν κατασχεθεί σε χέρια αρχαιοκαπήλων, ενώ άλλα έχουν ανασκαφεί και σε νεκροταφείο της Βάρνας στην σημερινή Βουλγαρία. Αγνώστου προελεύσεως σφυρήλατο, κατασκευασμένο από χρυσό υψηλής καθαρότητας, είναι το ειδώλιο σχηματοποιημένης γυναικείας μορφής που εκτίθεται στην Αίθουσα του Νεολιθικού Πολιτισμού του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (EAM 16650, <http://www.archaiologia.gr/blog/2015/02/04/%CE%AD%CE%BD%CE%B1-%CF%87%CF%81%CF%85%CF%83%CF%8C-%CE%B4%CE%B1%CE%BA%CF%84%CF%85%CE%BB%CE%B9%CF%8C%CF%83%CF%87%CE%B7%CE%B>

C%CE%BF-%CE%B5%CE%B9%CE%B4%CF%8E%CE%BB%CE%B9%CE%BF-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84/) και παρουσιάζεται επίσης στην σελ. 53 της σχετικής εκθέσεως (Δημακοπούλου, ό.π.). Η ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου περιάπτου είναι ότι φέρει εγχάρακτα σημεία γραφής(;) και στις δύο όψεις!

6_8. Μαρή 2003, σελ. 46-47, σημ. 32-35; Hall 1999; Tomkins 2009, pp. 128-129, fig. 3. Σύμφωνα με τον Tomkins η ανάθεση κατά την TN πολύτιμων τεχνουργημάτων σε σπήλαια, μάλιστα δε και μεταλλικών, ενισχύει την άποψη που υποστηρίζει την λατρευτική χρήση τους έναντι αυτής που θέλει τα σπήλαια περιοδικά ενδιαιτήματα βοσκών κ.ά. Για την χρονολόγηση του περιάπτου της Αμνισού στην TN βλ. Muhly (Muhly 1985a, p. 112) και Herrero (Herrero 2004, p. 43).

6_9. Μαρή 2003, σελ. 49. Ανάλογες χάνδρες, χρησιμοποιηθείσες για διακόσμηση, έχουν ανασκαφεί στο σπήλαιο Κίτσου (Λαυρίου) και σε πολλά μέρη της Ευρώπης, περιλαμβανομένης της Χερσονήσου του Αίμου, ήδη από την Νεολιθική εποχή.

6_10. Mumford 2012, pp. 112, 116, 122, nn. 18, 46.

6_11. Kassianidou and Knapp 2005, p. 226; Betancourt 2006, p. 157.

6_12. Betancourt 2006, p. 157; Muhly 2002, p. 78.

6_13. Ruijgh 1962, p. 65. Για την αναφορά της θεάς σε πινακίδες Γραμμικής Β' βλ. Bech Nosh (Bech Nosh 2009).

6_14. Evans 1928, pp. 839-840; 1935, p. xi; Faro 2008, pp. 243-244; Manteli 1993, pp. 78-85. Για βιβλιογραφία βλ. σημ. 1 του κεφαλαίου 6 της Levaniouk (Levaniouk 2010). Σχετικός με την λατρευτική του χρήση κατά την YM περίοδο, πιθανώς των προγόνων, είναι λατρευτικός οφιοειδής σωλήνας με πολλαπλές λαβές, ανασκαφείς στο σπήλαιο, βλ. Tyree (Tyree 2001, p. 49, n. 79).

6_15. Willetts 1958, p. 221; Willetts 1962, pp. 168-172. Αναφέρεται από την Bech Nosh (Bech Nosh 2009, p. 27, n. 37).

6_16. Στην Μινωική εικονογραφία, πάντως, ελλείπει ή είναι πολύ σπάνια η μορφή της κουροτρόφου, ακόμη δε και ο χαρακτήρας της κουροτρόφου του Μαύρου Σπηλαίου αμφισβητείται, βλ. Budin (Budin 2010).

6_17. Βλ. σημ. 4 και 5 του κεφαλαίου 6 της Levaniouk (Levaniouk 2010).

6_18. Μαρινάτος 1932. Αναφέρεται από τον Yioutsos (Yioutsos 2013, p. 38).

6_19. Evans 1928, pp. 839-840.

6_20. Manteli 1993a, pp. 81, 84.

6_21. Evans 1921, p. 68, fig. 38A; Evans 1909, p. 118, fig. 52; Burrage 1921. Γιά παράδειγμα ο Evans συνέκρινε μία τρίπλευρη σφραγίδα από το Καλό Χωριό και έναν ανάγλυφο σφόνδυλο από τον Άγιο Ονούφριο με πρισματική σφραγίδα από το Karnak, υπογραμμίζοντας την ομοιότητα στην παρουσίαση των ιερογλυφικών, του τερατόμορφου ανδρός και των τεράτων. Σημειώνεται ότι η ερυθρά στιλπνή γραμμική κεραμική του Αγίου Ονούφριου της ΠΜ Ι περιόδου προσομοιάζει ιδιαίτερα προς την αντίστοιχη από την προ- και πρωτο-δυναστική Αίγυπτο, αν και υπάρχει και ο αντίλογος, βλ. Mumford (Mumford 2001, p. 359).

6_22. Mundkur 1978, p. 276, figs. 29, 34; Evans 1921, fig.12:1a, 1b, fig. 13:2, 3; Petrie 1921, pl. XXV:100M; Garfinkel 2003, figs. 11.3:e, 11.4:a; Petrie 1920, pl. XVIII:74. Πρόκειται για το αγγείο UC15339 (Petrie Museum, London). Ανάλογα ειδώλια με διακόσμηση διπλής τεθλασμένης γραμμής απαντώνται και στο Sali Dheri (πλησίον της Πευκαλιώτιδος των Ελλήνων) του πολιτισμού του Ινδού, βλ. Corbiau (Corbiau 1937, pl. IV: 2-4). Νεολιθικό ειδώλιο από την Κνωσό, τηρούμενο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, φέρει επίσης στον κορμό διπλή διαγώνια τεθλασμένη γραμμή (βλ. <

[https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Neolithic_figurines_\(Greece\)#/media/File:Tonfigur_Knossos_01.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Neolithic_figurines_(Greece)#/media/File:Tonfigur_Knossos_01.jpg)>). Το συγκεκριμένο διακοσμητικό θέμα χαρακτηρίζεται ως d4 (a) ή d4 (b) από την Μηνά (Mina 2005, p. 367). Πάντως στην μορφή με την τεθλασμένη γραμμή ανάμεσα στα σκέλη αποδίδεται από την Graff άλλη ερμηνεία, συγκεκριμένα αυτή του προσώπου με δεμένα τα πόδια, το δε θέμα χαρακτηρίζεται από την ίδια ως Hm 26 και χρονολογείται στην Naqada I (Graff 2009, p. 154).

6_23. Mundkur 1983, pp. 199-200; Ορφανίδη 2015, σελ. 79.

6_24. Quibell 1900, pl. VIII:1; Evans 1928, pp. 34-35, fig. 9a, pl. XIII; Bates 1914, p. 122 n. 6, p. 125, fig. 26; Evans 1921, p. 35; Mundkur 1978, p. 278. Επίσης από απεικόνιση Μινωιτών μεταφερόντων ρυτά κεφαλής ταύρου από τον τάφο του User-Amon (ό.π., pp. 535-536, fig. 340). Σύγκρινε επίσης αναθηματικά ειδώλια από ιερά κορυφής (Πετσοφάς) με προδυναστικά αντίστοιχα, βλ. Hood (Hood 1985, p. 21).

Στο αριστουργηματικό αγαλματίδιο καθήμενου αρπιστή του πολιτιστικού κύκλου Γρόττας - Πηλού (της ΠΚ I-II περιόδου ή και παλαιότερο, Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης υπ. αρ. 47.100.1) αναγνωρίζεται η παράσταση ζώνης η οποία *θα πρέπει να νοηθεί ως τμήμα*

κολεού' (καλύμματος ανδρικού μορίου), αναλόγου προς αυτόν των Μινωιτών και Λιβύων, (Thimme 1977, p. 494; Heilbrunn Timeline of Art History). Η χρήση του κολεού φαίνεται κοινή στην Αίγυπτο - από την προδυναστική περίοδο - στην Μινωική Κρήτη και στις Κυκλάδες, αφορούσε δε τόσο άνδρες όσο και γυναίκες, ενώ στην χώρα του Νείλου (κοιμητήριο Naga ed-Der) έχουν ευρεθεί περίπου πενήντα σωροί φέροντες το εξάρτημα, βλ. Ucko (Ucko 1969, pp. 30, 47).

6_25. Τα οφιοειδή βραχιόλια ήσαν πολύ δημοφιλή αναθήματα προς τιμήν της Ειλειθυίας και Αρτέμιδος στην Ολυμπία, ενώ λατρευτικός οφιοειδής σωλήνας με πολλαπλές λαβές ανεσκάφη στο σπήλαιο Ειλειθυίας, βλ. σημ. 6_14 και 6_91.

6_26. Strab.17.1.47; St.Byz., s.v. Ειλειθυίας; Diodor.1.12.6.

6_27. Keel 2020, p. 212. Το τεκμήριο από το σπήλαιο της Ειλειθυίας, φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Y368).

6_28. Tsitsibakoy-Vasalos 2010, p. 56-57, n. 56; Milani 2005, pp. 36, 70, n. 36.

6_29. Bernal 2006, p. 288.

6_30. Parr 1988; Rothenberg and Glass 1983.

6_31. van Leuven 1979; Palmer 1958.

6_32. Ventriss and Chadwick 1974, p. 545. Αναφέρεται από τους Gulizio et al. (Gulizio, Pluta and Palaima 2001, p. 456, n. 14).

6_33. Chadwick 1958, p. 146.

6_34. Leonhardt 2013; Santamaria 2013, p. 46, n. 44.

6_35. LSJ, s.v. ανταίος-α-ον.

6_36. Πρόκειται για τον Ορφικό ύμνο 41 προς *Μητέρα Ανταία* (Δήμητρα). Σημειώνεται ότι η Δήμητρα από μερίδα ερευνητών έχει προταθεί ως ταυτιζόμενη με την Πότνια.

6_37. Ventriss and Chadwick 1974, p. 396. Σύμφωνα με το Λεξικό LSJ η λέξη έχει την έννοια αυτού που έχει την ευθύνη ή επιμέλεια τόπου, συχνά ιερού (LSJ, s.v. κλειδοῦχος-ος, Att. κληδ-οῦχος)

6_38. Η Ειλειθυία αποκαλείται κλειδοῦχος στον Ορφικό Ύμνο εις Προθυραίαν. Ο λατρευτικός τίτλος της 'προθυραίας' απεδίδετο και στην Αρτέμιδα και Εκάτη, βλ. Athanassakis and Wolkow (Athanassakis and Wolkow 2013, p. 75).

6_39. Bianchi 1975, p. 31. Όπως αναφέρεται από την Milani (Milani 2005, p. 36, n. 36) ο Bianchi συνδέει την ανωτέρω Πότνια με την Ελευσίνα.

6_40. Nagy 2015. Για την εγκυρότητα του όρου του 'Μινωικού - Μυκηναϊκού' πολιτισμού βλ. επίσης τα σχόλια του Nagy. Πάντως ο Oh υποστηρίζει ότι τα Ελευσίνια Μυστήρια καθιερώθηκαν επί Ερεχθέως, κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα (Oh 2017).

6_41. Βλ. για παράδειγμα τις πινακίδες KN Gg 702 και 705. Άλλο στοιχείο το οποίο φαίνεται να συνδέει την Πύλο με την Κνωσσό είναι η τελετή του λεχεστρωτηρίου, βλ. παρακάτω. Αγγείο φέρον επιγραφή της Γραμμικής Β' (EL Z I) παρέχει επίσης αφορμές συσχέτισεως με την Κνωσσό, βλ. Cosmopoulos (Cosmopoulos 2015, pp. 123-125, fig. 65, 66).

6_42. Trümpy 2004, pp. 34-37. Αναφέρεται από τον Maran et al. (Maran and Stavrianopoulou 2007, p. 291, n. 63). Όμως, όπως αναφέρει ο Mylonas (Mylonas 1961, p. 51, n. 67), ο Rubensohn εσφαλμένως έχει αναγνωρίσει την λέξη *ανάκτορο* σε ενεπίγραφο ψευδόστομο αμφορέα από την Ελευσίνα της Μυκηναϊκής περιόδου.

6_43. Trümpy 2004, pp. 34-37. Αναφέρεται από τον Maran et al. (Maran and Stavrianopoulou 2007, pp. 291-292, n. 63).

6_44. Την ταύτιση της Πότνιας με την Δήμητρα έχει υποστηρίξει και η Milani (Milani 2005, p. 36, n. 36).

6_45. Palmer 1961, pp. 123-125, 232. Αναφέρεται από τον Mylonas (Mylonas 1962, p. 292, n. 20).

6_46. Dietrich [1974] 2004, pp. 166-167. Η αναφορά περιλαμβάνεται στο 'Κατά πασών Αιρέσεων Έλεγχος' έργο του Ιππολύτου Ρώμης, 2^{ου} αι. μ.Χ., συγκεκριμένα στο πέμπτο βιβλίο (5.8.39). Η Βριμώ υπήρξε θεότητα του κάτω κόσμου, αλλά και προσωνόμο της Δήμητρας. Βριμός σημαίνει τον μέγα, χαλεπόν (LSJ, s.v. βριμός), βλ. επίσης τον Ησύχιο (Hsch., s.v. βριμός). Κατά τον Dietrich η αναφορά πιστοποιεί την ύπαρξη του ζεύγους της Πότνιας με τον άρρενα πάρεδρο και στην Ελευσίνα.

6_47. Palmer 1963, pp. 86, 267-268. Αναφέρεται από τον Maran et al. (Maran and Stavrianopoulou 2007, pp. 291-292, n. 63).

6_48. Dietrich [1974] 2004, pp. 181-185.

6_49. Η παράδοση επιβιώνει και στον Όμηρο, *Od.11.130* και *Od.23.277*.

6_50. Chadwick 1957.

6_51. Levin 1964, p. 175, n. 38. Πρόκειται για το 'λεχεστρωτήριον' (*re-ke-e-to-ro-te-ri-jo* των πινακίδων PY Fr 343 και PY Fr 1217, σχετιζόμενο με το στρώσιμο της γαμήλιας κλίνης, βλ. LSJ, s.v. στρω-τήριον (EM 228.49, συσχετιζόμενο με το γυναικείο αιδείο) και LSJ, s.v. λέχος (κλίνη,

γαμήλια κλίνη, φωλεά πουλιού). Η τελετή θεωρείται ως είδος ιερογαμίας, πιθανώς τελούμενη εκτός της Πύλου και στην Κνωσσό, κατ' αναλογίαν με ότι ίσχυε στον ευρύτερο προϊστορικό κόσμο. Επιβίωση της τελετής μπορεί, ενδεχομένως, να θεωρηθεί το στρώσιμο της γαμήλιας κλίνης στην σύγχρονη Ελλάδα. Ο μύθος του βιασμού της Δήμητρας Ερινύος από τον Ποσειδώνα, Paus.8.25.5, μπορεί να θεωρηθεί ότι παραπέμπει στον γάμο Ποσειδώνας - Δήμητρας, με την τελευταία να αναλαμβάνει την θέση της Πότνιας.

6_52. Η επιβίωση του ζεύγους Ποσειδώνας - Αθηνάς επιβεβαιώνεται από την κοινή λατρεία των δύο θεοτήτων ως Ερεχθέως και Πολιάδος στον ιερό βράχο. Σημειώνεται ότι ο Ερεχθεύς - Ποσειδών (ΗΣύχιος, s.v. Ερεχθεύς: ο Ποσειδών εν Αθήναις) διαθέτει τα χαρακτηριστικά του Ποσειδώνας, ήτοι τον χθόνιο χαρακτήρα και την ιδιότητα του σείστη της γής (LSJ, s.v. έρέχθω, Ερεχθεύς), ενώ σε κάποια ιστορική περίοδο οι δύο φαίνεται να συνδέονται με γάμο, κατ' αναλογίαν προς τον γάμο Ποσειδώνας και Πότνιας στην Πύλο, βλ. Frame (Frame 2009, pp. 391-393).

6_53. Bernal 2002, pp. 88-89. Κατά άλλη άποψη, του Lewis Farnell (ό.π.), η Αθηνά υπήρξε θεά των αυτοχθόνων της Αττικής, ενώ ο Ποσειδών συνεδέετο με τους Ίωνες οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή αργότερα. Ομοίως ο Παπαχατζής ερμηνεύει την λατρεία σε κοινό ιερό του Ποσειδώνας - Ερεχθέως και της Αθηνάς Πολιάδος, διατυπώνοντας την υπόθεση ότι απειτέλουν θεότητες δύο διαφορετικών κοινοτήτων οι οποίες απεφάσισαν να συνυπάρξουν αρμονικά στην Αθήνα (Papachatzis 1989, p. 176).

6_54. Bernal 2002, p. 87.

6_55. Bernal 2002, p. 121.

6_56. Για την Αθηνά Όγκα ή Όγγα, συνδεόμενη με τον Κάδμο και τις Θήβες, βλ. West (West 1990, pp. 209-213). Σύμφωνα με τον Συμεώνογλου (Symeonoglou 1985, p. 130) η έναρξη της λατρείας της ενδέχεται να τοποθετείται στο 2100 π.Χ.

6_57. Bernal 2002, p. 86, n. 52.

6_58. West 1990, p. 77, n.8; Loube 2013, pp. 80-81. Το επίθετο *Ελλωτίς* χαρακτηρίζει επίσης την Αθηνά, Sch.Pi.O.13.56 (Πινδ. Ολυμπ. ΙΓ' 56), ετυμολογικώς δε συνδέεται, κατά μία άποψη, με το έλος. Σύμφωνα όμως με άλλη ερμηνεία (LSJ, s.v. Έλλωτία or Έλλωτίς) η λέξη σημαίνει τον στέφανο ο οποίος φέρεται στα Ελλώτια. Αξιολογημένη είναι και η μειοψηφική άποψη της Gérard-Rousseau η οποία αναγνωρίζει στην *po-ti-ni-ja a-si-wi-ja* της

πινακίδας PY Fr 1206 την 'Πότνια των Ελών', βλ. Bendall (Bendall 2014, p. 147).

6_59. Pierris 2006, p. 272. Στην Ελληνική ο όρος ανασύρω υιοθετείται συχνά σε ερωτικό πλαίσιο, διαθέτει δε έντονους σεξουαλικούς υπαινιγμούς.

6_60. Jones Rocco, L. 2000.

6_61. Georgopoulos, Vagenakis and Pierris 2003. Η Βαυβώ υπήρξε θεότητα ή δαίμονας, ακόλουθος της Δήμητρας την οποία επέτυχε να ανακουφίσει από τον πόνο για την απώλεια της Περσεφόνης, αποκαλύπτοντας τα γεννητικά όργανά της (Hesch., s.v. Βαυβώ). Για περαιτέρω ανάλυση του μύθου βλ. Arans (Arans 1988). Ο χαρακτήρας της διαθέτει ενδεχομένως συσχέτιση, εννοιολογική είτε μορφολογική, με τον παριστάμενο από Νεολιθικά ειδώλια τοκετού, επί παραδείγματι από την Μαγούλα Πανάγου και τον Αχίλλειο Θεσσαλίας, βλ. σχετική ιστοσελίδα της Λ. Ορφανίδου: <http://www.neolithic.gr/theory_01.html>.

6_62. Rigoglioso 2010, pp. 23-50.

6_63. Wallis [1904] 1969, p. 220.

6_64. Cosmopoulos 2014, p. 401; Mylonas 1961, pp. 41-42.

6_65. Cosmopoulos 2014, p. 401; Mylonas 1961, p. 24. Ο Μυλωνάς εκτιμά ότι η χρονολόγηση του Μεγάρου Β στον 15^ο αιώνα συμφωνεί με την μυθολογική παράδοση για την έναρξη της λατρείας της Δήμητρας στην Ελευσίνα.

6_66. Cosmopoulos 2014. Η μελέτη κεραμικών θραυσμάτων από την Ελευσίνα συνηγορεί υπέρ της οικήσεως της περιοχής ήδη από τα μέσα της τρίτης προ-Χριστιανικής χιλιετίας..

6_67. Cosmopoulos 2015, p. 103, n. 51; Mylonas 1961, p. 24, n. 3. Ο Κοσμόπουλος εκτιμά ότι κατά την ΠΕ περίοδο η Ελευσίνα ανήκε στην σφαίρα επιρροής της Κολώνας Αιγίνης. Ακολουθώντας κατά τον ίδιο (ό.π., p. 125) ενδέχεται η Ελευσίνα να απετέλεσε οικιστικό κέντρο δευτέρας τάξεως υπό την Θήβα, κατ' αναλογία των επαρχιακών οικιστικών κέντρων υπό την Πύλο.

6_68. Siennicka 2002, p. 183.

6_69. Μυλωνάς 1975, σελ. 306, εικ. pl. 64. Αναφέρεται από τον Wedde (Wedde 2004, p. 160, n. 55). Η μήτρα παρουσιάζεται στην ιστοσελίδα του CMS: <[http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[section\]=uebersicht&view\[layout\]=objekt_item&view\[caller\]\[project\]=&view\[page\]=1&view\[category\]=overview&search\[data\]=ALL&search\[mode\]=meta&search\[match\]=similar&view\[active_tab\]=ov](http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[section]=uebersicht&view[layout]=objekt_item&view[caller][project]=&view[page]=1&view[category]=overview&search[data]=ALL&search[mode]=meta&search[match]=similar&view[active_tab]=ov)>

erview&search[constraints]=CMS V 422>. Βλ. επίσης Palmer (Palmer 2014, pp. 185, 197, 219.

6_70. Palmer 2014, p. 197; Younger 1983, p. 128.

6_71. Palmer 2014, p. 219. Στο δακτυλίδι από το Βαφειό της ΥΕ Ib ανευρίσκονται αναλογίες με την μήτρα V422.

6_72. Younger 1983, p. 128. Ο Younger αναγνωρίζει χαρακτηριστικά στην απόδοση των κεφαλών πουλιών της μήτρας V 422 ως παρόμοια με τα χρησιμοποιούμενα στην MM Κρήτη, συγκεκριμένα από τον 'Καλλιτέχνη των πουλιών στα χόρτα'.

6_73. Brittanica, s.v. Demeter; Hes.Th.969-974.

6_74. *Il.*2.846, *Od.*9.39.

6_75. Ησύχιος, s.v. Σάιοι. Αναφορά στους Σαΐους γίνεται και από τον Αρχίλοχο, σε σχετικό ποίημά του και μάλιστα σε συσχέτιση προς ασπίδα (Archilochus, fr. 6, 7^{ος} αιώνας π.Χ.). Στην Ελληνική σαίς ονομάζεται ο κούρος ενώ *Σαισαρία* ονομάζεται η Ελευσίς πρότερον (LSJ, s.v. σαίς). Στην Σάιν αναφέρεται και ο Διόδωρος Σικελιώτης, υποστηρίζων σε μία περίπτωση, *Diod.*1.28.3, ότι αυτή αποίκισε την Αθήνα, ενώ σε άλλο σημείο, *Diod.*5.57.45, ότι συνέβη το αντίθετο. Με το όνομα *Σαισάρα* αναφέρεται κόρη του Κελεού, βασιλέως της Ελευσίνας (Paus.1.38.3).

6_76. *Hdt.*2.170.1; *D.S.*5.57.5; *Pl.Ti.*21e.

6_77. Robertson 1984, p. 1.

6_78. Larson 2007, p. 67. Για την γενεαλογία των Κηρύκων αναφέρεται ότι ήταν αυτόχθονες, όμως υπάρχουν και άλλη άποψη, που τους χαρακτηρίζει Αθηναίους. Ο Δωσίθεος Μαραθώνος αναφέρεται ως ανήκων στο γένος αυτό (20 π.Χ.), βλ. Schmalz (Schmalz 2009, p. 259).

6_79. Robertson 1984, p. 2.

6_80. Robertson 1984, p. 2. Τα Αλώα μεσολαβούσαν χρονικώς μεταξύ δύο εποχιακών εορτών προς τιμήν της θεάς Δήμητρας, των Χλοείων και των Καλαμαίων, βλ. επιγραφή IG II² 949, στην θέση <http://epigraphy.packhum.org/text/3169>. Ομοίως τα *Σκιροφόρια* ή *Σκιραφόρια* ή *Σκίρα* ήταν μια Αθηναϊκή εορτή προς τιμήν της Αθηνάς Σκιράδος, του Φυταλμίου Ποσειδώνα, καθώς και των Ελευσινίων Δήμητρας και Κόρης.

6_81. Bremmer 2014, p. 167.

6_82. Santamaria 2013, pp. 28-29, nn. 29, 30; Milani 2005, p. 172.

6_83. Vermeule 1974, p. 178; Παπαδάτος και Σοφιανού 2012, σελ. 51; Manning 2017, p. 473. Στοιχεία επαφής της Κρήτης με τις Κυκλάδες υπάρχουν κυρίως από την βόρεια ακτή (Αγία Φωτιά, Πετράς, Πόρος, Γούρνες, Μεσόρραχη Σητείας) αλλά και την νότια (Λεβήν, Λιβάρι). Ο εξέχων Έλληνας αρχαιολόγος Μαρινάτος έχει υποστηρίξει την ύπαρξη ιδιαίτερων επαφών της Κρήτης με τις Κυκλάδες, όπου η παράδοση της λιθογλυπτικής, τόσο αγλαματιδίων όσο και αγγείων, έχει μακρά ιστορία. Προστίθεται ότι τουλάχιστον την Ύστερη Εποχή του Χαλκού η Αμνισός ήταν γνωστή στους Αιγυπτίους, όπως μαρτυρεί σχετική επιγραφή του Amenophis III. Τεκμήρια επαφής της Αττικής με την Κρήτη παρέχονται και από την ΠΕ ΙΙ περίοδο, συγκεκριμένα με τον Άγιο Κοσμά, βλ. Branigan (Branigan 1970, p. 10, n. 1).

6_84. Φαρμακόρη 2016. Στην Ακρόπολη των Κανακίων Σαλαμίνας, έδρα των Αιακιδών, ανεσκάφη χάλκινη φολίδα από φολιδωτή πανοπλία ανατολικού τύπου, φέρουσα στην εσωτερική της επιφάνεια, επιγραφή σε ιερογλυφική γραφή με το όνομα του Ραμσή Β' (1279-1213 π.Χ.), φαράω της 19ης δυναστείας, που μεταφράζεται ως εξής: «Ραμσής, ο αγαπημένος του Θεού». Πιθανότατα πρόκειται για ενθύμιο, τιμητική διάκριση ή λάφυρο και αποτελεί τεκμήριο για την εμβέλεια του Σαλαμινιακού κέντρου στην Ανατολική Μεσόγειο κατά την YEX. Επίσης η Αμνισός περιλαμβάνεται στον Αιγαιακό κατάλογο θέσεων του Amenhotep III από το Kom el-Hetan (Cline and Stannish 2011, p. 7).

6_85. Δεδομένου ότι παρόμοια όστρακα έχουν ανασκαφεί και σε άλλες θέσεις στον Ελλαδικό χώρο, την Χερσόνησο του Αίμου και την κεντρική Ευρώπη, η προέλευσή τους δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί με βεβαιότητα, βλ. επίσης την σημ. 6_9.

6_86. Harrison 2011, p. 11.

6_87. Τελεβάντου 2013α; Τελεβάντου 2013β.

6_88. Renfrew 1972; Childe 1957. Αναφέρεται από τον Broodbank (Broodbank 2000, p. 46).

6_89. Véron et al. 2006; Véron et al. 2013.

6_90. Schaus 2014a, p. 49. Βλ. το αγλαματίδιο καθήμενου 'ιερού παιδός' (από το ιερό του Απόλλωνος Υλάτη στο Κούριον Κύπρου, αρ. 74.51.1607, Heilbrunn Timeline of Art History), στην θέση:

<http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/74.51.1607> αλλά και
θραύσματα αναλόγου αγλαματιδίου από το ιερό Στυμφάλου, στην θέση:
<<http://portal.cig-icg.gr/node/338?language=el>>.

6_91. Σχετικός με την λατρευτική του χρήση κατά την ΥΜ περίοδο, πιθανώς των προγόνων, είναι λατρευτικός οφιοειδής σωλήνας με πολλαπλές λαβές, ανασκαφείς στο σπήλαιο, βλ. Tyree (Tyree 2001, p. 49, n. 79), περί του οποίου βλ. σημ. 6_14.

6_92. Schaus 2014a, p. 143.

6_93. St.Byz., s.v. Θένναι.

6_94. Βλ. Επίσης το κεφάλαιο 6 της Levaniouk (Levaniouk 2010), όπου η αναφορά στον Πίνδαρο σχετικά με τον Σωσίπολη, Pind.O.5.17-18.

6_95. Dietrich [1974] 2004, p. 177, n. 250. Το όνομα e-no-si-da-o-ne (στην αιτιατική) πιθανώς αντιστοιχεί στο *Εννοσίδαας*, *Εννοσίγαιος* (Ventris and Chadwick 1974, p. 126). Η Ειλειθυία απεκαλείτο *εύλινος* στην πόλη Κλειτορίων, Paus.8.21.3, βλ. Schaus (Schaus 2014a, pp. 49, 247).

6_96. Dietrich [1974] 2004, p. 177, n. 248; Koraka 2001, p. 16, nn. 5, 9, 10; Dyczek 1994, p. 128. Σύμφωνα με τους Kretschmer, Baumbach το όνομα είναι σύνθετο από το Πότις (ομόλογο του θηλυκού *Πότνια*) και την Δά ή Γά, όπως αναφέρει η Koraka και ο Dyczek. Η λέξη χρησιμοποιείται από τον Όμηρο (*Il.8.163*, *Il.4.138* κ.α.), βλ. LSJ, s.v. πόσις.

6_97. Evans 1930, pp. 466-467, fig. 326. Το ζεύγος της θεάς με τον πάρεδρό της αναγνωρίζεται και σε MM ανάγλυφο πλακίδιο που σώζει σύμπλεγμα δύο μορφών από το ανακτορικό κέντρο στο Μοναστηράκι της επαρχίας Αμαρίου στην Κρήτη, βλ. Κάντα (Κάντα 2013, σελ. 22, εικ. 1).

6_98. Αναγνωστοπούλου 2015, σελ. 5. Η σειρά πέντε λατρευτικών στηλών στο ιερό της Ακροπόλεως Στυμφάλου προς τιμήν της Ειλειθυίας και άλλων τεσσάρων θεών μπορεί να θεωρηθεί επιβίωση παλαιών θρησκευτικών συνηθειών, βλ. Schaus (Schaus 2014a, pp. 14, 33; Schaus 2014b, p. 512).

6_99. Με την άποψη περί συνέχειας διαφωνεί ο Alonge (Alonge 2005).

6_100. Apollon.1.508-509, 3.132-134; Arat.1.30-35 (Phaenomena); Call.H1.52-54 (εις Δία); Nonn.D.46.14, 16-17, 15, 41.77-80, 18.217-221. Βλ. Alonge (Alonge 2005, pp. 9-10).

6_101. Renfrew 2011, p. XLVII. Ο Renfrew έχει υποστηρίξει την ύπαρξη πολιτιστικής και γλωσσικής συνέχειας στο Αιγαίο από την Νεολιθική περίοδο. Στο ίδιο μήκος κύματος αλλά με στενότερο χρονικό ορίζοντα οι Nagy και Nilson έχουν υποστηρίξει τον ενιαίο χαρακτήρα του Μινωικού - Μυκηναϊκού πολιτισμού ο πρώτος και της θρησκείας ο δεύτερος (Nagy 2015; Nilsson 1950). Η Goodison (Goodison 1989, pp. 202-208) υποστηρίζει επίσης

την ύπαρξη πολιτιστικής συνέχειας στο Αιγαίο ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (ύστερη ΠΕΧ I ή μεταβατική φάση ΠΕΧ I/II).

7_1. Ullrich 1987, pp. 326-327. Αναφορά του υπάρχει στον Θεόφραστο, *Thphr.Lap.*31, 39. Οι Χετταίοι απεκάλουν το ίδιο υλικό *ku(wa)nnan*.

7_2. Brunton Caton-Thompson 1928, pp. 8, 9, 11, 12, 27. Χάνδρες από εφυσωμένο στεατίτη έχουν ευρεθεί σε πολλούς τάφους της περιόδου Badari (τάφοι 5140, 5132, 5155, 5403, 5413, 5735 κλπ.) και της προδυναστικής περιόδου εν συνεχεία.

7_3. Tite and Bimson 1989, pp. 98-99; Pantos et al. 2008, p. 147; Μανιάτης 2009, σελ. 19.

7_4. Ward 1961, p. 30; Hall 1928, p. 70.

7_5. Μαρή 2003, σελ. 44, σημ. 27; Μανιάτης 2009, σελ. 11, σημ. 3; Maniatis, Mari (in print).

7_6. Xanthudidēs 1924, pp. 48, 68, 118. Η χρονολόγηση των σφραγίδων είναι ασαφής, πιθανώς ανήκουσα στην περίοδο από τα τέλη της τρίτης χιλιετίας και μετά.

7_7. Blasinghan 1992, pp. 6-7.

7_8. Cole 2018, p. 38, n. 7 (Eirini Gallou and Deukalion Manidakis); Krzyszkowska 2005, pp. 73-74.

7_9. Bevan 2012, p. 91.

7_10. Έτσι ο σκαραβαίος CMS II.1 1 από θόλο της Άσπρης Πέτρας ανεσκάφη σε πλαίσιο ΠΜ I-II έως ΜΜ (;), ενώ η αισθητική χρονολόγησή του τον τοποθετεί στην περίοδο από ΠΜ III έως ΜΜ Ia. Εποπρόσθετα υπάρχουν πλείστα 'λευκά αντικείμενα' χρονολογηθέντα αισθητικώς στην ΠΜ III-MM Ia περίοδο: CMS II.2.207, 258, 260, 293, 310; CMS IV 30, 99, 100, 102, 103 κλπ..

7_11. Ben-Tor 2007. Αναφέρεται από την Demand (Demand 2011, pp. 126-162).

7_12. Pini 2000. Αναφέρεται από την Demand (Demand 2011, pp. 126-162); Wiener 2013, pp. 35-38.

7_13. Panagiotaki, Tite and Maniatis 2015, p. 1769, n. 2; Ullrich 1987, pp. 326-327; Lilyquist and Brill 1993. Για την χρονολόγηση της χρήσεως του Αιγυπτιακού κυανού στην Κρήτη η Παναγιωτάκη κ.ά. ανωτέρω φαίνεται να υιοθετεί το πλέον ύστερο όριο χρήσεως του τάφου Y2 του Λεβήνος, ήτοι την ΜΜ Ib περίοδο. Όμως η Κακουλλή σημειώνει ότι το Αιγυπτιακό κυανούν υιοθετήθηκε στο σύνολο σχεδόν των έργων Ελληνικής ζωγραφικής από την

τρίτη χιλιετία, μάλιστα δε στην Κέρο έχει ανασκαφεί καθαρό δείγμα του 2500 π.Χ., βλ. Kakoulli (Kakoulli 2009, pp. 79–80).

7_14. Panagiotaki, Tite and Maniatis 2015, p. 1770.

7_15. Brysbaert 2012, p. 102.

7_16. Griffith 2005. Ζεύς (*Il.1.528, Il.17.209*), Ήρα (*Il.15.102*), Διόνυσος (*Hymn. Hom. 7 [Bacch.] 5*), Ποσειδών (*Il.13.563*), Άδης (*Hymn. Hom. 2 [Cer.] 347, cf. Eur. Alc. 261*), Βορέας (*Il.20.224*), Έκτωρ (*Il.22.402*), Οδυσσεύς (*Od.16.176, Od.6.231*).

7_17. Griffith 2005. Κυανή απεικονίζεται και η χαίτη λέοντος στην διακόσμηση του ανακτόρου του Mari (Parrot 1958b, p. 91). Σύμφωνα με τον Χρ. Ζερβό το κυανούν χρώμα επελέγη με μαγικο-θρησκευτική πρόθεση (Zervos 1956, p. 35).

7_18. Αναφέρεται ότι ο Φειδίας σκόπευε να βασίσει το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός της Ολυμπίας στην περιγραφή του στίχου *Il.1.528: 'ἦ καὶ κυανέησιν ἐπ' ὄφρυσιν νεῦσε Κρονίων:.* .’ όπου ο Ζεύς κάνει νεύμα στην Θέτιδα δηλωτικό της συγκατανεύσεώς του για την έμμεση υποστήριξη του Αχιλλέως. Ο Βακχυλίδης επίσης χαρακτηρίζει την Νίκη κυανοπλόκαμο (Bacchyl. Ep. 5.35).

7_19. Griffith 2005. Αρνητική κριτική έχει εκφράσει ο Bajema (Bajema 2012, p. 409).

7_20. Moret 1912, p. 244; Griffith 2005, p. 331, n. 19.

7_21. Griffith 2005, p. 333, n. 32.

7_22. Hendrix 1998. Βλ. επίσης Cycladic Art 2004; Color in Cycladic Art 2015. Στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης εκτίθεται η υπ' αρ. 592 φιάλη της ΠΚ ΙΙ περιόδου με ίχνη κυανού χρώματος (<http://www.cycladic.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=RESOURCE&cresrc=915&cnode=35&clang=1>).

7_23. Evans 1928, pl. X.

7_24. Evans 1928, p. 454, pl. XI.

7_25. Sheng-chieh Hsu 2012, p. 93; Ceremonies 2015. Πρόκειται για νεαρά κροκοσυλλέκτρια από το δωμάτιο 3α στην Έεεεε.

7_26. Sheng-chieh Hsu 2012, p. 94, fig. 2.

7_27. Bietak 1966, p. 76; Cole 2010, p. 123.

7_28. Mirtsou, Vavelidis, Ignatiadou, and Pappa 2001; Heurtley and Radford 1928. Η Gimbutas αναφέρεται επίσης στο θέμα, ενώ προσθέτει ανάλογο εύρημα από τον τάφο 25 του ΜΕ Σέεεεε (Gimbutas 1965, p. 46).

Πάντως δεν αποκλείεται ο οικισμός του Αγίου Μάμαντα να απετέλεσε Μινωική αποικία, αν και λείπουν σχετικά ευρήματα, βλ. Aslanis (Aslanis 2005). Άλλο ενδεχόμενο αποτελεί να προήλθαν από την κεντρική Ελλάδα, με την οποία παρέχονται ενδείξεις επαφών όπως δεικνύουν εισαγόμενα από εκεί κεραμικά (Τδρυμα Ελληνικός Κόσμος 1999-2000).

7_29. Panagiotaki 2008, pp. 62-63, n. 57.

7_30. Herrero 1976, pp. 192-193. Αφορά στον θολωτό τάφο Υ2α του Λεβήνος - Ιεροκάμπου, χρησιμοποιηθέντα το πρώτον την ΠΜ IIa, περιλαμβάνοντα δύο στρώματα: ΠΜ IIa-IIb και ΠΜ III-MM Ia. Επίσης τον τάφο P1 του Λεβήνος - Παπούρα, χρησιμοποιηθέντα το πρώτον την ΠΜ IIa.

7_31. Herrero 1976, pp. 190-191. Αφορά σε θολωτό τάφο χρησιμοποιηθέντα από την ΠΜ II έως III.

7_32. Herrero 1976, p. 203. Αφορά στον θολωτό τάφο A χρησιμοποιηθέντα το πρώτον κατά την ΠΜ II/III περίοδο.

7_33. Herrero 1976, pp. 187-188. Αφορά στον θολωτό τάφο B χρησιμοποιηθέντα το πρώτον κατά την ΠΜ IIa περίοδο.

7_34. Herrero 1976, p. 193. Αφορά σε θολωτό τάφο χρησιμοποιηθέντα από την ΠΜ I περίοδο.

7_35. Tite et al. 2003. Η φαγεντιανή παρήγετο επιτοπίως και στην Θήρα, όπως πιστοποιεί η ανεύρεση εκεί της κονιοποιημένης πρώτης ύλης, βλ. Doumas (Doumas 2009, p. 183, n. 31).

7_36. Seager 1912, p. 54, VI. 22; Evans 1921, p. 85, n.3.

7_37. Peltenbourg et al. 1998, p. 236.

7_38. Tite et al. 2008, pp. 125-126. Οι θέσεις ανευρέσεως των χανδρών από φαγεντιανή είναι το κοιμητήριο Βαθυρκάκα χωρίου Σουσκιού και η Κισσόνεργα επαρχίας Πάφου.

7_39. Peltenburg 2006, p. 168-170. Αναφέρεται από τους Tite et al. (Tite et al. 2008, pp. 125-126) ιδιαίτερα δε από τον Knapp (Knapp 2013, pp. 256-257).

7_40. Foster 2008, p. 177. Στην Κρήτη τόσο οι αγγειοπλάστες όσο και οι τεχνικοί της φαγεντιανής αρχικώς χρησιμοποιούσαν οξειδίο του σιδήρου για την επίτευξη του μελανού χρώματος. Εν συνεχεία για τον ίδιο σκοπό υιοθέτησαν το μαγγάνιο, παραδοσιακά χρησιμοποιούμενο από τους Αιγυπτίους, όταν δε οι τελευταίοι εστράφησαν στον πυρολουσίτη ακολούθησαν και οι Μινωίτες.

7_41. Foster 2008, p. 179. Σημειώνεται ότι η Hathor είχε και τον τίτλο της 'Κυρίας της φαγεντιανής'. Συσχέτιση πολυτίμων λίθων με το θείο αναφέρεται στα Λιθικά του Ορφέως (;), θεωρείται δε ότι εκεί διασώζονται παλαιότερες παραδόσεις, βλ. Γιαννάκη (Γιαννάκης 1982).

7_42. Foster 2008, p. 176.

7_43. Foster 2008, p. 178; Crowley 1977, p. 229, n. 18.

8_1. Evans 1928, pp. 28-29, fig. 11, n. 5; Baud and Farout 2001, p. 48, fig. 2; Baud 2005. Την χρονολόγηση περί το 2600 π.Χ. υποστηρίζουν οι Baud and Farout βασιζόμενοι σε υφολογικά κριτήρια, όπως και στην σύνθεση και ορολογία του βιογραφικού κειμένου του ιερέως Heterhertiatah, ενώ ο Evans υπεστήριξε χρονολόγηση στην V δυναστεία. Για την στήλη του Heterhertiatah βλ. επίσης Verma (Verma 2011, pp. 56-57).

8_2. Quibell and Green 1902, p. 51, pl. LXVII. Ο διπλούς πέλεκυς ως σύμβολο κεραμέως ευρέθη στον τάφο 505 της Ιεράκωνπόλεως. Επίσης απαντάται σε τάφους στο Badari, βλ. Brunton and Caton-Thompson (Brunton and Caton-Thompson 1928, p. 55 (§116), pl. LV: 20, 21, 23). Ευρέθη επίσης χαραγμένος σε αγγείο από τον τάφο του βασιλέως της πρώτης δυναστείας Mersekha (Σεμέμψης κατά Μανέθωνα), βλ. Petrie (Petrie 1900b, pl. VII: 12).

8_3. Το σύμβολο του διπλού πελέκεως έχει ευρεθεί ως σύμβολο κεραμέως σε θραύσμα από τον Άγιο Νικόλαο, σε πίθο από το Χαμέζι, καθώς και σε αγγείο από την Φυλακωπή Μήλου, βλ. Bailey (Bailey 1996, p. 188, 244, fig. 18: 34. Αναφορά σε 'khet - ιερέα του διπλού πελέκεως' απαντάται σε ψευδοθύρα ανασκαφείσα από την Mariette στην Σαχάρα και ευρισκόμενη σήμερα στο Μουσείο Κοπεγχάγης υπό αρ. 5129, βλ. Fischer (Fischer 1996, pp. 7, 10, pl. 1).

8_4. Evans 1901, pp. 135-138 (§15); Newberry 1908a, p. 27; MacGillivray 2012, p. 125.

8_5. Newberry 1908a, p. 25.

8_6. Warren 1985

8_7. Ενδεικτική από την ΥΕ ΙΙ περίοδο είναι η σφραγίδα CMS I 279, από το Ρούτσι Μεσσηνίας. Για την κλασική περίοδο βλ. Warren (Warren 1985, p. 205, nn. 75-80). Εκτός από κρίνους συναντούμε και την μυρτιά όπως και την ελιά.

8_8. Rehak 1988, n. 55; Marinatos 1986, pp. 52-58. Η Marinatos, αντίθετα, θεωρεί την ασπίδα ως σύμβολο του τελετουργικού κυνηγιού και της εποχικής

αναγεννήσεως της φύσεως. Πάντως υπενθυμίζουμε ότι το κυνήγι συσχετίζεται με τον πόλεμο.

8_9. Ησύχιος, s.v. Ελλώτια: εορτή Ευρώπης εν Κρήτη.

8_10. Sch.Pi.O.13.56 (Πινδ. Ολυμπ. ΙΓ΄ 56).

8_11. Σύμφωνα με άλλη ερμηνεία (LSJ, s.v. Έλλωτία or Έλλωτίς) η λέξη σημαίνει τον στέφανο ο οποίος φέρεται στα Ελλώτια.

8_12. Lange and Schäfer 1902, pl. XLI (20539 Vs); Cline 1994, p. 108, no. A.7.

8_13. Strange 1980, pp. 102-103.

8_14. Judas 2014.

8_15. Gralha 2008.

8_16. Μαρινάτου 2013.

8_17. Evans 1921, pp. 558-559, fig. 405:d; Evans 1928, p. 186, fig. 98.

8_18. Goodison 2001, pp. 78-79.

8-19. David 1999. Αναφέρεται από την Goodison (Goodison 2001, pp. 78-79, n. 14). Διάφορα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά (προσανατολισμός κ.ά.) των θολωτών τάφων της Μεσαράς εκτιμάται ότι συσχετίζονται με την ηλιακή λατρεία.

8_20. Magli 2014; Edwards 1981, p. 56, n. 13. Βεβαίως η άποψη αυτή έχει και αντιπάλους, βλ. Sakovitch (Sakovitch 2005-2006).

8_21. Griffith 2002, p. 543.

8_22. Gimbutas 1989, pp. 247-249. Ο όρος *Παλαιά Ευρώπη* επινοήθηκε από την Gimbutas για να περιγράψει την νεολιθική κοινωνία της Ευρώπης, η οποία - κατά την άποψή της - υπήρξε αταξική, μητριαρχική, ειρηνόφιλη και φυσιολατρική, υποχώρησε δε στην συνέχεια μετά την εισβολή των λεγομένων Ινδοευρωπαϊκών φύλων.

8_23. Griffith 2002, p. 544.

8_24. Griffith 2002. Ο ερευνητής επισημαίνει την γλωσσολογική ομοιότητα μεταξύ των λέξεων *νηός* ή *ναός* (ιερό) και *νηύς* - *ναύς* (πλοίο), επίσης σημειώνει το σύνθημα για τα πλοία Ομηρικό επίθετο *θοός* το οποίο συσχετίζει με την λέξη για τους θεούς.

8_25. Βλ. τα σχετικά σχόλια του Ευσταθίου, *Ευστ.ΣχΙλ.4.166*, αλλά και το λεξικό LSJ (LSJ, s.v. κυβερνήτης) όπου στον όρο *κυβερνήτης* ως πρώτη σημασία αποδίδεται αυτή του *πηδαλιούχου*.

8_26. *Il.1.348*.

8_27. Nilsson 1950, pp. 625-626; Dietrich 1997.

8_28. David 1986, pp. 83-84. Ο άσχημος νάνος - θεός Bes, λατρευόμενος στις πόλεις των εργατών κατασκευής των πυραμίδων, μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως σχετικός, λόγω της σωματικής ιδιαιτερότητός του. Σύμφωνα με τον Hitchcock οι Αιγύπτιοι θεωρούσαν ότι οι νάνοι ήταν προικισμένοι με ιδιαίτερες ικανότητες (Hitchcock 2017).

8_29. Blažek 2010.

8_30. Blažek 2010.

8_31. Jonsson 1998-2008. Αναφέρεται από τον Blažek (Blažek 2010, p. 248, n. 20) ως προερχόμενο από το έργο του Jonsson: "The Egyptian gods: their main centers of worship and some festival days", στο <<http://www.philae.nu/akhet/NetjeruP.html>>. Νάνος γελωτοποιός απεικονίζεται σε τάφο του Acthoγ της XI δυναστείας, ενώ έχει ανασκαφεί αγαλματίδιο νάνου χορευτού, υπάρχει δε και αναφορά σε νάνο χορευτή των ιερών χορών, ο οποίος δωρίσθηκε στον Pery II, βλ. Hayes (Hayes 1953, pp. 164, 221-222, fig. 139) και Breasted (Breasted 1906a, pp. 159 - 161, § 350 - 354).

8_32. Ο Ήφαιστος περιγράφεται από τον Όμηρο ως κατασκευαστής δεδαλαίου θώρακος του Διομήδου (*Il.8.195*), ως χωλός και ξακουστός τεχνίτης (*Il.18.390-393*), ως κατασκευαστής αργυρού κρατήρος (*Od.4.617*), ως χαλκεύς (*Il.15.309*) και, βεβαίως, ως μεταλλουργός της ασπίδας του Αχιλλέως (*Il.18.370 κ.ε.*).

8_33. Hayes 1953, p. 218. Μεταξύ των μελών του προσωπικού της Αιγυπτιακής οικογένειας περιλαμβάνεται και ο νάνος σιδηρουργός.

8_34. Καλογεροπούλου 2009; Johnson 2002. Ο μύθος του Φιλοκτήτη αναφέρεται από τον Όμηρο, *Il.2.723*, απαντά στα Κύπρια και την Μικρή Ιλιάδα, ενώ σχετικά έργα έχουν συγγράψει και οι τρεις τραγικοί. Η στάση του πολιτισμού της Βακτρίας - Μαργιανής απέναντι στους νάνους φαίνεται απορριπτική, με βάση το γεγονός της χωριστής ταφής τους, βλ. Sarianidi (Sarianidi 2001, 171, 216).

8_35. Μακροχρόνια έκθεση σε χαμηλή συγκέντρωση αρσενικού προκαλεί προβλήματα στα πόδια και τα χέρια, καθώς επίσης και ψυχικά προβλήματα. Ο μόλυβδος είναι επίσης γνωστός για την πρόκληση τρέλας, παραμορφωμένων άκρων, ακόμα και κληρονομικού νανισμού. Ο υδράργυρος επίσης εξαιρετικά τοξικός και έχει ως αποτέλεσμα την πρόκληση διαφόρων ψυχικών και σωματικών προβλημάτων.

8_36. Diamandopoulos, Rakatsanis and Diamantopoulos 1997. Πρόκειται για ειδώλιο της Δ. Θεσσαλίας χρονολογούμενο το 5000 π.Χ. και τηρούμενο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου.

8_37. Zouzoula 2007, pp. 256-261; Evans 1928, pp. 447, 448, 464. Στον Οίκο των Τοιχογραφιών του ανακτόρου της Κνωσσοῦ υπάρχει παράσταση νανοειδούς ίριδος (κρίνου). Για παράδειγμα νανοειδούς κισσοῦ της ΥΕ ΙΙb-ΙΙΙa βλ. Townsend (Townsend 1955, p. 208, pl. 74).

8_38. Van der Geer, Dermitzakis, and De Vos; Masseti 2001.

8_39. Mortensen 2008; Strasser et al. 2010. Σύμφωνα με την ανωτέρω μελέτη ευρήματα στην περιοχή Πλακιά Κρήτης καταδεικνύουν την ύπαρξη ναυτικής επαφής με τον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο ήδη από την Κατώτερη Παλαιολιθική!

8_40. Dasen 1993; Desnick 2015; Mahran and Kamal 2016; Ciałowicz 2007, p. 22.

8_41. Buszek 2008; Theodorou, Symeonides and Stathopoulou 2007. Πάντως σε εικονογραφία στον τάφο του αξιωματούχου Rekhmire της XVIII δυναστείας απεικονίζεται

νάνος

ελέφας

(<http://scienceblogs.com/tetrapodzoology/2011/01/26/rekhmire-tomb->

[elephant-prob-syrian](http://scienceblogs.com/tetrapodzoology/2011/01/26/rekhmire-tomb-elephant-prob-syrian)), ο οποίος θα μπορούσε να προέρχεται από το Αιγαίο (Τήλο) ή να ανήκει στον Συριακό τύπο. Σε άλλη παράσταση του ίδιου τάφου παρουσιάζονται

Κρήτες

να

προσφέρουν

δώρα

(<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544610>)! Τα εργαστήρια του Ηφαίστου τοποθετούνται, όχι τυχαία, στην Λήμνο, η νήσος δε κατοικούμενη από τους Σίντιες, *Il.1.594*, αποκαλείται 'γαϊάων πολύ φιλιάτη (...) *απασέων'* (*Od.8.284-285*). Επισημαίνεται, πάντως, ότι στην λίμνη Gavur Μικράς Ασίας έχει ευρεθεί σκελετός ελέφαντα *maximus asurus* χρονολογούμενος περί το 1500 π.Χ. (Yar et al. 2016).

8_42. Turek 2012, pp. 186, 196; Lazarovici, Lazarovici and Merlini 2012, pp. 116, 293, 294.

9_1. Arnott 2014.

9_2. Σύμφωνα με τον Nicholas (Nicholas 1998, p. 170) η πινακίδα PY Un 1314, χρονολογούμενη από τον 13^ο αιώνα έχει μερικώς μόνον αποκρυπτογραφηθεί, αλλά πιθανολογείται με σχετική βεβαιότητα ότι αναφέρεται σε μεταφορά φαρμάκου. Για πληροφορίες σχετικά με την χρήση οπίου και αρωματικών ιαματικών φυτών από τους Αιγαίους βλ. Arnott (Arnott 1996, p. 268; Arnott 2014, p. 48), για κατάσταση ονομάτων φαρμακευτικών φυτών στην Γραμμική Β βλ. Warren (Warren 1970, p. 373).

- 9_3. Ferrence and Bendersky 1999; Dewan 2015; Mayall 2011.
- 9_4. Arnott 1997, pp. 23-25; Mountrakis, Georgaki and Manolis 2011; Alusik 2015, pp. 215-216.
- 9_5. Alusik 2015; Papagrigorakis et al. 2014; McGeorge 2008.
- 9_6. Ferrence and Bendersky 1999, pp. 213-214; McGeorge 1988; Arnott 1997, n. 22.
- 9_7. Ferrence and Bendersky 1999, pp. 213-214; McGeorge 1988.
- 9_8. Rösing 1980. Αναφέρεται από τους Ferrence and Bendersky (Ferrence and Bendersky 1999, p. 214). Βλ. επίσης Nerlich et al. (Nerlich et al. p. 200) για την μη αντιμετώπιση στην Αίγυπτο επειγουσών περιπτώσεων όπως οδοντικών αποστημάτων και καταγμάτων.
- 9_9. Arnott 1996, p. 269.
- 9_10. Greeff 2013, pp. iv, 42, n. 34; Leek 1969.
- 9_11. Greeff 2013, p. 59, fig. 3.9.
- 9_12. Greeff 2013, p. 62, fig. 3.11. Βλ. επίσης <<http://www.dentalassistant.net/pictorial-history/>>.
- 9_13. Bernardini et al. 2012, nn.3, 4, 5. Οι ίδιοι μελετητές αναφέρονται, αν και κάπως υπερβολικά, σε τεχνητό δόντι (άνω κοπήρα) από το νεολιθικό νεκροταφείο του Gebel Ramlah, το οποίο όμως μάλλον δεν ήταν χρηστικό, βλ. και Irish et al. (Irish et al. 2004). Χρηστική πρόθεση μεγάλου δακτύλου του δεξιού ποδιού έχει ευρεθεί σε μούμια (Θήβα, Τρίτη Ενδιάμεση περίοδος ;), βλ. Nerlich et al. (Nerlich et al. 2000). Η πρόθεση ευρέθη σε μούμια της Tabaketenmut στον συλημένο τάφο TT 95A του Mery, γνωστού για τις απεικονίσεις Αιγαίων μεταφερόντων μεταλλικά αγγεία, η χρονολόγησή της δε είναι επισφαλής. Για πρόσθετες πληροφορίες βλ. <https://lhtt.philhist.unibas.ch/?s=Egyptian+mummy++prosthetic+toe>.
- 9_14. Nerlich et al. 2005, pp. 191-192; Nerlich et al. 2000.
- 9_15. Ερευνητές έχουν υποστηρίξει την έλλειψη περιστατικών τρυπανισμού στην Αίγυπτο και την απέδωσαν σε θρησκευτικούς λόγους (Nerlich et al. 2005, pp. 191-192; Mogliazza 2009, p. 191), όμως σήμερα φαίνεται ότι έχουν εντοπισθεί ολιγάριθμες σχετικές περιπτώσεις (Morgan 2016).
- 9_16. Merrillees 1998, p. 152.
- 9_17. Warren 1970, p. 374. Πρόκειται για τα φυτά: σκορπίδι, δίκταμο, καρότο, φασκόμηλο και χένα.
- 9_18. Ο Πάπυρος Ebers χρονολογείται από τα χρόνια της κυριαρχία των Αμμού (Υκσώς) στην Αίγυπτο, συνειτάχθη δε επί βασιλείας του Απώφιδος (Aprophis).

Βλ. Cline 1994, pp. 276-277; Arnott 1996, p. 268. Η θεραπεία της δυσκοιλιότητας περιλαμβάνεται στην συνταγή 28 και βασίζεται σε τύπο φασολιού (φασόλι των Κεφτιού), βλ. Giannakoulas (Giannakoulas 2013, p. 1).

9_19. Giannakoulas 2013, p. 2. Οι δύο εξορκισμοί είναι οι 11,4 (αρ. 32) και 11, 6-7 (αρ. 33). Για το κείμενο βλ. Haider (Haider 2001, pp. 479-480) και Cline (Cline 1994, p. 276), αν και υπάρχουν διαφορές στην ανάγνωση. Στον ένα των εξορκισμών γίνεται επίκληση στον Σάνδωνα (ή Σάνδη, ή Σάνδα) και την Kurara (Kubaba ή Κυβήβη, ή Κυβέλη) προκειμένου να επιτευχθεί ίαση ασθένειας των Amu. Ο Ομηρικός όρος για το ξόρκι είναι *έπαιδιή*, *Od.* 19. 457.

9_20. Arnott 2008; Giannakoulas 2013, p. 4.

9_21. Morris and Peatfield 2014; Warren 1970, p. 375. Με τον τομέα της ιατρικής στην Αίγυπτο εμπλέκονται ιερείς, μάγοι και θεραπευτές (smnw), βλ. Barr (Barr 2014, p. 260, n. 5).

10_1. Evans 1928, pp. 31-32, fig. 13. Xanthudidēs 1924, pp. 25, 121, nn. 3-4, pl. XV; Hall [1913] 2016, n. 2; Petrie and Quibell 1895, pl. 59; Ordynat 2018. Υπέρ της συσχέτισης Κρητικών και προδυναστικών ειδωλίων έχει εκφρασθεί και οι Nilsson, Ζερβός, Pendlebury, και Glotz. Ο Glotz τα θεωρεί απομίμηση των Αιγυπτιακών, ενώ ο Pendlebury τα περιλαμβάνει στα Αιγυπτιακά αντικείμενα που ευρέθηκαν στην Κρήτη (Nilsson 1950, p. 294, nn. 17, 18, 19; Pendlebury 1930, p. 34; Zervos 1956, p. 8; Glotz 2003, pp. 63-64).

10_2. Ordynat 2018; Teeter 2011, p. 218. Το μύτερο πηγούνι των ειδωλίων θα μπορούσε να είναι γενειάδα, όπως υποστηρίζει ο Hendrickx, σημειώνεται πάντως ότι οι εχθροί της Αιγύπτου συχνά παρουσιάζονται με γενειάδα, όπως στην λεγόμενη Στήλη της Μάχης (Battlefield Palette, Βρετανικό Μουσείο EA 20791), βλ. <
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=116965&partId=1>. Οι ιδιόμορφες κεφαλές με αιχμηρό πηγούνι - γενειάδα απαντώνται και σε χιτένες της Naqada (Petrie and Quibell 1895, pl. 59: 1, 5), με την γενειάδα να συσχετίζεται με την αρρενωπότητα. Το μύτερο πηγούνι ή γενειάδα του ειδωλίου, χαρακτηριστικά κατ' εξοχήν ανδρικά, θα μπορούσε επίσης να θεωρηθεί ως κόσμημα στον

λαιμό, χαρακτηριστικό γυναικείο, αυτή δε η διαπιστούμενη ασάφεια - αμφισημία έχει θεωρηθεί ως σκόπιμη (Hitchcock 2017).

10_3. Evans 1921, pp. 83-84, fig. 52: e-j; Stefani and Banti 1930-1931, pp. 189-191, fig. 58: a-w. Τα ευρήματα της Αγίας Τριάδας χρονολογούνται στην περίοδο ΠΜ ΙΙα - ΜΜ.

10_4. Xanthoudides 1924, p. 25, pl. XV: 222, 223.

10_5. Xanthoudidēs 1924, pp. 25, 121, pl. IV: 130; pl. XXI: 130-131. Το ειδώλιο υπ. αρ. 130 ανωτέρω θεωρείται παράλληλο μαρμαρίνου ειδωλίου της ΠΜ ΙΙ από το ταφικό σπήλαιο Αγίου Χαραλάμπου, τηρούμενου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου υπό αρ. 11844 (Betancourt and Ferrence 2014, p. 51).

10_6. Τρία ειδώλια από το σπήλαιο - οστεοφυλάκειο Αγίου Χαραλάμπου, περιλαμβανομένου αυτού της σημ. 10_5, θεωρούνται παρόμοια με Αιγυπτιανίζοντα ειδώλια της Αγίας Τριάδος (Ferrence 2008, pp. 574-575).

10_7. Xanthoudidēs 1924, pp. 25, n. 4; Εανθουδίδης 1918, σελ. 162-164, εικ. 14.

10_8. Seager 1912, fig. 47: M5; Βεργάκη 2015, σελ. 40.

10_9. Βεργάκη 2015, σελ. 60, εικ. 115.

10_10. Evans 1928, pp. 31-32, fig. 13: b1, b2. Το Κνωσσιακό ειδώλιο φέρει την γνωστή διαγώνια ζώνη ('baldric motif'), η οποία έχει Νεολιθική, τουλάχιστον, ηλικία και ευρεία διάδοση στον Ελλαδικό χώρο (Θερμή Λέσβου, Κυκλάδες), αλλά και την Ανατολία (Κονιδάρης 2020a, σημ. 363; Bittel and Otto 1939, p. 25, n. 2, pl. 14: 5; Mina 2005, p. 601, fig. 19).

10_11. Goodison and Guarita 2005. Οι Μινωικοί τάφοι υπήρξαν κοινοτικοί και ευρίσκοντο εν χρήσει επί μακρά χρονικά διαστήματα, έως και την ΜΜ περίοδο, ως εκ τούτου η ακριβής χρονολόγηση των τεκμηρίων τους είναι ασαφής. Πάντως τα Αιγυπτιακά ειδώλια που συζητούνται εδώ χρονολογούνται στην περίοδο Naqada, λήγουσα περί το 3200 π.Χ., ήτοι μετά την έναρξη της ΠΜ Ι (κατά το 3500 π.Χ.) και πρίν την έναρξη της ΠΜ ΙΙ.

10_12. Βεργάκη 2015, σελ. 32, 60, σημ. 28; Petrie 1896, pl. LIX: 271, § 66. Τέτοια ειδώλια ανεσκάφησαν από τον τάφο 271 της Naqada. Ως παράδειγμα νεολιθικού ειδωλίου της ΜΝ φέρνοντας πόλο αναφέρουμε την Θεά των Όφρων από την Κάτω Ιεράπετρα (Weinberg 1951, pp. 121-122, n. 5),

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tonfigur_Kato_Chorio_02.jpg)

, αλλά και τον γενειοφόρο άνδρα από το Αχίλλειο της ΠΝ.

10_13. Για την αμφισβήτηση του ταφικού πλαισίου ανασκαφής των Αιγυπτιακών ειδωλίων βλ. Ucko (Ucko 1962, p. 43; 1968, p. 426), ο οποίος σημειώνει ότι από έξη χιλιάδες τάφους που έχουν ανασκαφεί στην Αίγυπτο ειδώλια ευρέθηκαν μόνον σε σαράντα τέσσερεις!

10_14. Warren 1980, p. 499.

10_15. Ως εκ τούτου οι ενστάσεις των Banti και Collard οι σχετιζόμενες με την 'μεγάλη' χρονική απόσταση της περιόδου Naqada από αυτήν των τάφων Μεσαράς και των αιγυπτιανιζόντων Κρητικών ειδωλίων φαίνεται να αδυνατίζουν (Stefani and Banti 1930-1931, pp. 243, 251; Collard 1987, p. 217). Υπενθυμίζεται ότι η Banti έχει υποστηρίξει ότι τα ανθρωπόμορφα ειδώλια του θολωτού τάφου της Αγίας Τριάδας δεν έχουν καμμία άμεση σχέση με τα προδυναστικά, είτε επειδή είναι πολύ διαφορετικά, είτε γιατί αυτό θα ήταν χρονολογικά παράλογο. Από την άλλη η Collard υπογραμμίζει ότι τα υπό συζήτηση Αιγυπτιακά ειδώλια είναι κυρίως θηλυκά ενώ τα Κρητικά είναι άφυλα, ήτοι άνευ χαρακτηριστικών φύλου. Όμως τουλάχιστον ορισμένα έχουν χαρακτηριστεί ως θηλυκά, για παράδειγμα τα τρία από τον Άγιο Χαράλαμπο (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου αρ. 11844, 13067 και 13909), θεωρηθέντα ανάλογα τριών της Αγίας Τριάδας (Stefani and Banti 1930-1931, fig. 58: g, n, v), ενώ μεταξύ των ειδωλίων της Naqada περιλαμβάνονται πολλά άρρενα (Graff 2017, p. 226). Σχετικά με την πιθανότητα η κοινή χρήση αναθηματικών ειδωλίων αυτού του τύπου τόσο από την Αίγυπτο όσο και από την Κρήτη, να υποδηλώνει κοινές ή τουλάχιστον παρόμοιες τελετουργικές, ταφικές πράξεις βλ. Βεργάκη (Βεργάκη 2015, σελ. 40).

10_16. Aubet 2013, p. 210. Στον τάφο 272 της νεκροπόλεως της Βύβλου έχουν ευρεθεί ειδώλια της Naqada I καθώς και πολύτιμα αντικείμενα από χρυσό και ελεφαντόδοντο, των οποίων η πρώτη ύλη εκτιμάται ότι προέρχεται από την Αίγυπτο. Την άποψη για ύπαρξη επαφών μεταξύ προδυναστικής Αιγύπτου και Βύβλου υποστηρίζουν και άλλοι ερευνητές (Collins 2014, p. 28; Prag 1986; Davis 2015, p. 3). Σημειώνεται εδώ ότι και στο ταφικό σπήλαιο του Αγίου Χαράλαμπου Λασιθίου, εν λειτουργία από την Ύστερη Νεολιθική, έχουν ευρεθεί χρυσά αντικείμενα, των οποίων η πρώτη ύλη επίσης θεωρείται ως

Αιγυπτιακή, ενώ και τα χρυσά κοσμήματά του έχουν ομοιότητα με Αιγυπτιακά πρωτοδυναστικά, βλ. σημ. 10_197 και 10_198.

10_17. Κονιδάρης 2020a, σελ. 144-151. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία τεκμηριώνεται επαφή του Αιγαίου με την Βύβλο τουλάχιστον από την τρίτη χιλιετία π.Χ. Επαφή μεταξύ Βύβλου και νήσων του Αιγαίου πιθανολογεί και ο Primas (Primas 1995, p. 78, fig. 1).

10_18. Haggis et al. 2007, pp. 672-673, 674.

10_19. Haggis et al. 2007, p. 672. Στο ένδυμα του ειδωλίου οι ανασκαφείς βλέπουν ομοιότητα με την μπούρκα!

10_20. Haggis et al. 2007, p. 673, n. 22.

10_21. Πτηνόμορφη κεφαλή διαθέτει και η θεά των Όφρων από το Κάτω Χωριό (Συλλογή Γιαμαλάκη), βλ. σημ. 10_12. Επίσης ραμφόστομο είναι γυναικείο ειδώλιο από τον νεολιθικό Προμαχώνα, καθώς και το τέκνο από το σύμπλεγμα κουροτρόφου από την ίδια θέση (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, p. 58, fig. 57).

10_22. Τσουντας 1907, σελ. 337, 356, σημ. 3, πίν. 43: 11-17; De Morgan 1897, pp. 60, 62-63, figs. 120-123, 137-147; Υφαντίδης 1919, σελ. 27, 303, 304. Τα 'ειδώλια' αυτά κατατάσσονται μορφολογικά στην κατηγορία των οξυλήκτων.

10_23. Petrie and Quibell 1895, pp. 36, 46, pl. 62: 19, 28, 29 (§ 58, 68); De Morgan 1897, pp. 60, 62-63, figs. 120-123, 137-147; Brovarski 2005, p. 213-215, pl. 1; Ordynat 2018, p. 24, figs. 62-64; Randall-MacIver, Mace and Griffith 1902, pl. VII: 2. Το αντικείμενο από το στρώμα IX της Κνωσσού έχει αριθμό καταλόγου 60/247, είναι από λευκό μάρμαρο, μήκους 6.3 εκ. και από τον J. D. Evans αναφέρεται ως 'toggle (?)' (Evans et al. 1964, fig. 58: 32). Ως πάματα χαρακτηρίστηκαν επίσης από τον Τσουντα (Υφαντίδης 1919, σελ. 27).

10_24. Teeter 2011, p. 217, cat. nr. 75. Πρόκειται για σχηματικό πινακίδιο το οποίο ευρέθη σε τάφο από το el-Amrah και χρονολογείται στην περίοδο Naqada Ic (3700-3600 π.Χ.). Αναθηματικό είναι και το πινακίδιο του Βρετανικού Μουσείου (Registration number: 1931,1009.14, EA63417) ανασκαφέν στο Matmar της περιόδου Naqada I.

10_25. Teeter 2011, p. 134, fig. 14.16. Πρόκειται για ελεφαντοστέινα πλακίδια φέροντα σήμανση ποσότητας και προελεύσεως των συνοδευομένων αγαθών. Τα παλαιότερα πλακίδια ανακαλύφθηκαν στον προδυναστικό τάφο U-j, έφεραν δε απεικονίσεις ζώων, φυτών, αντικειμένων κλπ. οι οποίες εθεωρήθησαν πρώιμα ιερογλυφικά (Dreyer 1998). Λίθινα πλακίδια εγχάρακτα με σχέδια έχουν ευρεθεί και στο MN Σέσκλο (Τσουντας 1908, σελ. 338, εικ. 268, 269), πιθανολογείται δε ότι τα χαράγματά τους μεταδίδουν συμβολικό περιεχόμενο (Marangou 2001b, p. 21, n. 170).

10_26. Το διακοσμητικό θέμα 'ζίγκ-ζάγκ' πιθανόν έλκει την καταγωγή του από την Χερσόνησο του Αίμου της Ύστερης Νεολιθικής, βλ. Younger (Younger 1987). Το συγκεκριμένο θέμα χαρακτηρίζεται ως υπ. αρ. z6 από την Μίνα (Mina 2005, p. 379). Συγγενές είναι το θέμα d4 (a) ή d4 (b) που διακοσμεί το ειδώλιο από το Φράγγχι της Εικ. 27 (Mina 2005, p. 379).

10_27. Για το ταφικό αφιέρωμα του Matmar βλ. σημ. 10_21. Το τεκμήριο από την Αγία Τριάδα παρουσιάζεται από τους Stefani and Banti (Stefani and Banti 1930-1931, fig. 58: 1), ενώ τα δύο νεολιθικά τεκμήρια από λίθο και όστρεο αντίστοιχα αναφέρονται ως κοσμήματα από την Κυπαρίσση (Κυπαρίσση-Αποστολικά 1998, σελ. 199, πίν. 46: 664, 670) και το πρώτο τηρείται στο Μουσείο Βόλου (BE 29736) ενώ το δεύτερο, από την Θεόπετρα, έχει αρ. 165/ΘΕΟΠ 95. Παράβαλε επίσης λίθινο σχηματικό ειδώλιο από την Μαγούλα Πανάγου στην Θεσσαλία, βλ. σχετική ιστοσελίδα της Λ. Ορφανίδου: <http://www.neolithic.gr/theory_03.html>.

10_28. Το σπήλαιο Ειλειθυίας Αμνισού Κρήτης παρουσιάζει στοιχεία ομοιότητας προς το επίσης νεολιθικό σπήλαιο του Ευριπίδου Σαλαμίνας και αυτό της Αλεπότρυπας. Αμφότερα υπήρξαν λατρευτικά κέντρα, παρατηρείται δε αναλογία σε λατρευτικά αναθήματα όπως κοσμήματα μορφής σύρματος, βλ. Μάρη (Μάρη 2003, σελ. 47).

10_29. Strab.17.1.47; St.Byz., s.v. Ειλειθυίας; Diodor.1.12.6.

10_30. Needler 1984, pp. 336-338; Kantor 1944, p. 117, fig. 6. Πρόκειται για δύο πήλινα ειδώλια της περιόδου Naqada IIa ευρεθέντα στην ταφή 2 του el Ma'mariya και τηρούμενα στο Μουσείο Brooklyn (υπ. αρ. 07.447.505 και 07.447.502). Το χρώμα του πηλού είναι ερυθρώπο, ενώ υπήρχε μαύρη βαφή για την κόμη και λευκή για το ένδυμα, η μέση ήταν λεπτή και τα στήθη

τονισμένα, η δε συνολική εκτέλεση θεωρείται πολύ προσεγμένη. Σημειώνεται ότι έχουν ανασκαφεί και άλλα παρόμοια αγαλματίδια, κατώτερης καλλιτεχνικής αξίας, ωρισμένα μάλιστα είναι ανδρικά (βλ. ειδώλιο της Naqada II τηρούμενο στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης, MFA 04.1802). 10_31. Needler 1984, pp. 336-337; Hendrickx and Eyckerman 2012, pp. 35-36. Σύμφωνα με την Graff η εμφάνιση σε κεραμικά τύπου D γυναικείας μορφής με τα σηκωμένα χέρια εν συνδυασμό προς την αντιλόπη και τον άνδρα με ραβδί ταυτοποιεί τις σχετικές παραστάσεις ως τελετουργικές (Graff 2009, pp. 79-82). Το δημοφιλές προδυναστικό διακοσμητικό στοιχείο του λεγομένου 'φυτού της Naqada' με κορμό σχήματος χαυλιόδοντα παραβάλλεται προς το 'φυτικό κόσμημα' που διακοσμεί αγγεία του νεολιθικού Σπηλαίου του Κύκλωπα Γιούρων (Hendrickx and Eyckerman 2012, p. 45, fig. 19:a, Κατσαρού 2005, σελ. 181, πίν. 19).

10_32. Hendrickx and Eyckerman 2012, pp. 35-36.

10_33. Marinatos 1993, pp. 148, 175. Το σχήμα των χεριών της Μινωικής θεάς (κατακόρυφα προς τα άνω) ταυτίζεται με αυτό Αιγυπτιακού ειδωλίου που έχουν δημοσιεύσει οι Lortet και Gallard (Kantor 1944, p. 117, fig. 6: K, n. 47).

10_34. Zeman-Wiśniewska 2016, p. 153.

10_35. Banou 2008, p. 32. Πάντως η ερμηνεία του τεκμηρίου είναι αμφιλεγόμενη.

10_36. Evans et al. 1964, fig.60: 18, 20, 21, 22, 26. Πρόκειται για πήλινα ομοιώματα κεφαλής ή και ολόκληρου του ταύρου από τα στρώματα I, II, III και IV, ήτοι από την ΠΝ το ενωρίτερο και μετά (αρ. καταλόγου: 59/91, 59/133, 60/216, 60/329, 58/89, 58/85). Επιπρόσθετα στην Νεολιθική Κνωσό αλλά και στο Σέσκλο έχουν ευρεθεί παραστάσεις συμβόλων που ταυτοποιήθηκαν ως κέρατα καθοσιώσεως, σε συμφωνία με ανάλογα ευρήματα στον πολιτιστικό κύκλο Vinča (Milićević Bradač, M. 2005, p. 194, figs. 29, 30, 31).

10_37. Garfinkel 2003; Makkay 2006.

10_38. Bonga 2013, p. 49, fig. 7:5; Nikolov 2004, pp. 35-36, fig. 3:1, 2; Garfinkel 2003, pp. 211-212, fig. 10: 15a. Το εικονιζόμενο στην αναφερόμενη εικόνα θραύσμα αγγείου από το Σπήλαιο Σαρακηνού ανήκει στην

κατηγορία B3ε, φέρει δε ανθρωπόμορφη παράσταση με σηκωμένα τα χέρια. Το ίδιο θέμα φαίνεται ότι εμφανίζεται σε τμήμα Θεσσαλικού πιθοειδούς αγγείου της NN II με δύο ανάγλυφες ανθρώπινες μορφές σε αντιθετική διάταξη που υψώνουν τα χέρια (EAM 8775), καθώς και τμήμα αγγείου με γραπτή σχηματοποιημένη ανθρώπινη μορφή από την Αράπη Μαγούλα της NN II.

10_39. Για την λατρεία των βοοειδών στην Αίγυπτο ήδη από την προδυναστική περίοδο βλ. σημ. 12_181. Με το θέμα ενδεχομένως συνδέεται και η λατρεία της αγελαδόμορφης Hathor στην Αίγυπτο αλλά και την Κρήτη, βλ. εδάφιο 12.8 του παρόντος.

10_40. Τσουντας 1907, σελ. 284, 378, πίν. 32: 1-4; Wace and Thompson 1912, fig. 141: d; Weinberg 1951, p. 132, n. 106; Caskey and Eliot 1956, p. 176, n. 6. Ομοιότητες μεταξύ ειδωλίων της προϊστορικής Θεσσαλίας και Αιγύπτου έχει σημειώσει ο Τσουντας, αυτές δε περιλαμβάνουν επίσης παραδείγματα από την Χαιρώνεια και την Χερσόνησο του Αίμου.

10_41. Caskey and Eliot 1956, p. 176.

10_42. Brunton and Caton-Thompson 1928, pp. 9, 29, pls. XXIV: 1 and XXV: 6, 7. (τάφος υπ. αρ. 5227).

10_43. Brunton and Caton-Thompson 1928, pp. 7, 29, pls. XXIV: 2, XXV: 3, 4. (τάφος υπ. αρ. 5107).

10_44. Τα στήθη συχνά είναι μικρού μεγέθους, κατασκευασμένα διακριτά και τοποθετημένα εν συνεχεία στο υπόλοιπο σώμα, σε αρκετή απόσταση μεταξύ τους. Αρκετές φορές απεικονίζονται κάπως πλαδαρά, ενδεικτικά – ίσως – ώριμης γυναίκας η οποία έχει ήδη τεκνοποιήσει και κατέχει υψηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Κατ' άλλους, πάντως, τα χαλαρά στήθη απετέλουν στοιχείο ομορφιάς στην προϊστορική Αίγυπτο (Simpson 1970, p. 1182). Μια τρίτη προσέγγιση του θέματος θεωρεί τα τονισμένα, κάπως πλαδαρά στήθη ως συνδεδεμένα με τον θηλασμό μέσω του οποίου η πιητόμορφη θεά δίδει ζωή! (Castaldi 2012, nn. 126, 133). Ανάλογη είναι η παράσταση του στήθους σε παλαιότερο ειδώλιο από το Catalhoyuk της 7/6 χιλιετίας, βλ. <<https://phys.org/news/2016-09-year-old-female-figurine-uncovered-central.html#jCp>>, αλλά και το Hacilar (Ορφανίδη 2015, εικ. 36). Για σχετικά Ελλαδικά ειδώλια βλ. τα υπ. αρ. 501, 544, 557, 560 παραδείγματα από την Μαγούλα Ροδιές, αγνώστου προελεύσεως, Σιτόχωρο και Άγιο Γεώργιο Λαρίσης (Orphanidis and Gallis 2011, pp. 204, 234, 242, 245), καθώς και

το ειδώλιο L6.100 από την Λέρνη της ΜΝ (Talalay 1993). Παρόμοια είναι τα στήθη σε σειρά Αιγυπτιακών ειδωλίων όπως τα προερχόμενα από το el-Mahâsna (υπ. αριθμ. MAH.IV.2 και MAH.IV.5 κατά Anderson) αλλά και το ειδώλιο καθήμενης γυναίκας της Naqada II με το χαρακτηριστικό κεφάλι πτηνού, τα χαλαρά στήθη και την κωνική μορφή του κατώτερου μέρους του σώματος (MMA 07.228.71, < <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/547202>>), βλ. Anderson 2006, pp. 283, 288, figs. 6, 47, 6.49; Stevenson 2017, p. 69). Άλλο εξαιρετο παράδειγμα πρώιμης Κυκλαδικής λιθογλυπτικής αποτελεί το μαρμάρινο ειδώλιο με τα πλαδαρά στήθη και τα καλώς σχηματισμένα πόδια, το οποίο χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική (4500-4000 π.Χ.) και τηρείται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης (MMA, αρ. 1972.118.104).

10_45. Η παράσταση αιχμηρού πηγουνιού, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί και ως γενειάδα, συνιστά πιθανόν μια σκόπιμη ασάφεια, παράβαλε το πωγωνοφόρο (γενειοφόρο) ειδώλιο από τον νεολιθικό Προμαχώνα (Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 2014, εικ. 44). Τονισμένη μύτη υιοθετείται και σε πλαστικές παραστάσεις του κύκλου Αττικής - Κεφάλας, όπως σε ανθρωπόμορφη λαβή αγγείου από το σπήλαιο Αγίας Τριάδας Ευβοίας (Mavridis and Tankosić 2009, p. 52, fig. 2). Από τον νεολιθικό Σάλιαγκο προέρχονται θαραύσματα ειδωλίων όπου είναι επίσης εμφανής ο τονισμός της μύτης (Getz-Gentle and de Vries 2001, p. 6, n. 5).

10_46. Το χαρακτηριστικό εντοπίζεται σε γλυπτή γυναικεία νεολιθική μορφή σε στάση ανακλίσεως, προερχόμενη από τις ανασκαφές της αρχαίας Αγοράς των Αθηνών (Anderson Immerwar 1971, p. 16, αρ. κατ. 219), αλλά και σε ομάδα ειδωλίων σχολιασθέντων από τον Weinberg (Weinberg 1951, p. 128). Η σχετική περιγραφή του Weinberg (.. το κατώτερο μέρος του σώματος σχηματίζει μια βαρειά, ογκώδη μάζα, από το κέντρο της οποίας αναδύεται ο κορμός ..), διατυπωμένη για τα Ελλαδικά ειδώλια, ταιριάζει εκπληκτικά και προς αυτήν του Αιγυπτιακού ειδωλίου καθιστής γυναικείας μορφής που αναφέρθηκε ανωτέρω στην σημ. 10_44. Η στάση ανακλίσεως απαντά και στην καθιστή γυναικεία μορφή από την Κραννώνα Θεσσαλίας (Ορφανίδη 2015, εικ. 1).

10_47. Τα δύο ισχία παρίστανται συνήθως ενωμένα με χαρακτηριστική κωνικότητα προς τα κάτω (οξύληκτα), αυτή δε η κωνικότητα υιοθετείται σχεδόν αποκλειστικά για την παράσταση ανθρώπινων μορφών στην διακοσμημένη κεραμεική (τύπου D) της Αιγύπτου, βλ. Graf, Eyckerman and Hendrickx

(Graf, Eyckerman and Hendrickx 2011, p. 438; Graff 2009, p. 151, Hf.1-11). Η παράσταση των ποδιών συχνά παραλείπεται στην Κυκλαδική αγγειοπλαστική, βλ. επί παραδείγματι Getz-Gentle and de Vries 2001 (Getz-Gentle and de Vries 2001, p. 5, fig. 2)

10_48. Ορφανίδη 2015, σελ. 79; Gimbutas 1989, p. 37, fig 58. Πτηνοκέφαλο εμφανίζεται και το βρέφος που θηλάζει η λεγομένη *Δέσποινα από το Gradac* (Madonna from Gradac) στο ομώνυμο νεολιθικό ειδώλιο της Χερσονήσου του Αίμου. Για τον όρο *Παλαιά Ευρώπη* βλ. σημ. 8_22.

10_49. Βλ. για παράδειγμα τις ακόλουθες σφραγίδες από τον Ζάκρο: CMS II.7 126, 127, 132, 133.

10_50. Ciałowicz 2012, p. 205

10_51. Ciałowicz 2012, pp. 200-201, figs. 3, 4.

10_52. Ciałowicz 2012, p. 214, fig. 19.

10_53. Quibell 1900, pl. VIII:1; Evans 1928, pp. 34-35, fig. 9a, pl. XIII; Bates 1914, p. 122 n. 6, p. 125, fig. 26. Επίσης από απεικόνιση Μινωιτών μεταφερόντων ρυτά κεφαλής ταύρου από τον τάφο του User-Amon (ό.π., pp. 535-536, fig. 340). Σύγκρινε επίσης αναθηματικά ειδώλια από ιερά κορυφής (Πεισοφάς) με προδυναστικά αντίστοιχα, βλ. Hood (Hood 1985, p. 21).

10_54. Evans 1921, p. 35; Mundkur 1978, p. 278; Borchardt 1913, bl. 1.

10_55. Heilbrunn Timeline of Art History. Πρόκειται για έργο χρονολογούμενο στην ΠΚ I-II περίοδο (2800-2700 π.Χ.) ή και παλαιότερο, κατά Thimme (Thimme 1977, p. 494), το οποίο τηρείται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης (αρ. 47.100.1).

10_56. Evans 1928, p. 34, fig. 16, pl. XII.

10_57. Βλ. για παράδειγμα ειδώλιο το οποίο ευρέθη σε τάφο του Badari και φέρει ίχνη δερματοστιξίας (Brunton and Caton-Thompson 1928, p. 29 (§60), pl. XXIV:3). Επίσης βλ. Petrie (Petrie 1920, p. 8, pl. VI), καθώς και κεραμικό ειδώλιο γυναικείας καθημένης μορφής της προδυναστικής περιόδου (Scotte 1964, p. 224, fig. 2).

10_58. Tassie 2003, p. 85; Talalay 1993, pp. 70-72; Evans 1928, p. 13; Evans 1928, p. 13; Evans 1930, p. 519, n. 2. Η μούμια ευρίσκεται στο Αιγυπτιακό Μουσείο Αρχαιοτήτων του Καΐρου.

10_59. Hendrix 2003, p. 443; Hoffman 2002.

10_60. Bates 1914, p. 130, figs. 35, 36.

10_61. Bates 1914, p. 131, fig. 17, pl. VII.

- 10_62. Evans 1928, pp. 53-54; Evans 1930, p. 314. Επίσης ο Ηρόδοτος, Hdt.4.180, γράφει για τους Αυσείς από την λίμνη Τριτωνίδα οποίοι λάτρευαν την Αθηνά/Νηίθ.
- 10_63. Bates 1914, p. 128.
- 10_64. Evans 1928, pp. 755-756, pl. XIII.
- 10_65. Evans 1921, pp. 308-312, figs. 228, 230.
- 10_66. Γαλανάκης 2011, pp. 61-62, n. 17; Karo 1930, pp. 170-171, pl. X; Younger 1997. Πρόκειται για τις στήλες X και XI, τηρούμενες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. NMA 1450, 1451). Την δεύτερη στήλη ο Karo χαρακτήρισε ως *‘πρωτόγονη εργασία, μη Μυκηναϊκή, απεικονίζουσα πιθανώς νεγροειδή χαρακτήρα’*.
- 10_67. Lang 1969, p. 61. Ο Persson έχει επίσης χαρακτηρίσει ως νέγρο το πρόσωπο που απεικονίζεται σε ελεφαντοστέινη κεφαλή στα Δενδρά Αργολίδος (YE II-IIIa), όμως η ταυτοποίηση αμφισβητείται, βλ. Rehak, (Rehak, p. 219, n. 62; Persson 1931, p. 41, no. 6, p. 59, fig. 36, pl. 26).
- 10_68. Πρόκειται για χρυσό ελασμάτινο κόσμημα του 16^{ου} αιώνας φέρων έκτυπες παραστάσεις, μεταξύ των οποίων και μια ανθρώπινη μάσκα με εμφανώς νέγρικά χαρακτηριστικά, τηρούμενο στο Βρετανικό Μουσείο (αρ. καταλόγου Jewellery 144). Το θέμα βεβαίως απαντά και σε αγγεία της κλασικής περιόδου, βλ. Neils (Neils 1980), αλλά και σε άλλες διακοσμήσεις, βλ. Chase (Chase 1902, p. 88, pl. CLXXXI). Η απεικόνιση Αφρικανού πιθανολογείται επίσης σε τοιχογραφία του προθαλάμου από το Ακρωτήριο Θήρας, βλ. Vlachopoulos (Vlachopoulos 2007, pp. 131, 135-136).
- 10_69. Cooney 2011, p. 108, fig. 42. Πρόκειται για τον πίνακα των Tjehenu (Tjehenu palette), της προδυναστικής περιόδου. Βλ. επίσης Evans (Evans 1928, p. 23, n. 1).
- 10_70. Breasted 1906b, p. 265 (§ 660), n. c; Cooney 2011, pp. 131-132.
- 10_71. Newberry 1915.
- 10_72. Marcus 2007, p. 137; Lucas and Harris [1962] 1999, p. 333.
- 10_73. Serpico and White, p. 399. Άλλωστε η χρήση ελαιολάδου πιστοποιείται στην Κρήτη (λόφος Αφροδίτης Κεφάλι) ήδη από την ΠΜ I, βλ. Koh and Betancourt (Koh and Betancourt 2010).
- 10_74. Gerisch, Wetterstrom and Murray, p. 3.
- 10_75. Gerisch, Wetterstrom and Murray, p. 3. Νέες έρευνες οδηγούν στο πιθανό συμπέρασμα για ακόμη παλαιότερη γνώση της ελιάς στην Αίγυπτο, αφού σχετικά ευρήματα έχουν ανασκαφεί στην *Χαμένη Πόλη των Οικοδόμων των*

Πυραμίδων, οικισμό όπου διέμεναν ξένοι. Κατά μία ερμηνεία το κάρβουνο ξύλου εληάς που ευρέθη συνδέεται με την εισαγωγή ελαιολάδου, η οποία, κατά τους συγγραφείς, εγίνετο από την Συρο - Παλαιστίνη.

10_76. Kelder 2009, pp. 349-350. Η εισαγωγή του ελαιοδένδρου στην Αίγυπτο εκτιμάται ότι έλαβε χώραν αμέσως ή εμμέσως από το Αιγαίο.

10_77. Αυτό το ανάγλυφο (MMA, Acc. Nr. 1981.449) βρίσκεται επί του παρόντος στο Ägyptisches Museum und Papyrussammlung στο Βερολίνο.

10_78. Evans 1921, p. 68, fig. 37; Evans 1909, p. 116, fig. 48; Evans 1897, pp. 328-329, fig. 1; Mundkur 1978, p. 275, n. 50. Στην τρίπλευρη σφραγίδα Καλού Χωριού (CMS II.1 453) ο τελευταίος αναγνωρίζει στοιχεία λατρείας της γονιμότητας.

10_79. Για τον ανάγλυφο σφόνδυλο από τον Άγιο Ονούφριο βλ.: Evans 1921, p. 68, fig. 38A; Evans 1909, p. 118, fig. 52; Burrage 1921. Σημειώνεται ότι η ερυθρά στιλπνή γραμμική κεραμική του Αγίου Ονούφριου της ΠΜ I περιόδου προσομοιάζει ιδιαίτερα προς την αντίστοιχη από την προ- και πρωτο-δυναστική Αίγυπτο, αν και υπάρχει και ο αντίλογος, βλ. Mumford (Mumford 2001, p. 359).

10_80. Evans 1921, p. 69, fig. 38B; Evans 1909, p. 123, fig. 58; Evans 1898, p. 362. (τρίπλευρη σφραγίδα από το Karnak).

10_81. Η παράσταση της ανθρώπινης μορφής από τον Mundkur αναγνωρίζεται ως πρόδρομος της θεάς των φιδιών (Mundkur 1983, pp. 199-200).

10_82. Evans 1897, p. 369.

10_83. Evans 1909, p. 240, table XVI; Ransome 2004, pp. 62-63.

10_84. Βλ. σφραγίδα Λέρνης S 61 (ΠΕ II περιόδου).

10_85. Gregg 1970, p. 21, n. 5.

10_86. Evans 1897, p. 365.

10_87. Yule 1981, pp. 207-208; Tomkins and Schoep 2012, p. 71.

10_88. Evans 1897, p. 362. Πράγματι στο έργο αυτό ο Evans έγραφε για την *‘ύπαρξη στην Αίγυπτο αποίκων από την Κρήτη ή έστω φυλής με άμεση σχέση με τους Κρήτες’*, άποψη την οποία εν συνεχεία εγκατέλειψε και ανέστρεψε!

10_89. Manteli 1996. Αναφέρεται από την Zouzoula (Zouzoula 2007, p. 82). Οι σφραγίδες CMS II.1 195 έως 200 και 202, 203 χρονολογούνται, με βάση το πλαίσιο ευρέσεως, στην ΠΜ I-MM Ia περίοδο, ενώ από άποψη αισθητικής στην ΠΜ II, με την εξαίρεση της υπ. αρ. 200 η οποία χρονολογείται αισθητικά στην ΠΜ II-III, βλ. Webb and Weingarten (Webb and Weingarten

2012, p.93, n. 59). Για σφραγίδες της ΠΜ ΙΙα από τον Πετρά Σητείας βλ. Krzyszkowska (Krzyszkowska 2017).

10_90. Lazarovici and Merlini 2011, p. 306; Lichter 2011, fig. 1. Στην Κύπρο οι παλαιότερες σφραγίδες φαίνεται ότι χρονολογούνται από την ύστερη Χαλκολιθική, βλ. Webb and Weingarten (Webb and Weingarten 2012, p. 85). Ο Renfrew έχει υποστηρίξει την ύπαρξη μακράς παραδόσεως σφραγίδων στο Αιγαίο και την Χερσόνησο του Αίμου γενικώτερα από την Νεολιθική, θεωρεί δε την απόδοση της Αιγαιακής χρήσεως σφραγίδων σε επαφή με την Εγγύς Ανατολής ως 'μη απαραίτητη' (Renfrew 2011, p. XLVI; Makkay 1984). Παράδειγμα σφραγίδας της Χαλκολιθικής από την Ορθόπετρα (Dikili Tasch) αποτελεί η CMS V 449, ενώ σφραγίδες της MN απαντούν στο Σέσκλο (CMS I 1-4) και αλλού. Μάλιστα στους Σιταγρούς ΙΙ (CMS V 633, 635 και 636) και V (CMS V 634) ανεσκάφησαν σφραγιδοκύλινδροι με γεωμετρική διακόσμηση, οι οποίοι από τον Renfrew εκτιμώνται ως καινοτομία ανεξάρτητη της Ανατολής (Renfrew 1987).

10_91. Στο παρόν άρθρο χρησιμοποιείται ο όρος *ελεφαντοστέϊνος* καταχρηστικώς τόσο για το υλικό από χαυλιόδοντα ελέφαντα, όσο και ιπποποτάμου.

10_92. Evans 1921, p. 83, fig. 51. Πρόκειται για το δακτυλίδι CMS II.1 473.

10_93. Evans 1921, p. 94, fig. 64. Πρόκειται για το δακτυλίδι CMS II.1 472.

10_94. Duff 2012, p. 3.

10_95. CMS I 377, CMS IS 314, CMS II.3 103, CMS II.7 024, CMS II.8 719, CMS VS1A 131, CMS VS1A 159. Βλ. Zouzoula (Zouzoula 2007, p. 12).

10_96. Gregg 1970, p. 22. Ο Gregg αναγνωρίζει ως θέμα της σφραγίδος τον δημοφιλή στην Αίγυπτο λωτό, όμως φαίνεται ότι πρόκειται για παράσταση της σπείρας τύπου S.

10_97. Evans 1921, pp. 94. Η εκτίμηση αυτή συγκρούεται με εκείνη της Duff, βλ. σημ. 10_94.

10_98. Duff 2012, p. 22; Evans 1921, p. 118, fig. 87:1a, b, c; Xanthudidēs 1924, p. 114, pl. XII: 1040. Πρόκειται για τον σφραγιδοκύλινδρο CMS II.1 249a.

10_99. Cole 2018, p. 38 (Eirini Gallou and Deukalion Manidakis). Όμως οι Pareja et al. υποστηρίζουν ότι η πηγή της εικονογραφίας των πιθηκοειδών στο Αιγαίο προσδιορίζεται στην κοιλάδα του Ινδού (Pareja et al. 2019).

- 10_100. Cartwright 2014. Το απολίθωμα φυλάσσεται στο Μουσείο Προϊστορικής Θήρας.
- 10_101. Masseti 2012, p. 179.
- 10_102. Evans 1921, p. 118, fig. 87:4; Xanthudidēs 1924, pl. XIII: 1039. Πρόκειται για τον σφραγιδοκύλινδρο CMS II.1 250b.
- 10_103. Evans 1921, p. 118, fig. 87:10; Xanthudidēs 1924 pl. XIII: 1038. Πρόκειται για τον σφραγιδοκύλινδρο CMS II.1 248a.
- 10_104. Sowada 2009, p. 147; Weingarten, Thorn, Prent and Crowel 2011, p. 154, n. 22; Hood 1997. Σημειώνεται ότι η ίδια η σφραγίδα δεν έχει σωθεί.
- 10_105. Σκουλά κ ά. 2010, σελ. 111, υπ. 5. Η γάτα, ιερό ζώο των Αιγυπτίων, μέχρι πρόσφατα εθεωρείτο ότι εξημερώθηκε από αυτούς (V δυναστεία), όμως κατά χιλιετίες παλαιότερο είναι τεκμήριο που σχετίζεται με εξημερωμένη γάτα από την Κύπρο. Πράγματι στην Νεολιθική θέση του Σιλλουρόκαμπου βρέθηκε ανθρώπινη ταφή που είχε δίπλα της ενταφιασμένη μία γάτα, χρονολογούμενη στην όγδοη χιλιετία π.Χ., βλ. Rincon (Rincon 2004).
- 10_106. Best 2011, p. 117, σφραγίδα CHIC 257.
- 10_107. Evans 1909, p. 270, fig. 121a.
- 10_108. Evans 1909, p. 272, fig. 123.
- 10_109. Best 2002, pp. 131-132. Η σφραγίδα μάλιστα κοσμεί το εξώφυλλο του Scripta Minoa! Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι ο Mosenkis παρέχει για την ίδια σφραγίδα, όπως και για άλλες, διαφορετική ερμηνεία η οποία στηρίζεται στην διαπίστωσή του ότι τόσο η ιερογλυφική όσο και η Γραμμική Α χρησιμοποιούνται για την γραφή της Ελληνικής γλώσσας (Mosenkis 2016), pp. 52-53).
- 10_110. Best 2002, p. 133.
- 10_111. Woudhuizen 2006, p. 177.
- 10_112. Van Binsbergen and Woudhuizen 2011, p. 328. Ο σκαραβαίος από την Αγία Τριάδα χρονολογείται από τον Woudhuizen μετά την IX δυναστεία.
- 10_113. Η πινακίδα τηρείται στο Βρετανικό Μουσείο με αρ. BM 5647. https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA29558.
- 10_114. Macalister 1911, p. 10; Strange 1980, p. 95, n. 582.
- 10_115. Κονιδάρης 2016, σελ. 90. Ο Αγχούς - Αχαιός, βασιλεύς της Γάθ κατά τα

τέλη του 11ου αιώνας, είχε ως δούλο - υποτακτικό του τον μετέπειτα βασιλέα Δαβίδ για περισσότερο από ένα έτος (1 Σαμ27:1 κ.ε. και 1 Σαμ 29:1 κ.ε.).

10_116. Ο σκαραβαίος CMS II.1 180 με βάση το αρχαιολογικό πλαίσιο ευρέσεως τοποθετείται στην περίοδο ΠΜ II-MM Ia, ενώ βάσει αισθητικών κριτηρίων χρονολογείται στην XII δυναστεία.

10_117. Rice 1999, pp. 183-184.

10_118. MacGillivray 2009; Galan, Bryan, and Dorman 2014. Σήμερα γνωρίζουμε περίπου 37 απεικονίσεις ξένων λαών σε 27 διαφορετικούς τάφους, οι οποίοι εμπίπτουν στην περίοδο από τον Tutmosis I έως την πτώση του Tutankhamon (XVIII δυν.). Σε όλους αυτούς τους τάφους περιλαμβάνονται υποτελείς Νούβιοι και Συρο - Παλαιστίνιοι, σε ολιγώτερους δε Κεφτιού, Punt, Hatti, Βαβυλώνιοι και Mitanni (Panagiotopoulos 2008, pp. 167-168).

10_119. Hermann 1959, pp. 38-39. Αναφέρεται από τον Szafranski (Szafranski 2014, p. 126).

10_120. Szafranski 2014, p. 126; Shave 2020.

10_121. Morgan 2007, p. 117; Shaw 2000b. Για εικόνα τμήματος του αναγλύφου

βλ.:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Relief_of_Hatshepsut%27s_expedition_to_the_Land_of_Punt_by_%CE%A3%CF%84%CE%B1%CF%8D%CF%81%CE%BF%CF%82.jpg.

10_122. Petrie 1906, p. 80.

10_123. Hoffmeier 2012.

10_124. Άλλωστε στον τάφο TT 99 του Sennefer ευρέθη εγχάρακτο θραύσμα ασβεστολίθου το οποίο πιστεύεται ότι φέρει το πρώτο παράδειγμα της ακολουθίας του αλφαβήτου (Schneider 2018). Για την συμμετοχή του Σινά στην επινόηση του αλφαβήτου βλ. Κονιδάρη (Κονιδάρης 2020a, σελ. 128-131; Höflmayer et al. 2021).

10_125. Marinatos 1993, p. 181, n. 40; p. 190, n. 75.

10_126. Willockx 2011, p. 19; Hodel-Hoernes 2000, p. 113.

10_127. Bagh 2004, p. 18; Ben-Tor 2007, pp. 7, 16.

10_128. Από το *Σώμα των Μινωικών και Μυκηναϊκών σφραγίδων* CMS υπάρχουν 86 με το διακοσμητικό θέμα ατέρμονος ταινίας (Endlosband), επί παραδείγματι: CMS II.1 064 & 084 (Αγία Τριάδα Πυργιωτίσσης), CMS II.1 138 (Κουμάσα), CMS II.1 208 (Λέντας) κ.ά.

- 10_129. Weingarten 2003, p. 292; Boehmer and Güterbock 1987, p. 46, pl. XII: 119, 120.
- 10_130. Bagh 2004, fig. 2. Βλ. τις σφραγίδες 1934: 110 και 1934: 112.
- 10_131. Hossein 2011, pp. 271-272, fig. 5; Arnold 1991, p. 183.
- 10_132. Rutter 1999c.
- 10_133. Xanthudidēs 1924, p. 128, n. 1.
- 10_134. Ο Weinstein έχει υποστηρίξει νεώτερη χρονολόγηση (MM Ia), όπως αναφέρει ο Watrous (Watrous 1995, p. 395, n. 13). Βλ. επίσης σημ. 10_143,
- 10_135. Mackenzie 1917, p. 214. Βλέπε για παράδειγμα κύπελλο της ΠΜ Ι περιόδου από την Συλλογή Μητσοτάκη (αρ. P 163) καθώς και Μαραγκού (Marangou 1992, p. 85, No. 49). Για τα ευρήματα του θολωτού τάφου Λιβαρίου, από την ΠΜ Ib, βλ. Παπαδάτο και Σοφιανού (Παπαδάτος και Σοφιανού 2012, σελ. 52). Για τα σχετικά αγγεία από την Φυλακωπή βλ. Atkinson (Atkinson 1904, p. 93, n. 1), όπου υπογραμμίζεται η ομοιότης με τα Αιγυπτιακά.
- 10_136. Παπαδάτος και Σοφιανού 2012, σελ. 51.
- 10_137. Xanthudidēs 1924, pp. 128-130.
- 10_138. Xanthudidēs 1924, pp. xi-xii.
- 10_139. Ferrence 2008, p. 573. Πρόκειται για το αντικείμενο HNM 11.845.
- 10_140. Cambefort 2013.
- 10_141. Watrous 1995, pp. 393-394, n. 7; Davaras 1988; Goodison 1985, p. 110. Βλ. για παράδειγμα το κεραμικό ρυτί σχήματος κερασφόρου κανθάρου από τον MM Πρινιά (Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου, αρ. 6083). Για ανάλογο εύρημα στο ιερό Πεισοφά βλ. Myres (Myres 1903, pl. XIII:63). Άλλα παρόμοια ευρήματα έχουν ανασκαφεί στο Πισκοκέφαλο, Τραόσταλο, Προφήτη Ηλία, Γιούκτα κλπ.
- 10_142. Naville, Peet and Loat 2014, pl. II:9. Πρόκειται για σκαραβαίο - φυλακτό της VI δυναστείας, ανασκαφέντα σε κοιμητήριο της Αβύδου. Το εύρημα τηρείται στο Βρετανικό Μουσείο (EA 49336). Πάντως φυλακτιά σχήματος σκαραβαίου επαντώνται στην Αίγυπτο ήδη από την I δυναστεία (Adderley 2012, n. 1).
- 10_143. Steel 2007, p. 461; Weingarten 2005, p. 760.
- 10_144. Ο κánθαρος CMS II.1 201 από τον θόλο II του Λεβήνος (Ιερόκαμπος) ευρέθη σε πλαίσιο ΠΜ I-MM Ia ενώ η αισθητική χρονολόγηση τον συνδέει με την XI δυναστεία (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. HMS 1987). Ο κánθαρος αυτός έχει επικρατήσει να χαρακτηρίζεται Αιγυπτιακός, όμως ο

Woudhuizen παρέχει σοβαρή επιχειρηματολογία υπέρ της συσχετίσεώς του με τους Αιγιάους, τους κατοικούντες την Μεγάλη Πράσινη Θάλασσα, βλ. Van Binsbergen and Woudhuizen (Van Binsbergen and Woudhuizen 2011, p. 328). Ο κάρναρος CMS II.1 1 από θόλο της Άσπρης Πέτρας ευρέθη σε πλαίσιο ΠΜ I-II έως MM ενώ η αισθητική χρονολόγηση δίδει ΠΜ III - MM Ia (Αρχαιολογικό Μουσειό Ηρακλείου, αρ. HMS 1227). Ο κάρναρος CMS II.1 238 από θόλο του Μαραθοκέφαλου ευρέθη σε πλαίσιο ΠΜ I-MM Ia/b, θεωρείται ως Αιγυπτιακός και η αισθητική χρονολόγηση τον αποδίδει στην XI δυναστεία (Αρχαιολογικό Μουσειό Ηρακλείου, αρ. HMS 1217). Ο κάρναρος CMS II.1 095 από τον θόλο Α' της Αγίας Τριάδος ευρέθη σε πλαίσιο ΠΜ I-II, MM I-II ενώ η αισθητική χρονολόγηση τον συνδέει με την XI-XII δυναστεία (Αρχαιολογικό Μουσειό Ηρακλείου). Όμως ο Woudhuizen παρέχει σοβαρή επιχειρηματολογία υπέρ της συσχετίσεως του τελευταίου αυτού κάρναρου με τους Αιγιάους (Haunebu), βλ. Van Binsbergen and Woudhuizen (Van Binsbergen and Woudhuizen 2011, p. 328).

10_145. Ο κάρναρος CMS II.1 204 από τον θόλο IIa του Λεβήνος (Ιερόκαμπος) ευρέθη σε πλαίσιο ΠΜ II-MM I, θεωρείται Αιγυπτιακός και η αισθητική χρονολόγηση τον συνδέει με την XI δυναστεία. Ο κάρναρος CMS II.1 434 από το σπήλαιο της Τράπεζας ευρέθη σε πλαίσιο ΠΜ II-MM Ia, θεωρείται Αιγυπτιακός και η αισθητική χρονολόγηση τον συνδέει με την XI-XII δυναστεία. Άλλα δείγματα: CMS II.1 180 (Λεβήν, ΠΜ II-MM Ia, XII δυναστείας, Αιγυπτιακός ;), CMS II.1 204 (Λεβήν, θόλος IIa, ΠΜ II-MM Ia, XI δυναστείας, Αιγυπτιακός ;). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Woudhuizen παραθέτει σοβαρή επιχειρηματολογία υπέρ της συσχετίσεως του κάρναρου CMS II.1 180 με τους Κρήτες, βλ. Van Binsbergen and Woudhuizen (Van Binsbergen and Woudhuizen 2011, p. 328). Υπέρ της μη Αιγυπτιακής καταγωγής του ίδιου κάρναρου έχει ταχθεί και ο I.E.S. Edwards, βλ. Höflmayer (Höflmayer 2010, p. 82, n. 215). Άνάλογης αισθητικής σφραγίδες έχουν ευρεθεί στο Kahun, όπου η Ελλαδική παρουσία είναι επιβεβαιωμένη, χρονολογούμενες από την XII δυναστεία, βλ. Petrie (Petrie 1891, p. 14 (§ 30), pl. X). Η διακόσμηση με έλικες και σταγόνες θεωρείται εισαχθείσα από την Κρήτη, βλ. Kantor (Kantor 1999, p. 459, fig. XI.25a). Ομοίως αναλογίες έχουν διαπιστωθεί και με σφραγίδες από το Uronarti, ενώ το τελευταίο παρουσιάζει σφραγιστικές ομοιότητες και με την Φαιστό και Λέρνη, βλ. Wiencke (Wiencke 1969, pp. 513-516).

10_146. Ο κάνθαρος CMS IV 99 από το Αντισκάρι Ηρακλείου του οποίου η αισθητική χρονολόγηση δίδει ΠΜ III-MM Ia. Ο κάνθαρος CMS II.1 283 από τον θόλο Β του Πλατάνου ευρέθη σε πλαίσιο ΠΜ III-MM II ενώ η αισθητική χρονολόγηση τον συνδέει με την XI-XII δυναστεία (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. HMS 1075), όμως ο Ward (Ward 1981) τον τοποθετεί στην ΠΕΠ, από δε τον Παναγιωτόπουλο (Panagiotoopoulos 2013, p. 59) θεωρείται Μινωικής κατασκευής. Άλλα παραδείγματα της ίδιας χρονολογήσεως είναι: CMS II.1 395 (Φουρνί, Αιγυπτιακός ;), CMS II.1 117 (Άγιος Ονούφριος), CMS II.1 267 & 332 (Σταυρός, Αιγυπτιακός ;) κ.ά. Οι δύο τελευταίοι κάνθαροι χρονολογούνται από τον Ward στην πρώιμη XII δυναστεία και την ΠΕΠ, αντιστοίχως.

10_147. Evans 1909, pp. 71-72, fig. 39 (table III). Το σύμβολο υπ. αρ. 7 του πίνακος θεωρείται ως απλοποίηση του κοπάνου ή κανθάρου.

10_148. Evans 1921, p. 199, fig 147.

10_149. Bernal 2002, pp. 75-76.

10_150. Pinch 2002, p. 70; Bernal 2006, p. 544.

10_151. Xanthudidēs 1924, pp. 15-17, n. 1, pl. XXI; Petrie 1902, p. 23 (§21), pl. L.

10_152. Xanthudidēs 1924, p. 16, n. 6; Τσουντας 1908, σελ. 330-331, εικ. 256 και 257, σημ. 1. Στην σχετική σημείωση ο Τσουντας αναφέρει την ανεύρεση παρόμοιων πινακίων σε τάφους της Σύρου (Αρχαιολογική Εφημερίς 1899, σελ. 100), βλ. επίσης Hekman (Hekman 2003, pp. 133, 144, fig. 36: 62). Τα αντικείμενα αυτά έχουν ευρεία διάδοση, αποκαλούνται δε και 'χρωματοτρίπτες', βλ. Κουφοβασίλη (Κουφοβασίλης 2015).

10_153. Καλιτσάς 2007, σελ. 67. Το τριβείο εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Π 4772).

10_154. Τσουντας 1907, σελ. 380, 356, σημ. 3; Petrie and Quibell 1895. Κρίκοι (περικόρπια κοσμήματα ή ψέλια) από *Spondylus gaederopus* απαντώνται και σε άλλες Ελλαδικές προϊστορικές θέσεις (π.χ. Σιταγροί, βλ. <www.fhw.gr/chronos/01/en/gallery/nl/sitag/sitag5.html>) ενώ έχουν ευρεία διάδοση και στην Ευρώπη.

10_155. Υφαντίδης 2019, σελ. 123-127; Le Quellec 2011, fig. 52. Τα δαχτυλίδια τοξοτών (wrist guards) - χρησιμοποιούμενα για την προστασία των δακτύλων των τοξοτών - συνιστούν σπάνιο αρχαιολογικό εύρημα, σχετικά τεκμήρια δε προέρχονται από το Νεολιθικό Δισπηλιό, την Ανατολία, την Ασία καθώς και την Αίγυπτο (XII δυναστεία), άλλα δε απεικονίζονται σε

βραχογραφίες της Σαχάρας, ανήκουσες στον νεολιθικό πολιτιστικό κύκλο Tazina.

10_156. Πετρίδης 2009, σελ. 77, σημ. 12, 16, 18; Reese 1988, pp. 38-39; Furtwängler 2011; Brandl 2001. Ο όρος παράγεται από το ρήμα δάκνω (LSJ, s.v. τρίδακνος), αναφέρεται δε από τον Πλίνιο, *Plin.HN* 32.63. Όστρεα του γένους *Tridacna* με εγχάρακτη διακόσμηση έχουν εντοπιστεί σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο (Μαρί, Ναύκρατις Αιγύπτου) και σε πολλές θέσεις στον Ελλαδικό χώρο (Αίγινα, Δελφούς, Λίνδο, Ολυμπία, Σάμο), περιλαμβανομένης και της Μιλήτου (βλ. για παράδειγμα: <http://www.ruhr-uni-bochum.de/milet/in/tridacna.htm>), αλλά και στην Παλαιστίνη (βλ. Brandl ό.π.). Τα περισσότερα χρονολογούνται στον 7ο αι. π.Χ. και χρησίμευαν ως δοχεία ψιμυθίων, θεωρούνται δε Συρο-φοινικικής προελεύσεως, αν και υπάρχει και η αντίθετη άποψη (βλ. Furtwängler ό.π.).

10_157. Evans 1921, p. 48, figs. 13, 20; Evans 1925, p. 201.

10_158. Reese and Betancourt 2008, p. 556.

10_159. Βλ. σημ. 4_13.

10_160. Βλ. σημ. 4_15.

10_161. Petrie 1900b, pl. L.

10_162. Quibell 1900, p. 9, pl. XXVIc:1; Vinson 1987, pp. 109-110, fig. 44. Στο σκήπτρο του Σκορπιού εικονίζονται, μεταξύ των άλλων, επτά κοντοί - στύλοι φέροντες επ' αυτών σύμβολα περιοχών κατακτηθεισών, όπως πιστεύεται, από τον Σκορπιό, από έκαστο των οποίων είναι ανηρτημένο είδος υδρόβιου πτηνού (καλημάνα ή χαράδρι της οικογενείας *vanellinae*), το οποίο σηματοδοτεί την καθυπόταξη της συγκεκριμένης περιοχής. Μεταξύ των συμβόλων παρατηρείται το όρος, ο ιέραξ εντός της ημισελήνου, το ζώο του Set και το τσακάλι.

10_163. Petrie 1920, pl. XXIII:5; Braun 2011, p. 120, fig. 12.29.

10_164. Newberry 1908a, p. 24, figs. 1-12; Rice 2003, p. 210.

10_165. Griffin 1898, p. 31.

10_166. Evans 1909, pp. 223-224.

10_167. Evans 1909, p. 12, fig. 6.

10_168. Evans 1921, p. 639, fig. 474.

10_169. Newberry 1908a, p. 24, n. +.

10_170. Griffin 1898, p. 31; Newberry 1908a, p. 24, n. +.

10_171. Hansen 2015; Mehofer 2014, pp. 465-466, nn. 19, 20; Horejs, Mehofer and Pernicka 2010, p. 27, fig. 10. Η προϊστορική Έφεσος (Çukuriçi

Höyük) απειτέλεσε περιφερειακό κέντρο του εκτεταμένου αυτού δικτύου, που εξετείνετο ως την Αίγυπτο, την Κρήτη, Κύπρο (Μαρκί Αλώνια, Πύργος, Καλαβασός), Μεσοποταμία κ.α. Για παράδειγμα από τον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο βλ. χρυσό ακάτιο της ΠΕ ΙΙΙ από την Αρκαδία, ευρισκόμενο στο Μουσείο Λούβρου,

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sauceboat_Heraia_Louvre_Bj1885.jpg>.

10_172. Horejs, Mehofer and Pernicka 2010, pp. 7-11, 14, 19, 24; Primas 1995, p. 83. Μεταξύ των κυκλικών τάφων R της Λευκάδας της ΠΕ περιόδου περί το 15% περιείχε κτερίσματα από πολύτιμα μέταλλα.

10_173. Primas 1995, pp. 83, 86. Στον Μόχλο έχουν ευρεθεί χρυσά αντικείμενα και αργυρή φιάλη, ενώ από την Κουμάσα προέρχονται τρία αργυρά ξιφίδια, χρονολογούμενα στην φάση 3300-2600 BC. Βλ. επίσης την σημ.

10_198 για ομοιότητες μεταξύ χρυσών διακοσμητικών λωρίδων από το σπήλαιο στον Άγιο Χαράλαμπο και το πρωτοδυναστικό κοιμητήριο του Naga ed-Der.

10_174. Primas 1995, p. 78. Μεταξύ των τάφων της Βύβλου της Χαλκολιθικής περιόδου περί το 10% περιελάμβανε αντικείμενα από άργυρο.

10_175. Baumgartel, E. J. 1970, pp. 485-486; Hansen 2015, p. 298. Στον τάφο 230 του el-Amrah της Άνω Αιγύπτου (περιόδου Naqada C II) ανεσκάφη αργυρό μαχαιρίδιο με λαβή ελεφαντόδοντου. Επίσης μεταλλικά αντικείμενα σχετικώς πλούσια σε άργυρο και χρυσό εντοπίστηκαν στο Tell el-Farkha, προδυναστική θέση της Κάτω Αιγύπτου (Rehren and Pernicka. 2014, pp. 246, 249).

10_176. Primas 1995, p. 77.

10_177. Gambetti 2009, p. 26, n. 12.

10_178. Stanley, Carlson, Beek, Jorstad and Landau 2007. Οι Αμερικανοί ερευνητές μετατοπίζουν την αρχή του οικισμού περί το 100 π.Χ.

10_179. Véron et al. 2006; Véron et al. 2013.

10_180. Βλ. σημ. 3_42, 3_43, 5_8, 5_15 και 5-16.

10_181. Ντούνη κ.ά. 2015; Gale, Kayafa and Stos-Gale 2009, p. 158. Η λειτουργία των μεταλλείων Λαυρίου πιστοποιείται από την Τελική Νεολιθική με βάση ευρήματα από την Κεφάλα Κέας και την Ραφήνα.

10_182. Stos-Gale and Gale. 2010, p. 396.

10_183. Tzachili 2008, p. 9; Papadatos 2007.

10_184. Véron et al. 2013, pp. 143-144.

- 10_185. Stos-Gale and Gale 2010, p. 400. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι περόνη από την Λέρνα και ταινία από τις Λιθαρές Θηβών της ΠΕΧ περιέχουν κασσίτερο συμβατό με αυτόν από την Κεντρική Οροσειρά (Massif Central) Γαλλίας, βλ. σημ. 10_206.
- 10_186. Ιωσήφ 2010, σελ. 19. Βλ. επίσης την ιστοσελίδα της Βελγικής Σχολής Αθηνών, <<http://www.ebsa.info/pages/page.php?pge=16&lng=1>>. Βλ. επίσης την σημείωση 10_181.
- 10_187. Docter et al. 2015, p. 44.
- 10_188. Laffineur 2010.
- 10_189. Ιωσήφ 2010, σελ. 19. Άλλωστε στον τάφο 416 της Αβύδου της XII-XIII δυναστείας πέραν των Μινωικών αγγείων ευρέθησαν αντικείμενα από άργυρο συμβατό με αυτόν από μεταλλεύματα του Schneeberg Βοημίας, ενώ το ίδιο ισχύει για αργυρά κοσμήματα από το ταφικό συγκρότημα PG 1237 της Ur (Dayton 1981a, pp. 172, 174; 1981b, p. 59; Vidale 2011).
- 10_190. Stos-Gale 1984. Η Stos-Gale έχει δηλώσει ότι δύο αργυρά αγάλματα της XI δυναστείας έχουν κατασκευαστεί με πρώτη ύλη από τα ορυχεία Λαυρίου, όπως αναφέρεται από τον Bernal (Bernal 2002, p. 480, n. 163). Άλλωστε η 'εξοικείωση' των Μινωιτών με τον άργυρο και η από μέρους τους εξαγωγή του στην Αίγυπτο τεκμηριώνεται ήδη από την προανακτορική περίοδο (Gale, Stos-Gale and Davis 1984, p. 398, n. 23; Gale and Stos-Gale 1984, p. 191).
- 10_191. Wiener 2013, p. 38.
- 10_192. Gale and Stos-Gale 1981, p. 191; Stos-Gale, Gale and Houghton 1995, p. 127; Gale, Stos-Gale and Davis 1984, p. 398; Hill 2008, p. 33, n. 3 (cat. no. 12); Bernal 2002, p. 480, n. 158.
- 10_193. Phillips 2009, pp. 9-10; Steel 2007, p. 460.
- 10_194. Phillips 2009, p. 11. Σύμφωνα με έκθεση της Δημακοπούλου Κ. της Θ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βοιωτίας (Αρχαιολογικόν Δελτίον 34 Β' 1, σελ. 160-168) σε ταφικό πίθο δωδεκάχρονου κοριτσιού ευρέθησαν δώδεκα χάνδρες από αμέθυστο.
- 10_195. Vavouranakis 2011, pp. 106-17, n. 108; Branigan 1991.
- 10_196. Nicholson and Shaw 2000, p. 320; Steel 2007, p. 460. Όμως στον τάφο του Rekhmire (TT 100, XVIII δυναστεία) απεικονίζονται Αιγαίοι φέροντες χαυλιόδοντα στην Αίγυπτο (The Metropolitan Museum of Art, New York, Rogers Fund, 1931 Acc. Nr. 31.6.43), οπότε ενδέχεται οι τελευταίοι να ενεπλέκοντο στο εμπόριο αυτού του υλικού, βλ. Cooney (Cooney 2011, p.

131). Τεμάχιο από κυνόδοντα ιπποποτάμου, υπόλοιπο από επεξεργασία λιθογλύπτου, ευρέθη στην Κνωσό σε πλαίσιο ΠΜ ΙΙ, θεωρείται δε εισαχθέν από την Αίγυπτο (Krzyszowska 1984, pl. 13a; 2005, p. 63, n. 22). Πάντως σημειώνεται η άποψη του Deraniyagala, σύμφωνα με την οποία ο ελέφας είχε εξαφανισθεί από την Αίγυπτο ήδη από την προδυναστική περίοδο! (Krzyszowska 1981, p. 53, n. 86).

10_197. Muhly 2008, p. 558. Η εκτίμηση βασίζεται στην χημική ανάλυση του χρυσού και την σύγκριση με αυτήν των χρυσορυχείων της Νουβίας.

10_198. Hickman 2008a, p. 561; 2008b, p. 280; Reisner 1908, p. 144, pl. 9:d. Αναλογίες διαπιστώθηκαν και με αντικείμενα από το Kültepe καθώς και από τους βασιλικούς τάφους της Ur.

10_199. Petrie 1890, p. 30 (§ 56).

10_200. Fay 1998; Lucas and Harris [1962] 1999, pp. 80-84. Ο χημικός τύπος του ανυδρίτη είναι CaSO_4 (άνυδρο θειικό ασβέστιο). Πάντως στην Αιτική (Κοκκιναράς) υπάρχει μάρμαρο χαρακτηριζόμενο ως γαλάζιο - φαιό, βλ. Goette et al. (Goette, Polykreti, Vacoulis, and Maniatis 1995).

10_201. Nicholson and Shaw 2000, p. 23; Fay 1998, p. 23.

10_202. Lacovara et al. 2015. Το άρθρο αναφέρεται στην μούμια του ύστερου Παλαιού Βασιλείου από την Αβυδο, η οποία τηρείται στο Μουσείο M.C. Carlos (Emery Univ.). Εκτιμάται ότι για την αφύγρανση και μουμιοποίηση του σώματος χρησιμοποιήθηκε αλάτι και ρητίνη. Μασίχα Χίου εκτιμάται ότι έχει χρησιμοποιηθεί και για το βερνίκωμα νεκρικού ειδωλίου (shabti box), βλ. Gleeson (Gleeson 2014).

10_203. Abdel-Maksouda and El-Aminb 2011, p. 137 (§3.1.3); Kollera et al. 2003, p. 468; Lucas and Harris [1962] 1999, pp. 323-324; Nicholson and Shaw 2000, pp. 434-435.

10_204. Colombini et al. 2000. Αναφέρεται από τους Abdel-Maksouda and El-Aminb (Abdel-Maksouda and El-Aminb 2011, p. 137).

10_205. Clarka, Ikramb and Eversheda 2013, p. 20394, fig. 1. Πρόκειται συγκεκριμένα για πλευρά βοείου κρέατος.

10_206. Maddin, Wheeler and Muhly 1977, p. 46; Berger et al. 2019, p. 37. Ιδιαίτερη θέση στο σχετικό εμπόριο κασιτέρου φαίνεται ότι κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού κατείχε η Κύπρος. Από την άλλη οι Μινωίτες αρχικώς και οι Μυκηναίοι, εν συνεχεία, φαίνεται ότι διαδραμάτισαν επίσης σημαντικό ρόλο στο σχετικό εμπόριο. Υπάρχουν δύο αντικείμενα από θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδος της ΠΕΧ - μία καρφίτσα από τη Λέρνη και μία ζώνη

με ρόδακες από τις Λιθαρές - τα οποία περιέχουν κασσίτερο, που φαίνεται να προέρχεται από τα ορυχεία της Κεντρικής Οροσειράς της Γαλλίας (Stos-Gale and Gale 2010, pp. 397, 400). Από την πινακίδα A 1270 επιβεβαιώνεται η εμπλοκή των Κρητών στο εμπόριο κασσιτέρου κατά την XII δυναστεία, εφ' όσον στην Ευαγορίτιδα φέρεται μόνιμα εγκατεστημένος μεταφραστής στην γλώσσα τους. Άλλες πινακίδες του Mari αναφέρονται επίσης σε Κρητικά μεταλλικά όπλα, διακοσμημένα με ένθετα υλικά, ενώ μας πληροφορούν ότι ο Zimri-Lim απέστειλε προς τον Hammurabi βασιλικά δώρα από την Κρήτη (Wiener 1987, p. 262).

10_207. Evans 1928, pp. 178-179, fig. 91, nn. 1, 2; Gallorini 2017, n. 6. Τα αγγεία αυτού του τύπου ανήκουν στην κατά Furumark κατηγορία FS 186 και 189. Επί του Αιγαιακού χαρακτήρος της φιάλης βλ. επίσης Immerwahr (Immerwahr 1966, p. 391, n. 48).

10_208. Petrie 1891, p. 19, pl. XXII: 10 (§39).

10_209. Muhly 1985b, p. 280, n. 48; Davies 1925, p. 63, pl. XI (κάτω διάζωμα); Wainwright 1943, p. 96, n. 6. Ο Nebamon και ο Iruky υπήρξαν εκπαιδευμένοι γλύπτες / χαράκτες επέτυχαν δε να αναδειχθούν σε θέσεις ευθύνης, γεγονός το οποίο τους επέτρεψε να ανεγείρουν και να διακοσμήσουν ένα κοινό ταφικό συγκρότημα (TT 181) παραδοσιακά αποκαλούμενο 'τάφος των δύο γλυπτών'. Το κάτω διάζωμα τοιχογραφίας του τάφου αναπαριστά μεταλλευτική σκηνή, κάμινο και πλινθώματα χαλκού και, όπως πιστεύεται, κασσιτέρου. Για τις Αιγαιακές επιρροές στην εικονογραφία τάφων της Θηβαϊκής νεκροπόλεως βλ. ακολούθως σχετικά με τον τάφο του Nebamun, καθώς και στην § 10.10 (περί των Νειλωτικών θεμάτων). Για την απεικόνιση Αιγαιών στους ίδιους τάφους βλ. Wachsmann (Wachsmann 1987). Σε τοιχογραφία στον τάφο του Rekhmire, όπου παρουσιάζεται η κατασκευή θυρών του ιερού του Άμμωνος, από τον Wainwright αναγνωρίζεται επίσης η απεικόνιση κασσιτέρου σε μορφή μικρών πλινθών (Newberry 1900b, pl. XVIII; Immerwahr 1966, p. 389, n. 36).

10_210. Immerwahr 1966, p. 390, nn. 44, 45. Ως πηγές κασσιτέρου έχουν προταθεί η Κρίσα Δελφών και η Βύβλος, όμως η άποψη αυτή δεν έχει γίνει ευρύτερα δεκτή. Ως ενισχυτικό της Αιγαιακής συσχέτισης με το εμπόριο κασσιτέρου αναφέρουμε την ανεύρεση στο ναυάγιο της Αντιφέλλου (Uluburun) ικανής ποσότητας του μετάλλου, μάλιστα δε σε μορφή πλινθώματος οικεία και από τον Αζοριά Καβουσίου Κρήτης, βλ. Soles (Soles 2004, p. 3, fig. 2).

- 10_211. Immerwahr 1966.
- 10_212. Immerwahr 1966, p. 390, n. 47; Lamb 1936, p. 171, fig. 50, pl. XXV, no. 30.24. Αναφέρονται επίσης σχετικά τεκμήρια από την Τροία II.
- 10_213. Immerwahr 1966, p. 390, 391 nn. 47, 50.
- 10_214. Hill 2015, p. 14.
- 10_215. Serotta and Carò 2015; Voutsaki 2008, pp. 286, 291, 320; Sparks 2007, p. 191.
- 10_216. Sparks 2007, p. 191. Ο Lucas εξέφρασε επιφυλάξεις σχετικά με την χρήση της σύριδας στην Αίγυπτο (Lucas and Harris 1962, pp. 42-43, 73-74). Από την άλλη δοκιμές έδειξαν ότι τα ίχνη που έχουν ευρεθεί ως αποτέλεσμα λιθογλυπτικής σε τεκμήρια της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας ομοιάζουν με αυτά στα οποία ως αποξεστικό - λειαντικό μέσο υιοθετήθηκε σύριδα.
- 10_217. Shaw 2000a, p. 61; Huller 2013, p. 10, n. 57.
- 10_218. Εξ αφορμής της σφραγίδας CMS II.5 060 και άλλων ευρημάτων έχει υποστηριχθεί ότι οι Μινωίτες ε γνώριζαν ότι σε δεδομένο κύκλο μπορούν να εγγραφούν μόνον έξη ίσοι κύκλοι (διαμέτρου ίσης με το τρίτο του αρχικού), των οποίων υπάρχει έβδομος ίσος κύκλος περιγεγραμμένος των έξη.
- 10_219. Papaodysseus et al. 2008; Crawly 1997.
- 10_220. Birtacha and Zacharioudakis 2000, p. 88. Αναφέρεται από τον Papaodysseus (Papaodysseus et al. 2008). Τα πρότυπα - υποδείγματα (stencil) αποδίδονται και ως *καμπυλόγραφα*.
- 10_221. Σφήκας 2013, σελ. 6; Πανταζή 2007. Οι τοιχογραφίες *'Κροκοσυλλέκτρια και η Πότνια'* και *'Γυμνά αγόρια'* προέρχονται από την Εεστί 3 Ακρωτηρίου Θήρας, ενώ η *'Μυκηναία'* από το θρησκευτικό κέντρο της ακροπόλεως των Μυκηνών (ΥΕ IIIa).
- 10_222. Papaodysseus et al. 2006; Rousopoulos et al. 2006.
- 10_223. Rousopoulos et al. 2010.
- 10_224. Vlachopoulos and Zorzos 2014, pp. 183-184, nn. 1, 2.
- 10_225. Maczyńska 2014; Wilson 2014.
- 10_226. Chlodnicki 2011; Buchez 2011.
- 10_227. Chlodnicki 2011, p. 24.
- 10_228. Rutter 1999b.
- 10_229. Palmer, M. J. 2012, pp. 15, 43, 112, 113, n. 184.
- 10_230. Chłodnicki and Ciałowicz 2001, p. 89. Οι εσοχές εγκαινιάσθηκαν στο Tere Gawra ήδη από την τέταρτη χιλιετία πριν από την εποχή μας

(Brittanica, s.v. Tere Gawra), είναι παρούσες και στο νεολιθικό Catalhöyük, η δε παράδοση συνεχίσθηκε για αιώνες σε ευρύτετη περιοχή (Ανατολία, Μάλτα κ.α.). Εσοχές - κόγχες εντοπίζονται στα 'Μέγαρα Α και Β' στα Ακοβίτικα Μεσσηνίας, στο κτήριο Α των Θηβών, στην Λευκή Οικία Κολώνας Αιγίνης, αλλά και στην Μινωική Κρήτη (Δωμάτιο του Θρόνου, Βασιλικούς τάφους Ισοπάτων, Βασιλική Οικία κλπ., Evans 1935, pp. 296, 930; 1928, p. 404).

10_231. Graham 1970, p. 231; Evans 1921, figs. 507, 508. Το λεγόμενο 'κιονόκρανο' απεικονίζεται στο *Αγγείο του Πυγμαχού* από στεατίτη προερχόμενο από την Αγία Τριάδα και, ενδεχομένως, σε ρυτί από την Κνωσσό, από το ίδιο υλικό. Επίσης στην αναστυλωθείσα από τον Evans *Τοιχογραφία των κερκίδων* αναγνωρίζεται ο κίων ή πόλος ο οποίος θεωρείται ευρισκόμενος άνω του 'κιονοκράνου'. Στο ιερό κορυφής Κάτω Ζάκρου αναγνωρίσθηκε επίσης το ίδιο στοιχείο.

10_232. Graham 1970, p. 231. Ο Graham τα αποκαλεί δομικά στοιχεία συνδέσεως (tie-blocks).

10_233. Graham 1970, pp. 231-232; Αλεξίου 1963, 1969.

10_234. Graham 1970, p. 231, n. 6; Αλεξίου 1963, σελ. 345.

10_235. Graham 1970, p. 234.

10_236. Lauer 1955, pl. IV: B; Gates 2011, p. 122; Graham 1970, p. 238. Κατά τον δεύτερο ο Graham, ειδικός στην Μινωική αρχιτεκτονική, ισχυρίστηκε μάλιστα ότι ο Μινωικός πύς ισούται με 0.3036 m, λίγο μικρότερος από τον αγγλικό πόδα, και πρότεινε ότι τα δαντελωτά (ήτοι με εναλλασσόμενες προεξοχές και εσοχές) δομικά στοιχεία του δυτικού μέρους του ανακτόρου της Φαιστού διαστασιολογήθηκαν κατά ζυγά πολλαπλάσια του Μινωικού ποδός. Παρόμοια στοιχεία εφαρμόζονται και στον τάφο του Zoser της III δυναστείας.

10_237. Graham 1970, p. 235-237, n.29.

10_238. Graham 1970, p. 235, nn. 24, 25.

10_239. Graham 1970, p. 237.

10_240. Graham 1970, p. 238. Τα δύο διαμερίσματα ξένων στην Φαιστό εμφανίζουν αναλογίες με αντίστοιχα στις επαύλεις ευγενών της Αμάρνα του 14^{ου} αιώνας πριν από την εποχή μας.

10_241. Nicolakaki-Kentrou 2003, 2008; Sainz 2013; Shaw 2009, pp. 473-474. Η Μινωική τεχνική απομιμήσεως των φλεβώσεων μαρμάρου έχει εφαρμοστεί και σε βάθρο (pontium) του ανακτόρου του Mari, όπου υιοθετείται επίσης

η χρήση περιμετρικά σπειροειδούς διακοσμήσεως, με το πλησιέστερο παράλληλο να προέρχεται από το λεγόμενο κτίριο T του Κόμμου Κρήτης της περιόδου MM III. Το Αιγαιακό ύφος στην οροφωγραφία με το βουκράνιο αναγνωρίζεται επίσης σε άλλα δύο θραύσματα οροφωγραφιών (MMA 12.180.257 and 12.180.258) από το ανάκτορο στα Malkata (Hayes 1959, p. 246).

10_242. Preziosi 1983, p. 460, fig. IV.30.E; Rossi 2003, p. 79; McInerney 2011, p. 13.

10_243. Σε μαθηματικούς όρους, η ακολουθία F_n των αριθμών Fibonacci ορίζεται από τον αναδρομικό τύπο: $F_n = F_{n-1} + F_{n-2}$, $F_0 = 0$, $F_1 = 1$. Αντιστοίχως ο λόγος δύο όρων της ακολουθίας δίδεται από την σχέση: F_i/F_j . Ο λόγος δύο διαδοχικών όρων της ακολουθίας προσεγγίζει τον χρυσό αριθμό (χρυσό μέσο ή ιερά αναλογία), συνδέεται δε με την αίσθηση του ωραίου και της συμμετρίας, βλ. Dimovski and Uhan (Dimovski and Uhan 2012). Η χρυσή αναλογία υιοθετήθηκε και στην Μινωική γλυπτική, για παράδειγμα στον *Κούρο του Παλαικάστρου*, βλ. Weingarten (Weingarten 1995, p. 253, n. 21). Η χρήση κανόνος στην γλυπτική του Αιγαίου έχει τις ρίζες της στον Κυκλαδικό πολιτισμό, όπου ακολουθείτο ο τριμερής ή τετραμερής κανόνας, βλ. Renfrew (Renfrew 1991, σελ. 138-141) και Getz-Preziosi (Getz-Preziosi 1980, p. 6).

10_244. Preziosi 1983, pp. 461, 495-496, n. 10. Πάντως η Rossi ισχυρίζεται ότι τα διασωθέντα κείμενα Αιγυπτιακών Μαθηματικών δεν φαίνονται συμβατά με την ύπαρξη τέτοιας γνώσεως στους Αιγυπτίους, την οποία μάλιστα θεωρεί ως ξένη προς την νοοτροπία τους (Rossi and Tout 2002).

10_245. Preziosi 1983, p. 499, n. 30.

10_246. Panagiotaki and Evans 1998. Το 'Σύνολο από το Δωμάτιο με τις Λεκάνες' ('Vat Room Deposit') συνιστά απόθεση στην δυτική πτέρυγα της Κνωσσοῦ, συσχετιζόμενη με θρησκευτικές τελετουργίες.

10_247. Arnold 1988, p. 98, fig. 47; Hayes 1953, p. 257. Το αντικείμενο τηρείται στο Metropolitan Museum of Art, υπό αριθμό προσβάσεως 14.3.15 (προθήκη 109), χρονολογείται δε στην περίοδο 1961-1917 π.Χ.

10_248. Το εύρημα προέρχεται από την βορειο-δυτική γωνία του ανακτόρου της Κνωσσοῦ (Evans 1921, p. 132, fig. 98), και περιγράφεται μαζί με 'σύμβολα κτιστών'. Κατά τον Younger 'εφ' όσον έχει κάποιο νόημα, ομοιάζει με αρχιτεκτονικό σχέδιο' (Younger 2014).

- 10_249. Gruber and Roaf 2016. Από την Μεσοποταμία (Telloh, αρχαία Girsu) προέρχεται κεραμεική πινακίδα (Louvre AO338 ή RTC 145) φέρουσα αρχιτεκτονικό σχέδιο οικοδομήματος έξη δωματίων, χρονολογούμενη στα τέλη της τρίτης χιλιετίας π.Χ., βλ. https://pt.wikipedia.org/wiki/Ficheiro:Building_plans_Louvre_AO338.jpg.
- 10_250. Preziosi 1983, pp. 11, 479.
- 10_251. Petrie 1891, p. 14 (§ 31); Arnold 1991.
- 10_252. Preziosi 1983, p. 29, n. 21, p. 495, nn. 15–17.
- 10_253. Preziosi 1968, pp. 373, 384, n. 6. Τα μέτρα ήταν ίσα προς: 0.2704, 0.3380, 0.4330 και 0.3036 m.
- 10_254. Preziosi 1968, pp. 376–377, fig. 4. Αν ονομάσουμε F_i τον i -τάξεως όρο της ακολουθίας Fibonacci τότε: $0.3380 = 0.3380 \times F_1$, $2.704 = 0.3380 \times F_5$, $4.394 = 0.3380 \times F_6$ και $30.1 = 0.3380 \times F_{10}$.
- 10_255. Gow 1884, p. 130 (§ 77). Όμως ο Magli θεωρεί την χρήση πολύ παλαιότερη, η δε σχετική εργασία είχε αναχθεί σε τελετουργία, η οποία για πρώτη φορά αναφέρεται στον Λίθο του Palermo, βλ. Magli (Magli 2005, p. 83).
- 10_256. Η αναφορά αποδίδεται από τον Κλήμη Αλεξανδρείας στον Δημόκριτο: *ἔγω δὲ τῶν κατ' ἑμαυτὸν ἀνθρώπων γῆν πλείστην ἐπεπλανησάμην ἱστορέων τὰ μήκιστα καὶ ἀέρας τε καὶ γέας πλείστας εἶδον καὶ λογίων ἀνδρῶν πλείστων ἐπήκουσα καὶ γραμμέων συνθέσιος μετὰ ἀποδείξεως οὐδεὶς κώ με παρήλλαξεν οὐδ' οἱ Αἰγυπτίων καλεόμενοι Ἀρπεδονάπται· σὺν τοῖς δ' ἐπὶ πᾶσιν ἐπ' ἔττα ὀγδώκοντα ἐπὶ ξείνης ἐγενήθην*. (βλ. TLG: Bolus Phil. et Med., Fragmenta [1306.005]).
- 10_257. Preziosi 1983, pp. 29–30. Πάντως ο Ησύχιος συνδέει το όνομα με το *ὑψηλός* ενώ η Vermeule συνδέει τον Σαρπηδόνα με την *ἄρπυια*. Ο Durnford του αποδίδει την έννοια του *ἄρχηγού* (Vermeule 1979, pp. 169, 242; Durnford 2008), ενώ ο Woodhuizen το συσχετίζει με το Λουβιανό *Zrppedu* (Woodhuizen 2004, p. 107, n. 24). Στο ίδιο μήκος κύματος με την Vermeule ο Nagy συσχετίζει το όνομα με το ρήμα αρπάζω και τους ανέμους (Nagy 1992, p. 141).
- 10_258. Petrie 1898, pl. IV.
- 10_259. Cosmopoulos 1991, p. 156; Vogel 2010, p. 19; Ασλάνης 1998; Zerner 2002. Μερικά τειχισμένος θεωρείται και ο ΠΜ οικισμός στον λόφο Αφροδίτης Κεφάλι, νοτίως της Επισκοπής Ιεράπετρας, βλ. Dierckx (Dierckx 2012, p. 174) και Betancourt (Betancourt 2013, p. 117).

11_8. Reingruber, Tsirtsoni and Nedelcheva 2017, p. 135; Smith 1977, p. 116; Adovasio and Illingworth 2003b, pp. 252-257. Το εύρημα τηρείται στο Μουσείο Δράμας (αρ. κατ. Φ 1439), όπου τοποθετείται στην AN (περ. 6500-5800 π.Χ.). Από την άλλη η Smith χρονολογεί το εύρημα στην MN, ενώ οι ραδιοχρονολογήσεις της φάσεως I των Σιταγρών έχουν δώσει τιμές από 7070 έως 5070 π.Χ.

11_9. Smith 1977, pp. 115-116.

11_10. Nosch et al. 2011. Τμήμα λινού ποδήρους χιτώνα ευρέθη επίσης εντός ορειχάλκινου αμφορέα από το Λευκαντί του 1000 π.Χ. (Crielaard and Driessen 1994, p. 251).

11_11. Barber 1991, p. 49, n. 1; Nicholson and Shaw 2000, p. 269. Ο αριθμός δειγμάτων από μαλλί είναι μικρός στην αρχαία Αίγυπτο, προέρχεται δε κυρίως από θέσεις της περιόδου Gerzean. Μικρή ποσότητα έχει ευρεθεί στο Kahun της Φαραωνικής περιόδου, βλ. κατωτέρω σημ. 11_14 και 11_15, ενώ τμήμα μάλλινου υφάσματος έχει διασωθεί από την Amarna της XVIII δυναστείας (British Museum, EA55137, <http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=115310&partId=1&searchText=Amarna,+wool&page=1>). Ο Ηρόδοτος έχει σημειώσει ότι κατά τους Αιγυπτίους η είσοδος στα ιερά με μάλλινη ένδυση ήταν αντίθετη προς τα ειωθότα, Hdt.2.81.1.

11_12. Barber 1990, p. 105.

11_13. Barber 1991, p. 49, n. 1. Βλ. παρακάτω καθώς και σημ. 11_14.

11_14. Petrie 1890, p. 28 (§ 50).

11_15. Barber 1991, p. 351.

11_16. Cline 1994b, p. 275. Βλ. σημείωση C19 καθώς και Hdt.2.102-108 και Diod.2.53-58.

11_17. Shaw 1974, p. 28, n. 29.

11_18. Πρόκειται για την επίκληση 110 a3 § S 1 του Βιβλίου των Νεκρών (μτφ. T. G. Allen, SAOC 37, Chicago 1974), όπου η σχετική σημ. 181.

11_19. Σχετικά με την παλαιότητα των Ιώνων σημειώνουμε ότι στα Ομηρικά έπη αναφέρονται μόνον μία φορά ως Τάονες έλκεχιτώνες, *Il*.13.685 κ.ε., όμως υπάρχουν σχετικές αναφορές σε τουλάχιστον δύο θρυμματισμένες πινακίδες από την Κνωσό (KN B 164, Xd 146.4), χρονολογούμενες περί το 1400 π.Χ., ενώ πιθανόν αρχαιότερη είναι η αναφορά στην Yman ('Ιωνία';) σε θρησκευτικά κείμενα της Ευαγορίτιδος (Ugarit), βλ. Crielaard

(Crielaard 2009, p. 42, n. 31), Dietrich and Loretz (Dietrich and Loretz 1998, p. 336) και Wyatt (Wyatt 2002, p. 96).

11_20. Barber 1998, p. 14; Barber 1991, p. 319.

11_21. Barber 1990, p. 105.

11_22. Barber 1998, p. 14. Βλ. και σκηνή από τον τάφο εκτιθέμενη σε αντίγραφο στο Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης <<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544600>>.

11_23. Barber 1998, p. 14.

11_24. Η σχετική αναφορά της Barber (Barber 1998, p. 14) έχει ως εξής: “Αλλά υπάρχει κάποιο λάθος σε αυτές τις φούστες, για μία υφάντρια: τα κρόσσια είναι σε λάθος άκρη. Ο απλούστερος τρόπος για να υφάνει κάποιος ένα ύφασμα με σχέδια διαθέτον ρίγες είναι με τις ρίγες να οδεύουν προς την κατεύθυνση του υφιδιού, αλλά στη συνέχεια το κρόσσι που σχηματίζεται από την κοπή του υφάσματος από τον αργαλειό θα τρέχει παράλληλα με τις ρίγες. Η απάντηση σε αυτό το πάζλ ήλθε από το Κινέζικο Τουρκεστάν. Εκεί, στις ζεστές, ξηρές, αλμυρές ερήμους της λεκάνης Tarim, υφάσματα από την Εποχή του Χαλκού έχουν φθάσει στα χέρια μας κατά εκατοντάδες, σχεδόν τέλεια διατηρημένα ως προς το χρώμα και την μορφή. Οι άνθρωποι είναι Καυκασοειδείς, με μεγάλες μύτες, στρογγυλά μάτια, μεγάλες γενειάδες, και ψηλό ανάστημα – άνδρες και γυναίκες με ύψος πάνω από έξι πόδια. Φορούσαν ρούχα από μαλλί προβάτου και έτρωγαν σιτάρι – τόσο το πρόβατο όσο και το σιτάρι εξημερώθηκαν στην Εγγύς Ανατολή. Μερικά από τα μεγαλύτερα κομμάτια του υφάσματος προήρχοντο από την συρραφή πολλών στενών λωρίδων από πολλαπλές ίνες μαλλιού, κάποια απλά και κάποια με σχέδια, παρέχοντας ένα αποτέλεσμα το οποίο ομοιάζει πολύ με εκείνο από τις ριγέ φούστες των Keftiu. Αλλά φτιαγμένο κατ’ αυτόν τον τρόπο, το ύφασμα θα είχε τα κρόσσια του στα άκρα των ζωνών – ακριβώς εκεί όπου τα παρέστησαν οι Αιγύπτιοι καλλιτέχνες. Φαίνεται ένας ακραία αναποτελεσματικός τρόπος παραγωγής ενδυμάτων, εκτός εάν ληφθεί υπόψιν ότι αυτοί οι άνθρωποι ξόδευαν μεγάλο μέρος του χρόνου τους εν κινήσει βόσκοντας τα πρόβατά τους. Θα μπορούσαν να φέρουν νήμα και πλεκτικά εργαλεία καθώς περπατούσαν, αλλά όχι έναν μεγάλο αργαλειό. Έτσι, αυτό συνιστούσε έναν αποτελεσματικό τρόπο χρήσεως του χρόνου τους.”

11_25. Κονιδάρης 2019, σελ. 42, σημ. 3_84.

11_26. Τσουρινάκη 2006, σελ. 141-142.

11_27. Barber 1998, p. 14.

- 11_28. Έτσι αποδίδουμε τον όρο *pronged interlock* ή *interlocked patterns* της Kantor, ο οποίος έχει επίσης μεταφρασθεί ως περίκλειστα σχήματα.
- 11_29. Kantor 1947, pl. X: F, G, H, J. Η τετραπλή συναρμογή απαντά και σε πλήινο ομοίωμα χοίρου από την Τροία VII (Schliemann 1880, p. 616, nr. 1450).
- 11_30. Kantor 1947, pl. X: A, B, C, D, E.
- 11_31. Brunton and Engelbach 1927, p. 18, Pl. 13.8, 14, 25 and 26; Barber 1991, pp. 63-65, fig. 2.32; Spinazzi-Lucchesi 2018, pp. 84-85; Wachsmann 2013, fig. 4.21. Σύμφωνα με την Barber τα Αιγυπτιακά αδράχτια διέθεταν την αυλάκωση στο άνω μέρος, μαζί με τερματικό του νήματος, με την εξαίρεση, όμως, του ευρήματος στο Gurob, το οποίο διέθετε αυλάκωση στην μία πλευρά και ένα βαρίδι στην άλλη, βάρους 150 γραμμαρίων.
- 11_32. Barber 1991, p. 352; p. 160-162, figs. 5.10, 5.11; Nicolakaki-Kentrou 2004, p. 1385, n. 14.
- 11_33. Egyptian Museum, Cairo JE 62626 και The Griffith Institute, <http://www.griffith.ox.ac.uk/gri/carter/367j.html>. Για την ενδεχόμενη Ελληνική καταγωγή του Tutankhamun, αλλά και της Νεφερτίτης, βλ. Κονιδάρη (Κονιδάρης 2022b).
- 11_34. Fichner-Rathus 2013, pp. 284-286.
- 11_35. Pendelbury 1935, pp. 124 ff.
- 11_36. Wiener 2013, p. 38-39, n. 63; Alberti 2008, p. 28; Barber 1991, p. 71, 73-77; Βακιριτζή 2013, σελ. 51; Burke 2010, p. 431. Τα *τάλαρα* (*spinning bowls*) ήσαν δοχεία όπου ετοποθετούντο τα νήματα προσωρινά, όσο διάστημα δεν υφίσταντο επεξεργασία, ώστε να διατηρούνται καθαρά και τακτοποιημένα.
- 11_37. Barber 1991, p. 71, 73-77. Την ανεύρεση κυπέλλων κλωστικής στον Μυκηναϊκό Κακόβατο και σε άλλες θέσεις της Πελοποννήσου αναφέρουν οι Eder and Hadzi-Spilioroulou (Eder and Hadzi-Spilioroulou 2021, pp. 67-68, figs. 7, 8).
- 11_38. Petrie 1890: 25, §42, pl. XIII: 58; Boertien 2013, p. 49, fig. 2.6. Τα κύπελλα με εσωτερικές λαβές εκτιμάται ότι χρησίμευαν για να διατηρούν την υγρασία των νημάτων.
- 11_39. Shamir 2015, p. 18. Πρόκειται για τεκμήρια από την θέση Neve Ur (στην κοιλάδα του Ιορδάνη) και Bires Safadi (Negev) της Χαλκολιθικής Εποχής. Κλωστικά κύπελλα έχουν επίσης αναφερθεί από την Κέρο (Gavalas 2015) και τον Κακόβατο της YE IIb

(<https://www.orea.oeaw.ac.at/en/research/the-mycenaean-aegean/kakovatos/>).

11_40. Maczyńska 2012; Chłodnicki and Ciałowicz 2018, pp. 135-136, fig. 13; Spinazzi-Lucchesi 2020. Πέραν των τεκμηρίων του Tell el-Farkha νεώτερα κλωστικά κύπελλα εμφανίζονται κατά την XII δυναστεία, βλ. Dothan (Dothan 1963, p. 101).

11_41. Chohadjiev 2003; Merlini and Velichkov 2009, pp. 116, 117; Svilar 2017, p. 27. Κύπελλα με εσωτερική λαβή έχουν ανασκαφεί στις θέσεις Slatino (περιοχή Chardako), Dyakovo και Hotnitsa.

11_42. Winlock 1922, fig.2. Πρόκειται για τον τάφο BH 15 του Baqt αξιωματούχου του Όρυγος από την VI δυναστεία, αλλά και του υιού του Khetv (BH 17).

11_43. David 1996, p. 237.

11_44. Barber 1991, p. 135.

11_45. Ο Όρυξ είναι είδος αντιλόπης το οποίο ενδημούσε παλαιότερα και στην Αίγυπτο.

12_1. Gardiner 1917.

12_2. Toth 2013, p. 6, n. 2.

12_3. Ward 1961, p. 24.

12_4. Bietak 2006, p. 286, fig. 2. Έχει υποστηριχθεί άλλωστε ότι ήδη από την XII δυναστεία στο Δέλτα υπήρχε η έδρα του αξιωματούχου του Retjenu, του οποίου η ακριβής φύση και η σχέση με την φαραωνική εξουσία είναι ασαφής (Kopetzky and Bietak 2016, p. 369).

12_5. Gardiner 1917, p. 32. Αναφέρεται από τον Ward (Ward 1961, p. 32, n. 4. Άλλωστε η Hathor ελατρεύετο και στο Kahun (Lahun), οι δε διαμένοντες εκεί ξένοι (μεταξύ των οποίων και Αιγαίοι) απετέλουν μία από τις ομάδες των εορταζόντων μαζί με τους Αιγυπτίους και τα πραγματικά ή φανταστικά ζώα που συνόδευαν τον *Ηλιακό Οφθαλμό* (Horváth 2015, pp. 125, 139).

12_6. Gardiner 1916, pp. 81, 173 (στίχοι 205-211). Η *Ιστορία του Sinuhe* αποτελεί ένα από τα ωραιότερα κείμενα της Αιγυπτιακής λογοτεχνίας, αφορά στην ζωή του ομώνυμου ήρωα, αξιωματούχου του Amenemhat I, χρονολογείται δε από την XII δυναστεία. Επίσης στον εξορκισμό - επίκληση 169 a § S 3 του Αιγυπτιακού *Βιβλίου των Νεκρών* (μτφ. T.G. Allen, SAOC 37, Chicago 1974) γίνεται αναφορά στους κατοίκους των νήσων του Αιγαίου σε συσχέτιση

με τον ηλιακό θεό Ra, ενώ στον εξορκισμό 142 § S 3 ο Όσιρις συνδέεται με τους Αιγαίους.

12_7. Μασουρίδη 2019; Peltenburg 2007, figs. 2, 3, 4, 5. Πρόκειται για λατρευτική φιάλη από φαγεντιανή, τυπικώς χρησιμοποιούμενη στην λατρεία της Hathor, απεικονίζουσα ταύρο σε έλη, μία δεύτερη φέρουσα το ψάρι του Νείλου *tilapia nilotica*, ενώ σε άλλες περιπτώσεις έχουμε παράσταση με το άνθος του λωτού και καθιστό γυναικείο πρόσωπο σε περιβάλλον φυτών. Όλες οι απεικονίσεις ανήκουν στο εικονιστικό θεματολόγιο το συσχετιζόμενο με τον συμβολισμό της θεάς.

12_8. Soles 2004. Πρόσφατα ανεσκάφη ορειχάλκινο σείστρο στον Μόχλο, το οποίο ήλθε να προστεθεί σε άλλα επτά κεραμικά από διάφορα σημεία του νησιού. Ένα ακόμη απεικονίζεται στο *Αγγείο των Θεριστών* της Αγίας Τριάδος.

12_9. Ward 1961, p. 32, n. 3; Breasted 1906a, p. 208 (§427).

12_10. Vercoutter 1956. Αναφέρεται από τον Ward (Ward 1961, p. 31, n. 5). Η Vercoutter έχει υποστηρίξει ότι κατά την προ- και πρωτο- δυναστική περίοδο ο όρος αφορούσε στους κατοίκους των ελών και νησίδων του Δέλτα, στο Μέσο Βασίλειο ανεφέρετο στην Φοινικική ακτή, αργότερα στους κατοίκους της βόρειας παράκτιας περιοχής και μόνον στην Πτολεμαϊκή περίοδο στους Έλληνες.

12_11. Evans 1921, p. 289.

12_12. Evans 1921, pp. 509-510; Marinatos 2013, p. 174.

12_13. Pendlebury 1930, p. 22; Pendlebury 1939, p. 143.

12_14. Edel 1990.

12_15. Panagiotopoulos 2005, pp. 38-39.

12_16. Gilla and Padgham 2005; Phillips 1992, p. 179.

12_17. El-Khadragy 2008, p. 219.

12_18. Breasted 1906a, p. 191 (§ 414), n. a. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται από τον Breasted.

12_19. *Egyptian Art*, p. 3, No. 2, pl. 7-10; Capel and Markoe 1996, p. 107 (catalogue nr. 41). Η σφίγγα είναι κατασκευασμένη από χλωρίτη, έχει ύψος 39 εκ. και τηρείται στο Brooklyn Museum υπό αρ. 56.85 (Edwin Wilbour Fund). Βλ. επίσης Κονιδάρη (Κονιδάρης 2016, σελ. 168-173).

- 12_20. Capel and Markoe 1996, p. 107 (catalogue nr. 42).
- 12_21. Fay 1999, p. 106, figs. 26, 27. Ενδεχομένως αρχαιότερη είναι σφίγγα απεικονίζουσα βασίλισσα, ευρεθείσα στο ταφικό ιερό του Djedefre της IV δυναστείας, αβεβαίας όμως χρονολόγησεως (Μουσείο Καΐρου).
- 12_22. Το όνομα Tōd προέρχεται από το Ελληνικό *Τουφίον*, το οποίο με την σειρά του σχετίζεται με την *τούφα*, μεταφορικά την *τιάρα/στέμμα*.
- 12_23. Pierrat-Bonnefois 2008.
- 12_24. Warren and Hankey 1989, pp. 131-134. Αναφέρεται από την Reeves (Reeves 2003, p. 149).
- 12_25. Maxwell-Hyslop 1995; Caubet 1998, p. 106. Η Ραχήλ Maxwell-Hyslop εντάσσει τον θησαυρό στην μακρά μεταλλοτεχνική παράδοση Ανατολίας, Συρίας και Μεσοποταμίας. Ομοίως η Davis (Davis 1977, p. 75) αρνείται την Αιγαιακή προέλευση του θησαυρού, σημειώνοντας ότι χαρακτηριστικά αντικειμένων του επιβιώνουν στο Αιγαίο στην επόμενη περίοδο. Η Reeves (Reeves 2003, p. 150) παρέχει μια εναλλακτική ερμηνεία σύμφωνα με την οποία τα αντικείμενα του θησαυρού είναι μεν Μινωικής κατασκευής, όμως διαθέτουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά από αγγεία της Ανατολίας της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Από την άλλη η Caubet θεωρεί τα αντικείμενα του θησαυρού Συριακής ή Μικρασιατικής κατασκευής, αλλά Αιγαιακής εμπνεύσεως, τα εντάσσει δε στην *διεθνή πολιτιστική κοινή* της Ανατολικής Μεσογείου.
- 12_26. Maxwell-Hyslop 1995, pl. XXXVI:a. Το αργυρό δοχείο του θησαυρού Tōd τηρείται στο Μουσείο Λούβρου (Louvre E15148), βλ. <<http://www.louvre.fr/oeuvre-notices/le-tresor-de-tod>>.
- 12_27. Τσουντας 1889, πίν. 9:1α, 2α; Makkay 1998, p. 193; Davies 1977; Reeves 2003, p. 32. Τα ποτήρια (ή κύπελλα) του Βαφειού εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 1758, 1759). Τα χρυσά ποτήρια διαθέτουν εκτύπους παραστάσεις το μέν της ηρέμου συλλήψεως του ταύρου (Μινωικό κατά Davies), το δε της βιαίας (Μυκηναϊκό κατά την ίδια).
- 12_28. Pierrat-Bonnefois 2008. Τα ευρήματα της Alaca Hüyük χρονολογούνται μεταξύ 2200 και 2000 π.Χ., ενώ ανάλογα Κρητικά αργυρά αγγεία ανήκουν στην Πρώτη ανακτορική περίοδο (1900-1700 π.Χ. κατά την ίδια).
- 12_29. Makkay 1998, p. 193, n. 59; Maxwell-Hyslop 1995, p. 244, n. 6; Davies 1977. Τα υπό συζήτηση κεραμικά του Kültepe τοποθετούνται χρονολογικά στις αρχές της δευτέρας χιλιετίας (Pierrat-Bonnefois 2016). Το ορειχάλκινο δοχείο από το Kayarınar αποτελεί ταφικό εύρημα,

χρονολογείται στο τέλος της τρίτης χιλιετίας (2450-2100 π.Χ.), και τηρείται στο Anatolian Civilisations Museum (υπ. αρ. 99-32-83), βλ. Reeves (Reeves 2003, p. 105). Δύο ορειχάλκινα δοχεία από το Kültepe εικονίζονται από τον Höflmayer (Höflmayer 2010, fig. 22:9, 10), μαζί με παρόμοια από τον ταφικό κύκλο Α των Μυκηνών (Höflmayer 2010, fig. 22:2, 3).

12_30. Höflmayer 2010, p. 116, n. 474. Ο Höflmayer έχει εσφαλμένα υποστηρίξει ότι αυτή η πηνιόσχημη μορφή απαντάται στην Κρήτη, αλλά μόνο από την MM III.

12_31. Davaras and Betancourt 2004, p.94, fig. 219. Πρόκειται για πηνιόσχημη πυξίδα από τον τάφο 100 του κοιμητηρίου της Αγίας Φωτιάς. Άλλη πυξίδα του είδους προέρχεται από το πολιτιστικό σύμπλεγμα Κέρου - Σύρου της ΠΕΧ II, βλ. Renfrew (Renfrew 1991, σελ. 69, εικ. 40).

12_32. Maxwell-Hyslop 1995, p. 244, fig. 1:5. Βλ. για παράδειγμα την λαβή ορειχάλκινου σκεύους από την Τροία, στην Συλλογή Τρωικών Αρχαιοτήτων του Schliemann (Schmidt 1902, p. 226, 5822 a, b).

12_33. Maxwell-Hyslop 1995, p. 244, πλ. XXXVI: b, c. Πρόκειται για τα αγγεία Ε 15168 και Ε 15172 εκτιθέμενα στο Λούβρο.

12_34. Höflmayer 2010, p. 115, pl. 22: 4, 5, n. 467. Ημισφαιρικά εξογκώματα υιοθετούνται για την διακόσμηση του χείλους του αργυρού κυπέλλου CG 70631 του θησαυρού Τδδ, παρόμοια με αυτά σε Μυκηναϊκό κύπελλο από τον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών.

12_35. Höflmayer 2010, p. 115, pl. 22: 6-8, n. 468. Η ύπαρξη αυλακώσεων είναι γνωστή και από τις αναθήματα των Ταφικών Κύκλων Α' και Β' των Μυκηνών.

12_36. Höflmayer 2010, p. 115, pl. 23: 1, 2, 3-5, n. 469. Ρόδακες και δίνη υιοθετούνται σε κύπελλα (για παράδειγμα στα CG 70629, 70621, 70622, 70624, 70619), ενώ τα ίδια διακοσμητικά θέματα συναντώνται και σε χρυσά διαδήματα των Ταφικών Κύκλων Α και Β των Μυκηνών.

12_37. Höflmayer 2010, pp. 115-116, nn. 477, 478; Branigan 1968, p. 221. Η διακόσμηση των αργυρών κυπέλλων με ομόκεντρα ημικύκλια και ημισφαιρικά εξογκώματα (π.χ. CG 70631) συναντάται στην Κύπρο, ενώ ο Branigan έχει τοποθετηθεί υπέρ των Κυκλάδων ή της Τρωάδας ως πηγής του θέματος. Κεραμικά με αυτήν την διακόσμηση έχουν ανασκαφεί επίσης στην Κοράκου (ΥΕ I) και Λέρνη (Davis 1979, pp. 240-241; Blegen 1921, p. 33, fig. 47:8), αλλά και την Τροία II (Höflmayer, F. 2010, p. 116, n. 476). Το

διακοσμητικό θέμα απαντά επίσης σε ευρήματα από την Alaca Hüyük, βλ. Maxwell-Hyslop (Maxwell-Hyslop 1995, fig. 1:1).

12_38. Pierrat-Bonnefois 2008. Ανάλογα κεραμεικά ανεσκάφησαν στην Κνωσό και Φαιστό.

12_39. Maxwell-Hyslop 1995, p. 250.

12_40. Pierrat-Bonnefois 2008. Η Pierrat εφράζει προβληματισμό για το αν κατά την δεύτερη χιλιετία τα ορυχεία αργύρου λειτουργούσαν, όμως ο προβληματισμός δεν φαίνεται να είναι βάσιμος! Πρόσφατα η Βελγική Σχολή Αθηνών ανακοίνωσε ότι η εκμεταλλευση των ορυχείων θορικού είχε αρχίσει ήδη από το 3000 π.Χ., βλ. <<http://www.ebsa.info/pages/page.php?pge=16&lng=1>>.

12_41. Bernal 2002, pp. 225-226.

12_42. Bernal 2002, p. 226. Η ανάθεση θραυσμένων τεχνουργημάτων (όπλων, κεραμικών ή άλλων) σε τάφους ή αλλού υπήρξε μέρος προϊστορικής τελετουργίας θρησκευτικού χαρακτήρος, γνωστής από την Μεσο- και Νεολιθική της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, έχει δε αναλυθεί ιδιαίτερα από τον Charman (Charman 2000), ενώ απειτέλεσε θέμα συνεδρίου αναφορικά με το Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού (Harrell and Driessen ed. 2015). Στον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο η πρακτική αυτή είναι γνωστή από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου της MN ή YN, βλ. Nanoglou (Nanoglou 2015) καθώς και από την Κέρο των μέσων της τρίτης χιλιετίας π.Χ., βλ. Renfrew (Renfrew 2013, 2015), ενώ απειτέλεσε και Μινωική συνήθεια ήδη από την ΠΜ περίοδο, θεωρείται δε ότι συνδέεται με την τελετουργική 'θραύση' ή 'θάνατο', βλ. Dierckx (Dierckx 2012, p. 175) καθώς και Vavouranakis and Bourbou (Vavouranakis and Bourbou 2015). Για παράδειγμα από τον Μόχλο βλ. Morrison and Park (Morrison and Park 2006).

12_43. Φουράκης 1990, σελ. 158-172; Höflmayer 2010, pp. 106-107.

12_44. Kantor 1947, pp. 18-19; Petrie 1890, pp. 21-35; Petrie 1891, pp. 5-15; Evans 1921, p. 266; Evans 1928, p. 210. Αναφορικά με την χρονολόγηση των Αιγαιακών θραυσμάτων υπήρξε αρχικώς σύγκρουση απόψεων μεταξύ των ερευνητών, τελικώς όμως η χρονολόγηση του Petrie έγινε αποδεκτή και κυριάρχησε. Στο έργο του Illahun, Kahun, Gurob ο ανασκαφέας εξέφρασε την πικρία του διότι οι Έλληνες αρχαιολόγοι ηρνούντο να αποδεχθούν την χρονολόγηση αυτή..(p. 9, §19)! Σημειώνεται ότι στο Kahun αναφέρεται επίσης η ανασκαφή αγγείου της Κυπριακής λευκής γραπτής κεραμικής με

κυματοειδείς γραμμές (White Painted Pendant Line style, WP PLS), βλ. Gallorini (Gallorini 2011).

12_45. David 1986, pp. 248-249; Preziosi 1983, p. 29, n. 21., p. 495, nn. 15-17.

12_46 Παπαδόπουλος 2011, σελ. 4; Marcus 2007.

12_47. Marcus 2007, p. 139. Πρόκειται για την ανάγνωση των θεματικών ενοτήτων M9 και 10 κατά Altenmüller and Moussa (Altenmüller and Moussa 1991).

12_48. Marcus 2007, p. 159. Πρόκειται για την ανάγνωση τής θεματικής ενότητας M14 κατά Altenmüller and Moussa.

12_49. Schiestl 2009.

12_50. Smit 1991.

12_51. Marcus 2007, p. 155. Για άλλα στοιχεία βλ. http://odysseus.culture.gr/h/4/eh430.jsp?obj_id=5401. Υπάρχουν μόνον άλλα δύο παρόμοια αντικείμενα, τηρούμενα στο Μουσείο Καΐρου (αρ. 4869 και 4956).

12_52. Bernal 2002, pp. 180; Evans 1898, p. 362. Η τρίπλευρη πρισματική σφραγίδα του Karnak από την Αίγυπτο (της Πρώτης Ενδιάμεσης Περιόδου κατά τον Bernal, της ΠΜ όμως κατά Evans) απεικονίζει ταυροκέφαλο άνδρα, ενδεχομένως τον ίδιο τον θεό Montou, ο οποίος είχε αναλάβει προεξάρχουσα θέση στο Αιγυπτιακό πάνθεον κατά την XI δυναστεία. Σημειώνεται ότι ανάλογες παραστάσεις έχουν ευρεθεί σε σφραγίδα του Αγίου Ονουφρίου και τού Καλού Χωριού (CMS II.1 453). Έχει την σημασία του να σημειωθεί ότι σε Μεσοποταμιακές σφραγίδες του θησαυρού απεικονίζεται επίσης ταυροκέφαλος άνδρας.

12_53. Reeves 2003, p. 103.

12_54. Rutter 1999a.

12_55. Reeves 2003, fig. 8.66.

12_56. Greek Art of the Aegean Islands, cat. nr. 26, 28. Από την ΠΚ II προέρχεται ραμφόστομη πρόχους, βλ. <<http://www.shca.ed.ac.uk/collections/classics-collection/Pottery/euca18.htm>>. Επίσης στην Φυλακωπή της ΠΚ IIIb (Melos Catalogue, p. 2, cat. Nr. 9).

12_57. Evans 1935, pp. 446-448, figs. 370b, 372a, 373.

- 12_58. Evans 1895, fig. 106a. Εικόνα της πρόχου παρέχεται στην θέση: <<https://web.archive.org/web/20040628062134/http://ccwf.cc.utexas.edu/~bruceh/cc307/minoan/images/2d.jpg>>.
- 12_59. Davaras and Betancourt 2012, p. 118. Πρόκειται για τα ευρήματα APH 94030 και APH 94030 (του τάφου 2A.32) και το APH 94033 (του τάφου 170.1).
- 12_60. Ραμφόστομη πρόχους έχει ανασκαφεί και στον Μόχλο χρονολογούμενη από την ΠΜ ΙΙ περίοδο, βλ. <<http://www.classics.cam.ac.uk/museum/museum-pdfs/1-04-catalogue>>, αλλά και την Ραφήνα της ΠΕ ΙΙ περιόδου, βλ. Bryant (Bryant 2002).
- 12_61. Αγγελοπούλου 2014, σελ. 2.
- 12_62. Κατά τον Duhoux (Duhoux 2008) η εναλλαγή φωνηέντων (*dipas* ~ *δέπας*) υποδεικνύει ότι η λέξη είναι δάνεια, βλ. επίσης: Dale 2015, p. 431, n. 18; Watkins 2007.
- 12_63. Shaw 1974, pp. 25-16, pl. 6, fig. 7. Σπείρες τύπου S ανευρίσκονται επίσης σε κοσμήματα από τον τάφο ν 21 της δυναστείας ΧΙΙ, στην Αβυδο (Ayrton, Currelay, and Weigall 1904, p. 8 (§ 18), pl. ΧΙΙ:1). Πρώτη εμφάνιση της σπείρας τύπου S στην Κρήτη θεωρείται αυτή στην σφραγίδα CMS ΙΙ.1 473 από τον Μόχλο, προερχόμενη από σαφώς αδιατάρακτο στρώμα της ΠΜ περιόδου, βλ. Pendelbury (Pendelbury 1939, p. 72, fig. 10b). Η εισαγωγή του διακοσμητικού θέματος των ανθέων και της σπείρας συσχετίσθηκε από τον Petrie με την Ανατολία, Συρία, Αιγαίο (Petrie 1925, pp. 2-3), ενώ από τον Newberry με το Αιγαίο (Newberry 1908b, pp. 59-60).
- 12_64. Huller 2013, fig. 79: a, b, c. Οι δύο σφραγίδες από την Αγία Τριάδα, CMS ΙΙ.1 60 (παριστάνουσα τον μαϊάνδρο) και CMS ΙΙ.1 60 (γαμμάδιο - μαϊάνδρος), ανεσκάφησαν σε περιβάλλον ΠΜ Ι-ΙΙ, ΜΜ ΙΙ, ενώ η ανάλυση ύφους δεικνύει την περίοδο ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ια. Η σφραγίδα CMS ΙΙ.1 314 (παριστάνουσα τον μαϊάνδρο) του Πλατάνου ανεσκάφη σε περιβάλλον ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙ, ενώ η αισθητική μελέτη την τοποθετεί στην περίοδο ΠΜ ΙΙΙ- ΜΜ Ια.
- 12_65. Βλ. σημ. 10_34.
- 12_66. Shaw 2012, fig. 3.
- 12_67. Άλλωστε ομοιότητες έχουν διαπιστωθεί μεταξύ των τοιχογραφιών από το Tell el-Dab^a και αυτών από την Αγία Ειρήνη Κέας (Morgan 2018).
- 12_68. Shaw 2012, fig. 9.
- 12_69. Shaw 1974, p. 25, 29, n. 3, 41, 42. Στον τάφο T18 του Wahka ΙΙ υιοθετείται η ορθογώνια σπείρα και ο μαϊάνδρος (Huller 2013, fig. 84a).

Ομοίως στον τάφο T1 του Djefai-Hapi απεικονίζεται ο μαϊάνδρος (Huller 2013, fig. 85).

12_70. Shaw 1974, p. 28, n. 29.

12_71. Van Dijk 2011, p. 218, n. 29; Reisner 1918. Αγάλματα του Herzefa και της συζύγου του Sennuwy έχουν ευρεθεί στην Νουβία, προφανώς μεταφερθέντα από τον τάφο τους. Της δευτέρας το άγαλμα εκτίθεται στο Museum of Fine Arts (Boston) υπό αρ. 14.720, πρόκειται δε για υψηλής στάθμης γλυπτό.

12_72. Dorman 1991, pp. 60-61, pls. 27b-c, 28c-d; Bietak 2005, p. 17; Huller 2013, fig. 87. Πρόκειται για το ταφικό παρεκκλήσι TT 71, όπου απεικονίζονται έλικες και ρόδακες, και τον τάφο TT 353. Ο Evans αναφέρει επίσης τον τάφο του γραφέως Amenemhet κ.ά. βλ. Evans (Evans 1928, pp. 732-733, 744-746) του οποίου την διακόσμηση χαρακτηρίζει ως Μινωικής εμπνεύσεως. Βλ. επίσης Riefstahl (Riefstahl 1944, pp. 43-44, nn. 114, 117, 118). Σπείρα και λαβύρινθος απεικονίζεται και σε τοιχογραφία του τάφου TT 155 του Intef (XVIII δυναστείας), όπου σε θρυμματισμένο διάζωμα απεικονίζεται πρόσωπο με Αιγαιακή υπόδηση (Panagiotopoulos 2006, p. 393, n. 118; Huller 2013, fig. 88). Η τρέχουσα σπείρα απεικονίζεται στον τάφο TT 162 του Kenamun (XVIII δυναστείας, Huller 2013, fig. 55).

12_73. Shaw 1974, p. 29, n. 42; Kantor 1947, pl. VI:D, F. Πρόκειται για τον τάφο TT 33.

12_74. Crowley 1998, p. 176, pls. XIXc, XIXd, n. 33. Το θέμα της γάτας η οποία επιτίθεται σε πτηνό περιλαμβάνεται στο ανατολικό διάζωμα του ανακτόρου του Ακρωτηρίου. Για την Αιγαιακή επιρροή στην διακόσμηση του τάφου TT 93 βλ. και Bietak (Bietak 2010, p. 12).

12_75. Immerwahr 1985, pp. 41-42.

12_76. Newberry 1893, pp. 41-72, pls. XXIII-XXXVIII; Newberry 1900a, p. 2, pls. IV, V.

12_77. Immerwahr 1985, p. 44.

12_78. Evans 1921, pp. 239-240; Langford-Verstegen 2015, pp. 35-36. Ο όρος στην Αγγλική είναι *barbotine* ή *prickle ware*, η δε σχετική τρισδιάστατη επιφανειακή διακόσμηση απαντάται στην Κνωσό της ΠΝ Ib (Tomkins 2001, pp. 294, 399, 419), στο Πρό-Σέσκλο (Rutter 1999b), στην Νεολιθική Φαιστό (Hayden 2005, p. 4, n. 30) κ.α.

12_79. Phillips 1995. Αναφέρεται από την Steel (Steel 2009, p. 463).

- 12_80. Creese 1997, pp. 33-34, fig. 10; Getz-Preziosi 1981; Lawergren 2000; Evans 1928, p. 837, fig. 554. Αναφορικά με την καταγωγή της Μινωικής άρπας από άλλους θεωρείται μετεξέλιξη της Κυκλαδικής, από άλλους δε ως εισαγωγή από την Ανατολή.
- 12_81. Laffineur 1998, p. 65, n. 138.
- 12_82. Kamrin 2009; Cohen 2015.
- 12_83. Morgan 2004, p. 294, n. 36.
- 12_84. Morgan 2004, p. 294, fig. 11, n.37.
- 12_85. Morgan 2004, p. 294, n. 39.
- 12_86. Morgan 2004, p. 294, fig. 12, n. 40; Bertsch, Broschat and Eckmann 2017.
- 12_87. Warren 1995, p. 2; Kemp and Merrillees 1980; Marcus 2007, p. 163.
- 12_88. Foster 1982, p. 98.
- 12_88a. Μινωικά χρυσά επίγραμμα της YM IIIa περιλαμβάνονται στην συλλογή του Michael C. Carlos Museum (Nr. 2005.033.002 και 2005.033.003).
- 12_89. Βρετανικό Μουσείο, Reg. Nr. 1890,1106.7 και 1890,1106.17.
- 12_90. Smith and Buzon 2018; Budka 2013; van Wijngaarden 2011, p. 249; Spataro et al. 2019.
- 12_91. Warren 1995, p. 2; Πλάτων 2008, σελ. 308, σημ. 23.
- 12_92. Betancourt and Muhly 2006, pp. 431-433.
- 12_93. Barrett 2009, p. 226. Η άποψη αυτή, πάντως, σιωπηλά υποθέτει ότι οι κάτοχοι Μινωικών κεραμεικών ήταν όλοι Αιγύπτιοι, όμως αυτήν την περίοδο οι ξένοι στην Αίγυπτο δεν είναι λίγοι.
- 12_94. Marcus 2007, p. 160.
- 12_95. Brönn 2006, p. 23 (§ 4.2.1).
- 12_96. Bietak 2006, p. 288. Στις *Διδαχές του Merikare* ο Kheti - Αχθώς, ίσως της IX δυναστείας των Ηρακλεοπολιτών, απευθύνεται στον υιό του και μελλοντικό βασιλέα Merikare, συμβουλεύοντάς τον πώς να ενεργεί ως καλός βασιλέας. Οι *Νουθεσίες*, από την άλλη, ή πάπυρος Ippuwer ή Leiden I 344, περιγράφουν μία στιγμή της Αιγυπτιακής ιστορίας όπου η εισβολή των Amu έχει προκαλέσει ακυβερνησία και καταστροφές. Ο χρονολογικός προσδιορισμός της περιγραφομένης περιόδου είναι ασαφής, έχουν εκφρασθεί δε απόψεις οι οποίες τον τοποθετούν από την έκτη δυναστεία ως την Δεύτερη Ενδιάμεση Περίοδο (1850-1600 π.Χ.). Υπέρ της παρουσίας ξένων στο Δέλτα κατά την ΠΕΠ συνηγορεί επίσης η αναγνώριση Μεσογειακής καταγωγής σε μέλη

της αριστοκρατίας (Heqaib III και Gaut-Anuket) της Ελεφαντίνης κατά την XII δυναστεία (Jiménez Serrano 2015, pp. 172-173).

12_97. Bietak and Forstner-Müller 2011, p. 28.

12_98. Bietak 2006, p. 288.

12_99. Bietak 2006, p. 290.

12_100. Golani 2014, p. 130.

12_101. Swinnen 2014, pp. 44, 47, 49-52, 59-62; Papadatos 2007, pp. 157, 159, 163; Todd 2001, pp. 96-97, figs. 1, 2; Robertson 1943, pp. 7, 24. Καμπυλόγραμμη αρχιτεκτονική αλλά και οιωνεί τείχιση διέθετε ο νεολιθικός οικισμός Τένιας Καλαβασού Κύπρου!

12_102. Bietak 2006, pp. 285-288.

12_103. Brönn 2006, p. 30.

12_104. Bietak 2018, p. 91.

12_105. Bietak 2018, p. 93.

12_106. Bietak 2018, pp. 84-98.

12_107. Newberry 1893, p. 9, pls. III-XXI.

12_108. Wiener 2013, p. 38, n. 59. Πρόκειται για άποψη της D. Arnold.

12_109. Wiener 2013, p. 39, figs. 2, 3.

12_110. Calvet 1984; Petropoulou 2006, p. 147. Το όνομα Φαϊλάκα προέρχεται από το Ελληνικό Φυλάκειον, η νήσος μάλιστα ονομάστηκε Ικαρος κατ' εντολήν του Μ. Αλεξάνδρου, σε αυτήν δε προϋπήρχε ιερό του Απόλλωνος και μαντείο της Ταυροπόλου Αρτέμιδος, Στράβων 16.3.2. Έχει εκφρασθεί η άποψη ότι το προϋπάρχον ιερό δεν ήταν Ελληνικό, αλλά ο Μ. Αλέξανδρος το εξελλήνισε κατά κάποιον τρόπο (Bibby 1969, p. 251-252), ταυτοποιώντας την λατρευόμενη θεότητα με την Ελληνίδα Αρτέμιδα. Πάντως στην νήσο ευρέθη ορειχάλκινο κύπελλο το οποίο ανέφερε ότι περί το 600 π.Χ. εκεί ευρίσκετο ιερό του Βαβυλώνιου Θεού του Ήλιου Shamash, το οποίο αποκαλείται é-kara (Potts 2009, pp. 27-56; Potter 2009, p. 37). Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Rice αρνείται την συσχέτιση μεταξύ του ονόματος της Ικάρου και της νήσου του Αιγαίου Ικαρίας, ονομάζοντας εσφαλμένα την τελευταία Ichara (Rice 2002, p. 207). Σύμφωνα με την Πετροπούλου ο Ελληνιστικός οικισμός στην Φαϊλάκα αποτελούσε κάτι μεταξύ φυλακείου και πόλεως.

12_111. Potter 2009, p. 38; Cohen 2013, pp. 117-180; Kosmin 2013. Παρά την άποψη του Potts (Potts 1990) ότι, με την εξαίρεση της Φαϊλάκας, ο Περσικός Κόλπος ουδέποτε εδέχθη αξιόλογη (βαθειά) επίδραση από τον Ελληνισμό, ο Kosmin αποδίδει σημαντικές διαστάσεις στον λεγόμενο

Ελληνιστικό Κόλπο, πιστοποιώντας την ύπαρξη εκεί μικρών Ελληνικών κοινοτήτων – πιθανόν Αθηναϊκής καταγωγής – καθώς και ιερών και επιγραφών (π.χ. από την νεκρόπολη της Shakhoura στο Β. Μπαχρέιν, ή επεξεργασμένων λίθων από κτιστό τάφο του χωριού Barbar φέρουσών Ελληνική επιγραφή), στα πλαίσια του κράτους των Σελευκιδών. Έτσι στην Τύλο πιθανολογείται η εγκατάσταση Ελληνιστικού Ασκληπιείου, εντεταγμένου στην συμβατή Σουμεριακή θεώρηση του Dilmun ως παραδείσου, όπως και ιερού προς τιμήν των Διοσκούρων, βλ. Πάρπα (Parpas 2016). Ακόμη και κατά την περίοδο του κράτους των Χαρακητών, όπου ενετάχθη εν συνεχεία η Φαϊλάκα, έχουμε στην περιοχή μια Ελληνίδα βασίλισσα, την Θαλασσία (σύζυγο του Υσπασύνη), να αναλαμβάνει την ηγεσία (2/1 αι. π.Χ.), βλ. Θερμού (Θερμού 2010).

12_112. King 2010.

12_113. Al-Ansary 1982, pp. 105, 127, 135-139.

12_114. During Caspers 1984, p. 31, n. 51; During Caspers 2010, p. 291, n. 20. Η Caspers εκτιμά ότι έμποροι και πάσης φύσεως επιχειρηματίες προερχόμενοι από διάφορους τόπους (Μεσοποταμία, Κοιλιάδα του Ινδού, Αίγυπτο και ακόμη την Κρήτη) επισκέπτονταν το Μπαχρέιν, όπου άλλωστε διέμενε μόνιμα πληθυσμός με διάφορες φυλετικές καταβολές.

12_115. Thompson 2010, p. 41. Κατά τον Thompson η Κρήτη ενετάχθη στο σχετικό εμπορικό δίκτυο περί το 2600 π.Χ.

12_116. During Caspers 1979, p. 124; During Caspers 1993, p. 98.

12_117. During Caspers 1993, p. 98. Πρισματικές σφραγίδες έχουν ανασκαφεί στην Οικία 4 του οικισμού Maysar 1 (σημερινό Ομάν), χρονολογούνται δε κατά την περίοδο 2400-2000 π.Χ., βλ. Vogt (Vogt 2009, p. 117). Αντίθετα με την άποψη της Rice (Rice 2002, p. 283), που θεωρεί τις σφραγίδες του Κόλπου παλαιότερες από τις αντίστοιχες Μινωικές, η During Caspers τις θεωρεί αποτέλεσμα Μινωικής - Αιγυπτιακής επαφής κατά την ΠΜ ΙΙ - ΜΜ Ι περίοδο.

12_118. D'Agata 1997, p. 89, n. 20; Artzy 1994. Στην Κνωσό έχει ευρεθεί Αραβική ρητίνη, συστατικό απαραίτητο για την παρασκευή θυμιάματος. Άλλωστε η έμμεση εμπορική επαφή μεταξύ Αιγαίου και Αραβίας, πάλι με αντικείμενο αρωματικές ύλες, αναφέρεται και από τον Ηρόδοτο, Hdt.3.107.2, αφορώσα βέβαια σε νεώτερη εποχή. Στην Κνωσό έχουν ευρεθεί πινακίδες Γραμμικής Β' (Fh 347, 371) όπου το εμφανιζόμενο ιδεόγραμμα *23 (mu) εκτιμάται ότι ενδεχομένως επέχει την σημασία της μύρρας (Sacconi 1969). Η μύρρα ή σμύρνα αναφέρεται από τον Στράβωνα, Strab.16.4.4, μεταξύ των

αρωματικών υλών οι οποίες μεταφέροντο από την Αίλινα. Η λέξη *ki-ta-no* έχει επίσης ταυτισθεί από τον Melena (Melena 1974, p. 14) με τον κρίτανο, με βάση την λεξικογραφική ταύτιση της λέξεως από τον Ησύχιο με τον τέρμινθο (Ησύχιος, s.v. κρίτανος / τέρμινθος). Τερέβινθο εκτιμάται ότι περιείχαν αμφορείς του γνωστού ναυαγίου της Αντιφέλλου (Uluburun). Για περισσότερα βλ. Μερούση (Μερούσης 2012α και β).

12_119. Για τις Μυκηναϊκές συσχετίσεις του αγκυροβολίου Tel Nami βλ. επίσης Κονιδάρη (Κονιδάρης 2020α, σημ. 542-548). Από τα ανοικτά του Tel Nami έχουν ανασυρθεί αρκετά επιπεδόκυρτα πλινθώματα χαλκού, περιέχοντα πρώτη ύλη από την Timna και Faynan, βλ. Avner (Avner 2014, p. 142, n. 245). Σημειώνεται ότι η Κύπρος και οι Timna / Faynan απετέλεσαν τις δύο κύριες πηγές χαλκού για την Συρο - Παλαιστίνη, βλ. Yahalom-Mack et al. (Yahalom-Mack et al. 2014, p. 159). Η εμπορική οδός από την Αίλινα (κόλπος της Άκαμπα) μέσω Timna έως την Συρο - Παλαιστίνη απετέλεσε κλάδο της Οδού των Βασιλέων, μέσω αυτής δε πραγματοποιείτο και το εμπόριο χαλκού προς την Ανατολική Μεσόγειο και την Αίγυπτο, βλ. Nigro (Nigro 2014, p. 39).

12_120. Sperveslage 2016, p. 310. Ο ερευνητής παραπέμπει στον Parr σύμφωνα με τον οποίο οι παραγωγοί της κεραμεικής Qurayyah, δηλ. οι Μαδιανίτες, κυριαρχούσαν στην Hejaz και ήλεγχαν το εμπόριο θυμιάματος (Parr 1988, 1996). Βλ. επίσης τις σχετικές αναφορές του Πλινίου του Νεωτέρου (Hoyland 2002, pp. 105-106). Η θέση στο νύν αεροδρόμιο του Amman εκτιμάται ότι ανήκε επίσης σε κλάδο οδών που εξυπηρετούσαν το εμπόριο αρωμάτων (Mumford 2015, pp. 100, 111, n. 39; VanNeer et al. 2004, p. 135, n. 186), τα ίχνη δε της εκεί παρουσίας Μαδιανιτών είναι εμφανή.

12_121. Weeks and Collerson 2003, pp. 161-163, fig. 7.20. Μεταλλικά τεχνουργήματα περιέχοντα κασσίτερο, ανασκαφέντα στο Tell Abraq και στο Αιγαίο (Καστρί, Πολιόχνη, Θερμή, Τροία) και χρονολογούμενα κατά την περίοδο Umm al-Nar (2600-2200 BC) φαίνεται ότι περιέχουν κασσίτερο προερχόμενο από την ίδια πηγή.

12_122. Gale and Stos-Gale 2007, figs. 5, 6, 7; Demand 2011, p. 113; Sørensen 2009, pp. 11-12, nn. 22, 23, 24. Η Timna - Τάμνα αναφέρεται από τον Στράβωνα και τον Στέφανο Βυζάντιο (Strab.16.4.2 και St.Byz., s.v. Τάμνα).

12_123. Kiderlen, Bode, Hauptmann and Bassiakos 2016.

12_124. Ben-Yosef 2012, p. 193.

- 12_125. Maspero 1918.
- 12_126. Astour 1967, pp. 144-145.
- 12_127. Rice 1998, p. 174-182.
- 12_128. Thompson 2010, p. 52, n. 19. Ο Thompson δεν αποκλείει το γεγονόςς έμποροι του Dilmun να παρέμειναν στην Φοινίκη, εν συνεχεία της υποχωρήσεως του εμπορίου διά του Περσικού Κόλπου.
- 12_129. Rice 2002, p. 180-181; Crawford 1997, p. 702; Højlund 2007, p. 74, fig. 131.
- 12_130. Rice 2002, p. 180-181, n. 89, 91; Vermeule and Vermeule 1970, p. 25, fig. 5; Vermeule, Stone and Vermeule III 1970. Ο θησαυρός κοσμημάτων συνιστά ενιαίο σύνολο το οποίο πιθανότατα απετέλεσε κτέρισμα ταφής πριγκίπισσας.
- 12_131. Crawford 1998, p. 16, fig. 1.5; Rice 2002, fig. 9.10, n. 58. Ο Rice εντοπίζει, επίσης, την Μινωική συνήθεια της στενής μέσης σε σφραγίδα εικονίζουσα δύο γυμνούς θηριόμορφους άνδρες με ζώνη.
- 12_132. Crawford 1997.
- 12_133. Rice 2002, p. 187, fig. 7.18; Rice 1998, p. 173, fig. 12.7; King 2010.
- 12_134. Η Rice (Rice 1998, p. 173; Rice 1994) ισχυρίζεται εσφαλμένως ότι το θέμα των κεράτων καθοσιώσεως στον βωμό του Saar προηγείται χρονικά αντίστοιχων παραστάσεων στην Κρήτη και μάλιστα 'κατά μερικές εκατονταετίες'. Όμως, για παράδειγμα, η παράσταση στο ιερό κορυφής του Πετσοφά, ευρισκόμενη στην Μόνιμη Συλλογή του Μουσείου Αγίου Νικολάου (αρ. MAN AE 6805), χρονολογείται από την Μέση Μινωική εποχή (2170-1560 π.Χ.).
- 12_135. Rice 1998, pp. 174, 179; Rice 2002, p. 21. Η Rice ισχυρίζεται εσφαλμένως ότι η λατρεία του ταύρου στον Κόλπο προηγείται χρονικά της Μινωικής και μάλιστα 'κατά μερικές εκατονταετίες'. Όμως ρυτά σχήματος αναπηδούντος ταύρου έχουν ανασκαφεί από τάφους στήν Κουμάσα και τον Πόρο, χρονολογούμενα από την Πρώιμη Μινωική περίοδο (Soar 2009, p. 16). Ειδώλιο από την Κουμάσα εμφανίζει ταύρο με μικρές ανθρώπινες φιγούρες να κρέμονται από τα κέρατά του, ενώ ανάμεσα στα υπερμεγέθη κέρατα υπάρχει ακροβάτης.
- 12_136. Edens 1999, p. 84. Εκτιμάται ότι η τεχνολογία εξαγωγής πορφύρας από μαλάκια μεταφέρθηκε στον Αραβικό Κόλπο από την Μεσόγειο, η δε σχετική δραστηριότητα τελούσε υπό ανακτορικό έλεγχο (Singer 2008, p. 24).

12_137. Crawford and Rice 2000, p. 216.

12_138. Koranias 2008, p. 61. Η παρουσία των Κασσιτικών σφραγίδων στο Νέο Καδμείο έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον των ερευνητών. Τμήματα καθίσματος διακοσμημένα με ελεφαντόδοντο έχουν ανασκαφεί μαζί με οπλισμό στο ανάκτορο Θηβών, εκτιμώνται δε επίσης ως αποτελούντα μέρος βασιλικού δώρου, βλ. Walsh (Walsh 2014, p. 212-213). Το δεύτερο συνθετικό του βασιλικού ονόματος Buriaš (Κασσιτικός θεός της καταιγίδας) θεωρείται ισοδύναμο του Βορέας (βορεινού ανέμου), οι δε Κασσίτες εκτιμώνται ως Ινδοευρωπαϊκό φύλο, βλ. Roux (Roux [1964] 1992, p. 247). Σημειώνεται ότι στην Κνωσσιακή πινακίδα KN Fp 13 υπάρχει αναφορά σε ιέρεια των ανέμων, όπου αυτή συνδέεται με την U-ta-no (Τιανο;), βλ. Chadwick (Chadwick 1976, p. 98).

12_139. Το Αιγαιακό τάλαντο ανεσύρθη από τον Baqir κατά τις ανασκαφές του 1946 (Baqir 1946, pp. 88-91), σχετική αναφορά δε υπάρχει και αλλού (Brinkman 1987, p. 35; Gale 1991, p. 200; Edens 2010, p. 210).

12_140. Hall 1928, p. 67; Sørensen 2009, p. 37 (As 01). Πρόκειται για κύπελλο με γυναικεία κεφαλή (BM 116359 ή αρ. τεκμηρίου ανασκαφών Assur S 20233), θραύσμα αγγείου (BM 116360 ή S 20176), δύο κύπελλα με στόμιο (BM 116361/2 ή S 15276f/a) και μικρό κύπελλο ή ακάτιο (BM 116374 ή S 20474d), τα δύο πρώτα από το ιερό της Ishtar, χρονολογούμενα κατά την περίοδο βασιλείας του Tukulti-Ninurta I ή λίγο αργότερα. Για παρόμοια Μινωικά αγγεία ο Hall παραπέμπει στον Evans (Evans 1928, fig. 129).

12_141. Moorey 1999, p. 178. Αρνητική κριτική άσκησε ο Peltenburg, ο οποίος παρουσίασε νέα ερμηνευτική αντίληψη, βλ. ανωτέρω.

12_142. Bernal 2002, p. 59; Cline 2007, p. 196.

12_143. Shelmerdine 1997, p. 562, n. 154. Πρόκειται για σφραγίδες από λαζουρίτη λίθο (lapis lazuli).

12_144. Cline 2007, p. 197. Πρόκειται για το έγγραφο AhT 3 (CTH 147). Άλλωστε στο ναυάγιο της Αντιφέλλου (Uluburun) ευρέθησαν χάνδρες από ήλεκτρο προερχόμενες από την Assur, βλ. Bachhuber (Bachhuber 2006, p. 352, n. 90), οι οποίες αποτελούν πρόσθετο τεκμήριο εμπορικής συσχέτισης Μυκηναίων και Μέσης Ασσυρίας.

12_145. Al-Ghabban et al. 2010, p. 72. Μάλιστα οι Μαδιανίτες βασιλείς φέρονται ενδεδυμένοι πορφυρά ιμάτια, ενώ σε διακοσμητικά σχέδια της κεραμεικής τους (Timna, θέση 2) εκτιμάται ότι υπάρχει σχηματική αναφορά

στα όστρακα από τα οποία οι Μινωίτες πρώτοι και οι Τύριοι στην συνέχεια παρήγαγαν την πορφύρα, βλ. Dunnn (Dunnn 2014, p. 77-78).

12_146. Parr 1988; Rothenberg and Glass 1983; Κονιδάρης 2016, σημ. 190; Rothenberg and Bachmann 1988, p. 135. Οι τελευταίοι θεωρούν ότι η σχετική κεραμεική διαθέτει Αιγαιακό άρωμα και έμπνευση. Από την άλλη ο Dunnn έχει εντοπίσει ομοιότητες και στα σχήματα Μαδιανιτικής κεραμεικής, σημειώνοντας Αιγαιακές αναλογίες (Dunnn 2014, pp. 74-79, fig. 8.2, n. 273). Επιπρόσθετα στην Timna έχει ευρεθεί ειδώλιο βοοειδούς και χάλκινο φίδι, αμφότερα τελετουργικής - θρησκευτικής σημασίας (Dunnn 2014, p. 57, n. 209).

12_147. Liu, Rehren, Pernicka and Hausleiter 2015, pp. 492-493, 499, 501; Daszkiewicz, Tourtet and Hausleiter 2016. Η Tayma (σημερινή ΒΔ Σαουδική Αραβία) απετέλεσε κόμβο του εμπορίου αραβικών αρωματικών υλών. Μάλιστα αντικείμενα από χαλκό της Ρωμαϊκής περιόδου ανασκαφέντα εκεί ευρέθησαν να διαθέτουν ισοτοπική υπογραφή συμβατή με των μεταλλείων Λαυρίου και Κύπρου. Αναφορικά με την χρονολόγηση της Tayma σημειώνεται η άποψη του Klasen et al. (Klasen et al. 2009) σύμφωνα με την οποία τα αρχαιότερα τείχη της χρονολογούνται στην τρίτη χιλιετία! Αναλόγως ο Rothenberg τοποθετεί στην Χαλκολιθική Εποχή τις απαρχές της μεταλλευτικής δραστηριότητας στην Timna (Rothenberg 1990b). Παρουσία Μαδιανιτικής κεραμεικής σημειώνεται επίσης στην λεγομένη κατασκευή του νύν αεροδρομίου του Amman, μαζί με Μυκηναϊκά, Μινωικά και Κυπριακά ευρήματα (Mumford 2015, p. 110, n. 37; Hankey 1974). Πάντως το Ελληνικό στοιχείο φαίνεται ότι διατήρησε ισχυρή παρουσία στην περιοχή, αναλαμβάνοντας εξέχουσα θέση στα ανάκτορα επί νέο - Βαβυλωνιακής περιόδου (Κονιδάρης 2020b, σελ. 48-49, σημ. 197, 199) και αφήνοντας ισχυρό αποτύπωμα και κατά την διάρκεια των πρώτων αιώνων μ.Χ. (Kootstra 2016).

12_148. [Abstracted by: Jodi Magness.] Abstract Number: OTA20-1997-FEB-110

<<http://hufind.huji.ac.il/EBSCO/Search?lookfor=%22+Nabataeans%22&sort=year+asc&view=list>> (Full-text articles and eBooks from EBSCOhost Discovery Services). Βλ. επίσης Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet (WiBiLex), s.v. Midian / Midianiter (Detlef Jericke, https://www.bibelwissenschaft.de/fileadmin/buh_bibelmodul/media/wibi/pdf/Midian_Midianiter__2020-12-05_15_16.pdf).

- 12_149. Rothenberg 2003, p. 13.
- 12_150. Encyclopaedia of Islam, s.v. Aila. Ελληνικά: Αϊλάθ, Αϊλών, Αϊλείμ, Ἴλαθούς, Ἰείλαν, Ἰελάνα, Αϊλιανα, Αϊλάνη Αϊλάς, Αϊλα, Ἴηλία, Λατινικά: Ailath, Aelath, Aelana, Leena, Helim, Aila; Εβραϊκά: Ēl-Pā'rān, Ēlīm, Ēlat, Ēlōt; Αραμαϊκά: Ēlōn, Ēlōnā. Βλ. επίσης International Standard Bible Encyclopedia, s.v. Elath, Eloth.
- 12_151. Φουράκης 1990, p. 117-118.
- 12_152. Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, s.v. Αϊλιανα. Αναφέρεται από τον Φουράκη (Φουράκης 1990, p. 118-120).
- 12_153. Liddell and Scott Lexicon, s.v. Γελέοντες ή Τελέοντες. Τα ονόματα των υπολοίπων τριών είναι: Ὀπλητες, Ἀργαδεῖς ή Εργαδεῖς και Αἰγικορεῖς, βλ. επίσης Plut. Sol. 23.4; Plat. Tim. 24 A.
- 12_154. Rudd 2014.
- 12_155. Κριτική άσκησε ο F.M. Cross, καθηγητής Εβραϊκής και Ανατολικών Γλωσσών στο Harvard, καθώς και ο J.D. Muhly, βλ. Parr (Parr 1988, p. 73).
- 12_156. Yekutieli and Cohen-Sason 2010, p. 53; Rothenberg and Glass 1983, pp. 24-25; Levene 1998, p. 10; Rothenberg 1972, p. 183; Rothenberg 1990b. Η διατροφή των εργαζομένων στα μεταλλεία περιελάβανε, μεταξύ άλλων τροφίμων, σταφύλια, φιστίκια, ρόδια, σύκα, ψάρια του γλυκού νερού και θαλασσινά, προερχόμενα κυρίως από την Μεσόγειο, επιπρόσθετα δε κρέας από κατσίκες και πρόβατα (Sukenik et al. 2017, nn 89, 96, 97, 98; Avner 2014, p. 136, n. 192). Σημειώνεται ότι τα ψάρια του Νείλου, των οποίων υπολείμματα ευρέθηκαν επίσης αλλά σε μικρή ποσότητα, εθεωρούντο τυπικό συστατικό του σιτηρεσίου των εργαζομένων για λογαριασμό του Αιγυπτιακού κράτους (VanNeer et al. 2004, p. 120, n. 86).
- 12_157. Breasted 1906c, p. 204 (§408). Πρόκειται για πληροφορία του Παπύρου Harris, αναφέρεται δε στην περίοδο περί τις αρχές του 12ου αιώνας.
- 12_158. Ο Breasted τοποθετεί την Atika στην Χερσόνησο του Σινά, όμως έχουν εκφρασθεί και άλλες απόψεις, ενώ τρίτοι συνδέουν το όνομα με την Αττική (The California Institute for Ancient Studies, <http://www.specialtyinterests.net/harris.html>). Ο Velikovsky επίσης ταυτίζει την θέση με την Αττική (Velikovsky 2011, pp. 85-87), ενώ ο Avner προτείνει την κοιλάδα Arabah (Avner 2014, p. 139, n. 215).

Αναφέρεται επίσης ταύτιση της Atika με την Timna (VanNeer et al. 2004, p. 135, n. 188).

12_159. Bimson and Tebes 2009, p. 94.

12_160. Τσούντας 1889, πίν. 8.1; Evans 1935, p. 419, fig. 347. Ο πέλεκυς εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών υπό αρ. 1870. Παραπλήσιο θεωρείται το διακοσμητικό θέμα που κοσμεί αγγείο από τους τάφους στα Ισόπατα Κνωσσού, βλ. Evans (Evans 1935, fig. 292), ενώ χάνδρες από λαζουρίτη προερχόμενες από τις Μυκήνες και την Θήβα έχουν το σχήμα αυτού του πελέκεως, βλ. Maran (Maran 2015, figs. 9, 10, 11). Ο Garfinkel παρέχει κατάλογο ανασκαφέντων θυριδωτών πελέκεων (Garfinkel 2001, p. 144).

12_161. Sass and Sebbane 2006. Παρόμοιος θεωρείται πέλεκυς της τέταρτης χιλιετίας π.Χ. ανασκαφείς στο Kfar Monash (σημερινό Ισραήλ).

12_162. Evans 1935, p. 418. Όμως υπάρχει και η άποψη ότι πρόκειται περί εισαγωγής, βλ. Laffineur (Laffineur 1991, p. 263, n. 58).

12_163. Τσούντας 1889, πίν. 10.26; Evans 1935, pp. 414-415, fig. 343c. Το ίδιο ένδυμα, ήτοι μακρύ ιμάτιο με λοξές πτυχές, εμφανίζεται σε σειρά σφραγίδων, συσχετιζόμενο με ιερείς, βλ. για παράδειγμα την σφραγίδα από ερυθρό ίασπι CMS I 223, προερχόμενη επίσης από το Βαφειό (Aruz 2008, p. 139, nr. 78; Rehak 1994) ή την CMS VS1A 345 από το Ρούτσι Μεσσηνίας.

12_164. Yasur-Landau 2015, fig. 1. Πρόκειται για τις σφραγίδες CMS II.3 198, CMS II.3 147 και CMS II.8 258.

12_165. Petrie 1917, p. 7 (§ 11), pl. A55-70, 106-121; Hayes 1953, p. 283, fig. 185. Wooley 1934, pls. 155, 156. Ο Petrie τοποθετεί τον πρόδρομο του πολεμικού πελέκεως αυτού του τύπου στην I δυναστεία, στηριζόμενος στην ασαφή ένδειξη του παρόμοιου σχήματος ιδιάζοντος ιερογλυφικού. Οι πληροφορίες του Hayes που τοποθετούν τα παλαιότερα σχετικά αντικείμενα στην IX δυναστεία φαίνονται αναμφισβήτητες. Θυριδωτός πέλεκυς ανεσκάφη στον τάφο 755 του Mes-kalam-dug και τον 580 της Ur, (τέλη της τρίτης χιλιετίας (<http://sumerianshakespeare.com/117701/117801.html>)).

12_166. Lepsius 1845, pl. CXXXII; Newberry 1893, pl. XLVII. Πρόκειται για τους τάφους (α) BH 2 του Amenemhat (Ameny), νομάρχου του νομού του Όρουγος της Άνω Αιγύπτου, υπό τον Senusret I, βλ. Lepsius-Project, Sachsen-Anhalt (<http://edoc3.bibliothek.uni-halle.de/lepsiustafelwa2.html>) και (β) BH 14 του Khnumhotep I, νομάρχου υπό τον Amenemhat I.

- 12_167. Drakaki 2008, pp. 50, 63, 109.
- 12_168. Rehak 1994, p. 80, n. 20.
- 12_169. Yasur-Landau 2015, p. 139. Στην Βύβλο έχει ευρεθεί επίσης αναθηματικός χρυσός θυριδωτός πέλεκυς των αρχών της δευτέρας χιλιετίας, διακοσμημένος με την τεχνική της κοκκιδώσεως, γνωστής από την Πολιόχνη – Τροία, βλ. Spar (Spar 2008, p. 55, nr. 25), αλλά και τις Κυκλάδες (Δωκαθίσματα και Χαλανδριανή), βλ. Renfrew (Renfrew 1991, πίν. 12, εικ. 6). Άλλος θυριδωτός πέλεκυς των αρχών της δευτέρας χιλιετίας από την Χαναάν τηρείται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης υπό αρ. 61.29 (<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/325093>). Σκαριφήματα θυριδωτών πελέκεων της Συρο – Παλαιστίνης παρέχονται από τον Gernez (Gernez 2011, fig. 1:9, 12).
- 12_170. Phillips 2012, p. 822; Breasted 1905, pp. 188–189.
- 12_171. Sweeney 2007, p. 141.
- 12_172. Rehak 1998, p. 40; Maticí 2015. Από το ταφικό συγκρότημα Carnarvon 62 και συγκεκριμένα από το ιερό P2 προέρχεται αποσπασματική απεικόνιση κομιστών αγγείων τα οποία έφεραν σπειροειδή διακόσμηση (Lilyquist 2020, fig. 39, essay 1018). Την απεικόνιση Αιγαίων ριπιδοφόρων σε ανάγλυφο της περιόδου Αμάρνα (MMA 1985.328.13) έχει υποστηρίξει μερίδα ερευνητών (Maticí 2019).
- 12_173. Bietak 2010. Ο πάπυρος χρονολογούμενος στην περίοδο βασιλείας του Thoutmosis III ή Amenhotep II φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο, <https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA10056-1>.
- 12_174. Bietak 2010, fig. 2.6.
- 12_175. MacGillivray 2009, p. 165.
- 12_176. Βλ. http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=139810&partId=1&place=35484&plaA=35484-3-1&page=18.
- 12_177. Schofield and Parkinson 1994; D’Amato and Salimbeti 2015, pp. 29–30. Σχόλια σχετικά με την δράση Μυκηναίων πολεμιστών ως μισθοφόρων των Αιγυπτίων, αλλά και για την πιθανολογούμενη εμπλοκή τους στον ιερό χώρο του νύν αεροδρομίου του Αμμάν βλ. Mumford (Mumford 2015, p. 101, n. 41).
- 12_178. Για την χρήση από τους Μυκηναίους της λεγομένης φολιδωτής δερμάτινης ή και ορειχάλκινης πανοπλίας βλ.: Κονιδάρης 2022a.

- 12_179. Λώλος και Μαραμπέα 2014-15.
- 12_180. Kelder, Cole and Cline 2018, p. 17, fig. 6; Bietak 2010, fig. 2.6.
- 12_181. Wengrow 2001. Στον πίνακα του Narmer χαρακτηριστική είναι η παράσταση ταύρου στρεφομένου εναντίων τειχισμένων πόλεων, θέμα που αντιγράφεται από την σφραγίδα CMS II.5 268/269 της Φαιστού της MM II (Watrous 1998, p. 22; Watrous, Hadzi-Vallianou and Blitzler 2005, pp. 272-273, fig. 9.7; Weingarten, J. 1990, p. 72).
- 13_1. Evans 1895, p. 116.
- 13_2. Evans 1897, p. 362.
- 13_3. Evans 1928, pp. 44-45; Pendlebury 1994, p. 3.
- 13_4. Isaakidou and Tomkins 2008, pp. 1-2; Douka et al. 2017, p. 309.
- 13_5. Zarins 1989, pp. 342, 365.
- 13_6. Η μετάβαση από την οικονομία των τροφοσυλλεκτών σε αυτήν που βασίζεται στην καλλιέργεια και την κτηνοτροφία (παραγωγικό στάδιο) χαρακτηρίζει την είσοδο στην Νεολιθική Εποχή. Η εξημέρωση ζώων και φυτών και η δημιουργία μόνιμων οικισμών είναι δύο από τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας περιόδου, κατά την διάρκεια της οποίας αναπτύσσεται μία νέα φάση της 'βιομηχανίας λίθου' (πυριτόλιθος, οψιδιανός, μάρμαρο κλπ.). Για σχολιασμό του θέματος και του συνόλου των στοιχείων των συνιστώντων το Νεολιθικό πακέτο βλ. για παράδειγμα Çilingiroğlu (Çilingiroğlu 2005).
- 13_7. Horejs et al. 2015, pp. 293-295; Rosena, Tykotb and Gottesman 2005, p. 779; Michailidou and Dogan 2008, p. 29, n. 68. Πράγματι οψιδιανός της Ανατολίας έχει ανασκαφεί στους Σιταγρούς της Μεσο- και Νέο-λιθικής, στον Σιλλουρόκαμπο Κύπρου της 9ης χιλιετίας π.Χ., στην Ακάνθου (Αρκόσυκο) Κύπρου της προκεραμικής Νεολιθικής κ.α.
- 13_8. Ward 1963, p. 42.
- 13_9. Legarra Herrero 2009. Αναφέρεται από τον Παπαδάτο (Παπαδάτος 2014, σελ. 215).
- 13_10. Μαρινάτος 1929, σελ 136-141. Αναφέρεται από τον Παπαδάτο (Παπαδάτος 2014, σελ. 214-215).
- 13_11. Παπαδάτος και Σοφιανού 2012, σελ. 52-53.
- 13_12. Παπαδάτος 2014, σελ. 218.
- 13_13. Goodison in prep., nn. 35, 36, 37.
- 13_14. Ward 1963, pp. 5-6. Ο μικρός αριθμός Αιγυπτιακών προδυναστικών τεχνουργημάτων που ευρέθησαν στην Συρο - Παλαιστίνη εντοπίζεται κυρίως

περί την Βύβλο. Αντιστοίχως οι Λεβαντινικές εισαγωγές στην Αίγυπτο είναι πολυπληθέστερες, χρονολογούνται δε από την Naqada I - II.

13_15. Xanthudidēs 1924, pp. xii, 130. Εν παρόδω σημειώνεται ότι το σύνολο εξημερωμένων φυτών και ζώων της προδυναστικής Αιγύπτου μπορεί να θεωρηθεί ότι προήλθε από την βορειοδυτική Ασία ή το Αιγαίο (Butzer 1976, p. 10), με χαρακτηριστικά παραδείγματα το λευκό λούπινο (Zohary, Hopf and Weiss 2012, p. 99) και την γάτα, βλ. σημ. 10_55.

13_16. Dee et al. 2013.

13_17. Wilkinson 1999, p. 12; Petrie and Quibell 1895, p. v.; Capart 1905, p. 284; Owen 2007; Kantor 1944, pp. 119-120. Η Baumgartel έχει υποστηρίξει ότι το δέλεαρ του χρυσού της Naqada προσέλκυσε ξένους, πρώτα ως εμπόρους, οι οποίοι τελικά εισέβαλαν στην Άνω Αίγυπτο, πυροδοτώντας την ανάπτυξη του πολιτισμού Naqada II (Baumgartel 1970, p. 480). Από την άλλη ο Brunton είχε την άποψη ότι μεταξύ του τέλους της περιόδου Badari και της ακολουθήσασας Naqada I υπήρξε κάποιου είδους διακοπή (Baumgartel 1970, p. 474). Από την πλευρά του ο Ward έχει αναφερθεί σε τέτοια πιθανότητα την οποία, όμως, τοποθετεί στα τέλη της Naqada II (Ward 1963, p. 49; Ward 1964, pp. 28, 33-39).

13_18. Manning 2012, p. 1; Wittfogel 1957; Butzer 1976, p. xiii.

13_19. Andelkovic 2011.

13_20. Proussakon 1999, p. 230; Proussakon 2004, p. 145.

13_21. Dee 2017. Κατά την τελευταία δεκαετία περιβαλλοντικές και παλαιοκλιματικές μελέτες (Weninger 2017; Manning 2017) έχουν παράσχει αυξημένες αποδείξεις για την εμφάνιση ενός επεισοδίου κλιματικής αλλαγής ευρείας γεωγραφικής εκτάσεως και ικανής διάρκειας (δύο - τριών αιώνων), με κύριο χαρακτηριστικό την ανουβρία. Το επεισόδιο έλαβε χώραν περί το 4200 πρίν από σήμερα (2250 π.Χ.) και επηρέασε το Βόρειο Ημισφαίριο (Α. Αφρική, Άνδεις, Ερυθρά Θάλασσα, ΒΔ Ινδία, Πακιστάν, Θιβέτ, Α. Ανατολία, Μεσοποταμία, Μεσόγειο, Μέση Ανατολή).

13_22. Proussakon 1999, pp. 230-232.

13_23. Doumas 1996, pp. 2-3.

13_24. Doumas 1996, p. 1.

13_25. Doumas 1996, pp. 1-2.

13_26. Butzer 1976, p. xiii.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abdel-Maksouda, G., and A. -R. El-Aminb. 2011. "A Review on the Materials used during Mummification Processes in Ancient Egypt," *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 11 (2), pp. 129-150.
- Adderley, N. J. 2012. "Scarabs: Appeals for Protection and Resurrection," in *Connections: Communication in Ancient Egypt*, ed. C. Graves and S. Gregory, Birmingham.
- Adiego, I. J. 2007. *The Carian Language*, Leiden.
- Adovasio, J. M., and J. S. Illingworth. 2003a. "A basketry/textile impression from Anau North," in *A Central Asian Village at the Dawn of Civilization, Excavations at Anau, Turkmenistan (University Museum Monograph 116)*, ed. F. T. Hiebert and K. Kurbansakhatov, Philadelphia, pp. 216-219.
- Adovasio, J. M., and J. S. Illingworth. 2003b. "Basketry and Textile Impressions," in *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*, Vol. II: *The Final Report (Monumenta Archaeologica 20)*, ed. E. S. and C. Renfrew, Los Angeles, pp. 252-257.
- Adovasio, J. M., O. Soffer, and B. Klima. 1996. "Palaeolithic Fiber Technology: Data from Pavlov I, ca. 26,000 B.P.," *Antiquity* 70, pp. 526-534.
- Al-Ansary, A. R. 1982. *Qaryat Al-faw: A Portrait of Pre-islamic Civilisation in Saudi Arabia*, Riyadh.
- Alberti, M. E. 2008. "Textile Industry Indicators in Minoan Work Areas: Problems of Typology and Interpretation," in *Vestidos, textiles y tintes, Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la Antigüedad, Actas del II symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo*, ed. C. Alfaro and L. Karali, Valencia, pp. 25-36.
- Al-Ghabban, A. I., B. André-Salvini, F. Demange, C. Juvin, and M. Cotty, ed. 2010. *Roads of Arabia, Archaeology and History of Saudi Arabia (Exhibition catalogue, Musée du Louvre)*, Paris.
- Allen, A. 2006. "Miniature and model vessels in Ancient Egypt," in *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the Conference held in Prague*, ed. M. Barta, Prague, pp. 19-24.

Alonge, M. 2005. "The Palaikastro Hymn and the modern myth of the Cretan Zeus," in *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*, pp. 1-23.

Altenmüller, H., and A. M. Moussa. 1991. "Die Inschrift Amenemhets II. Aus dem Ptah-Tempel von Memphis. Ein Vorbericht," *SAK* 18, pp. 1-48.

Alusik, T. 2015. "Skull Trepanations in Bronze Age Greece: An Archaeologist's View," *World Neurosurgery* 84 (2), pp. 214-217.

Amiran, R. 1970. *Ancient Pottery of the Holy Land: From Its Beginnings in the Neolithic Period to the End of the Iron Age*, Rutgers University Press.

———. 1974. "The Painted Pottery Style of the Early Bronze II Period in Palestine," *Levant* 6 (1), pp. 65-68.

Andelkovic, B. 2011. "Factors of State Formation in Protodynastic Egypt," *Orientalia Lovaniensia Analecta* 205, *Egypt at its Origin 3, Proceedings of the Third International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, ed. R. F. Friedman and P. N. Fiske, Leuven - Paris - Walpole, pp. 1219-1228.

Anderson, D. A. 2006. "Power and Competition in the Upper Egyptian Predynastic: A View from the Predynastic Settlement at el-Mahâsna, Egypt" (diss. Univ. of Pittsburgh).

Anderson Immerwar, S. 1971. *The Athenian Agora. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens XIII: The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton.

Arans, O. R. 1988. "Iambe and Baubo: A Study in Ritual Laughter" (diss. Univ. of Illinois at Urbana).

Arkell, A. J. 1960. "The Origin of Black-Topped Red Pottery," *The Journal of Egyptian Archaeology* 46, pp. 105-106.

Arnold, D. 1988. *The Pyramid of Senwosret I (The South Cemeteries of Lisht I)*, *The Metropolitan Museum of Art Egyptian Expedition XXII*, New York.

———. 1991. *Building in Egypt: Pharaonic Stone Masonry*, Oxford University Press.

———. 1997. "Holes in the Head and more: Surgery in the Aegean Bronze Age," *The Bulletin of the Liverpool Medical History Society* 9, pp. 21-34.

———. 2005. "The Temple of Hatshepsut at Deir El-Bahri," in *Hatshepsut, from Queen to Pharaoh (Metropolitan Museum of Art)*, ed. C. H. Roehrig, New York, pp. 135-140.

———. 2008. "Chrysokamino, occupational health and the earliest medicines in the Aegean," in *Archaeology meets science, biomolecular investigations in Bronze Age Greece*, ed. Y. Tzedakis, H. Martlew, and M. K. Jones, Oxford: Oxbow Books, pp. 108-120.

———. 2014. "Healers and Medicine in the Mycenaean Greek texts," in *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*, ed. D. Michaelides, Oxbow books pp. 44-53.

Artin, G. 2010. "The Necropolis and Dwellings of Byblos during the Chalcolithic Period: New Interpretations," *Near Eastern Archaeology* 73 (2), pp. 2-12.

Artzy, M. 1994. "Incense, Camels and Collared Rim Jars: Desert Trade Routes and Maritime Outlets in the Second Millennium," *OJA* 13 (2), pp. 121-147.

Aruz, J. 2008. "Ritual and Royal Imagery," in *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millenium B.C. (Exhibition catalogue, The Metropolitan Museum of Art 2008-2009)*, ed. J. Aruz, K. Benzel, and J. M. Evans, New York, pp. 136-150.

Ashbacher, M. L. 2017. "Zoomorphic Representations in Early Cycladic Art: A Catalogue Reference List" (thes. Univ. of Oklahoma).

Aslanis, I. 2005. "Molyvopyrgos und das prähistorische Olynth (Agios Mamas). Zwei benachbarte mittelbronzezeitliche Siedlungen auf der Chalkidiki in Nordgriechenland," in *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 121 (*Aus dem Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin*), pp. 109-116.

Astour, M. C. 1967. *Hellenosemitica: An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*, Leyden.

- Athanassakis, A. N., and B. M. Wolkow. 2013. *The Orphic Hymns: Translation, Introduction, and Notes*, Baltimore.
- Atkinson, T. 1904. *Excavations at Phylakopi in Melos (Supplementary Paper 4)*, London.
- Aubet, M. E. 2013. *Commerce and Colonization in the Ancient Near East*, Cambridge University Press.
- Avner, U. 2014. "Egyptian Timna Reconsidered," in *Unearthing the Wilderness: Studies on the History and Archaeology of the Negev and Edom in the Iron Age (Ancient Near Eastern Studies, Supplement 45)*, ed. J. M. Tebes, Leuven - Paris - Walpole, pp. 103-159.
- Ayrton, E. R., M. A. Currelly, and A. E. P. Weigall. 1904. *Abydos III*, London.
- Baerta, M. 1995. "Pottery Inventory and the Beginning of the IVth Dynasty," *GM* 149, pp. 15-24.
- Bachhuber, C. 2006. "Aegean Interest on the Uluburun Ship," *AJA* 110, pp. 345-363.
- Bagh, T. 2004. "Early Middle Kingdom Seals and Sealings from Abu Ghâlib in the Western Nile Delta - Observations," in *Scarabs of the Second Millennium BC from Egypt, Nubia, Crete and the Levant: Chronological and Historical Implications*, Vienna, ed. M. Bietak and E. Czerny, pp. 13-25.
- Bailey, A. S. 1996. "The Potters' Marks of Phylakopi" (diss. Univ. of Edinburg).
- Bak-Pryc, G. 2014. "Some Miniature Stone Vessels from Deposits of Western Kom at Tell el-Farkha," in *Aegyptus est imago caeli. Studies presented to Krzysztof M. Ciałowicz on His 60th Birthday (Institute of Archaeology, Jagiellonian University in Kraków, Archaeologica Foundation)*, ed. M. A. Jucha, J. Dębowska-Ludwin and P. Kołodziejczyk, Krakow, pp. 179-186.
- Banou, E. 2008. "Minoan 'Horns of Consecration' revisited: A Symbol of Sun Worship in Palatial and Post-Palatial Crete?," *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 8 (1), pp. 27-47.
- Baqir, T. 1946. "Iraq Government Excavations at 'Aqar qūf Third Interim Report, 1944-5," *Iraq* 8, pp. 73-93.

Barber, E. J. W. 1990. "Reconstructing the Ancient Aegean/Egyptian Textile Trade," in *Textile Society of America Symposium Proceedings*, pp. 104-111.

———. 1991. *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean*, Princeton University Press.

———. 1998. "Aegean Ornaments and Designs in Egypt," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium (Aegaeum 18)*, ed. E. H. Cline, and D. Harris-Cline, Liège/Austin, pp. 13-16.

Barnett, R. D. 1936. "The British Museum Excavations at Tall Chager Bazar, 1935," *The British Museum Quarterly* 10 (3), pp. 119-121.

Barr, J. 2014. "Vascular medicine and surgery in ancient Egypt," *Journal of Vascular Surgery* 60 (1), pp. 260-263.

Barrett, C. E. 2009. "The Perceived Value of Minoan and Minoanizing Pottery in Egypt," *Journal of Mediterranean Archaeology* 22.2, pp. 211-234.

Bates, O. 1914. *The Eastern Libyans (Case Library of African Studies)*, London.

Baud, M., and D. Farout. 2001. "Trois biographies d'Ancien Empire revisitées," *BIFAO* 101, pp. 43-58.

Baud, M. 2005. "The Birth of Biography in Ancient Egypt. Text Format and Content in the IVth Dynasty," in *Texte und Denkmäler des ägyptischen Alten Reiches, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (Thesaurus Linguae Aegyptiae 3)*, ed. S. J. Seidlmayer, Berlin, pp. 91-124.

Baumgartel, E. J. 1970. "Predynastic Egypt," in *The Cambridge Ancient History I.1*, ed. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd and N. G. L. Hammond, pp. 463 - 497.

Bavay, L., T. De Putter, B. Adams, J. Navez, and L. Andre. 2000. "The Origin of Obsidian in Predynastic and Early Dynastic Upper Egypt,"

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo 56, pp. 5-20.

Bajema, M. 2012. "The Lapis Lazuli Road: a View from the Mycenaean 'Periphery', in *SOMA 2012: Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology I*, ed. L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi and S. Valentini, Florence, pp. 407-411.

Bech Nosh, M. -L. 2009. "Approaches to Artemis in Bronze Age Greece. From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast," *Danish Studies in Classical Archaeology*, Copenhagen, pp. 21-36.

Bendall, L. M. 2014. "Gifts to the Goddesses: Pylion Perfumed Olive Oil Abroad?" in *KE-RA-ME-JA: Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine (Prehistory Monographs 46, INSTAP)*, ed. D. Nakassis, J. Gulizio, and S. A. James, pp. 141-162.

Ben-Tor, D. 2004. "Two Royal-Name Scarabs of King Amenemhat II from Dahshur," *Metropolitan Museum Journal* 39, pp. 17-34.

———. 2007. *Scarabs, Chronology, and Interconnections: Egypt and Palestine in the Second Intermediate Period*, Fribourg and Göttingen.

Ben-Yosef, E. 2012. "A unique casting mould from the new excavations at Timna Site 30 (Israel): evidence of western influence?," in *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC. A conference in honour of James D. Muhly*, Oxbow, pp. 188-196.

Bertsch, J., K. Broschat, C. Eckmann. 2017. "Kairo, Ägypten. Die Goldblechbeschlüge aus dem Grab des Tutanchamun," *DAI Archiv* 1, pp. 54-57.

Berger, D., J. S. Soles, A. R. Giunlia-Mair, G. Brüggemann, E. Galili, N. Lockhoff, E. Pernicka. 2019. "Isotope systematics and chemical composition of tin ingots from Mochlos (Crete) and other Late Bronze Age sites in the eastern Mediterranean Sea: An ultimate key to tin provenance?," *PLoS ONE* 14 (6): e0218326.

Bergren, A. 2008. *Weaving Truth: Essays on Language and the Female in Greek Thought (Hellenic Studies Series 19)*, Washington.

Bernal, M. 2002. *Black Athena II: The Archaeological and Documentary Evidence*, Rutgers University Press.

———. 2006. *Black Athena: Afroasiatic Roots of Classical Civilization III: The Linguistic Evidence*, Rutgers University Press.

Bernardini, F., C. Tuniz, A. Coppa, L. Mancini, D. Eichert, G. Turco, M. Biasotto, F. Terrasi, N. De Cesare, Q. Hua, and V. Levchenko. 2012. "Beeswax as dental filling in a Neolithic human tooth" <<http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0044904>> (21 June 2016).

Betancourt, P. P. 1990. "The Stone Vessels of Pseira," *Expedition* 32 (3), pp. 15-21.

———. 2013. *Aphrodite's Kephali: An Early Minoan I Defensive Site in Eastern Crete (Prehistory Monographs 41)*, INSTAP Academic Press.

———., ed. 2006. *The Chrysokamino Metallurgy Workshop and Its Territory (Hesperia Suppl. 36)*, ASCSA.

Betancourt, P. P., and J. D. Muhly. 2006. "The Sistra from the Minoan Burial Cave at Hagios Charalambos," in *Timelines: Studies in Honour of Manfred Bietak*, ed. E. Czerny, I. Hein, H. Hunger, D. Melman, and A. Schwab, Louvain, pp. 429-435.

Betancourt, P. P., and S. C. Ferrence. 2014. "Figurines," in *Hagios Charalambos: A Minoan Burial Cave in Crete I: Excavation and Portable Objects*, ed. P. P. Betancourt, C. Davaras, and E. Etavropodi, Philadelphia, pp. 49-54.

Betancourt, P. P., M. G. Ciaccio, B. Crowell, J. M. Donohoe and R. Curtis Green. 1983. "Ceramic Stands: A Group of Domestic and Ritual Objects from Crete and the Near East," *Expedition* 26 (1), pp. 32-37.

Best, J. 2002. "The Lotus Flower in Cretan Hieroglyphic," *Kadmos* 41 (s1), pp. 131-136.

———. 2011. "The Ancient Toponyms of Mallia: A post-Eurocentric Reading of Egyptianizing Bronze Age Documents," in *Black Athena Comes of Age*, ed. W. M. J. van Binberger, Berlin, pp. 99-130.

Bevan, A. 2003. "Reconstructing the role of Egyptian culture in the value regimes of the Bronze Age Aegean: stone vessels and their social contexts," in *Ancient Perspectives on Egypt*, ed. R. Matthews and C. Roemer, London, pp. 57-73.

———. 2004. "Emerging Civilized Values? The Consumption and Imitation of Egyptian Stone Vessels in EMII-MMI Crete and its Wider Eastern Mediterranean Context," in *The Emergence of Civilisation Revisited*, ed. J. C. Barrett and P. Halstead, Halstead, Sheffield, pp. 107-126.

———. 2012. *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*, Cambridge University Press.

Bianchi, U. 1975. *La religione greca*, UTET, Torino.

Bibby, G. 1969. *Looking for Dilmun*. New York.

Bietak, M. 1966. *Avaris: The Capital of the Hyksos. Recent Excavations at Tell el-Dab^a*, British Museum Press.

———. 2005. "The Tuthmoside stronghold of Perunefer," *Egyptian Archaeology* 26, pp. 13-17.

———. 2006. "The predecessors of Hyksos," in *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*, ed. S. Gitin, J. E. Wright, and J. P. Dessel, USA, pp. 286-291.

———. 2010. "Minoan Presence in the Pharaonic Naval Base of Peru-nefer," in *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren*, BSA Studies 18, ed. O. Krzyszkowska, London, pp. 11-24.

———. 2018. "The Many Ethnicities in Avaris: Evidence from the northern borderland of Egypt," in *From Microcosm to Macrocosm: Individual households and cities in Ancient Egypt and Nubia*, ed. J. Budka and J. Auenmüller, pp. 79-98.

Bietak, M., and I. Forstner-Müller. 2011. "The Topography of New Kingdom Avaris and Per-Ramesses," in *Ramesside Studies in Honor of K.A. Kitchen*, ed. M. Collier and S. Snape, Bolton, pp. 23-50.

Bimson, J. J., and J. M. Tebes. 2009. "Timna revisited: Egyptian Chronology and the Copper Mines of the Southern Arabah," *Antiguo Oriente*:

Cuadernos del Centro de Estudios de Historia del Antiguo Oriente 7, pp. 75-118.

Birtacha, K., and M. Zacharioudakis. 2000. "Stereotypes in Thera wall-paintings: models and patterns in the procedure of painting," in *The wall-paintings of Thera. Proceedings of the first international symposium on the wall paintings of Thera*, ed. S. Sherratt, Athens, pp. 159-172.

Bittel, K., and H. Otto. 1939. *Demirci-Hüyük Eine vorgeschichtliche Siedlung an der phrygisch-bithynischen Grenze, Bericht über die Ergebnisse der Grabung von 1937*, Berlin.

Blasinghan, A. C. 1992. "Local versus Long-Distance Trade in the Pre-Palatial Mesara, Crete: Problems of Raw Materials for Seal-Making," *Hydra* 10, pp. 4-12.

Blažek, V. 2010. "Hephaistos vs. Ptah," in *New Perspectives on Myth. Proceedings of the Second Annual Conference of the International Association for Comparative Mythology*, ed. W. M. J. van Binsbergen and E. Venbrux, Haarlem, pp. 243-252.

Blegen, C. W. 1921. *Korakou: A Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston - New York.

Boehmer R. M., and H. G. Güterbock. 1987. *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Bogazköy: Grabungskampagnen 1931-1939, 1952-1978*, Berlin.

Boertien, J. H. 2013. "Unravelling the fabric: Textile production in Iron Age Transjordan" (diss. Univ. of Groningen).

Bonga, L. A. 2013. "Late Neolithic pottery from mainland Greece, ca. 5,300-4,300 B.C." (diss. Temple Univ.).

Borchardt, L. 1913. *Das Grabdenkmal des Königs Sahurā II: Die Wandbilder*, Leipzig.

Bosanquet, R. C. 1904. "The obsidian trade," in *Excavations at Phylakopi in Melos. Society for the Promotion of Hellenic Studies (Supplementary Volume 4)*, ed. T. D. Atkinson, R. C. Bosanquet, C. C. Edgar, A. J. Evans, D. G. Hogarth, D. Mackenzie, C. Smith and F. B. Welch, London, pp. 216-232.

Bosanquet, R. C., and R. M. Dawkins. 1923. *The unpublished objects from the Palaikastro excavations 1902-1906*, London.

Bossart, H. T. 1921. *Alt Kreta: Kunst und Kunstgewerbe im Ägäischen Kulturkreise*, Berlin.

Bourriau, J. 1996. "The Daulphin Vase from Lisht," *Studies II*, pp. 101-116.

Braidgrood, R. J., and L. Braidwood. 1960. *Excavations in the Plain of Antioch I (OIP LXI)*, Chicago.

Brandl, B. 2001. "Two Engraved Tridacna Shells from Tel Miqne-Ekron," *BASOR* 323, pp. 49-62.

Branigan, K. 1968. "Silver and Lead in Prepalatial Crete," *AJA* 72, pp. 219-229.

———. 1970. "Minoan Foot Amulets and their Near Eastern Counterparts," *SMEA* 11, pp. 7-23.

———. 1991. "Mochlos - An Early Aegean 'Gateway Community' ?," in *Thalassa. L'Égée préhistorique et la mer (Aegaeum 7)*, ed. R. Laffineur and L. Basch, Liège - Austin, pp. 97-105.

Braun, E. 2009. "South Levantine Early Bronze Age chronological correlations with Egypt in light of the Narmer serekhs from Tel Erani and Arad: New Interpretations," in *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 13, pp. 25-48.

———. 2011. "Early Interaction between Peoples of the Nile Valley and the Southern Levant," in *Before the Pyramids, The Origins of Egyptian Civilization, Oriental Institute Museum Publications 33, The Oriental Institute of the University of Chicago*, ed. E. Tweeter, Chicago, pp. 105-122.

———. 2012. "On Some South Levantine Early Bronze Age Ceramic 'Wares' and Styles," *Palestine Exploration Quarterly* 144 (1), pp. 5-32.

Breasted, J. H. 1905. *A History of Egypt: From the Earliest Times to the Persian Conquest*, Cambridge University Press.

———. 1906a. *Records of Egypt I*, London.

———. 1906b. *Ancient Records of Egypt II*, Chicago.

———. 1906c. *Records of Egypt IV*, London.

Bremmer, J. N. 2014. *Initiation into the Mysteries of the Ancient World*, De Gruyter.

Brinkman, J. 1987. "Twenty Minas of Copper," in *Language, Literature, and History: Philological and Historical Studies Presented to Erica Reiner (American Oriental Society)*, ed. F. Rochberg-Halton, New Haven, pp. 33-36.

Broodbank, C. 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge.

Brovarski, E. 2000. *The Senedjemib Complex 1: The Mastabas of Senedjemib Inti (g 2370), Khnumenti (g 2374), and Senedjemib Mehi (g 2378), Giza Mastabas Volume 7*, ed. P. Der Manuelian and W. K. Simpson, Museum of Fine Arts, Boston.

———. 2005. "Recurrent Themes in the Art of the Predynastic Period," in *Studies in Honor of Ali Radwan, Cairo: Supplement aux Annales du Service des Antiques de l'Égypte (Cahier 34)*, ed. K. Daoud, S. Beider, and S. A. El-Fatah, pp. 213-240.

Brönn, J. A. 2006. "Foreign Rulers on the Nile" (diss. Stellenboch Univ., South Africa).

Broschat, K., C. Eckmann and J. Bertsch, eds. 2017. *Tutankhamun's Unseen Treasures: The Golden Appliqués (Exhibition catalogue)*, Cairo.

Brunton, G., and R. Engelbach. 1927. *Gurob*, London.

Brunton, G. and G. Caton-Thompson. 1928. *The Badarian Civilization and Predynastic Remains near Badari*, London.

Brunton, G. 1937. *Mostagedda and the Tasian Culture*, London.

Bryant, V. 2002. "Ceramic Web Page Tutorials" <
<http://www.ceramicstudies.me.uk/histx105.html>> (3 March 2016).

Brysbaert, A. 2012. "Common Craftsmanship in the Aegean and East Mediterranean Bronze Age: Preliminary Technological Evidence with Emphasis on the Painted Plaster from Tell El-Dab^{ca}, Egypt," *Ägypten und Levante* 12, pp. 95–107.

Buchan, M. 2007. "In the beginning was Proteus," in *Homer's The Odyssey*, ed. H. Bloom, USA, pp. 195–221.

Buchez, N. 2011. "Tell el-Iswid South (Eastern Nile Delta): Predynastic Mudbrick Settlement Architecture," in *Egypt at its origins. The Fourth International Conference on Predynastic and Early Dynastic Egypt*, ed. D. C. Patch and M. Adams, New York, pp. 22–23 (abstract).

Budin, S. L. 2010. "A New Look at the Mavrospelio 'Kourotrophos'," in *Aegean Archaeology* 9 (*Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization* ser. II: 10), Warsaw, pp. 91–103.

Budka, J. 2013. "Sai Island, the Aegean and the Levant," *AcrossBorders*, <https://acrossborders.oeaw.ac.at/sai-island-the-aegean-and-the-levant/?fbclid=IwAR3kw-D5m2yL_YOvUiHX_l8f_3ADLOS7g0dkEgnYyXaKo4mCgNV-5-4DXxk> (29 March 2021).

Burke, B. 2010. "Textiles," in *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. E. H. Cline, pp. 430–443.

Burkitt, M. C. 1926. *Our Early Ancestors: An Introductory Study of Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Europe and adjacent Regions*, Cambridge.

Burrage, C. 1921. "Studies in the Minoan Hieroglyphic Inscriptions," *Harvard Studies in Classical Philology* 32, pp. 177–183.

Bussmann, R. 2014. "Scaling the State: Egypt in the Third Millennium BC," *Archaeology International* (17), pp. 79–93.

Buszek, A. 2008. "Dwarf figurines from Tell el-Farkha," in *Studies in Ancient Art and Civilization* 12, Kraków, pp. 35–55.

Butzer, K. 1976. *Early Hydraulic Civilization in Egypt: a Study of Cultural Ecology*, Chicago and London.

- Calligas, P. 1987. "Early Euboean Ship Building," in *Tropis II. Proceedings of the 2th International Symposium on Ship Construction in Antiquity I*, ed. H. Tzalas, Delphi - Athens, pp. 77-85.
- Caloi, I. 2011. "Minoan Inverted Vases in Funerary Contexts: Offerings to Dead or to Ancestors ?," *ASAtene LXXXIX (serie III, 11, tomo 1)*, Athens, pp. 135-146.
- Calvet, Y. 1984. "Ikaros: testimonia," *Travaux de la Maison de l'Orient* 9 (1), pp. 21-29.
- Cambefort, Y. 2013. "Beetles as Religious Symbols," *Cultural Entomology Digest* 2, <http://www.insects.org/ced1/beetles_rel_sym.html> (16 February 2015).
- Capart, J. 1905. *Primitive Art in Egypt*, trans. A. S. Griffith, London.
- Capel, A. K., and G. Markoe, eds. 1996. *Mistress of the House, Mistress of Heaven: Women in Ancient Egypt* (Exhibition Catalogue, Cincinnati Art Museum and Brooklyn Museum 1996), Cincinnati/Brooklyn.
- Carrington Smith, J. 1977. "Spinning, weaving and textile manufacture in prehistoric Greece: from the beginning of the neolithic to the end of the Mycenaean Ages; with particular reference to the evidence found on archaeological excavations" (diss. Univ. of Tasmania).
- Carter, R. A. 2008. "Excavations and Ubaid-Period Boat Remains at H3, As-Sabiyah (Kuwait)," in *Intercultural Relations between South and Southwest Asia (Society for Arabian Studies Monographs No. 7). Studies in commemoration of E. C. L. During Caspers (1934-1996)*, ed. E. Olijdam, and R.H. Spoor, Oxford, pp. 92-102.
- Carter, T. 1998. "'Through a Glass Darkly': Obsidian and Society in the Southern Aegean Early Bronze Age" (diss. Univ. College London, London).
- Cartwright, M. 2014. "Akrotiri Frescoes," *Ancient History Encyclopedia*, < <https://www.ancient.eu/article/673/akrotiri-frescoes/>> (12 January 2020).
- Caskey, J. L., and M. Eliot. 1956. "A Neolithic Figurine from Lerna," *Hesperia* 25 (3), pp. 175-177.

Casson, L. 1971. *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton University Press.

Castaldi, G. H. 2012. "Pagan Traces in Medieval and Early Modern European Witch-beliefs" (thes. Univ. of York).

Caton - Thompson, G., and E. W. Gardner 1934. *The Desert Fayum* (Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland), London.

Caubet, A. 1998. "The International Style: A Point of View from the Levant and Syria," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium* (Aegaeum 18). *Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, University of Cincinnati*, ed. E. H. Cline and D. Harris-Cline, Liège - Austin, pp. 105-111.

Ceremonies = Ceremonies in The Bronze Age on the Aegean Islands. Foundation of the Hellenic World,
<<http://www.fhw.gr/chronos/02/islands/en/religion/ceremony/index.html>>
(July 2015).

Chadwick, J. 1957. "Potnia," *Minos* 6, pp. 117-129.

———. 1958. "Critical Appendix to the Pylos Tablets," *Minos* 6, pp. 138-148.

———. 1976. *The Mycenaean World*, Cambridge.

Challis, D., and J. Picton. 2015. "Food and Cookery in Ancient Egypt - Equipment and types of food," Petrie Museum of Egyptian Archaeology, <https://www.ucl.ac.uk/museums/petrie/visit/trails/Food_and_Cookery_in_Ancient_Egypt> (30 January 2015).

Chapman, J. 2000. *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*, London.

Chase, G. H. 1902. *The Shield Devices of the Greeks*, Harvard Studies in Classical Philology.

Childe, V. G. 1935. *New Light on the most ancient East*, London and Bradford.

———. 1937. "Neolithic Black Ware in Greece and on the Danube," *BSA* XXXVII, pp. 26-35.

- . 1957. *The Dawn of European Civilization*, 6th ed., London.
- Chłodnicki, M. 2011. "Beginnings of Mudbrick Architecture in Egypt: A Case Study from Tell el-Farkha," in *Egypt at Its Origins. The Fourth International Conference on Predynastic and Early Dynastic Egypt*, ed. D. Craig Patch and M. D. Adams, New York.
- Chłodnicki, M., and K. M. Ciałowicz. 2001. "Tell el-Farkha (Ghazala) Interim Report, 2000," *Polish Archaeology in the Mediterranean XII*, pp. 85-97.
- . 2018. "Tell el-Farkha: archaeological fieldwork 2016-2017," *Polish Archaeology in the Mediterranean 27/1*, pp. 123-148.
- Chohadjiev, A. 2003. "Chalcolithic Vessels with an Interior Handle - Arguments in Favour of an Hypothesis," *Arheologia 2003 (3)*, pp. 16-20.
- Ciałowicz, K. M. 2007. *Ivory and Gold, Beginnings of the Egyptian Art, Discoveries in Tell el-Farkha (the Nile Delta)*, Poznan.
- . 2009. "The Early Dynastic administrative-cultic centre at Tell el-Farkha," *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan 13*, pp. 83-123.
- . 2012. "Early Egyptian objects of art," in *Tell el-Farkha I. Excavations 1998-2011*, ed. M. Chłodnicki, K. M. Ciałowicz, and A. Maczynska, Poznan - Krakow, pp. 201-244.
- Çilingiroğlu, Ç. 2005. "The concept of 'Neolithic package': considering its meaning and applicability," *Documenta Praehistorica XXXII*, pp. 1-13.
- Clarka, K. A., S. Ikram, and R. P. Eversheda. 2013. "Organic chemistry of balms used in the preparation of pharaonic meat mummies," in *PNAS 110: 51*, pp. 20392-20395.
- Cline, E. H. 1994. *Sailing the Wine Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, BAR International Series 591, Oxford.
- . 1994b. "Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: Minoans and Mycenaeans Abroad," in *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 5th International Aegean Conference (Aegaeum 12)*, Liège - Austin, pp. 265-283.

———. 2007. "Rethinking Mycenaean International Trade with Egypt and the Near East" in *Rethinking Mycenaean Palaces II. Revised and Expanded Second Edition (Monograph 60, Cotsen Institute of Archaeology)*, ed. M. L. Galaty and W. A. Parkinson, Los Angeles, pp. 190-200.

Cline, E. H., S. M. Stannish. 2011. "Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III's "Aegean List" from Kom el-Hetan, Once More," *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3 (2), pp. 6-16.

Close, A. H. 1995. "Homepage: The University of Washington Archaeological Expedition to Sinai 1995 survey", <<http://faculty.washington.edu/aeclose/nsffind.pdf>> (11 October 2017).

Cohen, G. M. 2013. *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, Berkeley and Los Angeles.

Cohen, S. 2015. "Interpretative Uses and Abuses of the Beni Hasan Tomb Painting," *JNES* 74 (1), pp. 19-38.

———. 2010. "The Wall Paintings of Tell el-Dab'a: Potential Aegean Connections," in *Pursuit: The Journal of Undergraduate Research at the University of Tennessee*, pp. 103-136.

Cole, S. 2010. "The Wall Paintings of Tell el-Dab'a: Potential Aegean Connections," *Pursuit - The Journal of Undergraduate Research at the University of Tennessee* 1 (1), Article 10, pp. 103-136.

———, ed. 2018. *Beyond the Nile: Egypt and the Classical World*, Los Angeles.

Coleman, J. E. 1985. "'Frying Pans' of the Early Bronze Age Aegean," *AJA* 89 (2), pp. 191-219.

———. 1992. "Greece, the Aegean, and Cyprus," in *Chronologies in Old World Archaeology*, 3rd ed., ed. R. Ehrich, Chicago.

Collins, W. 2014. "Emerging State Connectivity: Dynamic Urban and Economic Growth in Fourth and Third Millennium BCE West Syrian Societies," in *Connectivity in Antiquity: Globalization as a Long-Term Historical Process*, ed. Ø. S. LaBianca and S. Arnold, London and New York, pp. 26-31.

Collard, M. -L. 1987. "Minoan Anthropomorphic Figurines: (diss. Univ. Of Bristol).

Colombini, M. P., F. Modugno, F. Silvano, and M. Onor. 2000. "Characterization of the Balm of an Egyptian Mummy from the Seventh Century B.C.," *Studies in Conservation* 45 (1), pp. 19-29.

Color in Cycladic Art = The use of colour in Cycladic art. Museum of Cycladic Art.
<http://www.cycladic.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=resource&resrc=138&node=40&clang=1> (July 2015).

Connan, J., R. Carter, H. Crawford, M. Tobey, A. Charrié-Duhaut, D. Jarvie, P. Albrecht and K. Norman. 2005. "A comparative geochemical study of bituminous boat remains from H3, As-Sabiyah (Kuwait), and RJ-2, Ra's al-Jinz (Oman)," *Arab. arch. epig.* 16, pp. 21-66.

Cooney, W. 2011. "Egypt's Encounter with the West: Race, Culture and Identity" (diss. Durham University, Durham).

Corbiau, S. 1937. "New Finds in the Indus Valley," *Iraq* 4 (1), pp. 1-10.

Cosmopoulos, M. B. 1991. "Exchange Networks in Prehistory: The Aegean and the Mediterranean in the Third Millennium B.C.," in *Thalassa: L'Egée préhistorique et la mer (Aegaeum 7)*, ed. R. Laffineur, and L. Basch, pp. 155-168.

———. 2004. "An Early Bronze Age findgroup from Eleusis," in *DAIMONOPYLAI. Studies in Honor of Edmund G. Berry.* Centre for Hellenic Civilization, ed. R. Egan, and M. Joyal, Winnipeg, pp. 57-63.

———. 2014. "Cult, Continuity, and Social Memory: Mycenaean Eleusis and the Transition to the Early Iron Age," *AJA* 118: 3, pp. 401-427.

———. 2015. *Bronze Age Eleusis and the Origins of the Eleusinian Mysteries*, New York.

Crawford, H. 1997. "The site of Saar: Dilmun reconsidered," *Antiquity* 71 (273), pp. 701-708.

———. 1998. *Dilmun and Its Gulf Neighbours*, Cambridge University Press.

Crawford, C., and M. Rice, ed. 2000. *Traces of Paradise: The Archaeology of Bahrain 2500 BC to 300 AD* (Exhibition catalogue, Brunei Gallery 2000), Bahrain.

Crawly, J. 1997. "Geometry in Minoan design," in *TEXNH: craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age I* (Aegaeum 16), ed. R. Laffineur and P. Betancourt, Liege, pp. 81-91.

Creese, D. E. 1997. "The Origin of the Greek Tortoise-Shell Lyre" (thes. Dalhousie Univ., Nova Scotia).

Crielaard, J. P. 2009. "The Ionians in the Archaic period. Shifting identities in a changing world," in *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition* (Amsterdam Archaeological Studies 13), ed. T. Derks and N. Roymans, Amsterdam University Press, pp. 37-84.

Crielaard, J. P., J. Driessen. 1994. "The Hero's Home. Some Reflections on the Building at Toumba, Lefkandi," in *Lefkandi II, 1-2, 1990-1992* (Topoi 4/1), ed. M. R. Popham, P. G. Calligas, L. et H. Sackett, pp. 251-270.

Crowley, J. L. 1977. "The Aegean and the East. An Investigation into the Exchange of Artistic Motifs between the Aegean, Egypt, and the Near East in the Bronze Age" (diss. Univ. of Tasmania, Hobart).

———. 1998. "Iconography and Interconnections," in *The Aegean and the Orient in the Second Millenium* (Aegaeum 18). *Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, University of Cincinnati*, ed. E. Cline and D. Harris, Liège - Austin, pp. 171-186.

Cycladic Art = Department of Greek and Roman Art. "Early Cycladic Art and Culture". In Heilbrunn Timeline of Art History. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000-. http://www.metmuseum.org/toah/hd/ecyc/hd_ecyc.htm (October 2004).

Czarnowicz, M. 2011. "Knobbed Bowls from Naqada II and III Contexts in Egypt," *Studies in Ancient Art And civilization* 15, ed. E. Papuci-Władyska, Krakow, pp. 77-90.

D'Agata, A. L. 1997. "Incense and Perfumes in Late Bronze Age Aegean," in *Profumi d'Arabia, Atti del Convegno*, ed. A. Avanzini, Rome, pp. 85-99.

D'Amato, R., and A. Salimbeti. 2013. *Early Aegean Warrior 5000-1450 BC*, Oxford.

Dale, A. 2015. "Greek Ethnics in -ηνος and the Name of Mytilene," in *Nostoi. Indigenous Culture, Migration + Integration in the Aegean Islands + Western Anatolia during the Late Bronze + Early Iron Ages*, ed. N. C. Stampolidis, Ç. Maner and K. Kopanias, Istanbul, pp. 421-444.

D'Amato, R., A. Salimbeti. 2015. *Sea Peoples of the Bronze Age Mediterranean c.1400 BC-1000 BC*, Bloomsbury USA.

Danver, S. L., ed. 2011. *Popular Controversies in World History*, California.

Dasen, V. 1993. *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece (Oxford Monographs on Classical Archaeology)*, Oxford.

Daszkiewicz, M., F. Tourtet, A. Hausleiter. 2016. "Tayma pottery: Chronostratigraphy, archaeometric studies, cultural interaction," in *Abstract Booklet of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near*, p. 185.

Dautais, L. 2021. "'C'est une multitude de navires-kftjw qu'il a faits pour moi...'. Sur l'égyptianité du bateau de type crétois," *ENiM* 14, pp. 75-89.

Davaras, C. 1988. "A Minoan Beetle-Rhyton from Prinias Siteias," *The Annual of the British School at Athens* 83, pp. 45-54.

Davaras, C., and P. P. Betancourt. 2004. *The Hagia Photia Cemetery I, The Pottery (Prehistory Monographs 34, INSTAP)*, Philadelphia.

Davaras, C., and P. P. Betancourt. 2012. *The Hagia Photia Cemetery II, The Pottery (Prehistory Monographs 34, INSTAP)*, Philadelphia.

David, A.R. 1986. *The Pyramid Builders of Ancient Egypt: A Modern Investigation of Pharaoh's Workforce*, Routledge, New York.

David, B. 1999. "Whither Landscapes? The Rise and Fall of a Concept," Rev. of P. J. Ucko and R. Layton, *The Archaeology and Anthropology of Landscape: Shaping your Landscape*, in *CAJ* 9 (2), pp. 294-295.

Davies, N. de G. 1925. *The tomb of two sculptors at Thebes*, New York.

Davies, E. 1977. *The Vapheio cups and Aegean Gold and Silver Ware*, New York.

Davis, A. 2015. "An Egyptian Colony at Byblos? The Royal Expedition, Elite Imitation and Patronage of the Ba'alat Gebal Temple during the Old Kingdom," https://www.academia.edu/6688414/An_Egyptian_Colony_at_Byblos_The_Royal_Expedition_Elite_Imitation_and_Patronage_of_the_Ba_alat_Gebal_Temple_during_the_Old_Kingdom (7 May 2018).

Davis, J. L. 1979. "Late Helladic I Pottery from Korakou," *Hesperia* 48, pp. 234-263.

———. 1992. "Review of Aegean Prehistory I: The Islands of the Aegean," *AJA* 96 (4), pp. 699-756.

Davis, A. L. 2016. "Egyptian and Minoan Relations during the Eighteenth Dynasty/Late Bronze Age" (diss. Brown Univ.).

Dayton, J. E. 1981. "The Mycenaeans and the discovery of Glass," in *Interaction and Acculturation in the Mediterranean: Proceedings of the Second International Congress of Mediterranean Pre- and Protohistory II*, ed. J. G. B. Best and N. M. W. de Vries Amsterdam, pp. 169-179.

———. 1981b. "Geological evidence for the discovery of cobalt blue glass in mycenaean times as a by-product of silver smelting in the Schneeberg area of the bohemian Erzgebirge," *Revue d'Archéométrie* 1, *Actes du XXe symposium international d'archéométrie* III, p. 57-61.

De Cosson, A. 1935. *Mareotis being a short Account of the History and Ancient Monuments of the NW Desert of Egypt and of Lake Mareotis*, London.

Dee, M. W. 2017. "Absolutely Dating Climatic Evidence and the Decline of Old Kingdom Egypt," in *The Late Third Millennium in the Ancient Near East. Chronology C14, and Climate Change (OIS 11)*, ed. F. Höflmayer, Chicago, pp. 323-333.

Dee, M., D. Wengrow, A. J. Shortland, and C. Bronk Ramsey. 2013. "An absolute chronology for early Egypt using radiocarbon dating and Bayesian statistical modelling," in *Proceedings of The Royal Society A Mathematical Physical and Engineering*, pp. 1-10.

- Demand, N. H. 2011. *The Mediterranean Context of Early Greek History*, West Sussex.
- De Moor, J. C. 1987. *An Anthology of Religious Texts from Ugarit*, Netherlands.
- De Morgan, J. 1897. *Recherches sur les origins de l' Egypt II*, Paris.
- DePietro, D. D. 2012. "Piety, Practice, and Politics: Ritual and Agency in the Late Bronze Age Southern Levant" (diss. Univ. of California, Berkeley).
- Derry, D. E. 1956. "The Dynastic Race in Egypt," *The Journal of Egyptian Archaeology* 42, pp. 80-85.
- Desnick, J. H. 2015. "From Myth to Reality: Changing Perceptions and Representations of the Dwarf from the *François Vase* to the *Peytel Aryballos*" (thesis New York Univ.).
- Dewan, R. 2015. "Bronze Age Flower Power: The Minoan Use and Social Significance of Saffron and Crocus Flower," *Chronika* 5, pp. 42-55.
- De Vaux, R. 1966. *Palestine in the EBA, Cambridge Ancient History*, rev. ed., London.
- Diamandopoulos, A. A., K. G. Rakatsanis, and N. Diamantopoulos. 1997. "A neolithic case of down syndrome?," *Journal of the History of the Neurosciences: Basic and Clinical Perspectives* 6 (1), pp. 86-89.
- Dierckx, H. M. C. 2012. "Size does matter: the significance of obsidian microliths and querns at the Petras cemetery," in *Petras, Siteia - 25 years of excavations and studies (Monographs of the Danish Institute at Athens 16)*, ed. M. Tsipopoulou, INSTAP Academic Press, pp. 171-178.
- Dietrich, B. C. 1997. "Death and Afterlife in Minoan Religion," *Kernos* 10, pp. 19-38.
- . [1974] 2004. *The Origins of Greek Religion*, repr. Bristol.
- Dietrich, M., and O. Loretz. 1998. "Amurru, Yaman und die agaischen Inseln nach den ugaritischen Texten," in *Past links, Studies in the languages and cultures of the ancient Near East (Israel Oriental Studies 18)*, ed. S. Isre'el et. al., Winona Lake, pp. 335-363.

Dimovski, V., and M. Uhan. 2012. "Management from a Natural Perspective: Discovering the Meaning of Fibonacci Numbers for Management," in *2nd Annual Conference, Economic and Business Review (EBR)*, pp. 2-13.

Docter, R., P. Monsieur, M. Νάζου, W. van de Put, and K. Van Gelder. 2015. "Θορικός: Από την οπτική της κεραμικής," in "All that glitters...: The Belgian Contribution to Greek Numismatics" "Ό,τι λάμπει...: Η βελγική συνεισφορά στην ελληνική νομισματική" (29 September 2010 - 15 January 2011), Belgian school at Athens, pp. 44-51.

Dorman, P. F. 1991. *The tombs of Senenmut: the architecture and decoration of tombs 71 and 353 (Publications of the Metropolitan Museum of Art)*, New York.

Dothan, T. 1963. "Spinning-Bowls," *Israel Exploration Journal* 13 (2), pp. 97-112.

Douka, K., N. Efstratiou, M. M. Hald, A. Karetsou. 2017. "Dating Knossos and the arrival of the earliest Neolithic in the southern Aegean," *Antiquity* 91(356), pp. 304-321.

Doumas, C. 1996. "The emergence of central authority in the Aegean," in *The Development of Urbanism from a Global Perspective. Proceedings of the conference 'Urban Origins in Eastern Africa'* (Mombasa, 1993), ed. P. Sinclair, Uppsala University.

———. 2009. "Akrotiri, Thera: Refections from the East," in *The Metropolitan Museum of Art Symposia. Cultures in Contact. From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium b.c.*, ed. J. Aruz, S.B. Graff, and Y. Rakic, pp. 180-187.

Drakaki, E. 2008. "Hard Stone Seals from Late Bronze Age Burials of the Greek Mainland: A Contextual Approach," in *Honouring the Dead in the Peloponnese* (Nottingham 2011), ed. H. Cavanagh, W. Cavanagh, and J. Roy, Nottingham, pp. 51-70.

Dreyer, G. 1998. *Das prädynastische Königsgrab U-j und seine frühen Schriftzeugnisse* (Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Kairo), Mainz.

Duff, P. 2012. "The Blue Baboon: A History Revealed," *The Undergraduate Awards Journal*, pp. 1-17.

Dunn, J. E. 2014. "'A Land whose Stones are Iron and from whose Hills you may Mine Copper': Metallurgy, Pottery, and the Midianite - Qenite Hypothesis" (thes. Univ. of Georgia).

During Caspers, E. C. L. 1979. "Sumer, Coastal Arabia and the Indus Valley in Protoliterate and Early Dynastic Eras: Supporting Evidence for a Cultural Linkage," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (2), pp. 121-135.

———. 1984. "Dilmun: International Burial Ground," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 27 (1), pp. 1-32.

———. 1993. "Triangular Stamp Seals from Arabian Gulf, once again," in *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 24, *Proceedings of the Twenty Seventh Seminar for Arabian Studies*, pp. 97-114.

———. 2010. "Animal Designs and Gulf Chronology," in *Bahrain Through the Ages. The Archaeology*, ed. Shaikha Haya Ali Al Khalifa and M. Rice, New York, pp. 286-305.

Durnford, S. P. B. 2008. "Is Sarpedon a Bronze Age Anatolian Personal Name or a Job Description?," *AnatSt* 58, pp. 103-113.

Duhoux, Y. 2008. *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and their World I*, ed. Y. Duhoux and A. Morpurgo Davies, Massachusetts.

Dyczek, P. 1994. *Pylos in the Bronze Age: Problems of Culture and Social Life in Messenia*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Eahr, J. 2008. "Re-Genesis Encyclopedia" <http://library.ciis.edu/resources/regenesis/re-genesis_ency.pdf> (1 March 2015).

Edel, E. 1990. "Die hieroglyphische Inschrift auf der Dioritstatuette des User aus Knossos," in *Studies in Egyptology Presented to Miriam Lichtheim*, ed. S. Israelit-Groll, Jerusalem, pp. 122-133.

Edens, C. 1999. "Khor IIe-Sud, Qatar: The Archaeology of Late Bronze Age Purple-Dye Production in the Arabian Gulf," *Iraq* 61, pp. 71-88.

———. 2010. "Bahrain and the Arabian Gulf during the second millennium B.C.: Urban Crisis and Colonialism," in *Bahrain Through the Ages: The Archaeology*, ed. S. H. A. Al Khalifa and M. Rice, New York, pp. 195-216.

Eder, B., G. Hadzi-Spiliopoulou. 2021. "Strategies in Space: The Early Mycenaean Site of Kakovatos in Triphylia," in *(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece (Mykenische Studien 35)*, ed. B. Eder and M. Zavadil, Vienna, pp. 61-84.

Strategies in Space: The Early Mycenaean Site of Kakovatos in Triphylia
Edwards, E. S. 1981. "The Air-Channels of Chephren's Pyramid," in *Studies in Ancient Egypt, the Aegean, and the Sudan. Essays in honor of Dows Dunham on the occasion of his 90th birthday*, ed. W. K. Simpson and W. M. Davis, Boston, pp. 55-57.

Edwards, I. E. S., C. J. Gadd, and N. G. L. Hammond, eds. 1970. *The Cambridge Ancient History I.1: Prolegomena and Prehistory*, Cambridge University Press.

Edwards, I. E. S., C. J. Gadd, and N. G. L. Hammond, eds. 1971. *The Cambridge Ancient History I.2: Early History of the Middle East*, 3rd ed., Cambridge University Press.

Eimermann, E. 2008. "Soundings at Early Bronze Age Hacilartepe Stratigraphy, Pottery Tradition and Chronology," in *Life and Death in a Prehistoric Settlement in Northwest Anatolia. The Ilıpınar Excavations, Volume III, With contributions on Hacilartepe and Menteşe*, ed. J. Roodenberg and S. Alpaslan Roodenberg, pp. 361-417.

Eisenberg, J. M. 2008. "The Phaistos Disk: A one hundred-year-old Hoax?," *Minerva* (July/August 2008), pp. 9-24.

Egyptian Art = Egyptian Art in the Brooklyn Museum Collection, Brooklyn Museum 1952.

El-Bialy, M., L. Lippiello, and A. Kelany. 2012. "Rock art in Wadi Silwa Bahari, Egypt 1: Occasion of discovery and site content," in *Sahara* 23/2012, pp. 57-68.

El-Hadidi, M. N., and L. Boulos. 1988. *The Street Trees of Egypt*, Cairo.

El-Khadragy, M. 2008. "The Decoration of the Rock-cut Chapel of Khety II at Asyut," in *Studien zur Altägyptischen Kultur* 37, pp. 219-241.

El-Khouli A. 1974. "Egyptian Stone Vessels: Predynastic Period to Dynasty III" (diss. Univ. of London).

El Moneim, M. A. M. A. 2000. "Knobbed bowls of the Late Predynastic - Early Dynastic Period," in *Recent Research into the Stone Age of Northeastern Africa*, ed. L. Krzyzaniak, K. Kroeper, and M. Kobusiewicz, Poznan, pp. 149-157.

Emanuel, J. P. 2014. "'Odysseus' Boat? New Mycenaean Evidence from the Egyptian New Kingdom," in *Discovery of the Classical World: An Interdisciplinary Workshop on Ancient Societies, a lecture series presented by the department of The Classics at Harvard University (Harvard University's DASH repository)*, Cambridge.

Engelbach, R., and W. M. F. Petrie. 1915. *Memphis (Band 6): Riqqeh and Memphis VI*, London.

Engelbach, R. 1917. "The Jewellery of Riqqeh," *Ancient Egypt 1914-1917 (I)*, ed. F. Petrie, pp. 3-4.

Engelbach, R. 1923. *Harageh*, London.

Evans, A. J. 1895. *Cretan Pictographs and Prae-Phoenician Script*, London.

———. 1898. "Further Discoveries of Cretan and Aegean Script with Libyan and Proto-Egyptian Comparisons," *JHS XVII*, pp. 327-395, London.

———. 1901. "Mycenaean Tree and Pillar Cult and Its Mediterranean Relations," *JHS XXI*, pp. 99-204.

———. 1903. "The Pallace of Knossos (Plates I, II)," *BSA X*, pp. 1-62.

———. 1909. *Scripta Minoa 1: The Hieroglyphic and Primitive Linear Classes*, Oxford.

———. 1921. *The Palace of Minos at Knossos 1: The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*, London.

———. 1925. "The Early Nilotic, Libyan and Egyptian Relations with Minoan Crete," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 55, pp. 199-228.

———. 1928. *The Palace of Minos at Knossos 2*, London.

———. 1935. *The Palace of Minos at Knossos 4*, London.

Evans, J. D., J. R. Cann, A. C. Renfrew, I. W. Cornwall and A. C. Western. 1964. "Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-60, Part I," *BSA* 59, pp. 132-240.

Evans, J. D., and C. Renfrew. 1968. *Excavations at Saliagos, near Antiparos*, Thames and Hudson.

Fahmy, A. G., S. Khodary, M. Fadl, and I. El-Garf. 2008. "Archaeobotanical studies at Hierakonpolis Locality HK6: The Pre and Early Dynastic elite cemetery," *Archéo-Nil* 18, pp. 169-183.

Faro, E. 2008. "Ritual Activity and Regional Dynamics: Towards a Reinterpretation of Minoan Extra-Urban Ritual Space" (diss. Univ. of Michigan).

Fay, B. 1998. "Egyptian Duck Flasks of Blue Anhydrite," *Metropolitan Museum Journal* 33, New York, pp. 23-48.

———. 1999. "Royal Women as Represented in Sculpture During the Old Kingdom, Part II: Uninscribed Sculptures Egyptologie," in *L'art de l'Ancien Empire Egyptien, Actes du colloque organise au museE du Louvre par le Service culturel les 3 et 4 avril 1998*, Paris, pp. 99-148.

Ferrence, S. C. 2008. "Excavations in the Hagios Charalabos Cave: A Preliminary Report. The Human Figurins," *Hesperia* 77, pp. 570-575.

Ferrence, S. C., and G. Bendersky. 1999. "Therapy with Saffron and the Goddess at Thera," in *Perspectives in Biology and Medicine* 47 (2), The Johns Hopkins University Press, pp. 199-226.

Fichner-Rathus, L. 2013. *Understanding Art*, 10th ed., Boston.

Filgueiras, O. 1987. "The Barco do Mar and the Thera Boats BrEd," in *Tropis II. Proceedings of the 2th International Symposium on Ship Construction in Antiquity I*, ed. H. Tzalas, Delphi - Athens, pp. 143-174.

Fischer, H. G. 1996. *Egyptian Studies III: Varia Nova*, The Metropolitan Museum of Art.

Flemming, N. C. 1952. "Sunken Cities and Forgotten Wrecks," in *Seas, maps, and men; an atlas-history of man's exploration of the oceans*, ed. G. E. R. Dearcon, Stuttgart, pp. 123-171.

Foster, K. P. 1982. *Minoan Ceramic Relief (SIMA 64)*. Göteborg: Paul Åström.

Foster, K. P. 2008. "Minoan Faience Revisited," in *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean: A Window to the East Mediterranean World (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 9)*, ed. C. Jackson, C. Jackson, and E. C. Wager, Oxbow books, pp. 174-187.

Frame, D. 2009. *Hippota Nestor (Hellenic Studies Series 37)*, Center for Hellenic Studies, Washington.

Frankel, D., and J. Webb. 2009. "David Frankel and Jenny Webb discuss an excavation of antiquities in Cyprus," *Ceramics Technical* 29, pp. 3-7.

Frankfort, H. 1939. *Cylinder Seals, A documentary essay on the art and religion of the ancient Near East*, London.

———. 1951. *Stratified Cylinder Seals from the Diyala Region (OIP 72)*, Chicago.

———. 1978. *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago.

Frayne, D. R. 1990. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 4: Old Babylonian Period (2003-1595 BC)*, Toronto - Byffalo - London.

Furness, A. 1953. "The Neolithic Pottery of Knossos," *BSA* 48, pp. 94-134.

Furtwängler, A. E. 2011. "Tridacna - warum auch nicht mal griechisch?," in *Keraunia: Beiträge zu Mythos, Kult und Heiligtum in der Antike*, ed. O. Pilz, und M. Vonderstein, Berlin - Boston, pp. 47-51.

Galan, J. M., B. M. Bryan, and P. F. Dorman, eds. 2014. *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut (SAOC 69)*, Chicago.

Galanidou, N. and K. Manteli. 2008. "Neolithic Katsambas Revisited: the Evidence from the House," in *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 8)*, ed. V. Isaakidou And P. D. Tomkins, pp. 165-176.

Gale, N. 1991. "Copper Oxhide Ingots: Their Origin and their Place in the Bronze Age Metals Trade in the Mediterranean," in *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, ed. N. Gale, Jonsered, pp. 197-239.

Gale, N. H., M. Kayafa, and Z. A. Stos-Gale. 2009. "Further evidence for Bronze Age Production of Copper from ores in the Lavrion ore district, Attica, Greece," *Proceedings of the 2nd International Conference on Archaeometallurgy in Europe*, ed. A. Giunlia-Mair, P. Craddock, A. Hauptmann, J. Bayley, M. Cavallini, G. Garagnani, B. Gimour, S. La Niece, W. Nicodemi and T. Rehren, Milan, pp. 158-176.

Gale, N. H., and Z. A. Stos-Gale. 1981. "Lead and Silver in the Ancient Aegean," *Scientific American* 244 (6), pp. 176-192.

Gale, N. H., and Z. Stos-Gale. 2007. "Cross-cultural Minoan networks and the development of metallurgy in Bronze Age Crete," in *Metals and Mines: Studies in Archaeometallurgy*, ed. S. La Nice, D. Hook, and P. Craddock, London, pp. 103-111.

Gale, N. Z., Z. A. Stos-Gale, and J.L. Davis. 1984. "The Provenance of Lead used at Ayia Irini, Keos," *Hesperia* 53 (4), pp. 389-406.

Gallorini, C. 2011. "A Cypriote Sherd from Kahun in Context," in *Under the Potter's Tree. Studies on Ancient Egypt Presented to Janine Bourriau on the Occasion of her 70th Birthday*, ed. C. Gallorini, D. Aston, B. Bader, P. Nicholson, S. Buckingham, Leuven, pp. 397-416.

———. "Innovation Through Interactions: A Tale of Three 'Pilgrim Flasks'" *University of Birbinham (Essays)*, <http://www.birmingham.ac.uk/research/activity/connections/Essays/CGallo_rini.aspx> (28 August 2017).

Gambetti, S. 2009. *The Alexandrian Riots of 38 C.E. and the Persecution of the Jews: A Historical Reconstruction*, Brill.

Garasanin, M. 1982. "The Eneolithic period in the Central Balkan Area," in *The Cambridge Ancient History III.1*, ed. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, and E. Sollberger, pp. 136 - 162.

- Gardiner, A. H. 1909. *Admonitions of an Egyptian Sage*, Leipzig.
- . 1916. *Notes on the Story of Sinuhe*, Paris.
- . 1917. "The Tomb of a Much Travelled Theban Official," *Journal of Egyptian Archaeology* IV, pp. 28-38.
- Garfinkel, Y. 1998. "Dancing and the Beginning of Art Scenes in the Early Village Communities of the Near East and Southeast Europe," *Cambridge Archaeological Journal* 8 (2), pp. 207-237
- . 2001. "Warrior Burial Customs in the Levant during the Early Second Millennium B.C.," in *Studies in the Archaeology of Israel and Neighboring Lands: in memory of Douglas L. Esse (Studies in Ancient Oriental Civilization, Oriental Institute of the University of Chicago 59, American Schools of Oriental Research 5)*, ed. S. Wolff, Chicago, pp. 143-161.
- . 2003. *Dancing at the Dawn of Agriculture*, University of Texas Press.
- Gates, C. 2011. *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*, 2nd ed., Routledge.
- Gavalas, G. 2015. "Textile tools and manufacture in the Early Bronze Age Cyclades: the evidence from Amorgos and Keros islands" in *First Textiles. The Beginnings of Textile Manufacture in Europe and the Mediterranean (The Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research and the National Museum of Denmark)*, p. 11 (abstract).
- Genz, H. 1993. "Zur bemalten Keramik der Frühbronzezeit II-III in Palästina," *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 109 (1), pp. 1-19.
- Georgakopoulou, M. 2004. "Examination of copper slags from the Early Bronze Age site of Daskaleio-Kavos on the island of Keros (Cyclades, Greece)," *IAMS* 24, pp. 3-12.
- Georgopoulos, N. A., G. A. Vagenakis, and A. L. Pierris. 2003. "Baubo: a Case of Ambiguous Genitalia in the Eleusinian Mysteries," *Hormones* 2(1), pp. 72-75.

Gerisch, R., W. Wetterstrom, and M. A. Murray. 2008. "Egypt's Oldest Olive," *AeraGram* 9 (2), p. 3.

Gernez, G. 2011. "The Exchange of Products and Concepts between the Near East and the Mediterranean: The Example of Weapons during the Early and Middle Bronze Ages," in *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo*, ed. K. Duistermaat, I. Regulski, G. Jennes, and L. Weiss, Leuven, pp. 327-342.

Getz-Gentle, P. 1996. *Stone Vessels of the Cyclades in the Early Bronze Age*, Pennsylvania.

Getz-Gentle, P., and J. de Vries. 2001. *Personal Styles in Early Cycladic Sculpture*, London.

Getz-Preziosi, P. 1980. "The Male Figure in Early Cycladic Sculpture," *Metropolitan Museum Journal* 15, pp. 5-33.

———. 1981. "The Male Figure in Early Cycladic Sculpture," *Metropolitan Museum Journal* 15, pp. 1-33.

———. 1994. *Early Cycladic Sculpture: An Introduction* (The J. Paul Getty Museum), California.

Giannakoulas, A. 2013. "Black Asclepius, White Imhotep," unpublished paper originally presented at the XIV Current Research in Egyptology Conference, Cambridge.

Gilla, D. and J. Padgham. 2005. "One find of capital importance: a reassessment of the statue of User from Knossos," *Annual of the British School at Athens* 100, pp. 41-59.

Gillmer, C. T. 2001. "Ships of the 12th Dynasty, Egyptian Kingdom, and their relation to the 17th century B.C.E Aegean ships," in *Tropis VI. Proceedings of the 6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity I*, ed. H. Tzalas, Lamia - Athens, pp. 209-214.

Gimbutas, M. 1965. *Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe*, Paris, Hague and London.

———. 1974. *The Gods and Goddesses of Old Europe: 7000 to 3500 BC Myths, Legends and Cult Images*, California.

———. 1989. *The Language of the Goddess: unearthing the hidden symbols of western civilization*, San Francisco.

———. 2007. "The Earth Fertility of old Europe," *Dialogues d'histoire ancienne* 13, pp. 11-69.

Gleeson, M. 2014. "Analysis of the shabti box varnish," *The Artifact Lab (Conserving Egyptian Mummies, Penn Museum)*, 20 December 2014, <<http://www.penn.museum/sites/artifactlab/tag/pistacia-resin/>> (03 February 2016).

Glantz, G. 2003. *The Aegean Civilization: Legend and History (Routledge History of Civilization Series)*, New York.

Goette, H. R., K. Polykreti, T. Vacoulis, and Y. Maniatis. 1995. "Investigation of the greyish-blue marble of Pentelikon and Hymettus," in *Archeomateriaux: Marbres et Autres Roches, Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity (ASMOSIA IV)*, ed. M. Schvoerer, Bordeaux, pp. 83-90.

Golani, A. 2014. "Ashqelon during the EB I period - a centre for copper processing and trade," in *The Nile Delta as a centre of cultural interactions between Upper Egypt and the Southern Levant in the 4th millennium BC, Studies in African Archaeology* 13, ed. A. Mączyńska, Poznan, pp. 119-138.

Goodison, L. 1985. "Some Aspects of Religious Symbolism in the Aegean Area during the Bronze and Early Iron Ages" (diss. Univ. College, London).

———. 1989. Appendix: The Case for a Cultural Continuum in the Aegean during parts of the Early Bronze Age," in *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 36 (S53): *Death, Women and the Sun: Symbolism of Regeneration in Early Aegean Religion (Bulletin Supplement)*, pp. 202-208.

———. 2001. "From Tholos to Throne Room: Perceptions of the Sun in Minoan Ritual," in *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age (Aegaeum 22)*, ed. R. Laffineur and R. Hägg, Liege and Austin, pp. 77-88.

———. in prep. "New Evidence and New Narratives from the Mesara-Type Tombs".

Goodison, L. and C. Guarita. 2005. "A New Catalogue of the Mesara-type Tombs," *SMEA* 47, pp. 171-212.

Goodison, L. in prep. "New Evidence and New Narratives from the Mesara-Type Tombs".

Gow, J. 1884. *A Short History of of Greek Mathematics*, Cambridge.

Graff, G. 2009. *Les peintures sur vases de Naqada I-Naqada II: Nouvelle approche sémiologique de l'iconographie prédynastique (Egyptian Prehistory Monograph 6)*, Leuven.

———. 2017. "Predynastic Egyptian iconography: Contributions and relations with the hieroglyphic system's origin," in *Non-scribal Communication Media in the Bronze Age Aegean and Surrounding Areas. The semantics oa-literate and proto-literate media*, ed. A. M. Jasink, J. Weingarten, S. Ferrara, Firenze, pp. 221-232.

Graff, G., M. Eyckerman and S. Hendrickx. 2011. "Architectural elements on Decorated pottery and the ritual presentation of desert animals," in *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the Third International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, ed. R. F. Friedman and P. N. Fiske, Leuven - Paris - Walpole, pp. 437-466.

Graham, J. W. 1970. "Egyptian Features at Phaistos," *AJA* 74 (3), pp. 231-239.

Gralha, J. 2008. "Power and Solar Cult in Ancient Egypt. An Iconographic and Political-Religious approach," in *New Perspectives on the Ancient World. Modern Perceptions, Ancient Representations, BAR International Series 1782*, ed. P. P. A. Funari, R. S. Garrafori, and B. Letalien, Oxford, pp. 167-174.

Grammatikakis, I., K. D. Demadis, E. Kyriakidis, A. Cabeza, and L. Leon-Reina. 2017. "New evidence about the use of serpentinite in the Minoan architecture. A μ -Raman based study of the 'House of the High Priest' drain in Knossos," *Journal of Archaeological Science: Reports* 16, pp. 316-321.

Graves-Brown, C. 2013. "Luster, Flint and Arsenical Copper in Dynastic Egypt," in *Lithic Technology* 38 (3), pp. 150-160.

Greeff, C. J. 2013. "Dentists, Dentistry and Dental Diseases in Ancient Egypt" (thesis Univ. of South Africa).

Greek Art of the Aegean Islands: An Exhibition, Catalogue of an Exhibition Held at the Metropolitan Museum of Art, New York 1979.

Greenberg, R., and N. Porat. 1996. "A Third Millennium Levantine Pottery Production Center: Typology, Petrography, and Provenance of the Metallic Ware of Northern Israel and Adjacent Regions," *BASOR* 301, pp. 5-24.

Gregg, W. G. 1970. "The Role of the Bull in Minoan-Mycenaean Religion and its Survival into Greek Religion" (diss. Univ. of Leicester).

Griffin, K. 2006. "Images of the Rekhyt from Ancient Egypt," *Ancient Egypt October/November*, pp. 45-50.

Griffith, R. D. 1996. "Homer's Black Earth and the Land of Egypt," *Athenaeum* 84, pp. 251-254.

———. 2002. "Temple as Ship in Odyssey 6.10," *The American Journal of Philology* 123 (4), pp. 541-547.

———. 2005. "Gods' Blue Hair in Homer and in Eighteenth-Dynasty Egypt," *The Classical Quarterly* 55 (2), pp. 329-334.

———. 2008. *Mummy Wheat: Egyptian Influence on the Homeric View of the Afterlife and the Eleusinian Mysteries*. Lanham: University Press of America.

Griffith, F. L. 1898. *Hieroglyphs, A Contribution to the History of Egyptian Writing*, London.

———., ed. 1900. *Beni Hasan IV: Zoological and other Details*, London.

Gruber, M., and M. Roaf. 2016. "Alternative interpretations of the early Mesopotamian building plan on RTC," *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale (Presses Universitaires de France)* 110 (2016/1), pp. 35-52.

Gulizio, J., K. Pluta, and T.G. Palaima. 2001. "Religion in the Room of the Chariot Tablets," in *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age (Aegaeum 22)*, Proceedings of the 8th International Aegean Conference Göteborg, ed. R. Laffineur and R. Hägg, Liège, pp. 453-461.

- Haggis, D., M. S. Mook, T. Carter, L. M. Snyder. 2007. "Excavations at Azoria, 2003-2004, Part 2: The Final Neolithic, Late Prepalatial, and Early Iron Age Occupation," *Hesperia* 7, pp. 665-716.
- Haider, P. W. 2001. "Minoan Deities in an Egyptian Medical Text," in *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age (Aegaeum 22)*, ed. R. Laffineur and R. Hägg, Liège - Austin, pp. 479-482.
- Hall, H. R. 1928. "Minoan Fayence in Mesopotamia," *Journal Of Hellenic Studies* 48, pp. 64-74.
- Hankey, V. 1974. "A Late Bronze age Temple at Amman: I. The Aegean Pottery," *Levant* 6(1), pp. 131-159.
- . 1993. "A Theban 'Battle-Axe': Queen Aahotpe and the Minoans," *Minerva* 4 (3), pp. 13-14.
- Hankey, V. and Al. Leonard Jr. 1998. "Aegean LB I-II Pottery in the East: 'Who is the Potter, Pray, and Who the Pot?'," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium (Aegaeum 18)*, ed. E. H. Cline, and D. Harris-Cline, Liège/Austin, pp. 29-37.
- Håland, E. J. 2004. "Athena's Peplos: Weaving as a Core Female Activity in Ancient and Modern Greece," *Cosmos* 20, pp. 155-182.
- Haldane, C. W. 1993. "Ancient Egyptian Hull Construction" (diss. Texas A&M Univ.).
- Hall, H. R. [1913] 2016. *The Ancient History of the Near East: From the Earliest Times to the Battle of Salamis*, New York.
- . 1928. *The Civilization of Greece in the Bronze Age*, New York.
- Hall, H. K. 1999. "Ritual in Neolithic Crete," (thes. Univ. College Dublin, Dublin).
- Hamblin, W. J. 2006. *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*, New York.
- Hansen, S. 2015. "Waffen aus Edelmetall," in '*KRIEG*': *Eine Archäologische Spurensuche, Begleitband Zur Sonderausstellung Im Landesmuseum*, ed. H. Meller and M. Schefzik, Halle, pp. 297-300.

Harding, A. and H. Fokkens, eds. 2013. *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*, Oxford.

Harissis, H. V., and A. V. Harissis. 2009. *Apiculture in the Prehistoric Aegean (BAR International Series 1958)*, Oxford.

Harrell, K. and J. Driessen. ed. 2015. *Thravasma. Contextualising the Intentional Destruction of Objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus (AEGIS, Actes de Colloques 09)*, Louvain.

Harrison, L. 2011. "The Dynamics of Culture Contact in the Eastern Mediterranean Bronze Age: Evidence from Aghia Photia," *Chronika 1*, ed. J. Artz, L. Harrison and M. Rienti, pp. 10-12.

Harrison, T. P., and J. F. Osborne. 2012. "Building XVI and the Neo-Assyrian Sacred Precinct at Tell Tayinat," *Journal of Cuneiform Studies* 64, pp. 125-143.

Hartwig, M., ed. 2015. *A Companion to Ancient Egyptian Art*, West Sussex.
Harvey, S. 1996. "A Decorated Protodynastic Cult Stand from Abydos," in *Studies in Honor of William Kelly Simpson (Museum of Fine Arts)*, ed. P. Der Manuelian, vol. I, Boston, pp. 361-378.

Hayden, B. J. 2005. *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete III: The Vrokastro Regional Survey Project, Sites and Pottery*, University of Pennsylvania.

Hayes, W. C. 1953. *The Scepter of Egypt I: A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art From the earliest times to the end of the Middle Kingdom*, Cambridge.

———. 1959. *The Scepter of Egypt II: A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art From the earliest times to the end of the Middle Kingdom, The Hyksos Period and the New Kingdom*, Cambridge.

Hawass, Z. A. 2003. *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century I: Archaeology, Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists*, Cairo.

———. 2010. *Inside the Egyptian Museum with Zahi Hawass*, photographs Sandro Vannini, Egypt.

Hawes, H. B., B. A. Williams, R. B. Seager, and E. H. Hall. 2014. *Gournia, Vasiliki, and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete*, 2nd ed. (1st ed. 1908), INSTAP Academic Press, Philadelphia.

Hawkes, C. F. C. 1940. *The Prehistoric Foundations of Europe to the Mycenaean Age*, Oxon and New York.

Heath, M. C. 1958. "Early Helladic Clay Sealings from the House of the Tiles at Lerna," *Hesperia* XXVII (2), pp. 81-120.

Heilbrunn Timeline of Art History, New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000-. <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/47.100.1> (October 2006).

Hekman, J. J. 2003. "The Early Bronze Age cemetery at Chalandriani on Syros (Cyclades, Greece)", Assen. (diss. Rijksuniversiteit Groningen).

Hendrickx, S., and M. Eyckerman. 2012. "Visual representation and state development in Egypt," *ARCHÉO-NIL* 22, pp. 23-72.

Hendrix, E. A. 1998. "Painted Ladies of the Early Bronze Age," *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 55 (3), pp. 4-15.

———. 2003. "Painted Early Cycladic Figures, An Exploration of Context and Meaning," in *Hesperia* 72, pp. 405-446.

Herrero, B. L. 1976. *Mortuary Behavior and Social Trajectories in Pre- and Protopalatial Crete*, Philadelphia.

———. 2004. "About the Distribution of Metal Objects in Prepalatial Crete," *Papers from the Institute of Archaeology* 15, pp. 29-51.

Heurtley, W. A., and C. A. R. Radford. 1928. "Two Prehistoric Sites in Chalcidice," *The Annual of the British School at Athens* 29, pp. 117-186.

Hermann, A. 1959. *Altägyptische Liebesdichtung*. Wiesbaden.

Herz, N. 1992. "Provenance Determination of Neolithic to Classical Mediterranean Marbles by Stable Isotopes," *Archaeometry* 34 (2), pp. 185-194.

Hickman, J. 2008a. "Excavations in the Hagios Charalabos Cave: A Preliminary Report. The Gold Strips," *Hesperia* 77, pp. 561-562.

———. 2008b. "Gold Before the Palaces: Crafting Jewelry and Social Identity in Minoan Crete" (diss. Univ. of Pennsylvania).

Hiebert, F. T. 2002. "The Context of the Anau Seal," *Sino-Platonic Papers* 124, pp. 1-34.

Hill, G. 2015. "Ships that founded Egypt: a partial decipherment of Gerzean pots and North of Aswan petroglyphs," <https://www.academia.edu/10927920/Ships_that_founded_Egypt_a_partial_decipherment_of_Gerzean_pots_and_North_of_Aswan_petroglyphs> (13 May 2018).

Hill, M., ed. 2008. *Gifts for the Gods: Images from Egyptian Temples* (Exhibition catalogue, The Metropolitan Museum of Art), New York.

Hitchcock, D. 2017. "Ancient Egyptian Culture, Mummies, Statues, Burial Practices and Artefacts. The early beginnings of Ancient Egyptian culture to just before the First Dynasty," <<http://www.donsmaps.com/egypt1.html>> (20 April 2018).

Hodel-Hoernes, S. 2000. *Life and death in ancient Egypt: scenes from private tombs in New Kingdom Thebes*, trans. D. Warburton, New York: Cornell University.

Höflmayer, F. 2010. "Die Synchronisierung der minoischen Alt- und Neupalastzeit mit der ägyptischen Chronologie" (diss. Univ. Wien).

Hoffmeier, J. K. 2012. "Sinai in Egyptian, Levantine and Hebrew (Biblical) Perspectives," in *The History of the Peoples of the Eastern Desert (Monograph 73)*, ed. H. Barnard and K. Duistermaat, California, pp. 105-131.

Hoffman, G. L. 2002. "Painted Ladies: Early Cycladic II Mourning Figures?," *AJA* 106 (4), pp. 525-550.

Höflmayer, F., H. Misgav, L. Webster and K. Streit. 2021. "Early alphabetic writing in the ancient Near East: the 'missing link' from Tel Lachish," *Antiquity, First View*, pp. 1 - 15.

Horejs, B., M. Mehofer, E. Pernicka. 2010. "Metallhandwerker im frühen 3. Jt. v. Chr.- Neue Ergebnisse vom Çukuriçi Höyük," *Istanbulur Mitteilungen* 60, pp. 7-80.

Horejs, B., B. Milić, F. Ostmann, U. Thanheiser, B. Weninger, A. Galik. 2015. "The Aegean in the Early 7th Millennium BC: Maritime Networks and Colonization," *Journal of World Prehistory* 28 (4), pp 289-330.

Horváth, Z. 2015. "Hathor and her Festivals at Lahun," in *The World of Middle Kingdom Egypt (2000-1550 BC), Contributions on archaeology, art, religion, and written sources I (Middle Kingdom Studies 1)*, ed. G. Miniaci and W. Grajetzki, London, pp. 125-144.

Hossein, Y. M. 2011. "A new Archaic Period Cemetery at Abydos," in *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the Third International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, ed. R. F. Friedman, and P. N. Fiske, Leuven, pp. 269-280.

Hood, S. 1985. "The primitive aspects of Minoan artistic convention," in *Bulletin de correspondance hellénique* (Suppl. 11), pp. 21-27.

———. 1990. "Autochthons or Settlers? Evidence for Immigration at the Beginning of the Early Bronze Age in Crete," *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Α1*, Ηράκλειο, pp. 367-375.

———. 1997. "A pair of Egyptian seal designs from Lemnos," in *Ancient Egypt, the Aegean, and the Near East: Studies in honour of Martha Bell*, ed. J. Phillips, L. Bell, B. B. William, J. Hoch and R. J. Leprohon, USA, pp. 243-248.

Hoyland, R. G. 2002. *Arabia and the Arabs, From the Bronze Age to the coming of Islam*, London and New York.

Højlund, F. 2007. *The Burial Mounds of Bahrain. Social complexity in Early Dilmun*, Bahrain.

Hrozny, B. 1932a. "Une Inscription de Ras Shamra en langue Churrite," *Arc. Or.* IV (1932), pp. 118-129.

———. 1932b. "Les Ioniens a Ras Sharma," *Arch. Or.* IV, 1932, pp. 169-178.

Huller, I. M. 2013. "Fresken in Tell el-Dab^a: Arbeitstechnische Untersuchungen" (diss. Univ. of Wien, Wien).

Immerwahr, S. A. 1966. "The Use of Tin on Mycenaean Vases," *Hesperia* 35, pp. 381-396.

———. 1985. "A possible influence of Egyptian art in the creation of Minoan wall painting," in *Bulletin de correspondance hellénique* (Suppl. 11), pp. 41-50.

Irish, J. D., P. Bobrowski, M. Kobusiewicz, J. Kabaciski, and R. Schild. 2004. "An Artificial Human Tooth from the Neolithic Cemetery at Gebel Ramlah, Egypt," *Dental Anthropology* 17(1), pp. 28-31.

Isaakidou, V., and P. D. Tomkins, eds. 2008. *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 8), Oxford.

Jacobsen, T. W. 1973. "Excavations in the Franchthi Cave, 1969-1971. Part II," *Hesperia* XLII (3), pp. 253-283.

James, F. W., P. E. McGovern, A. G. Bonn. 1993. *The Late Bronze Egyptian Garrison at Beth Shan: A Study of Levels VII and VIII*, Vol. 1, Philadelphia.

Janeway, B. 2007. "The Nature and Extent of Aegean Contact at Tell Ta'yinat and Vicinity in the Early Iron Age: Evidence of The Sea Peoples?," *Scripta Mediterranea* XXVII-XXVIII, pp. 123-146.

Jiménez Serrano, A. 2015. "A unique Funerary Complex in Qubbet el-Hawa for Two Governors of the Late Twelfth Dynasty," in *The World of Middle Kingdom Egypt (2000-1550 BC), Contributions on archaeology, art, religion, and written sources I* (Middle Kingdom Studies 1), ed. G. Miniaci and W. Grajetzki, London, pp. 169-176.

Johnson, H. A. 2002. "The foot that stalled a thousand ships: a controversial case from the 13th century BCE," *Journal of the Royal Society of Medicine (J R Soc Med.)* 96, pp. 507-508.

Johnson, D., J. Tyldesley, T. Lowe, P. J. Withers, and M. M. Grady. 2013. "Analysis of a prehistoric Egyptian iron bead with implications for the use and perception of meteorite iron in ancient Egypt," *Meteoritics & Planetary Science* 48 (6), pp. 997-1006.

Jondet, M. G. 1916. "Les Ports Submerges de l'Ancienne Ile de Pharos", *Memoires presentes a l'Institut Egyptien IX*, Le Caire.

Judas, B. A. 2014. "At the Edge of the World: The Keftiu as a Liminal People in Early New Kingdom Egypt," in *Newsletter, Society for the study of Egyptian Antiquities 2*, ed. M. Campbell, pp. 6-8.

Kakavogianni, O., K. Douni, and F. Nezeri. 2008. "Silver metallurgical findings from the end of the Final Neolithic period to the MBA at the area of Mesogeia, Attica," in *Aegean Metallurgy in the Bronze Age, Proceedings of the International Symposium Aegean Metallurgy in the Bronze Age (Rethymnon 2004)*, ed. I. Tzachili, Athens, pp. 45-57.

Kakoulli, I. 2009. "Egyptian blue in Greek painting between 2500 and 50 BC," in *From Mine to Microscope: Advances in the Study of Ancient Technology*, ed. A. J. Shortland, I. Freestone, and T. Rehren, Oxbow, pp. 79-83.

Kamarinou, D. 2002. "On the Form of Mycenaean Ships," in *Tropis VII. Proceedings of the 7th International Symposium on Ship Construction in Antiquity I*, ed. H. Tzalas, Athens, pp. 445-460.

Kâmil. T. 1980. "Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia" (diss. Univ. of London).

Kamrin, J. 2009. "The Aamu of Shu in the Tomb of Khnumhotep II at Beni Hassan," in *American Research Center in Egypt 1 (3)*, pp. 22-36.

Kantor, H. J. 1944. "The Final Phase of Predynastic Culture Gerzean or Semainean(?)," *Journal of Near Eastern Studies 3 (2)*, pp. 110-136.

———. 1947. *The Aegean and the Orient on the Second Millennium B.C.*, The Archaeological Institute of America, Monograph nr 1, 1947, The Principia Press, Inc., Bloomington, Indiana.

———. 1992. "The Relative Chronology of Egypt and its Foreign Correlations before the First Intermediate Period," in *Chronologies on Old World Archaeology*, ed. R. W. Ehrich, Chicago, pp. 3-21.

———. 1999 (rev.). "Plant Ornament in the Ancient Near East, Chapter XI: The Problem of the Palmette," < <http://www-oi.uchicago.edu/OI/DEPT/RA/HJK/HJKXI.pdf>> (1 March 2015).

Kaplan, J. 1959. "The Connections of the Palestinian Chalcolithic Culture with Prehistoric Egypt," *Israel Exploration Journal* 9 (2), pp. 134-136.

Karen, H. 2014. "Crete: Minoan Palace of Knossos", <<http://simplybattycal.blogspot.gr/2014/08/crete-minoan-palace-of-knossos.html>> (21 February 2015).

Karo, G. 1930. *Die Schachtgräber von Mykenai*, Verlag F. Bruckmann, Munich.

Kassianidou, V., and A. B. Knapp. 2005. "Archaeometallurgy in the Mediterranean: The Social Context of Mining, Technology, and Trade," in *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, ed. E. Blake and A. B. Knapp, Victoria, pp. 215-251.

Keel, O. 2020. *700 Skarabäen und Verwandtes aus Palästina/Israel. Die Sammlung Keel*. Leuven / Paris / Bristol.

Kelder, J. M. 2009. "Royal Gift Exchange between Mycenae and Egypt: Olives as 'Greeting Gifts' in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean," *AJA* 113 (3), pp. 339-352.

Kelder, J. M., S. E. Cole, and E. H. Cline. 2018. "Memphis, Minos, and Mycenae: Bronze Age Contact between Egypt and the Aegean," in *Beyond the Nile: Egypt and the Classical World*, ed. S. E. Cole, Los Angeles, pp. 9-17.

Kemp, B. J., and R. S. Merrill. 1980. *Minoan Pottery in Second Millennium Egypt*, Mainz am Rhein.

Kiderlen, M., M. Bode, A. Hauptmann, and Y. Bassiakos. 2016. "Tripod Cauldrons Produced at Olympia Give Evidence for Trade with Copper from Faynan (Jordan) to South West Greece, c. 950 - 750 BC," *Journal of Archaeological Science: Reports* 2016 (8), pp. 303-313.

King, G. 2010. "Newly charted territories: Qaryat Al-Faw and Hellenistic Arabia (Part 3 of Ancient Arabia re-interpreted series) (24 November 2010), <<http://www.arabnews.com/node/361249>> (22 May 2014).

Klasen, N., M. Engel, H. Brueckner, A. Hausleiter, R. Eichmann, P. I. Schneider, M. H. Al-Najem, and S. F. Al-Said. 2009. "The Age of the Ancient City Wall System at the Tayma (NW Saudi Arabia): Implications

derived from Optical Dating," presented at *Luminescence in Archaeology International Symposia* (1st LAIS 2009), <http://dms.aegean.gr/labs/Archaeometry/LAIS_ABSTRACT_BOOK.pdf> (21 October 2017).

Knapp, A. B. 2013. *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory Through the Bronze Age*, New York.

Koh, A. J., and P. P. Betancourt. 2010. "Wine and Olive Oil from an Early Minoan I Hilltop Fort," *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 10 (2), pp. 15-23.

Kollera, J., U. Baumer, Y. Kaup, M. Schmid, and U. Weser. 2003. "Effective Mummification Compounds Used in Pharaonic Egypt: Reactivity on Bone Alkaline Phosphatase," in *Verlag der Zeitschrift für Naturforsch.* 58b, Tübingen, pp. 462-480.

Kootstra, F. 2016. "The Language of the Taymanitic Inscriptions & its Classification," *Arabian Epigraphic Notes* 2, pp. 67-140.

Kopaka, K. 2001. "A Day in Potnia's Life. Aspects of Potnia and Reflected 'Mistress' Activities in the Aegean Bronze Age," in *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference Göteborg (Aegaeum 22)*, ed. R. Laffineur and R. Hägg, Liège, pp. 15-31.

Kopaniak, K. 2008. "The Late Bronze Age Near Eastern Cylinder Seals from Thebes (Greece) and their historical implications," *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung* 123, Mainz am Rhein, pp. 39-96.

Kopetzky, K. and M. Bietak. 2016. "A Seal Impression of the Green Jasper workshop from tell el-Dab'a," in *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant* 26, pp. 357-375.

Kosmin, P. 2013. "Rethinking the Hellenistic Gulf: The new Greek Inscription from Bahrain," *Journal of Hellenic Studies* 133, pp. 61-79.

Koukouli-Chryssanthaki, Ch., H. Todorova, I. Aslanis, I. Vajsov, M. Valla. 2007. "Promachon-Topolnica. A Greek-bulgarian archaeological project," in *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus*, ed. H. Todorova, M. stefanovich, G. Ivanov, Sofia, pp. 48-78.

Kourtis, A. 2001. "Το πλοίο της Θήρας: Μια άλλη εκδοχή για τον τρόπο κατασκευής του και την χρησιμότητα του πρυμναίου εμβόλου," in *Tropis 6. Proceedings of the 6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Athens, pp. 343-356.

Koutsouflakis, G. B. 2001. "Longboats and tuna fishing in Early Cycladic Period: a suggestion," in *Tropis 6. Proceedings of the 6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Athens, pp. 357-372.

Krzyszkowska, O. H. 1981. "The bone and ivory industries of the Aegean Bronze Age: a technological study" (diss. Univ. of Bristol).

———. 1984. "Ivory from hippopotamus tusk in the Aegean Bronze Age", *Antiquity* 58, pp. 123-125.

———. 2005. *Aegean Seals: An Introduction (Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement 85)*, London.

———. 2017. "Further seals from the cemetery at Petras," in *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens (Monographs of the Danish Institute at Athens 21)*, ed. M. Tsipopoulou, Athens, pp. 143-154.

Lacovara, P., S. Ikram, B. Brier, M. Leveque, and R. Stein. 2015. "An Egyptian Mummy of the Late Old Kingdom in the Michael C. Carlos Museum, Emory University," *Journal of the American Research Center in Egypt* 51 (1), pp. 65-74.

Laffineur, R. 1991. "Material and Craftsmanship in the Mycenae Shaft Graves: Imports vs. Local Production," *Minos* 25-26, pp. 245-295.

———. 1998. "From West to East: The Aegean and Egypt in the Early Late Bronze Age," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium (Aegaeum 18)*, ed. E. H. Cline and D. H. Cline, Liège/Austin, pp. 53-67.

———. 2010. "Πολυάργυρος Θορικός – Thorikos rich in silver: the prehistoric periods," in "All that glitters...: The Belgian Contribution to Greek Numismatics" "Ό,τι λάμπει...: Η βελγική συνεισφορά στην ελληνική νομισματική" (29 September 2010 - 15 January 2011), ed. P.P. Iossif, Belgian School at Athens, pp. 26-40.

- Lamb, W. 1936. *Excavations at Thermi in Lesbos*, New York.
- Landström, B. 1970. *Ships of the Pharaohs*, New York.
- Lang, M. L. 1969. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia II: The Frescoes*, Princeton University Press.
- Lange, H. O., and H. Schäfer. 1902. *Grab- und Denksteine des Mittleren Reiches, Theil IV, Catalogue General des Antiquites Egyptiennes de MusE du Caire*, Berlin.
- Langford-Verstegen, L. C. 2015. *Hagios Charalambos: A Minoan Burial Cave in Crete: II. The Pottery (INSTAP)*, Philadelphia.
- Larsen, C. E. 1983. *Life and Land Use on the Bahrain Islands: The Geoarchaeology of an Ancient Society*, University of Chicago Press.
- Larson, J. 2007. *Ancient Greek Cults: A guide*, New York - London.
- Lauer, J. -P. 1955. "Sur le dualisme de la monarchie Égyptienne et son expression architecturale sous les premières dynasties [avec 4 planches]," *BIFAO* 55, p. 153-171.
- Lawergren, B. 2000. "A 'Cycladic' Harpist in the Metropolitan Museum of Art," *Source, Notes in the History of Art* XX (1), pp. 1-9.
- Lazarovici, G., C. M. Lazarovici, and M. Merlini, eds. 2011. *Tărtăria and the Sacred Tablets*, Cluj-Napoca.
- Leek, F. F. 1969. "Did a dental profession exist in ancient Egypt during the 3rd millennium B.C.," *Dental Delineator* 20, pp. 18-21.
- Lefkowitz, M. R. 1979. "The Euripides *Vita*," *G.R.B.S.* 20, pp. 187-210.
- Legarra Herrero, B. 2009. "The Minoan fallacy: cultural diversity and mortuary behaviour on Crete at the beginning of the Bronze Age", *OJA* 28.1, pp. 29-57.
- Leonhardt, G. E. 2013. "Linear B to Greek: e-re-pa-to to e-re-wi-jo-po-ti-ni-ja", <<http://konosos.net/2013/12/21/linear-b-to-greek-e-re-pa-to-to-e-re-wi-jo-po-ti-ni-ja/>> (5 December 2015).
- Lepsius, C. R. 1845. *Denkmäler Aus Aegypten und Aethiopien II*, Berlin.

Le Quellec, J.-L. 2011. "Arcs et bracelets d'archers au Sahara et en Égypte, avec une nouvelle proposition de lecture des 'nasses' sahariennes," *Cahiers de l'association des amis de l'art rupestre saharien* 15, pp. 201-220.

Levaniouk, O. 2010. *Eve of the Festival: Making Myth in Odyssey 19* (*Hellenic Studies* 46), Center for Hellenic Studies, Washington.

Levene, D. 1998. "Expedition to Atika," *Institute for Archaeo-Metallurgical Studies* 20, pp. 10-13.

Levin, S. 1964. *The Linear B Decipherment Controversy Re-Examined*, New York.

Lichter, C. 2011. "Neolithic Stamps and the Neolithization Process. A Fresh Look at an Old Issue," in *Beginnings - New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, ed. R. Krauß, Rahden, pp. 35-44.

Lilyquist, C. 1984. "Egyptian Art," *The Metropolitan Museum of Art Bulletin Winter 1983/1984*, New York.

———. 2020. Excavations at Thebes. The Earl of Carnarvon and The Metropolitan Museum of Art at Carnarvon Tomb 62 and Surrounds, Interactive digital application.

Lilyquist, C., and R. H. Brill. 1993. *Studies in Early Egyptian Glass* (*The Metropolitan Museum of Art*), New York.

Ling, J. 2010. "Elevated Rock Art: Maritime images and situations," in *Representations and Communications: Creating an Archaeological Matrix of late Prehistoric Rock Art*, Oxford, pp. 31-51.

Lipiński, E. 2004. *Itineraria Phoenicia (Orientalia Lovaniensia Analecta 127)*, Leuven.

Liritzis, I. 2010. "Strofilas (Andros Island, Greece): new evidence for the cycladic final Neolithic period through novel dating methods using luminescence and obsidian hydration," *Journal of Archaeological Science* 37, pp. 1367-1377.

Liu, S., T. Rehren, E. Pernicka, and A. Hausleiter. 2015. "Copper processing in the oases of northwest Arabia: technology, alloys and provenance," *Journal of Archaeological Science* 53, pp. 492-503.

Loschwitz, N. 2013. "Cobalt Blue Pottery Painting of the Amarna Period," in *In the Light of Amarna - 100 Years of the Nefertiti Discovery*, ed. F. Seyfried, pp. 132-135.

Loube, H. M. 2013. "Sanctuaries and Cults of Artemis in Post-Liberation Messene: Spartan Mimeses?" (diss. Univ. of Ottawa).

Louden, B. 2006. *The Iliad: Structure, Myth, and Meaning*, Baltimore.

Lucas, A., and J. R. Harris. [1962] 1999. *Ancient Egyptian Materials and Industries*, London.

Macalister, R. A. S. 1911. *The Philistines: Their History and Civilization: The Schwiech Lectures*, Oregon.

MacGillivray, A. 2008. "Lebanon and Protopalatial Crete: Pottery, Chronology and People," in *Interconnections in the Eastern Mediterranean, Lebanon in the Bronze and Iron Age. Proceedings of the International Symposium, BAAL VI*, Beirut, pp. 187-193.

———. 2009. "Thera, Hatshepsut, and the Keftiu: crisis and response in Egypt and the Aegean in the mid-second millennium bc," in *Time's Up! Dating the Minoan eruption of Santorini (Monographs of the Danish Institute at Athens 10) Acts of the Minoan Eruption Chronology Workshop, Sandbjerg November 2007 initiated by Jan Heinemeier & Walter L. Friedrich*, ed. D. A. Warburton, Naryana, pp. 154-170.

———. 2012. "The Minoan Double Axe Goddess and Her Astral Realm," in *Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age*, ed. N.C. Stampolidis, A. Kanta, and A. Giannikouri, Herakleion, pp. 117-128.

Mackenzie, D. 1903. "The Pottery of Knossos," in *The Journal of Hellenic Studies* 23, pp. 157-205.

———. 1917. *Myths of Crete and Pre-Hellenic Europe*, London.

Maczyńska, A. 2012. "Were Spinning Bowls Used in the Predynastic Period? Findings from Tell el-Farkha," *Prehistory of Northeastern Africa. New*

Ideas and Discoveries (Studies in African Archaeology 11), Poznan , pp. 65-75.

———. ed. 2014. *The Nile Delta as a centre of cultural interactions between Upper Egypt and the Southern Levant in 4th millennium BC (Studies in African Archaeology 13)*, Poznan.

Maddin, R., T. S. Wheeler and J. D. Muhly. 1977. "Tin in the Ancient Near East: Old Questions and New Finds," *Expedition* 19 (2), pp. 35-47.

Magli, M. 2005. *Mysteries and Discoveries of Archaeoastronomy, From Giza to Easter Island*, Roma.

———. 2014. "The Giza "written" landscape and the double project of King Khufu," Cornell University Library, <<http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1401/1401.0508.pdf>> (20 January 2015).

Mahrn, H., and S. M. Kamal. 2016. "Physical Disability in Old Kingdom Tomb Scenes," in *Athens Journal of History* July 2 (3), pp. 169-191.

Makela, T. T. 2002. *Ships and Shipbuilding in Mesopotamia (ca 3000-2000 B.C.)* (thes. Texas A&M University, Austin).

Makkay, J. 1984. *Early Stamp Seals in South-East Europe*, Budapest.

———. 1998. "Greek ἀξίβε and πέλεκυς as Semitic Loan-Words in Greek and the Corresponding Axe Type," in *Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium B.C.*, ed. H. I. H. Prince Takahito Mikasa, Wiesbaden, pp. 183-198.

———. 2006. "Representation of Dance in the Figural Art of the Early Neolithic Körös Culture," *Arheologie - Istorie* XIV (1), pp. 79-88.

Mallory, L. M. 2000. "Predynastic and First Dynastic Basalt Vessels" (Univ. of Toronto, Canada).

Maniatis, and Mari. "Identification of glazed steatite beads in Neolithic Salamis, Greece," in *Archaeometry*, in print.

Manning, J. G. 2012. "Water, irrigation and their connection to state power in Egypt," at *Resources: Endowment or curse, better or worse?*

Yale Economic History Program conference, <
<http://www.econ.yale.edu/~egcenter/manning-2012.pdf>> (13 July 2016).

———. 2017. "Comments on Climate, Intra-regional Variations, Chronology, the 2200 B.C. Horizon of Change in the Eastern Mediterranean Region, and Socio-political Change in Crete," in *The Late Third Millennium in the Ancient Near East. Chronology C14, and Climate Change (Oriental Institute Seminars 11)*, ed. F. Höflmayer, Chicago, pp. 451-492.

Manteli, A. 1993a. "The Transition from the Neolithic to the Early Bronze Age in Crete, Greece I" (diss. Univ. of London).

———. 1993b. "The Transition from the Neolithic to the Early Bronze Age in Crete, Greece II" (diss. Univ. of London).

———. 1996. "Pottery: Crete," in *Neolithic Culture in Greece (N. P. Goulandris Foundation - Museum of Cycladic Art)*, ed. G. A. Papathanassopoulos, Athens, pp. 132-134.

Maran, J., and E. Stavrianopoulou. 2007. "Πότιλος Ανήρ - Reflections on the Ideology of Mycenaean Kingship," in *KEIMELION. The Formation of Elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial Times to the Homeric Period (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophische - Historische Klasse den Kschriften, 350 Band)*, ed. E. Alram-Stern and G. Nightingale, Wien, pp. 285-297.

Maran, J. 2015. "Near Eastern Semicircular Axes in the Late Bronze Age Aegean as Entangled Objects," in *Ein Minoer im Exil, Festschrift für Wolf-Dietrich Niemeier (Univeritätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 270)*, ed. D. Panagiotopoulos, I. Kaiser, and O. Kouka, Bonn, pp. 243-270.

Marangou, C. 1987. "'Rowers paddling sailing ships in the Bronze Age Aegean," in *Tropis II. Proceedings of the 2th International Symposium on Ship Construction in Antiquity I*, ed. H. Tzalas, Delphi - Athens, pp. 259-270.

———., ed. 1992. *Minoan and Greek Civilizaiton from the Mitsotakis Collection*, N.P. Goulandris Foundation - Museum of Cycladic Art, Athens 1992, p. 85, No. 49.

———. 2001a. "More Evidence about Neolithic Inland Craft (Dispilio, Lake Kastoria)," in *Tropis 6. Proceedings of the 6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Athens, pp. 401-414.

———. 2001b. "Evidence for counting and recording in the Neolithic? Artefacts as signs and signs on artefacts," in *Manufacture and Measurement. Counting, Measuring and Recording Craft Items in Early Aegean Societies* (Μελετήματα 33, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών), ed. A. Michailidou, pp. 9-43, Athens.

Marcus, E. S. 2007. "Amenemhat II and the Sea: Maritime Aspects of the Mit Rahina (Memphis) Inscription," in *Egypt and the Levant XVII/2007*, ed. M. Bietak, Kairo, pp. 137-190.

Marinatos, N. 1984. "The Date-palm in Minoan Iconography and Religion," *Opuscula Atheniensi* 15, 1984, pp. 115-122.

———. 1986. *Minoan Sacrificial Ritual, Cult Practice and Symbolism*, Stochkolm.

———. 1993. *Minoan Religion: Ritual, Image and Symbol*, Columbia.

———. 2010. *Minoan Kingship and the Solar Goddess: A Near Eastern Koine*, Illinois.

———. 2013. "The Debate over Egyptian Monotheism: Richard H. Wilkinson's Perspective," in *Archaeological Research in the Valley of the Kings and Ancient Thebes, Papers Presented in Honor of Richard H. Wilkinson, University of Arizona Egyptian Expedition, Wilkinson Egyptology Series I*, ed. P. P. Creasman, Arizona, pp. 173-180.

Mark, S. 2013. "Graphical Reconstruction and Comparison of Royal Boat Iconography from the Causeway of the Egyptian King Sahure (c.2487-2475 BC)," in *The International Journal of Nautical Archaeology* 42.2, pp. 270-285.

Maspero, G. 1918. *History Of Egypt, Chaldæa, Syria, Babylonia, and Assyria* 4, ed. A. H. Sayce, trans. M. L. McClure, London.

Masseti, M. 2001. "Did endemic dwarf elephants survive on Mediterranean islands up to protohistorical times?," in *The World of Elephants - International Congress*, Rome, pp. 402-406.

———. 2012. *Atlas of terrestrial mammals of the Ionian and Aegean islands*, Florence.

Matić, U. 2015. "Aegean Emissaries in the Tomb of Sanenmut and their Gift to the Egyptian King," *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 7 (4), pp. 38-52.

———. 2019. "Are Aegeans Depicted on Relief Block 1985.328.13 in the Metropolitan Museum of Art in New York?," *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 22, pp. 1-10.

Mavridis, F. and Ž. Tankosić. 2009. "The Ayia Triadha Cave, Southern Euboea: Finds and Implications of the Eaeliest Human Habitation in the Area (A Preliminary Report)," *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 9 (2), pp. 47-59.

Maxwell-Hyslop, K. R. 1995. "A note on Anatolian connections of the Tod treasure," *AnatSt* 45, 1995, pp. 243-250.

Mayall, P. 2011. "A Bronze Age oxytocic?," *O&G* 13 (2), pp. 62-63.

McGeorge, P. J. P. 1988. "Health and diet in Minoan times," in *New aspects of archaeological science in Greece*, ed. R. E. Jones and H. W. Catling, Athens: Moselund.

———. 2008. "The human remains," in *Excavations in the Hagios Charalambos cave: A preliminary report (Hesperia 77)*, ed. P. P. Betancourt, C. Davaras, H. M. C. Dierckx, S. C. Ferrence, J. Hickman, P. Karkanas, P. J. P. McGeorge, J. D. Muhly, D. S. Reese, E. Stravopodi, L. Langford-Verstegen, and S. Chlouveraki, pp. 539-605.

McInerney, J. 2011. "Bulls and Bull-leaping in the Minoan World," *Expedition* 53 (3), pp. 6-13.

Mehofer, M. 2014. "Metallurgy during the Chalcolithic and the Beginning of the Early Bronze Age in Western Anatolia," in *Western Anatolia before Troy: Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?. Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien*, ed. B. Horejs and M. Mehofer, Vienna, pp. 463-490.

Melandri, I. 2012. "A new reconstruction of the anklets of Princess Khnumit," in *Vicino Oriente XVI*, Rome, pp. 41-54.

Melena, J. L. 1974. "KI-TA-NO en las tablillas de Cnoso, (con un suplemento)," *DVRIVS* 2 (1), pp. 45-55.

Melos Catalogue: Cycladic pottery from Phylakopi in the Winchester Collection, <
<http://www.winchestercollege.org/UserFiles/Winchester%20College%20Phylakopi%20catalogue%20for%20web%20site.pdf>> (3 March 2016).

Merlini, M., and A. Velichkov, eds. 2009. *Routes and Itineraries from the Virtual Museum of the European Roots (F-MU.S.EU.M. Project)*, Italy and Bulgaria.

Merrillees R. S. 1998. "Egypt and the Aegean," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium (Aegaeum 18)*, ed. E. H. Cline and D. Harris-Cline, Liège - Austin, pp. 149-155.

Michailidou, A., and I. B. Dogan, 2008. "Trading in prehistory and protohistory: perspectives from the Eastern Aegean and beyond," in *Sailing in the Aegean: readings on the economy and trade routes (Μελετήματα 53)*, ed. Ch. Papageorgiadou and A. Giannikouri, Institute of Greek and Roman Antiquity/National Hellenic Research Foundation, pp. 17-53.

Milani, C. 2005. *Varia Mycenaea*, Milano.

Milićević Bradač, M. 2005. "The transfer of symbols and meanings: the case of the 'horns of consecration'," *Documenta Praehistorica* 32, pp. 187-196.

Mina, M. 2005. "Anthropomorphic Figurines from the Neolithic and Early Bronze Age Aegean. Gender Dynamics and Implications for the Understanding of Aegean Prehistory" (diss. Univ. College London).

Mirtsou, E., M. Vavelidis, D. Ignatiadou, and M. Pappa. 2001. "Early Bronze Age faience from Agios Mamas, Chalkidiki: a short note" in *Archaeometry Issues in Greek Prehistory and Antiquity*, ed. Y. Basiakos, E. Aloupi, and Y. Facorellis, Athens, pp. 309-316.

Miyashita, H. 2006. "Ancient Ships of Japan" (thes. Texas A&M University, Austin).

Mogliazza, S. 2009. "An example of cranial trepanation dating to the Middle Bronze Age from Ebla, Syria," *Journal of Anthropological Sciences* 87 (*Istituto Italiano di Antropologia*), pp. 187-192.

Money-Coutts, M. 1936. "A Stone Bowl and Lid from Byblos," *Berytus* 3, pp. 129-136.

Moorey, P. R. S. 1999. *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Winona Lake.

Moret, A. 1912. *Kings and Gods of Egypt*, New York and London.

Morgan, L. 2004. "Feline hunters in the Tell el-Dab'a paintings: Iconography and dating," *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant* 14, pp. 285-298.

———. 2007. "Paintings, Harbors, and Intercultural Relations," in *Krinoi kai Limenes. Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw (INSTAP 7)*, ed. P. P. Betancourt, M. C. Nelson, H. Williams, pp. 117-130.

———. 2018. "Forming the Image. Approaches to Painting at Ayia Irini, Kea and Tell el-Dabca," in *Tracing Technoscapes. The Production of Bronze Age Wall Paintings in the Eastern Mediterranean*, ed. J. Becker, J. Jungfleisch, and C. Von Rüden, Leiden, pp. 235-252.

Morgan, M. "Trepanation/Skull Surgery in ancient Egypt," <https://www.academia.edu/4125031/Trepanation_Skull_surgery_in_ancient_Egypt> (27 June 2016).

Mörner, N. -A., and B. G. Lind. 2015. "Long Distance Travel and Trading in the Bronze Age: The Mediterranean-Scandinavia Case," *Archaeological Discovery* 3 (4), 2015, pp. 129-139.

Morris, C., and A. Peatfield. 2014. "Health and Healing on Cretan Bronze Age Peak sanctuaries," in *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*, ed. D. Michaelides, Oxbow books pp. 54-63.

Morrison, J. E., and D. P. Park. 2006. "'Ritual Killing' at Mochlos, Summer 2006," *Kentro* 9, pp. 1-2.

Mortensen, P. 2008. "Lower to Middle Palaeolithic Artefacts from Loutro on the South Coast of Crete," *Antiquity Project Gallery* 82:317,

<<http://antiquity.ac.uk/projgall/mortensen317/index.html>> (29 December 2009).

Mosenkis, I. L. 2016. *Pre-Mycenaean Greeks in Crete*, Kyiv.

Muhly, J. D. 1985a. "Beyond Typology: Aegean Metallurgy in its Historical Context," in *Contributions to Aegean Archaeology: Studies in Honour of William A. McDonald*, ed. C. Wilkie and W.D.E. Coulson, Minneapolis: Center for Ancient Studies, University of Minnesota, pp. 109-142.

———. 1985b. "Sources of Tin and the Beginnings of Bronze Metallurgy," *AJA* 89 (2), pp. 275-291.

———. 2002. "Early Metallurgy in Greece and Cyprus," in *Anatolian Metal II (Der Anschnitt Beiheft 15)*, ed. Ü. Ylçim, Bochum, pp. 77-82.

———. 2006. "Chrysokamino in the History of Early Metallurgy," in *The Chrysokamino Metallurgy Workshop and Its Territory (Hesperia Suppl. 36)*, ed. P. P. Betancourt, ASCSA, pp. 155-178.

———. 2008. "Excavations in the Hagios Charalabos Cave: A Preliminary Report. The Metal Artifacts," *Hesperia* 77, pp. 557-560.

Mumford, G. D. 2001. "Mediterranean Area," in *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt II*, ed. D. B. Redford, Oxford, pp. 358-367.

———. 2012. "Ras Budran and the Old Kingdom trade in Red Sea shells and other exotica," in *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 18, pp. 107-145.

———. 2015. "The Amman Airport Structure: A Re-assessment of Its Date-Range, Function and Overall Role in the Levant," in *Walls of the Prince: Egyptian Interactions with Southwest Asia in Antiquity: Essays in Honour of John S. Holladay, Jr.*, ed. T. P. Harrison, E. B. Banning, and S. Klassen, Leiden - Boston, pp. 89-198.

Mundkur, B. 1978. "Notes on Two Ancient Fertility Symbols," in *East and West* 28 (1/4), pp. 263-282.

Mylonas, G. E. 1961. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton.

———. 1962. "The Luvian Invasions of Greece," *Hesperia* 31 (3), pp 284-309.

———. 1983. *The Cult of the Serpent: An Interdisciplinary Survey of Its Manifestations and Origins*, State University of New York.

Myres, J. 1903. "The Sanctuary - Site of Petsofa," *BSA* 9 (1902-3), pp. 356-387.

Nagy, G. 1992. *Greek Mythology and Poetics*, Cornell University Press.

———. 2015. "From Athens to Crete and back," in *Classical Inquiries, Studies on the Ancient World from CHS*, <<http://classical-inquiries.chs.harvard.edu/author/gnagy/page/3/>> (5 December 2015).

Nakou, G. 1995. "The Cutting Edge: A New Look at Early Aegean Metallurgy," *JMedA* 8.2, pp. 1-32.

Nanoglou, S. 2015. "Situated intentions. Providing a framework for the destruction of objects in Aegean prehistory," *Thravsmá. Contextualising the Intentional Destruction of Objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus (AEGIS, Actes de Colloques 09)*, Louvain, pp. 49-60.

Naville, E., T. E. Peet, and W. L. S. Loat. 2014. *The Cemeteries of Abydos 3*, Cambridge University Press.

Needler, W. 1984. *Predynastic and Archaic Egypt in The Brooklyn Museum (Wilbour Monographs 9)*, Brooklyn.

Neils, J. 1980. "The Group of the Negro Alabastra - A Study in Motif Transferral," in *Antike Kunst* 23: 1, pp. 13-23.

Nelson, K., and E. Khalifa. 2010. "Nabta Playa Black-topped pottery: Technological innovation and social change," *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 16, pp. 133-148.

Nerlich, A. G., A. Zink, U. Szeimies, H. G. Hagedorn. 2000. "Ancient Egyptian prosthesis of the big toe," in *The Lancet* 356 (9248), pp. 2176-2179.

Nerlich, A. G., A. Zink, U. Szeimies, H. G. Hagedorn, and F. W. Rösing. 2005. "Perforating Skull Trauma in ancient Egypt and Evidence for Early Neurosurgical Therapy," in *Trepanation: History, Discovery, Theory*, ed. R. Arnott, S. Finger, C.U.M. Smith, Taylor and Francis, pp. 191-202.

- Newberry, P. E. 1893. *Beni Hasan I*, London.
- . 1900a. *Beni Hasan IV: Zoological and other details from facs.*, London.
- . 1900b. *The Life of Rekhmara, Vezir of Upper Egypt under Thothmes III and Amenhotep II: (circa b.C. 1471 - 1448)*, Westminster.
- . 1906. "To What Race did the Founders of Sais Belong ?," in *Proceedings of the Society for Biblical Archaeology*, pp. 68-75.
- . 1908a. "Two Cults of the Old Kingdom," *Liverpool Annals of Archaeology and Antropology I*, pp. 24-29.
- . 1908b. *Scarabs: An Introduction to Egyptian Seals and Signet Rings*, London.
- . 1913a. "Some Cults of Prehistoric Egypt," *Liverpool Annals of Archaeology and Antropology V*, pp. 132-136.
- . 1913b. "List of Vases with Cult-Signs," *Liverpool Annals of Archaeology and Antropology V*, pp. 137-142.
- . 1914. "Notes on some Egyptian Nome Ensigns and their Historical Significance," *Ancient Egypt 1914-1917 (I)*, ed. F. Petrie pp. 5-8.
- . 1915. "Ta Tehenu - 'Olive Land'," *Ancient Egypt 1915 (I)*, ed. F. Petrie, pp. 97-100.
- Nicholson, P. T., and I. Shaw, eds. 2000. *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge University Press.
- Nicolakaki - Kentrou, M. 2003. "Malkata, site K: The Aegean related motifs in the painted decoration of a demolished building of Amenhotep III," in *Egyptology at the Dawn of the Twenty-First Century I: Archaeology*, ed. Hawass Zahi, Cairo, pp. 352-360.
- . 2004. "Affinities Between the Aegeanizing Mural Motifs from Malkata's Site K and Contemporary Textile Iconography," in *Actes Du Neuvième Congrès International Des Égyptologues II, Orientalia Lovaniensia Analecta, (Proceedings of the ninth International Congress of Egyptologists II)*, ed. J.C. Goyon and C. Cardin, Leuven, pp. 1381-1390.

———. 2008. "'Paintin' vein: imitating marbling in 2nd millennium BC Eastern Mediterranean," in *Tenth International Congress of Egyptologists*, Rhodes, pp. 177.

Nikolov, V. 2004. "Über dem Denotat der Kulttischchen," in *Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus*, ed. V. Nikolov and K. Bacharov, Sofia, pp. 33-41.

Nilsson, M. P. 1950. *The Minoan-Mycenaean Religion and Its Survival in Greek Religion*, 2nd ed., Biblo & Tannen Publishers.

Nordquist G. C. 1987. *A Middle Helladic Village: Asine in the Argolid*, Uppsala.

Nosch, M.-L., B. Murphy B. Holst, I. Skals, G. Stratouli, A. Sarpakigia. 2011. "A rare find from the Greek Neolithic: A fibre from Drakaina Cave, Kephallonia, Ionian Islands," <www.drakainacave.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=83&Itemid=73&lang=en> (14 May 2018).

O'Connor, D. 1997. "The Elite Houses of Kahun," in *Ancient Egypt, the Aegean I, and the Near East, Studies in Honour of Martha Rhoads Bell*, ed. J. Phillips, L. Bell, B. B. William, J. Hoch and R. J. Leprohon, USA, pp. 389-400.

Oh, H. 2017. "The origin of the Eleusinian Mysteries: Erechtheus the Athenian king and Egypt," *The Journal of Classical Studies* 48, pp. 53-84.

Ordynat, R. "Waists and Beards: Determining Sex in Predynastic Tags", <<http://www.archaeopress.com/Public/download.asp?id=%7BC0BC7EA0-9881-4B7C-A542-D8A1318E4325%7D>> (7 March 2018).

———. 2018. *Egyptian Predynastic Anthropomorphic Objects: A study of their function and significance in Predynastic burial customs*, Oxford.

Owen, B. 2007. "The emergence of civilization in Egypt: Naqada II and Naqada III," 2007, <<http://bruceowen.com/emciv/341-07f-15-EgyptNaqadaIIandIII.pdf>> (19 March 2017).

Orphanidis, L., and K. Gallis. 2011. *Figurines of Neolithic Thessaly. A Presentation Vol. II (Academy of Athens, Research Center for Antiquity, Online Publication 1)*, Athens.

Paleothodoros, D. 2010. "Light and Darkness in Dionysiac Rituals as Illustrated on Attic Vase Paintings of the 5th Century BCE," in *Light and Darkness in Ancient Greek Myth and Religion*, ed. M. Christopoulos, E. Karakantza, and O. Levaniouk, Plymouth, pp. 237-260.

Palmer, L. R. 1958, "New religious texts from Pylos (1955)", *TPhS* 1958, pp. 1-35.

———. 1961. *Mycenaeans and Minoans*, London.

———. 1963. *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford: Clarendon Press.

Palmer, J. L. 2014. "An Analysis of Late Bronze Age Aegean Glyptic Motifs of a Religious Nature" (diss. Univ. of Birmingham).

Palmer, M. J. 2012. "Expression of Sacred Space: Temple Architecture in the Ancient Near East" (diss. Univ. of South Africa).

Panagiotaki, M. 2008. "Exchange of prestige technologies as evidence of cultural interactions and integration between the Aegean and the Near East in the Bronze Age," in *Sailing in the Aegean, Readings on the economy and trade routes (Μελετήματα 53)*, ed. C. Papageorgiadou-Banis, and A. Giannikouri, Athens, pp. 55-76.

Panagiotaki, M., and A. Evans. 1998. "The Vat Room Deposit at Knossos: The Unpublished Notes of Sir Arthur Evans," *The Annual of the British School at Athens* 93, pp. 167-184.

Panagiotaki, M., M. Tite, and Y. Maniatis. 2015. "Egyptian blue in Egypt and beyond: the Near East and the Aegean," in *Tenth International Congress of Egyptologists II*, , ed. P. Kousoulis and N. Lazaridis, Leuven - Paris - Bristol, pp. 1769-1790.

Panagiotopoulos, D. 2005. "Ägypten und die Ägäis in der Bronzezeit (Kat. 1-5a)," in *Ägypten, Griechenland und Rom, Abwehr und Berührung*, ed. H. Beck, P. C. Bol, and M. Bückling, pp. 34-49.

———. 2006. "Foreigners in Egypt in the Time of Hatshepsut and Thutmose III," in *Thutmose III. A New Biography*, *Ann Arbor*, ed. E. H. Cline and D. O'Connor, pp. 370-412.

———. 2008. "Geschenk oder Handel? Zu den Gaben der Ägäischen Prozessionen in den Thebanischen Privatgräbern," in *Austausch von Gütern, Ideen und Technologien in der Ägäis und im östlichen Mittelmeer. Von der prähistorischen bis zu der archaischen Zeit*, ed. A. Kyriatsoulis, Weilheim, pp. 167-179.

———. 2013. "Material versus Design: A Transcultural Approach to the Two Contrasting Properties of Things," *Transcultural Studies*, pp. 47-79.

Pantos, E., J. Davidovits, M. Gelfi, G. Cornacchia, E. Bontempi, P. Colombi, and L. Depero. 2008. "Technology Transfer in the Bronze Age: The Case of a Faience-Like Blue Glaze Produced at Bread-Oven Temperatures," in *Science and Technology in Homeric Epics (History of Mechanism and Machine Science 6)*, ed. S. A. Paipetis, Springer, pp. 139-166.

Papachatzis, N, 1989. "The Cult of Erechtheus and Athena on the Acropolis of Athens," *Kernos*, 2 pp. 175-185.

Papadatos, Y. 2007. "The Beginning of Metallurgy in Crete: New Evidence from the FN-EM I Settlement at Kephala Petras, Siteia," in *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean*, ed. P. M. Day and R. C. P. Doonan, pp. 154-167.

———. 2012. "An Early Minoan Boat Model from Kephala Petras, Siteia," in *Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras (Prehistory Monographs 36, INSTAP)*, ed. E. Matzourani and P. Betancourt, pp. 155-160.

Papadatos, Y., and P. Tomkins. 2014. "The Emergence of Trade and the Integration of Crete into the Wider Aegean in the Late 4th Millennium: New Evidence and Implications," in *Western Anatolia before Troy. Proto-urbanisation in the 4th millennium BC (OREA 1)*, ed. B. Horejs and M. Mehofer, Vienna, pp. 329-343.

Papadopoulos, S. 2008. "Silver and copper production practices in the prehistoric settlement at Limenaria, Thasos," in *Aegean Metallurgy in the Bronze Age, Proceedings of the International Symposium Aegean Metallurgy in the Bronze Age (Rethymnon 2004)*, ed. I. Tzachili, Athens, pp. 59-67.

Papadopoulos, S., and D. Malamidou. 1997. "Limenaria, a Neolithic and Early Bronze Age Settlement at Thasos," in *The Aegean in the Neolithic*,

Chalcolithic and the Early Bronze Age, ed. H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Şahoğlu, and R. Tuncel, Ankara, pp. 427-446.

Papageorgiou, I. 2016. "Truth lies in the details: Identifying an Apiary in the Miniature Wall Painting from Akrotiri, Thera," *BSA* 111, pp. 95-120.

Papagrigorakis, M. J., P. Toulas, M. G. Tsilivakos, A. A. Kousoulis, D. Skorda, G. Orfanidis, P. N. Synodinos. 2014. "Neurosurgery during the Bronze Age: a skull trepanation in 1900 BC Greece," in *World Neurosurgery* 81, pp. 431-435.

Pappa, M. 2007. "Neolithic Societies: Recent Evidence from Northern Greece," in *Proceedings of the International Symposium. Strymon Praehistoricus, The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*, ed. H. Todorova, M. Stefanovich, and G. Ivanov, Sofia, pp. 257-272.

Papaodysseus, C., M. Panagopoulos, P. Rousopoulos, G. Galanopoulos, and C. Doumas. 2008. "Geometric templates used in the Akrotiri (Thera) wall-paintings," *Antiquity* 82 (316), pp. 401-408.

Pareja, M. N., T. McKinney, J. A. Mayhew, J. M. Setchell, S. D. Nash, R. Heaton. 2019. "A new identification of the monkeys depicted in a Bronze Age wall painting from Akrotiri, Thera," *Japan Monkey Centre and Springer Japan* KK, <
https://www.researchgate.net/publication/330261707_New_Art_Historical_and_Primateological_Perspectives_on_Monkey_Iconography_in_Bronze_Age_Aegean_Wall_Paintings/figures?lo=1> (12 January 2020).

Parpas, A. P. 2016. "Asklepios medical and healing cult at Tylos (Bahrain) during the Hellenistic period," *Bahrain History and Archaeology Society-Seminar* 25th February 2016, <
https://www.academia.edu/23187982/Asklepios_medical_and_healing_cult_at_Tylos_Bahrain_during_the_Hellenistic_period_Bahrain_History_and_Archaeology_Society-Seminar_25th_February_2016_> (26 September 2017).

Parr, P. J. 1988. "The Pottery of the Late Second Millennium B.C. from North West Arabia and its Historical Implications", in *Araby the Blest (Studies in Arabian Archaeology)*, ed. D. T. Potts, Copenhagen, pp. 73-90.

———. 1996. "Further reflections on late second millennium settlement in north-west Arabia," in *Retrieving the Past. Essays on archaeological*

Research and Methodology in Honor of Gus W. Van Beek, ed. J. D. Sieger, Winona, pp. 213-218.

Parrot, A. 1958a. *Mari II: Les palais A: Architecture* (Institut Français d'Archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique tome LXVIII), Paris.

———. 1958b. *Mari II: Les palais B: Peintures murales* (Institut Français d'Archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique tome LXIX), Paris.

Peltenbourg, E. and Project Members. 1998. *Lemba Archaeological Project II.1B. Excavations at Kinosserrga - Mosphilia 1979-1992*, Edimburg.

Peltenbourg, E., D. Bolger, M. Kinsey, A. McCarthy, C. McCartney, and D. Sewel. 2006. *Investigations at Souskiou-Laona settlement, Dhiazorizos valley, 2005. Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, pp. 77-105.

Peltenbourg, E. 2007. "Hathor, Faience and Copper on Late Bronze Age Cyprus," *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 37, pp. 375-394.

Pendlebury, J. D. S. 1930. *Aegyptiaca: a Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area*, Cambridge.

———. 1935. *Tell el-Amarna*, London.

———. 1939. *The Archaeology of Crete*, London.

Persson, A. W. 1931. *The Royal Tombs at Dendra near Midea (Humanistika Vetenskapssamfundet i Lund xv)*, Lund.

Pernier, L. 1935. *Il palazzo minoico di Festos I*, Rome.

Petrakis, V. P. 2003. "to-no-e-ke-te-ri-jo Reconsidered," *Minos* 37-38, pp.293-316.

———. 2011. "Politics of the sea in the Late Bronze Age II-III, Aegean: iconographic preferences and textual perspectives," in *The seascape in Aegean Prehistory (Monographs of the Danish Institute at Athens 14)*, ed. G. Vavouranakis, Athens, pp. 185-234.

Petrie, W. M. F. 1890. *Kahun, Gurob, and Hawara*, London.

- . 1891. *Illahun, Kahun and Gurob*, London.
- ., and J.K. Quibell. 1895. *Naqada and Ballas*, London.
- . 1898. *Deshasheh*, London.
- . 1900a. *Denderah 1898*, London.
- . 1900b. *Royal Tombs of the First Dynasty 1900 I*, London.
- . 1901. *Royal Tombs of the Earliest Dynasties II*, London.
- . 1901b. *Diospolis Parva*, London.
- . 1902. *Abydos I*, London.
- . 1903. *Abydos II*, London.
- . 1906. *Hyksos and Israelite Cities*, London.
- . 1909. *Memphis I*, London.
- . 1917. *Tools and Weapons illustrated by the Collection of University College*, London.
- . 1920. *Prehistoric Egypt*, London.
- . 1921. *Corpus of Prehistoric Pottery and Palettes (BSAE/ERA XXXII)*, London.
- . 1925. *Buttons and Design Scarabs (BSAE 24)*, London.
- ., ed. 2013 (1905, 1912). *Ehnasya, The Labyrinth, Gerzeh and Mazghuneh*, Cambridge Library Collection.
- Petropoulou, M. -Z. 2006. "A Seleucid Settlement on Failaka," *Epigraphica Anatolica* 39, pp. 139-147.
- Phelps, W. W., G. J. Varoufakis, and R. E. Jones 1979, *Five Copper Axes from Greece*, BSA 74, pp. 175-184.

Philip, G. and D. Baird. eds. 2000. *Ceramics and Change in the Early Bronze Age of the Southern Levant*, Sheffield.

Phillips, J. 1992. "Tomb-Robbers and their Booty in Ancient Egypt," in *Death and Taxes in the Ancient Near East*, ed. S.E. Orel, pp. 157-192.

———. 1995. "False Analogies: the Minoan origin of some so-called "Egyptianizing" features," in *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Τόμος Α2*, , ed. S. Metropolitou and Th. V. Tzedake, Rethymnon, pp. 757-765.

———. 2009. "Egyptian Amethyst in the Bronze Age Aegean," *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 1:2, pp. 9-25.

———. 2012. "Egypt," in *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. E. H. Cline, Oxford, pp. 820-831.

Pierrat-Bonnefois, G. 2008. "Three cups from the Tod treasure", Department of Egyptian Antiquities: Religious and funerary beliefs, Louvre Museum, <<http://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/three-cups-tod-treasure>> (28 February 2016).

Pierris, A. L. 2006. *Religion and Mystery*, Patras.

Pinch, G. 2002. *Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt*, Oxford University Press.

Pini, I. 2000. "Eleven Early Cretan Scarabs," in *Κρήτη - Αίγυπτος, Πολιτιστικοί Δεσμοί τριών χιλιετιών*, ed. A. Karetsou. Athens, Athens, pp. 107-113.

Potter, L. G . 2009. *The Persian Gulf in History*, New York.

Potts, D. 1990. *The Arabian Gulf in Antiquity 1: From Prehistory to the Fall of the Archaemenid Empire*, Oxford.

———. 2009. "The Archaeology and Early History of the Persian Gulf," in *The Persian Gulf in History*, ed. L.G. Potter, New York, pp. 27-56.

Prag, K. 1986. "Byblos and Egypt in the fourth millennium," *The Journal of the Council for British Research in the Levant* 18 (1), pp. 59-74.

- Prausnitz, M. W. 1954. "Abydos and Combed Ware," *Palestine Exploration Quarterly* 86 (2), pp. 91-96.
- Preziosi, D. A. 1968. "Harmonic Design in Minoan Architecture," *The Fibonacci Quarterly* 6 (6), pp. 370-384.
- . 1983. *Minoan Architectural Design: Formation and Signification (AS)*, Gruyter: Berlin.
- Proussakov, D.B. 1999. *Nature and Man in Ancient Egypt*. Moscow: "Moskovskiy Litsei".
- . 2004. "Early Dynastic Egypt: A' Socio-Environmental/Anthropological Hypothesis of 'Unification'," in *The Early State, Its Alternatives and Analogues*, ed. L.E. Grinin, R.L. Carneiro, R. Carneiro, D. Bondarenko, N. Kradin, and A. Korotayevet, Volgograd, pp. 139-180.
- Primas, M. 1995. "Gold and Silver During the 3rd Mill. Cal. BC," in *Prehistoric Gold in Europe: Mines, Metallurgy and Manufacture*, ed. G. Morteani and J. P. Northover, pp. 77-93.
- Pumpelly, R., ed. 1908. *Explorations in Turkestan. Expedition of 1904. Prehistoric Civilizations of Anau, Origins, Growth, and Influence of Environment I (Publication 73)*, Washington.
- Quibell, J. E. 1900. *Hierakonpolis I*, London.
- Quibell, J. E. and F. W. Green. 1902. *Hierakonpolis II*, London.
- Raban, A. 2001. "The enigma of the angular sailing ships in the Red Sea since the 4th millennium BCE," in *Tropis VI. Proceedings of the 6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity I*, ed. H. Tzalas, Lamia - Delphi - Athens, pp. 441-456.
- Randall-MacIver, D., A. C. Mace, F. L. Griffith. 1902. *El Amrah and Abydos 1899-1901*, London.
- Ransome, H. M. 2004. *The Sacred BE in Ancient Times and Folklore*, London.
- Rapp, G. R. 2009. "Soft Stones and Other Carvable Materials" in *Archaeomineralogy. Natural Science in Archaeology*, Berlin / Heidelberg, pp 117-137.

- Redford, D. B., ed 2001. *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt II*, Oxford.
- Reese, D. S. 1988. "A New Engraved Tridacna Shell from Kish," in *Journal of Near Eastern Studies* 47 (1), pp. 35-41.
- Reese, D. S., and P. P. Betancourt. 2008. "Excavations in the Hagios Charalabos Cave: A Preliminary Report. The Neritid shells," *Hesperia* 77, p. 576.
- Reeves, L. C. 2003. "Aegean and Anatolian Bronze Age Metal Vessels: a Social Perspective" (diss. Univ. of London).
- Rehak, P. 1988. "The Mycenaean 'Warrior Goddess' Revisited," in *POLEMOS. Le contexte guerrier en Égée a l'Âge du Bronze. Actes de la 7è Rencontre égéenne internationale*, ed. R. Laffineur, Liège, pp. 227-239.
- . 1992. "Minoan Vessels with Figure-Eight Shields, Antecedents to the Knossos Throne Room Alabaster," *Opuscula Atheniensi* 19, pp. 115-124.
- . 1994. "The Aegean 'Priest' on CMS I.223," *Kadmos* 33 (1), pp. 76-84.
- . 1998. "Aegean Natives in the Theban Tomb Paintings: The Keftiu Revisited," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium (Aegaeum 18)*, ed. E. H. Cline and D. Harris-Cline, Liège - Austin, pp. 39-50.
- . 2007. "Children's Work: Girls as Acolytes in Aegean Ritual and Cult," in *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy (ASCSA, Hesperia Suppl. 41)*, ed. A. Cohen and J. B. Rutter, pp. 205-225.
- Rehren, T. and E. Pernicka. 2014. "First data on the nature and origin of the metalwork from Tell el-Farkha," in *The Nile Delta as a centre of cultural interactions between Upper Egypt and the Southern Levant in the 4th millennium BC (Studies in African Archaeology 13)*, ed. A. Mączyńska, Poznan, pp. 237-252.
- Reingruber, A., Z. Tsirtsoni, and P. Nedelcheva, eds. 2017. *Going West?: The Dissemination of Neolithic Innovations Between the Bosphorus and the Carpathians (Themes in Contemporary Archaeology 3)*, *Proceedings of the EAA Conference*, Oxon.

- Reisner, G. A. 1908. *The Early Dynastic Cemeteries of Naga ed-Dêr*, Leipzig.
- . 1918. "The Tomb of Hepzefa, Nomarch of Siût," *The Journal of Egyptian Archaeology* 5/2, pp. 79-98.
- Renfrew, C. 1987. "Old Europe or ancient East? The Clay Cylinders of Sitagroi," in *Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem. Studies in Honor of Marija Gimbutas*, ed. S. Nacev and E. C. Polomé, Washington, pp. 339-374.
- . 1991. *Το Κυκλαδικό Πνεύμα*, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλιανδρή, New York.
- . 2011. *The Emergence of Civilisation*, Oxbow Books.
- . 2013. "The sanctuary at Keros: Questions of materiality and monumentality," *Journal of the British Academy* 1, pp. 187-212.
- . 2015. "Evidence for ritual breakage in the Cycladic Early Bronze Age: The Special Deposit South at Kavos on Keros," in *Thrasma. Contextualising the Intentional Destruction of Objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus (AEGIS, Actes de Colloques 09)*, ed. K. Harrell and J. Driessen, Louvain, pp. 81-98.
- Rice, M. 1994. *The Archaeology of the Persian Gulf c. 5000 - 323 B.C.*, Routledge, London and New York.
- . 1998. *The Power of the Bull*, Routledge, London.
- . 1999. *Who's Who in Ancient Egypt*, New York.
- . 2002. *The Archaeology of the Arabian Gulf 5000-323 BC*, London and New York.
- . 2003. *Egypt's Making: The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*, 2nd ed., Routledge.
- Richardson, R. H. 1999. "Craft specialisation, workshops and activity areas in the Aegean from the Neolithic to the end of the protopalatial period" (diss. Durham Univ.).

Ridderstad, M. 2009. "Evidence of Minoan Astronomy and Calendrical Practices", <<http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/0910/0910.4801.pdf>> (1 March 2015).

Riefstahl, E. 1944. *Patterned textiles in pharaonic Egypt*, Brooklyn Museum, Brooklyn Institute of Arts and Sciences, Brooklyn.

Rigoglioso, M. 2010. *Virgin Mother Goddesses of Antiquity*, New York.

Rincon, P. 2004. "Dig Discovery is Oldest 'Pet Cat'," in *BBC News* 8 April 2004, <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/3611453.stm>> (29 June 2016).

Roberts, O. T. P. 1991. "The Development of the Brail into a viable Sail Control for Aegean Boats of the Bronze Age," in *Thalassa: L' Egée préhistorique et la mer (Aegaeum 7)*, ed. R. Laffineur and L. Basch, Liege, pp. 55-60.

Robertson, D. S. 1943, *Greek and Roman Architecture*, 2nd ed., Cambridge.

Robertson, N. D. 1984. "Poseidon's Festival of the Winter Solistice," *CQ* 34:1, pp. 1-16.

Roccos, L. J. 2000. "Back-Mantle and Peplos: The Special Costume of Greek Maidens in 4th-Century Funerary and Votive Reliefs," *Hesperia* 69 (2), pp. 235-265.

Rodden, R. J. 1964. "Early Neolithic Frog Figurines from Nea Nikomedeia," *Antiquity* 38 (152), pp. 294-295.

Rollin, C. 1841. *History of the Egyptians, from Rollin, and other authentic sources, both ancient and modern*, Religious Tract Society, London.

Rosena, S. A., R. H. Tykotb, and M. Gottesman. 2005. "Long distance trinket trade: Early Bronze Age obsidian from the Negev," *Journal of Archaeological Science* 32, pp. 775-784.

Rossi, C. 2003. *Architecture and Mathematics in Ancient Egypt*, Cambridge.

Rossi, C., and C. A. Tout. 2002. "Were the Fibonacci Series and the Golden Section Known in Ancient Egypt?," *Historia Mathematica* 29 (2), pp. 101-113.

Rösing, F. W. 1980. "Medical papyri and medical treatments: A contradiction," *Antropologia Contemporanea* 3, pp. 1-7.

Rothenberg, B., and J. Glass. 1983. "The Midianite Pottery," in *Midian, Moab and Edom: The History and Archaeology of Late Bronze and Iron Age Jordan and North-West Arabia*, ed. J.F.A. Sawyer and D.J.A. Clines, Great Britain, pp. 65-124.

Rothenberg, B., and H. G. Bachmann. 1988. *The Egyptian mining temple at Timna (Institute of Archaeology, University College)*, London.

Rothenberg, B. 1972, *Timna: Valley of the Biblical Copper Mines*, London.

———. 1990a. *The Ancient Metallurgy of Copper*, London.

———. 1990b. "The Chalcolithic Copper Smelting Furnace in the Timna Valley," *IAMS Newsletter* 15-16, pp. 9-12.

———. 2003. "Egyptian chariots, Midianites from Hijaz/Midian (Northwest Arabia) and Amalekites from the Negev in the Timna Mines. Rock drawings in the Ancient Copper Mines of the Arabah - new aspects of the region's history II," *IAMS* 23.2003, pp. 9-14.

Rousopoulos, P., C. Papaodysseus, D. Arabadjis, M. Exarhos, M. Panagopoulos. 2010. "Image and pattern analysis for the determination of the method of drawing celebrated Thera wall-paintings circa 1650 B.C.," *Journal on Computing and Cultural Heritage* 3(2), pp. 1-21.

Rousopoulos, P., D. Arabadjis, M. Panagopoulos, C. Papaodysseus, and E. Papazoglou. 2009. "Determination of the method of drawing of prehistoric wall-paintings via original methods of pattern recognition and image analysis," in *Proceedings of the IEEE International Conference on Image Processing*, pp. 65-68.

Routledge, B. 2004. *Moab in the Iron Age: Hegemony, Polity, Archaeology*, Philadelphia.

Roux, G. [1964] 1992. *Ancient Iraq*, 3rd ed., repr. London.

Rudd, S. "Elat and Ezion-geber: Twin cities," <<http://www.bible.ca/archeology/bible-archeology-exodus-route-ezion-geber-elat-aqaba.htm>> (10 June 2014).

Ruijgh, C. J. 1962. *Tabellae Mycenenses Selectae (Textus Minores XXVIII)*, Leyden.

Runnels, C. N., C. Payne, N. V. Rifkind, C. White, N. P. Wolff, and S. A. LeBlanc. 2009. "Warfare in Neolithic Thessaly: A Case Study," *Hesperia* 78, pp. 165-194.

Rutter, J. B. 1993. "Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the southern and Central Greek Mainland," *AJA* 97 (4), pp. 745-797.

———. 1999a. "Western Anatolia and the Eastern Aegean in the Early Bronze Age," in *Aegean Prehistoric Archaeology*, <http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/?page_id=624> (2 March 2013).

———. 1999b. "The Neolithic Cultures of Thessaly, Crete, and the Cyclades," in *Aegean Prehistoric Archaeology*, <http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/?page_id=424#/CycladicIslands> (7 November 2014).

———. 1999c "The Early Minoan Period: The Tombs," in *Aegean Prehistoric Archaeology*, <http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/?page_id=569> (15 February 2013).

———. 2008. "The Anatolian Roots of Early Helladic III Drinking Behavior," in *Proceedings of the International Symposium. The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age*, ed. H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Sahoglu, and R. Tuncel, Ankara, pp. 461-482.

Sacconi, A. 1969. "La mirra nella preparazione degli unguenti profumati a Cnosso," *Athenaeum* XLVII, pp. 286-289.

Sainz, I. V. 2013. "Las pinturas egipcias de Malkata: ¿arte egipcio con sabor minoico? Una nueva perspectiva sobre las pinturas del palacio de Amenofis III y las influencias del Egeo," *Anales de Historia del Arte* 23, pp. 125-138.

Sakellarakis, J. A. 1976. "Mycenaean Stone Vases," *SMEA* 17, pp. 173-187.

Sakovitch, A. P. 2005-2006. "Explaining the Shafts in Khufu's Pyramid at Giza," *Journal of the American Research Center in Egypt* 42, pp. 1-12.

Sanders, K., S. Ousley, J. Rose, and T. Hanihara. 2014. "Cranio-metric Analysis of the Howells Egyptian Sample: The Greek Connection," Poster presented at the *American Association of Physical Anthropologists 83rd Annual Meeting*, Calgary.

Santamaria, M. A. 2013. "The term βόκχος and Dionysos Βόκχιος," in *Redefining Dionysos*, ed. A. Bernabé, M. Herrero de Jáuregui, A. I. Jiménez San Cristobal, and R. M. Hernández, Berlin - Boston, pp. 38-57.

Sarianidi, V. 2001. *Necropolis of Gonur and Iranian Paganism*, Moscow.

Sarri, K. 2015. "Textiles, baskets and pots: decorative craft transfer in the Aegean Neolithic," paper presented in *First Textiles. The Beginnings of Textile Manufacture in Europe and the Mediterranean (International Conference)*, pp. 25-26 (abstract).

Sass, B. and M. Sebbane. 2006. "The Fourth-Millennium BCE Origin of the Three-Tanged 'Epsilon' Axe," in "I will speak the riddles of ancient times." *Amihai Mazar festschrift*, ed. P. de Miroschedji and A. Maeir, Winona Lake IN, pp. 79-88.

Schaus, G. P., ed. 2014a. *Stymphalos I: The Acropolis Sanctuary*, Toronto.

———. 2014b. "The Temple on the Acropolis of Stymphalos," in *Meditations on the Diversity of the Built Environment in the Aegean Basin and Beyond, Proceedings of a Colloquium in Memory of F. E. Winter*, Publications of the Canadian Institute in Greece = Publications de l'Institut canadien en Grèce no. 8, ed. D. W. Rupp and J. E. Tomlinson, Athens, pp. 511-529.

Schiestl, R. 2009. "Three Pendants: Tell el-Dab'a, Aigina and a New Silver Pendant from the Petrie Museum", in *The Aigina Treasure. Aegean Bronze Age Jewellery and a Mystery Revisited*, ed. J. L. Fitton, London, pp. 51-58.

Schliemann, H. 1880. *Ilios, the City and Country of the Trojans*, London.

Schmalz, G. C. R. 2009. *Augustan and Julio-Claudian Athens: A New Epigraphy and Prosopography*, Brill.

Schmidt, H. 1902. *H. Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer (Königliche Museen zu Berlin)*, Berlin.

- Schmidt, H. 1906. "Die Expedition Pumpelly in Turkestan im Jahre 1904 und ihre arcäologischen Ergebnisse," in *Zeitschrift für Ethnologie*, Berlin, pp. 385-390.
- Schneider, T. 2018. "A Double Abecedary? Halaḥam and 'Abgad on the TT99 Ostrakon," *BASOR* 379, pp. 103-112.
- Schofield, L., and T. Parkinson. 1994. "Of Helmets and Heretics: a possible Egyptian Representation of Mycenaean Warriors on a Papyrus from El-Amarna," *BSA* 89, pp. 157-170.
- Scotte, N. E. 1964. "Egyptian Jewelry," *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* (March 1964), pp. 223-234.
- Seager, R. S. 1912. *Explorations in the Island of Mochlos*, Boston and New York.
- Serotta, A. and F. Carò. 2015. "Hidden Secrets of Ancient Egyptian Technology" in *The MET*, <<https://www.metmuseum.org/blogs/now-at-the-met/2015/ancient-egyptian-technology#!#7>> (19 April 2018).
- Serpico, M. and R. White. 2006. "Oil, Fat and Wax," in *Ancient Egyptian Materials and Technology*, ed. P.T. Nicholson and I. Shaw, Oxford University Press.
- Shamir, O. 2015. "Textiles from the Chalcolithic Period, Early and Middle Bronze Age in the Southern Levant - The Continuation of Splicing," *Archaeological Textiles Review* 57, pp. 12-25.
- Shank, E. 2013. "The Griffin Motif - An Evolutionary Tale," in *Paintbrushes. Wall-Painting and Vase-Painting of the 2nd millennium BC in Dialogue*, Society for the Promotion of Theran Studies, ed. A.G. Vlachopoulos, Athens, pp. 87-89.
- Sharpe, S. 1836. *The Early History of Egypt, from the Old Testament, Herodotus, Manetho, and The Hieroglyphical Inscriptions*, London/Oxford.
- Shave, M. 2020. "Hatshepsut, Matriarchy, and Minoan Crete," *CORVUS* MMXIX-MMXX, pp. 44-57.
- Shaw, M. C. 1974. "Ceiling Patterns from the Tomb of Hepzefa," *AJA* 74, pp. 25-30.

———. 2000a. "Anatomy and Execution of Complex Minoan Textile Patterns in the Procession Fresco from Knossos," in *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών. Κατάλογος Μελέτες. Υπουργείο Πολιτισμού - Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Essays to an Exhibition in the Heraklion Museum)*, ed. A. Karetsou, Athens, pp. 52-63.

———. 2000b. "Sea Voyages: The Fleet Fresco from Thera, and the Punt Reliefs from Egypt," in *The Wall Paintings of Thera: Proceedings of the First International Symposium*, ed. S. Sherratt, pp. 267-282.

———. 2009. Rev. of M. Bietak, N. Marinatos, C. Palivou, A. Brysbaert, *A Bull-Leaping Fresco from the Nile Delta and a Search for Patrons and Artists. Taureador Scenes in Tell El-Dab'a (Avaris) and Knossos*, in *AJA* 90, pp. 496-499.

———. 2012. "New light on the Labyrinth Fresco from the Palace at Knossos," *The Annual of the British School at Athens* 107, pp. 143-159.

Shaw, I., ed. 2003. *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford University Press.

Shelmerdine, C. W. 1989. "Where Do We Go From Here?: The Linear B Tablets," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium (Aegaeum 18)*, Liège - Austin, pp. 291-299.

———. 1997. "Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland," *AJA* 101 (3), pp. 537-585.

Sheng-chieh Hsu, F. 2012. "Ritual Significance in Mycenaean Hairstyles," *Chronika* 2, pp. 92-102.

Sherratt, S. 2007. "The Archaeology of Metal Use in the Early Bronze Age Aegean: A Review," in *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean*, ed. P. M. Day and R. C. P. Doona, Oxford, pp. 245-263.

Shortland, A. J., C. A. Hope and M. S. Tite. 2006. "Cobalt blue painted pottery from 18th Dynasty Egypt," in *Geomaterials in Cultural Heritage (Geological Society, Special Publications 257)*, ed. M. Maggetti and B. Messiga, London, pp. 91-99.

Siennicka, M. 2002. "Mycenaean Settlement Patterns in the Saronic Gulf," *Swiatwit* 4: 45 (Fasc. A), pp. 179-193.

Simmons, A. H. 2014. *Stone Age Sailors: Paleolithic Seafaring in the Mediterranean*, California.

Simpson, W. K. 1970. Rev. of P. J. Ucko, *Anthropomorphic Figurines: Of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece*, in *American Anthropologist* 72, pp. 1181-1182.

Singer, I. 2008. "Purple-Dyers in Lazpa," in *Anatolian Interfaces: Hittites, Greeks and their Neighbours*, ed. B. J. Collins, M. R. Bachvarova and I. C. Rutherford, Atlanta, pp. 21-44.

Smit, D. W. 1991. "The Hittite Corridor," *Talanta* XXII-XXIII, pp. 113-115.

Smith, J. C. 1977. "Cloth and Mat Impressions," in *Kephala: A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, ed. J. E. Coleman, Princeton, pp. 114-126.

Smith, M. S. 1994. *The Ugaritic Baal Cycle 1: Introduction with Text, Translation & Commentary of KTU 1.1-1.2. Supplements to Vetus Testamentum LV*, Leiden.

_____. 2008. *God in Translation: Deities in Cross-cultural Discourse in the Biblical World*, Tübingen.

Smith, M. S. and W. T. Pitard. 2009. *The Ugaritic Baal Cycle II: Introduction with Text, Translation and Commentary of KTU/CAT 1.3-1.4*, Netherlands.

Smith, S. T. and M. Buzon. 2018. "The Fortified Settlement at Tombos and Egyptian Colonial Strategy in New Kingdom Nubia," in *From Microcosm to Macrocism: Individual Households and Cities in Ancient Egypt and Nubia*, ed. J. Budka and J. Auenmüller, Leiden, pp. 205-225.

Soar, K. 2009. "Old Bulls, New Tricks: The Reinvention of a Minoan Tradition," in *The Past in the Past: The Significance of Memory and Tradition in the Transmission of Culture*, BAR S1925, ed. M. Georgiadis, and C. Gallou, Oxford, pp. 16-27.

Solenhofen, A. 2002. "Stone Vessel Making," <http://www.oocities.org/unforbidden_geology/ancient_egyptian_stone_vase_making.html> (6 November 2014).

Soles, J. S. 2004. "The 2004 Greek-American Excavations at Mochlos," *Kentro* 7, pp. 2-5.

Sørensen, A. H. 2009. "Approaching Levantine Shores. Aspects of Cretan Contacts with Western Asia during the MM-LM I Periods," *Proceedings of the Danish Institute at Athens VI*, ed. E. Hallager and S. Riisager, Athens, pp. 9-56.

Sotirakopoulou, P. 2004. "Early Cycladic Pottery from the Investigations of the 1960's at Kavos-Daskaleio, Keros: A Preliminary Report," in *Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2000. 2. Band, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, ed. E. Alram-Stern, Wien, pp. 1167-1178.

Sourvinou-Inwood, C. 1989. "Boat, Tree and Shrine: The Mochlos Ring and the Makrygialos Seal," *Kadmos* 28 (1-2), pp. 97-100.

Souvatzi, S. A. 2008. *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece: An Anthropological Approach*, Cambridge University Press.

Souyouzoglou-Haywood, C. 1999. *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age: 3000-800 BC*, Liverpool.

Sowada, K. N. 1999. "Black-Topped Ware in Early Dynastic Contexts," *The Journal of Egyptian Archaeology* 85, pp. 85-102.

———. 2009. *Egypt in the Eastern Mediterranean During the Old Kingdom: An Archaeological Perspective (Orbis Biblicus et Orientalis 237)*, Fribourg.

Spar, I. 2008. "The Cedar Forest," in *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millenium B.C. (Exhibition catalogue, The Metropolitan Museum of Art 2008-2009)*, ed. J. Aruz, K. Benzel, and J. M. Evans, New York, pp. 51-58.

Sparks, R. T. 2003. "Egyptian Stone Vessels and the Politics of Exchange (2617-1070 BC)," in *Ancient Perspectives on Egypt*, ed. R. Matthews and C. Roemer, pp. 39-56, University College London.

———. 2007. *Stone Vessels in the Levant*, London and New York.

Spataro, M., A. Garnett, A. Shapland, N. Spencer & H. Mommsen. 2019. "Mycenaean pottery from Amara West (Nubia, Sudan)," *Archaeol Anthropol Sci* 11, pp. 683-697.

Sperveslage, G. 2016. "Intercultural contacts between Egypt and the Arabian Peninsula at the turn of the 2nd to the 1st millennium BCE," in *Dynamics of Production in the Ancient Near East*, ed. J.C. Moreno Garcia, Oxford, pp. 303-330.

Spinazzi-Lucchesi, C. 2018. *The Unwound Yarn. Birth and Development of Textile Tools Between Levant and Egypt (Antichistica 18, Studi orientali 8)*, Venezia.

———. 2020. "A reassessment of spinning bowls: new evidence from Egypt and Levant," in *Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference, From the Prehistory of Upper Mesopotamia to the Bronze and Iron Age Societies of the Levant I (Broadening Horizons 5)*, ed. M. Iamoni, Trieste, pp. 271-279.

Stanley, J. D., R. W. Carlson, G. V. Beek, T. F. Jorstad, and E. A. Landau. 2007. "Alexandria, Egypt, before Alexander the Great: A multidisciplinary approach yields rich discoveries," *GSA Today* 17 (8), pp. 4-10.

Steel, L. 2007. "Egypt and the Mediterranean World," in *The Egyptian World*, ed. T. Wilkinson, Kondon, pp. 459-475.

———. 2013. *Materiality and Consumption in the Bronze Age Mediterranean*, New York and London.

———. 2009. "Egypt and the Mediterranean World," in *The Egyptian World*, ed. T. Wilkinson, Routledge, pp. 459-475.

Stefani, E. and L. Banti. 1930-1931. "La grande tomba a tholos di Haghia Triada," *ASAtene* XIII-XIV, pp. 147-251.

Stevenson, A. 2017. "Predynastic Egyptian Figurines," in *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, ed. T. Insoll, pp. 63-84.

Stos-Gale, Z. A. 1984. "Comment on Poursat 'Un Thalassocratie minoenne à Minoen Moyen II'," in *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality: Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute*

in *Athens* (SkrAth 4, 32), ed. R. Hägg and N. Marinatos, Stockholm, pp. 85-87.

Stos-Gale, Z. A., N. H. Gale, and J. Houghton. 1995. "The Origin of Egyptian Copper Lead-Isotope Analysis of Metals from El-Amarna," in *Egypt, the Aegean and the Levant. Interconnections in the Second Millennium B.C.*, ed. W. V. Davies and L. Schofield, London, pp. 127-135.

Stos-Gale, Z. A., and N. H. Gale. 2010. "Bronze Age Metal Artefacts found on Cyprus - Metal from Anatolia and the Western Mediterranean," in *Trabajos de Prehistoria* 67 (2), pp. 389-403.

Strange, J. 1980. *Caphtor/Keftiu: A New Investigation*, Leiden.

Strasser, T. F., E. Panagopoulou, C. N. Runnels, P. M. Murray, N. Thompson, P. Karkanas, F. W. McCoy, and K. W. Wegmann. 2010. "Stone Age Seafaring in the Mediterranean. Evidence from the Plakias Region for Lower Palaeolithic and Mesolithic Habitation of Crete," *Hesperia* 79 (2), pp. 145-190.

Sukenik, N., D. Iluz, Z. Amar, A. Varvak, V. Workman, O. Shamir, and E. Ben-Yosef. 2017. "Early evidence (late 2nd millennium BCE) of plant-based dyeing of textiles from Timna, Israel," *PLoS One* 12(6): e0179014.

Suvandzhiev, I. 2014. "Colours and firing technologies of the black-topped pottery from southwestern Bulgaria," in *Tracing pottery making recipes in the Balkans, 6th - 4th millennium BC, International Workshop, Serbia, 19-20 September 2014*.

Svilar, M. 2017. "Searching for late neolithic spinning bowls in the central Balkans," *STARINAR LXVII*, pp. 21-32.

Svoronos, J. N. 1914. "Stylides, aneres hierae, aphlasta, stoloi, ackrostolia, embola proembola et totems marins. in scription contenant des lois de Gortyne," *Journal International d'Archéologie Numismatique* 16, pp. 81-152.

Swain, S. 1995. "The Use of Model Objects as Predynastic Egyptian Grave Goods: An Ancient Origin for an Dynastic Tradition," in *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, ed. S. Campbell and A. Green, Oxford, pp. 35-37.

Sweeney, E. J. 2006. *Empire of Thebes, Or Ages in Chaos Revisited*, New York.

———. 2009. *Gods, Heroes and Tyrants: Greek Chronology in Chaos*, Algora Publishing.

Swinnen, I. M. 2014. "Curvilinear Domestic Structures in the Prehistoric Eastern Mediterranean Region and Evidence from the Early Bronze I Period at al-Lahun in Jordan," in *"From Gilead to Edom" Studies in the Archaeology and History of Jordan in Honor of Denyse Homès-Fredericq on the Occasion of Her Eightieth Birthday*, ed. I.M. Swinnen and E. Gubel, Wetteren: *Cultura, Akkadica Supplementum*, pp. 43-70.

Symeonoglou, S. 1985. *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton.

Szafranski, Z. E. 2014. "The Exceptional Creativity of Hatshepsut: The Temple at Deir el-Bahari Example," in *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut (SAOC 69)*, ed. J. M. Galan, B. M. Bryan, and P. F. Dorman, Chicago, pp. 125-138.

Tadmor, M. 1964. "Contacts Between the 'Amuq and Syria-Palestine," *IEJ* 14 (4), pp. 253-269.

Tagliaferro, N. "The Prehistoric Pottery found in the Hypogeum at Hal-Saflieni, Casal Paula, Malta," *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology III*, pp. 1-21.

Talalay, L. 1993. *Deities, Dolls, and Devices. Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece (Franchthi 9)*, Bloomington.

Tartaron, T. F. 2013. *Maritime Networks in the Mycenaean World*, Cambridge University Press.

Tassie, G. J. 2003. "Identifying the Practice of Tattooing in Ancient Egypt and Nubia," *Papers from the Institute of Archaeology* 14, pp. 85-101.

Teeter, E., ed. 2011. *Before the Pyramids, The Origins of Egyptian Civilization (Oriental Institute Museum Publications 33)*, Chicago.

Televantou, A. C. 2008. "Strofilas - A Neolithic Settlement on Andros," in *Horizon: A colloquium on the prehistory of the Cyclades (McDonald*

Institute Monographs), ed. N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas, and C. Renfrew, Cambridge, pp. 43-54.

Theocharis, D. R. 1958. "Iolkos: whence sailed the Argonauts", *Archaeology* 11, pp. 13-18.

Theodorou-Mavromatti, A. 2004. "An Early Helladic Settlement in the Apollon Maleatas Site at Epidauros," in *Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2000. 2. Band, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, ed. E. Alram-Stern, Wien, pp. 1303-1358.

Theodorou, G., N. Symeonides, and E. Stathopoulou. 2007. "Elephas Tiliensis n. Sp. From Tilos Island (Dodecanese, Greece)," *Hellenic Journal of Geosciences* 42, pp. 19-32.

Thimme, J., ed. 1977. *Art and Culture of the Cyclades in the Third Millennium B.C.*, Chicago.

Thompson, W. R. 2010. "Trade Pulsations, Collapse and Reorientation in the Ancient World," in *Connectivity in Antiquity: Globalization as a Long-Term Historical Process (Approaches to Anthropological Archaeology)*, ed. Ø. S. LaBianca, S. Arnold Scham, London and New York, pp. 32-58.

Tite, M. S., and M. Bimson. 1989. "Glazed steatite: An investigation of the Methods of Glazing used in Ancient Egypt," *WorldArch* 21, pp. 87-94.

Tite, M. S., G. D. Hatton, A. J. Shortland, Y. Maniatis, D. Kavoussanaki, and M. Panagiotaki. 2003. "Raw Materials used to Produce Aegean Bronze Age Glass and Related Vitreous Materials," in *AIHV Annales du 16e Congrès*, pp. 10-13.

Tite, M. S., M. J. Shortland, Y. Maniatis, M. Panagiotaki, and A. Kaczmarczyk. 2008. "Faience Production in the Eastern Mediterranean," in *Production Technology of Faience and Related Early Vitreous Materials*, ed. M. S. Tite and M. J. Shortland, Oxford, pp. 111-128.

Todd, I. A. 2001. "Kalavassos Tenta Revisited," in *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation (CAARI Monograph Series 2, ASOR Archaeological Reports 5)*, ed. St. Swiny, Boston, pp. 95-108.

Tomkins, P. D. 2001. "The Production, Circulation and Consumption of Ceramic Vessels at Early Neolithic Knossos, Crete" (diss. Univ. of Sheffield).

———. 2007. "Neolithic: Strata IX-VII, VII-VIB, VIA-V, IV, IIIB, IIIA, IIB, IIA and IC Groups," *British School at Athens Studies* 14, *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, pp. 9-48.

———. 2009. "Domesticity by default. Ritual, Ritualization and Cave-use in the Neolithic Aegean," in *Oxford Journal of Archaeology* 28(2), pp. 125-153.

———. 2013. "Landscapes of Ritual, Identity, and Memory. Reconsidering Neolithic and Bronze Age Cave Use in Crete, Greece" in *Sacred Darkness: A Global Perspective on the Ritual use of Caves*, ed. H. Moyes, Colorado, pp. 59-79.

Tomkins, P., and I. Schoep. 2012. "Crete," in *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. E. H. Cline, Oxford, pp. 66-82.

Toth, G. 2013. "Twin Stelae of a Well-Traveled Theban, Khetty," Introduction to Middle Egyptian Grammar, (2013), <<http://egypt-grammar.rutgers.edu/TextPDF/Khetty.pdf>> (6 December 2014).

Townsend, E. D. 1955. "A Mycenaean Chamber Tomb under the Temple of Ares," *Hesperia* 24, pp. 187-219.

Trümpy, C. 2004. "Die Thesmophoria, Brimo, Deo und das Anaktorion: Beobachtungen zur Vorgeschichte des Demeterkults," *Kernos* 17, pp. 13-42.

Tsitsibakoy-Vasalos, E. 2010. "Brightness and Darkness in Pindar's Pythian 3 Aigla-Koronis-Arsinoë and Her Coming of Age," in *Light and Darkness in Ancient Greek Myth and Religion*, ed. M. Christopoulos, E. Karakantza, and O. Levaniouk, Plymouth, pp. 30-76.

Turek, J. 2012. "The Neolithic Enclosures in Transition. Tradition and Change in the Cosmology of Early Farmers in Central Europe," in *Enclosing the Neolithic. Recent studies in Britain and Europe (BAR International Series 2440)*, ed. A. Gibson, Oxford, pp. 185-201.

Tyree, E. L. 2001. "Diachronic Changes in Minoan Cave Cult," in *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th*

International Aegean Conference (Aegaeum 22), ed. R. Laffineur and R. Hägg, Texas, pp. 39-50.

Tzachili, I., ed. 2008. *Aegean Metallurgy in the Bronze Age: Proceedings of an International Symposium Held at the University of Crete*, Athens.

Tzalas, H. 1995. "On the obsidian trail: With a papyrus craft in the Cyclades," in *Tropis 3. Proceedings of the 3rd International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Athens, pp. 441-470.

Ucko P. J. 1962. "The Interpretation of Prehistoric Anthropomorphic Figurines," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 92 (1), pp. 38-54.

———. 1968. *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete, with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece (Royal Anthropological Institute Occasional Papers 24)*, London.

———. 1969. "Penis Sheaths: A Comparative Study," *Proceedings of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland (The Curl Lecture 1969)*, pp. 24-67.

Uhl, J. T. 2007. *An Introduction to Early Aegean Art: Cycladic, Minoan, Mycenaean*, Lulu press.

Ullrich, D. 1987. "Egyptian Blue and Green Frit: Characterization, History and Occurrence," *PACT* 17, pp. 323-332.

Ustinova, Y. 2019. Rev. of D. Braund, *Greek Religion and Cults in the Black Sea Region: Goddesses in the Bosporan Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era*, in *BMCR* 2019.04.14, <<https://bmcr.brynmawr.edu/2019/2019.04.14>> (16 October 2020).

Vavouranakis, G., and Bourbou, C. 2015. "Breaking up the Past: Patterns of Fragmentation in Early and Middle Bronze Age Tholos Tomb Contexts in Crete," in *Thrasma. Contextualising Intentional Destruction of Objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus (AEGIS, Actes de Colloques 09)*, ed. K. Harrell, and J. Driessen, Louvain, pp. 167-196.

Van Binsbergen, W. M. J., and F. C. Woudhuizen. 2011. *Ethnicity in Mediterranean protohistory (BAR International Series 2256)*, Oxford.

- Van der Geer, A., M. Dermitzakis, and J. De Vos. 2006. "Crete before the Cretans: The Reign of Dwarfs," *Pharos* 13, pp. 121-132.
- Van Dijk, R. M. 2011. "The Motif of the Bull in the Ancient Near East: An Iconographic Study" (thes. Unif of South Africa).
- Van Leuven, J. C. 1979. "Mycenaean Goddesses called Potnia," *Kadmos* 18:2, pp. 112-179.
- Van Loon, M. N. 1995. "A Neo-Hittite Relief in Aleppo," in *Studio Historiae Ardens. Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday (PIHANS LXXIV)*, ed. T. P. J. van den Hout and J. de Roos, Leiden, pp. 181-186.
- VanNeer, W., O. Lernau, R. Friedman, G. Mumford, J. Poblome and M. Waelkens. 2004. "Fish remains from archaeological sites as indicators of former trade connections in the Eastern Mediterranean," *Paléorient* 30 (1), pp. 101-147.
- Vavouranakis, G. 2011. "Funerary Customs and Maritime Activity in Early Bronze Age Crete," in *The Seascape in Aegean Prehistory (Monographs of the Danish Institute at Athens 14)*, ed. G. Vavouranakis, Athens, pp. 91-118.
- Velde, H. T. 1967. *Seth, God of Confusion, A Study of his Role in Egyptian Mythology and Religion (Probleme Der Agyptologie Herausgegeben Von Wolfgang Helck)*, Leiden.
- Velikovsky, I. 2011. *Ages in Chaos III: Peoples of the Sea*, Garden City - New York.
- Ventris, M. and J. Chadwick. 1974. *Documents in Mycenaean Greek*, 2nd ed., Cambridge.
- Vercoutter, J. 1956. *L'Égypte et le Monde Égéen préhellénique*, Cairo.
- Verma, S. 2011. "Significance of identity, individuality & ideology in Old Kingdom tomb iconography" (diss. Leiden University, Leiden).
- Vermeule, E., Z. Stone, and C. Vermeule III. 1970. "An Aegean Gold Hoard and the Court of Egypt," *Curator* 13 (1), pp. 32-42.

Vermeule III, C., and E. Vermeule. 1970. "An Aegean Gold Hoard and the Court of Egypt," *Illustrated London News*, 21 March 1970, pp. 17-19.

Vermeule, E. 1970. "An Aegean Gold Treasure and the Court of Egypt," *AJA* 74 (2), pp. 204-205.

———. 1974. Rev. of P. Warren, *Minoan Stone Vases*, in *CJ* 69 (2), pp. 177-180.

———. 1979. *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry* (*Sather Classical Lectures* 46), London.

Verner, M. 1977. *The Excavations of the Chechoslovak Institute of Egyptology at Abusir. The Mastaba of Ptahshepses. Reliefs I/1*, Prague.

Véron, A. J., J. P. Goiran, C. Morhange, N. Marriner, and J. -Y. Empereur. 2006. "Pollutant lead reveals the pre-Hellenistic occupation and ancient growth of Alexandria, Egypt," *Geophysical Research Letters* 33 (6), pp. 2-5.

Véron, A. J., C. Flaux, N. Marriner, A. Poirier, S. Rigaud, C. Morhange, and J. -Y. Empereur. 2013. "A 6000-year geochemical record of human activities from Alexandria (Egypt)," *Quaternary Science Reviews* 81, pp. 138-147.

Verstraete, J. 2012. "Reinterpreting the Aegean and Aegean-like Pottery in the Amuq Valley (Turkey): From Late Bronze Age Object to Early Iron Age Symbol," Paper presented at the 113th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, Philadelphia.

Vidale, M. 2011. "PG 1237, Royal Cemetery of Ur: Patterns in Death," *Cambridge Archaeological Journal* 21 (3), pp. 427-451.

Vinson, S.M. 1987. "Boats of Egypt before the Old Kingdom" (thes. Univ. of Texas at Austin).

Vlachopoulos, A. 2007. "*Disiecta Membra: The Wall Paintings from the "Porter's Lodge" at Akrotiri*," in *Krinoi Kai Limenes: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, ed. P. P. Betancourt, M. C. Nelson, and H. Williams, INSTAP, pp. 127-134.

Vlachopoulos, A., and L. Zorzos. 2014. "Physis and Techne on Thera: Reconstructing Bronze Age Environment and Land-Use Based on New Evidence

from Phytoliths and the Akrotiri Wall-Paintings," in *Physis: L'Environnement Naturel et la Relation Homme-Milieu dans le Monde Égéen Protohistorique* (Aegaeum 37), ed. G. Touchais, R. Laffineur, et F. Rougemont, Leuven - Liège, pp. 183-198.

Vogel, C. 2010. *The Fortifications of Ancient Egypt 3000-1780 BC*, Cambridge.

Vogt, B. 2009. "Bronze Age Maritime Trade in the Indian Ocean: Harappan Traits on the Oman Peninsula," in *The Indian Ocean in Antiquity*, ed. J. Reade, London, pp. 107-133.

Voutsaki, S. 2008. "The stone vessels: The marble open bowls," in *Keros, Dhaskalio Kavos: The Investigations of 1987-88* (McDonald Institute Monographs), ed. C. Renfrew, G. Gavalas, C. Dumas, L. I. Marangou, G. Gavalas, pp. 285-349.

Wace, A. J. B., and M. S. Thompson. 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

Wachsmann, S. 1987. *Aegeans in the Theban Tombs* (*Orientalia Lovaniensia Analecta* 20), Leuven.

———. 2008a. "The Gurob ship model," in *Tenth International Congress of Egyptologists*, Rhodes, pp. 269.

———. 2008b. "On Helladic Ships and Sea Peoples," in *1200 BC - War, Climate Change & Cultural Catastrophe*, Schools of Archaeology and Classics at University College, Dublin.

———. 2009. *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, USA.

———. 2010. "Ahotep's Silver Ship Model: The Minoan Context," *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 2 (3), pp. 31-41.

———. 2012. *The Gurob Ship-Cart Model and Its Mediterranean Context*, Texas A&M University Press.

———. 2013. *The Gurob Ship-Cart Model and Its Mediterranean Context*, Texas A&M University Press.

Waddell, W. G., ed. 1940. *Manetho with an English Translation* by W. G. Waddell, Harvard University Press, London.

Wainwright, G. A. 1943. "Egyptian Bronze-Making," *Antiquity* 17, pp. 96-98.

———. 2013 (1912). "Objects found in the Predynastic Cemetery," in *Ehnasya, The Labyrinth, Gerzeh and Mazghuneh*, ed. William Matthew Flinders Petrie, Cambridge University Press, pp. 21-24.

Wallis, E. A. B. [1904] 1969. *The Gods of the Egyptians 2*, New York.

Walsh, C. 2014. "The High Life: Courtly Etiquette in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean," in *Current Research in Egyptology 14. Proceedings of the Forteenth annual Symposium (University of Cambridge 2013)*, ed. K. Accetta, R. Fellingner, P. Lourenço Gonçalves, S. Musselwhite, and W. P. van Pelt, Oxford and Philadelphia, pp. 201-216.

Ward, W. A. 1961. "Egypt and the East Mediterranean in the Early Second Millennium B.C.," *Orientalia* 30 (1) pp. 22-45.

———. 1963. "Egypt and the East Mediterranean from Predynastic Times to the End of the Old Kingdom," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 6 (1), pp. 1-57.

———. 1964. "Relations between Egypt and Mesopotamia from Prehistoric Times to the End of the Middle Kingdom," *Journal of the Economic and Social* 7 (1), pp. 1-45.

———. 1981. "The Scarabs from Tholos B at Platanos," *AJA* 85 (1), pp. 70-73.

Warren, P., and Hankey, V. 1989. *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol.

Warren, P., M. R. Jarman, H. N. Jarman, N. J. Shackleton, J. D. Evans. 1968. "Knossos Neolithic II," *The Annual of the British School at Athens* 63, pp. 239-276.

Warren, C. P. W. 1970. "Some Aspects of Medicine in the Greek Bronze Age," *Medical History* 14 (04), pp 364-377.

Warren, P. M. 1969. *Minoan Stone Vases*, Cambridge.

———. 1976. "Radiocarbon Dating and Calibration and the Absolute Chronology of Late Neolithic and Early Minoan Crete," *SMEA* 17, pp. 205-219.

———. 1980. "Problems of chronology in Crete and the Aegean in the third and earlier second millennium," *AJA* 84, pp. 487-499.

———. 1985. "The fresco of the garlands from Knossos," *Bulletin de Correspondance Hellénique (Supplément 11)*, pp. 187-208.

———. 1995. "Minoan Crete and Pharaonic Egypt," in *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the second Millennium B.C.*, ed. W. V. Davis and L. Schofield, London, pp. 1-18.

Washburn, D. K. 1983. "Symmetry Analysis of Ceramic Design: Two Tests of the Method on Neolithic Material from Greece and the Aegean," in *Structure and Cognition in Art*, Cambridge, pp. 138-164.

Watkins, C. 2007. "The Golden Bowl: Thoughts on the New Sappho and its Asianic background," *ClAnt* 26, pp. 305-325.

Watrin, L. 2004. "The Relative Chronology of the Naqada Culture: a view from Buto, Ma'adi," in *The International Conference on heritage of Naqada and Qus region I*, ed. H. Hanna, pp. 1-30.

Watrous, L. V., D. Hadzi-Vallianou, and H. Blitzer. 2005. *The Plain of Phaistos. Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete (Monumenta Arcaeologica 23)*, Los Angeles.

Watrous, L. V. 1994. "Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period," *AJA* 98 (4), pp. 695-753.

———. 1995. "Some Observations on Minoan Peak Sanctuaries," in *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age (Aegaeum 12)*, ed. R. Laffineur and W. -D. Niemeier, Liège, pp. 393-403.

———. 1998. "Egypt and Crete in the Early Middle Bronze Age: A Case of Trade and Cultural Diffusion," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium (Aegaeum 18)*, ed. E. H. Cline and D. H. Cline, Liège - Austin, pp. 19-28.

Webb, J. M., and J. Weingarten. 2012. "Seals and seal use: markers of social, political and economic transformations on two islands," in *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus (British School at Athens Studies 20)*, ed. G. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka and J. Whitley, London, pp. 85-104.

Wedde, M. 1991. "Aegean Bronze Age Ship Imagery: Regionalisms, A Minoan Bias, and a 'Thalassocracy,'" in *Thalassa: L' Egée préhistorique et la mer (Aegaeum 7)*, ed. R. Laffineur and L. Basch, Liege, pp. 73-93.

———. 2004. "On the road to the godhead: Aegean Bronze Age glyptic procession scenes," in *Celebrations: Sanctuaries and the Vestiges of Cult Activity. Papers from the Norwegian Institute at Athens 6*, Bergen, pp. 151-186.

Weeks, L. R., and K. D. Collerson. 2003. "Lead Isotope Data from the Gulf," in *Early Metallurgy of the Persian Gulf: Technology, Trade, and the Bronze Age World (American School of Prehistoric Research Monograph Series)*, ed. L. R. Weeks, Boston - Leyden, pp. 145-164.

Weinberg, S. S. 1951. "Neolithic Figurines and Aegean Interrelations," *AJA* 55 (2), pp. 121-133.

Weingarten, J., S. M. Thorn, M. Prent and J. H. Crowel. 2011. "More Early Helladic Sealings from Geraki in Laconia, Greece," *Oxford Journal of Archaeology* 30(2), pp. 131-163.

Weingarten, J. 1990. "The Sealing Structure of Karahoyuk and Some Administrative Links with Phaistos on Crete," *Oriens Antiquus* XXIX (1-2), Roma, pp. 63-95.

———. 1995. "Measure for Measure: What the Palaikastro Kouros can tell us about Minoan Society," in *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age (Aegaeum 12)*, ed. R. Laffineur and W. -D. Niemeier, Liège - Austin, pp. 249-264.

———. 2003. "A Tale of Two Interlaces" in *Bricciaka: A Tribute to W. C. Brice (Cretan Studies 9)*, ed. Y. Duhoux, pp. 285-299.

———. 2005. "How many Seals Make a Heap: Seals and Interconnections on Prepalatial Crete," in *Emporia, Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference (Aegaeum 25)*, ed. R. Laffineur and E. Greco, pp. 759-766.

- Wendorf, F., R. Schild, K. Nelson. 2002. *Holocene Settlement of the Egyptian Sahara II: The Pottery of Nabta Playa*, New York.
- Wengrow, D. 2001. "Rethinking 'Cattle Cults' in Early Egypt: Towards a Prehistoric Perspective on the Narmer Palette," *Cambridge Archaeological Journal* 11 (1), pp. 91-104.
- Weninger, B. 2017. "A Gap in the Early Bronze Age Pottery Sequence at Troy Dating to the Time of the 4.2 ka cal. B.P. Event," in *The Late Third Millennium in the Ancient Near East. Chronology, C14, and Climate Change (Oriental Institute Seminars 11)*, ed. F. Höflmayer, Chicago, pp. 429-450.
- West, D. R. 1990. *Some Cults of Greek Goddesses and Female Daemons of Oriental Origin* (diss. Univ. of Glasgow).
- Whittaker, H. 2014. *Religion and Society in Middle Bronze Age Greece*, New York.
- Wiegel, R. L. 1992. *Oceanographical Engineering*, New York.
- Wiencke, M. H. 1969. "Further Seals and Sealings from Lerna," *Hesperia* 38, pp. 500-521.
- Wiener, M. H. 1987. "Trade and Rule in Palatial Crete," in *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens*, ed. R. Haag and N. Marinatos, Stockholm, pp. 261-267.
- . 2013. "Contacts: Crete, Egypt, and the Near East circa 2000 B.C.," in *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C. (The Metropolitan Museum of Art Symposia)*, ed. J. Aruz, Hong Kong, pp. 34-43.
- Wilkinson, T. A. H. 1999. *Early Dynastic Egypt*, London.
- Willetts, R. F. 1958. "Cretan Eileithyia," *The Classical Quarterly* 8, pp. 211-223.
- Willetts, R. F. 1962. *Cretan Cults and Festivals*, London.

Williams, B., and T. J. Logan. 1987. "The Metropolitan Museum Knife Handle and aspects of Pharaonic Imagery before Narmer," *JNES* 46 (4), pp. 245-285.

Willockx, S. 2011. "The last of the Experimental Royal Tombs in the Valley of the Kings: KV42 and KV 34", <<http://www.egyptology.nl/KV42KV34.pdf>> (23 March 2015).

Wilson, J. A. 1951. *The Culture of Ancient Egypt*, London.

Wilson, P. 2014. "The prehistoric sequence at Sais: temporal and regional connections," in *The Nile Delta as a centre of cultural interactions between Upper Egypt and the Southern Levant in 4th millennium BC (Studies in African Archaeology 13)*, Poznan, pp. 299-318.

Winlock, H. E. 1922. "Heddle-Jacks of Middle Kingdom Looms," *Ancient Egypt*, pp. 71-74.

van Wijngaarden, G. J. 2011. "Tokens of a special relationship: Mycenaean and Egyptians," *Orientalia Lovaniensia Analecta* 202, Leuven / Paris / Walpole, pp. 225-251.

Whitbread, I, and A. Mari. 2014. "Provenance and proximity: a technological analysis of Late and Final Neolithic ceramics from Euripides Cave, Salamis, Greece," *Journal of Archaeological Science* 41, pp. 79-88.

Wittfogel, K. 1957. *Oriental despotism: a comparative study of total power*, New Haven.

Wodzińska, A. 2009. *A Manual of Egyptian Pottery II: Naqada III-Middle Kingdom (AERA Field Manual Series 1)*, Boston.

———. 2010. *A Manual of Egyptian Pottery I: Fayum A-Lower Egyptian Culture (AERA Field Manual Series 1)*, Boston.

Woodhuizen, F. C. 2004. "Luwians: the earliest Indo-Europeans in Crete", in *Europe through the Millennia – Languages, Races, Cultures, Beliefs*, Lodz, pp. 103-114.

———. 2006. "Some More on Cretan Hieroglyphic Seals," in *Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*, Vol. XXXVI-XXXVII (2004-2005), ed. J.P. Stronk, and M.D. de Weerd, pp. 171-186.

Wooley, C. L. 1934. *Ur Excavations II: The Royal Cemetery. A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated between 1926 and 1931*, New York.

Wyatt, N. 2002. *Religious Texts from Ugarit*, 2nd ed., London.

Xanthudidēs, S. A. 1924. *The vaulted tombs of Mesará*, London.

Yahalom-Mack, N., E. Galilic, I. Segald, A. Eliyahu-Behara, E. Boaretto, S. Shilsteina, I. Finkelstein. 2014. "New insights into Levantine copper trade: analysis of ingots from the Bronze and Iron Ages in Israel," *Journal of Archaeological Science* 45, pp. 159-177.

Yar, Nadire Mine, F. Parenti, E. Albayrak, C. Köysu. 2016. "The Elephant remains from Gavur Lake (South-Eastern Turkey). Restoration and Display," *Origini XXXIX* (1), pp. 243-273.

Yasur-Landau, A. 2015. "From Byblos to Vapheio: Fenestrated Axes between the Aegean and the Levant," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 373, pp. 139-150.

Yekutieli, Y., and E. Cohen-Sason. 2010. "Surveillance at Ancient Labor Camps in the Desert. A Southern Levantine Perspective," in *Human Bondage in the Cultural Contact Zone. Transdisciplinary Perspectives on Slavery and its Discourses*, ed. R. Hörmann and G. Mackenthun, Göttingen, pp. 33-62.

Younger, J. G. 1987. "A Balkan-Aegean-Anatolian Glyptic Koine in the Neolithic and EBA Periods," a paper read at the VIth International Aegean Symposium, Athens, Greece, 31 August - 5 September 1987, <https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/4303/Neo-EBA_Koine.pdf?sequence=1> (11 April 2016).

———. 1997. "The Stelai of Mycenae Grave Circles A and B," in *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen, and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference (Aegaeum 16)*, ed. R. Laffineur, and P. P. Betancourt, Liège, pp. 229-239.

———. "Linear A Texts in phonetic transcription, Other Texts (not Haghia Triada)," in *Linear A Texts in Phonettiic Transcription and Commentary* 13 March 2014, <http://www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/misctexts.html>, (6 April 2014).

- Yule, P. 1981. *Early Cretan seals: a study of chronology* (Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 4), Mainz.
- Yiouni, P. 1995. "Technological analysis of the Neolithic pottery from Makri," *Bulletin de Correspondance Hellénique* 119 (2), pp. 607-620.
- Yioutsos, N. P. 2013. "Cave Dancing in Ancient Greece," in *Présence de la danse dans l'Antiquité* (Caesarodunum-Présence de l'Antiquité), ed. R. Poignault, pp. 35-55.
- Younger, J. G. 1983. "Aegean Seals of the Late Bronze Age: Masters and Workshops, II. The First Generation Minoan Masters," *Kadmos* 22, pp. 109-136.
- Zarins, J. 1989. "Ancient Egypt and the Red Sea trade: the case for obsidian in the Predynastic and archaic periods," in *Essays in ancient civilization presented to Helene J. Kantor 1989* (Studies in Ancient Oriental Civilizations 47), ed. T. Holland and T.G. Urban, Chicago, pp. 339-368.
- Zavaroni, A. 2009. "Footprints as a symbol of a divine guide of souls: focus on the Scandinavian Rock Art," *XXIII Valcamonica Symposium 2009*, pp. 420-429.
- Zeman-Wiśniewska, K. 2016. "Dancing with the Goddess: Some Remarks on Different Ways to Interpret 'Goddesses with Upraised Arms'," in *Cypriot material culture studies from picrolite carving to Proskynitaria analysis*, ed. A. Jacobs and P. Cosyns, Brussels, pp. 153-160.
- Zerner, C. 2002. Rev. of M. Lindblom, *Marks and Makers. Appearance, Distribution and Function of Middle and Late Helladic Manufacturers' Marks on Aeginetan Pottery* (Studies in Mediterranean Archaeology CXXVIII), in *Bryn Mawr Classical Review* 2002.07.34.
- Zervos, C. 1956. *L'art de le Crète, Nèolithique et Minoenne*, Paris.
- . 1957. *L'Art des Cyclades*, Paris.
- Zevit, Z. 2003. *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallactic Approaches*, London - New York.

Ziegler, C. 1996. "Africa," in *History of Humanity II: From the Third Millennium to the Seventh Century B.C.* (UNESCO), ed. A. H. Dani and J. -P. Mohen, pp. 320-388.

Zohary, D., M. Hopf, and E. Weiss, eds. 2012. *Domestication of Plants in the Old World*, 4th ed., Oxford and New York.

Zouzoula, E. 2007. "The Fantastic Creatures of Bronze Age Crete" (diss. Univ. of Nottingham).

Αγγελοπούλου, Α. 2014. *Κορφάρι των Αμυγδαλών (Πάνορμος) Νάξου. Μία Οχυρωμένη Πρωτοκυκλαδική Ακρόπολη*, Αθήνα.

Αλεξίου, Στ. 1963. "Μινωικοί ιστοί σημαίων," *Κρητικά Χρονικά* 17, σελ. 339-351.

———. 1969. "Ιστοί μινωϊκών ιερών και αιγυπτιακοί πυλώνες," *Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ Αθηνών* 2, σελ. 84-88.

Αναγνωστοπούλου, Αγ. 2015. "Το Αιγαίο και η Μεσόγειος κατά τη 2η χιλιετία π.Χ" (εργ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

Αποστολοπουλος, Β. 2003. "Το Δωδεκαήμερο στον Ελληνικό Παραδοσιακό Πολιτισμό. Ζητήματα Εθνογραφικής Προσέγγισης" (διδ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη).

Ασλάνης, Ι. 1992. *Η προϊστορία της Μακεδονίας Ι: Η νεολιθική εποχή*, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.

Ασλάνης, Ι. 1998. "Η Πρώτη Εμφάνιση Οχυρώσεων σε Προϊστορικούς Οικισμούς του Αιγαϊακού Χώρου," *Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου «Κέα-Κύθνος, ιστορικές και αρχαιολογικές έρευνες»*, *Μελετήματα* 27, Αθήνα 1998, σελ. 109-115.

Βακιριτζή, Σ. 2013. "Ανιχνεύοντας τις τεχνικές της προϊστορικής νηματουργίας," *Αράχνη* 4, σελ. 50-63.

Βεργάκη, Αν. 2015. "Η τελετουργική σκευή των Μινωιτών και τα συμφραζόμενά της ως προς το τελετουργικό τυπικό κατά την Προανακτορική και Παλαιοανακτορική Περίοδο. Μία επαναπροσέγγιση" (δίπλ. εξειδ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).

———. 2016. "Οι κέρνοι και τα σύνθετα αγγεία στη μινωική Κρήτη. Χρήση, λειτουργία και προέλευση" (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).

Βλαχόπουλος, Α. Γ. 2017. "Πήλινη Πρωτοκυκλαδική σφραγίδα από την Γρόττα της Νάξου. Συμβολή στην 'ανάγνωση' των σφραγίδων της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.," στο *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou (Etudes d'Archéologie 10)*, Brussels, σελ. 543-559.

Γαλανάκης, Κ. 2011. "Παραστάσεις ανθρώπινων μορφών στην τέχνη της εποχής των Μυκηναϊκών λακκοειδών τάφων," *Αρχαιολογία* 111, σελ. 60-66.

Γιαννάκης, Γ. Ν. 1982. "Ορφέως Λιθικά" (Διδ. Διατριβή Παν. Ιωαννίνων, Ιωάννινα).

Δεβετζή, Τ. 2011. "Η πέτρα στην υπηρεσία της Τέχνης και της Ζωής. Λίθινα αγγεία," *Αρχαιολογία και Τέχνες* 94, σελ. 58-66.

Δημακοπούλου, Κ., επιμ. 1998. *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός* (κατάλογος εκθέσεως, ΤΑΠΑ), Αθήνα.

Ζερβονικολάκης, Ν. 2012. "Περιγράφοντας την Τοιχογραφία του Μινωικού Στόλου της Θήρας," στο Ελλήνων Δίκτυο, <http://www.hellinon.net/Aneotera/MinoikoStolos.htm> (23 Μαΐου 2015).

Θεοχάρης, Δ. 1989. *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Θερμού, Μ. 2010. "Αγγελική Κοιταρίδη: Ανασκαφές στη Φαϊλάκα των Μακεδόνων," *Το Βήμα*, 20 Αυγούστου 2010, <<http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=351064>> (23 Σεπτεμβρίου 2017).

Ίδρυμα Ελληνικός Κόσμος. 1999-2000. "Bronze Age and Early Mycenaean sites", <<http://www.fhw.gr/chronos/02/mainland/en/mh/housing/index.html>> (27 December 2016).

Ιωσήφ, Π. Π. 2010. "Παρουσιάζοντας την έκθεση «Ό,τι λάμπει...»" στο "All that glitters...: The Belgian Contribution to Greek Numismatics" "Ό,τι λάμπει...: Η βελγική συνεισφορά στην ελληνική νομισματική" (29 September 2010 - 15 January 2011), ed. P.P. Iossif, Belgian School at Athens, pp. 18-23.

Καλογεροπούλου, Ε. 2009. "Ο μύθος του Φιλοκλήτη και οι τραγικοί ποιητές του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ." (Διπλ. Εργασία στο Πανεπιστήμιο Πατρών).

Καλιτσάς, Ν. 2007. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση*.

Κάντα, Αθ. 2013. "Ο Αιγαιακός Κόσμος μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Απόψεις Κοινών Πολιτιστικών Στοιχείων από το 16^ο ΕΩΣ ΤΟΝ 11^ο αι. π.Χ.," ΠΛΟΕΣ. Από την Σιδώνα στην Χουέλβα. *Σχέσεις Λαών της Μεσογείου 16^{ος} - 6^{ος} αι. π.Χ.*, επ. Ν.Χρ. Σταμπολίδης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, σελ. 20-41.

Κατσαρού, Στ. 2000. "Η Μονόχρωμη Κεραμική της Νεολιθικής ως Προϊόν μιάς Διαδικασίας Επιλογής: Η Περίπτωση του Σπηλαίου της Θεόπετρας," στο *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα Χρόνια Ανασκαφών και Έρευνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Τρικάλων 6-7 Νοεμβρίου 1998*, επ. Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά, σελ. 235-262.

———. 2005. "Χρηστική και συμβολική κεραμική της νεολιθικής στην κεντρική Ελλάδα (σπήλαιο Κύκλωπα Γιούρων): τεχνολογική, τυπολογική και κοινωνιολογική προσέγγιση" (διδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).

Κονιδάρης, Δ. 2016. *Οι Χετταίοι και ο Κόσμος του Αιγαίου*, Αθήνα.

Κονιδάρης, Δ. 2019. *Ο Κινεζικός πολιτισμός και οι Αιγαιακές επιδράσεις*, Αθήνα.

Κονιδάρης, Δ., 2020α. *Οι Χετταίοι και ο Κόσμος του Αιγαίου*, Αθήνα.

Κονιδάρης, Δ. 2020β. *Ιστορία των θετικών τεχνών και επιστημών κατά την Αρχαιότητα: αποσιώπηση και μεροληψία*, Αθήνα.

Κονιδάρης, Δ. 2022α. "Αρχαίες Πανοπλίες: Ενδιαφέροντα Ευρήματα ..," <<https://www.blogger.com/blog/post/edit/4313881823073841919/3745577650486683124>> (17 Ιανουαρίου 2022).

Κονιδάρης, Δ. 2022β. "Η Χετταία tawananna - συνβασιλεύουσα & η Ομηρική Θεανώ," < <https://dnkonidaris.blogspot.com/2022/04/hittite-tawananna-homeric-theano.html>> (13 Απριλίου 2022).
DOI: 10.13140/RG.2.2.28052.78725

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Η. Todorova, Ι. Ασλάνης, Ι. Vaisov, Μ. Βάλλα.

2014. "Ο νεολιθικός οικισμός Προμαχών-Τοπολνίτσα," στο ΔΗΜΟΣ ΣΙΝΤΙΚΗΣ. *Ο Χώρος και η Ιστορία του*, Σιδηρόκαστρο, σελ. 185-204.

Κούρου, Ν. και Ν. Σγουρίτσα. 2001. *Η Αρχαιολογία του Πολέμου, 12ος-8ος αιώνας* (Σεμινάριο στα πλαίσια του Α' κύκλου του μεταπτυχιακού προγράμματος του τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών), Αθήνα.

Κουφοβασίλης, Δ. 2015. "Οι Οστέινοι 'Χρωματοτρίπτες' της Πρωτοελλαδικής Περιόδου," στο *Athens and Attica in Prehistory*, <<http://prehistoricattica.org/wp-content/uploads/2015/03/Koufovasilis.pdf>> (24 July 2015).

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Αικ. 1998. "Τα προϊστορικά κοσμήματα της Θεσσαλίας" (Διδ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

Λώλος, Γ., και Χ. Μαραμπέα. 2014-15. "Νεώτερα δεδομένα από την ανασκαφή του Παν. Ιωαννίνων στην περιοχή της πρωτεύουσας του Μυκηναϊκού βασιλείου της Σαλαμίνας," *Δωδώνη (Ιστορία-Αρχαιολογία)* τ. ΜΓ'- ΜΔ' (2014-2015), σελ. 433-465.

Μανιάτης, Γ. 2009. Διερεύνηση τεχνικών, πρώτων υλών και χρωμάτων για την κατασκευή των πρώιμων υαλωδών υλικών, ΥΑΛΟΣ Ημερίδα Συντήρησης ΑΜΘ 2009, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σελ. 11-28.

Μαρή, Α. 2001. "Η νεολιθική εποχή στο Σαρωνικό: μαρτυρίες για τη χρήση του σπηλαίου του Ευριπίδη στην Σαλαμίνα με βάση την κεραμική της νεώτερης και τελικής νεολιθικής" (Διδ. Διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

Μαρή, Α. 2003. "Νεολιθικά Ειδώλια, Κοσμήματα και Λίθινα Μικροαντικείμενα από το Σπήλαιο του Ευριπίδη," *Αργοναύτης, Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα*, επ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, Αθήνα, σελ. 34-58.

Μαρθάρη, Μ. 2012. "Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών αρχαιοτήτων 2010-2012: ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων," *Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών αρχαιοτήτων 2010-2012*, επ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, ΥΠΠΟ, σελ. 283-288.

———. 2013. "The Attraction of the Pictorial" Υπό Επανεξέταση. Η Κεραμική και οι Τοιχογραφίες στην ΥΚ Ι Θήρα υπό το Φώς των νεωτέρων Ερευνών," στο *Χρωστήρες, Η τοιχογραφία και η αγγειογραφία της 2^{ης}*

χιλιετίας π.Χ. σε διάλογο, Εταιρεία Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας, επ. Α. Βλαχόπουλος, Αθήνα, σελ. 78-81.

Μαρινάτος, Σ. 1929. "Πρωτομινωικός Θολωτός Τάφος παρά το χωρίον Κράσι Πεδιάδος," *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 12, σελ. 102-141.

———. 1932. "Ανασκαφαί εν Κρήτη 1930," *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1930*, σελ. 91-99.

Μαρινάτου, Ν. 2013. "Σπείρες ως Ηλιακά Σύμβολα στη Μινωική και την Αιγυπτιακή Τέχνη," στο *Χρυστήρες, Η τοιχογραφία και η αγγειογραφία της 2ης χιλιετίας π.Χ. σε διάλογο*, Εταιρεία Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας, επ. Α. Βλαχόπουλος, Αθήνα, σελ. 32-34.

Μασουρίδη, Στ. 2019. "Ανω Εγκλιανός Μεσσηνίας: Παρουσίαση των αποτελεσμάτων της πρόσφατης ανασκαφικής περιόδου και των δυο θολωτών τάφων," *Θέματα Αρχαιολογίας* 3.3, σελ. 398-402.

Μερούσης, Ν. 2012α. "Τα 'δάκρυα' των δέντρων. Οι χρήσεις ρητινών στο προϊστορικό Αιγαίο," στο *ΙΡΙΣ μελέτες στην μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου*, επ. Ν. Μερούσης, Ευαγ. Στεφανή και Μ. Νικολαΐδου, Θεσσαλονίκη, σελ. 257-275.

———. 2012β. "ki-ta-no, κρίτανος, τερέβινθος, τσικουδιά. Χρησιμοποιούσαν οι Μινωίτες τσικουδόλαδο;," *Προ-ϊστορήματα* 5, <<https://proistoria.files.wordpress.com/2008/07/cebceeb5cf81cebfcf85cf83ceb7cf83-cf80cf81cebfcf8acf83cf84cebfcf81ceb7cebceeb1cf84ceb1-5-2012.pdf>> (2 November 2017).

Μπολώτη, Τ. 2009. "Τελετουργική προσφορά υφασμάτων και ενδυμάτων στον Αιγαϊακό χώρο της ύστερης Χαλκοκρατίας," *Αράχνη* 9, σελ. 44-71.

Μπονώρη, Ε. "Δενδρολατρεία και κιονολατρεία στην Κρήτη, την Κύπρο και τη Μεσοποταμία κατά τη 2η χιλιετία π.Χ.," <https://www.academia.edu/7594406/%CE%94%CE%B5%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%BF%CE%BB%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%AF%CE%B1_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%9A%CE%B9%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BB%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%AF%CE%B1_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%9A%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7_%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%9A%CF%8D%CF%80%CF%81%CE%BF_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%84%CE%B7_%CE%9C%CE%B5%CF%83%CE%BF%CF%80%CE%BF%CF%84%CE%B1%CE%BC%CE%AF%CE%B1_%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC_%CF%84%CE%B7_2%CE%B7_%CF%87%CE%B9%CE%BB._%CF%80.%CE%A7> (14 Μαυ 2015).

Μυλωνάς, Γ. Ε. 1975. *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνας (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 81)*, Αθήναι.

Ντούνη, Κ., Μ. Γεωργακοπούλου, Μ. Γκινάλας, Ο. Κακαβογιάννη, και Γ. Μπασιάκος. 2015. "Η Παραγωγή Αργύρου μέσα από την Μελέτη των Λιθαργύρων στην Αττική κατά την Τελική Νεολιθική και Πρώιμη Εποχή του Χαλκού," στο *Διεθνές Συνέδριο: Η Προϊστορία της Αθήνας και της Αττικής*, Αθήνα. Εανθουδίδης, Στ. 1918. "Μέγας πρωτομινωικός τάφος Πύργου," *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 4, σελ. 136-170.

Ορφανίδη, Λ. 2015. *Ερμηνευτική της Νεολιθικής Ειδωλοπλαστικής (Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος)*, Αθήνα.

Πανταζή, Α. 2007. "Στατιστικές μέθοδοι αναγνώρισης προτύπων για ταυτοποίηση γεωμετρικών σχημάτων σε σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα" (Διδ. Ε.Μ.Π.).

Παπαδάκου, Τρ. 2011. "Η Κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής από την θέση Παλιάμπελα Κολινδρού" (μετ. διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

Παπαδάτος, Γ., και Χ. Σοφιανού. 2012. "Πολιτισμική Ομοιογένεια και Διαφοροποίηση στην Προανακτορική Κρήτη. Νέα Δεδομένα από τις Ανασκαφές Πρωτομινωικών Νεκροταφείων στην Επαρχία Σητείας," *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο*, 26-28 Νοεμβρίου 2010, επ. Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου, και Ι. Τζαλίλη, εκδ. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, σελ. 48-59.

Παπαδάτος, Γ. 2014. "Προανακτορικά νεκροταφεία θολωτών τάφων στη βόρεια και ανατολική Κρήτη: παλαιά ζητήματα και νέα δεδομένα," στο *Σπ. Μαρινάτος, Η ζωή και το έργο του. Πεπραγμένα Συνεδρίου στη μνήμη του καθηγ. Σπ. Μαρινάτου, Ιστορήματα 4*, επ. Ε. Μαντζουράνη και Ν. Μαρινάτου, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, σελ. 205-222.

Παπαδόπουλος, Α. 2011. *Οι Σχέσεις της Κύπρου με την Αίγυπτο κατά την Εποχή του Χαλκού*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Παπαευθυμίου - Παπανθίμου, Αικ. 2001-2002. "Εργαλεία υφαντικής από το Σέσκλο," *ΕΓΝΑΤΙΑ 6 (2001-2002)*, σελ. 83-167.

———. 2012. "Καλαθοπλεκτική, ένδυση και υφαντική," <
<https://proistoria.files.wordpress.com/2012/08/cf80ceb1cf80ceb1cebdcceb8ceafcebccebfcf85-ceb1->

cebaceb1cebbceb1ceb8cebfcf80cebbceb5cebacf84ceb9cebaceae-
ceadcebdc4cf85cf83ceb7-ceba.pdf> (14 Μαΐου 2018).

Πετρίδης, Π. 2009. "Η λεοπάρδαλη των Δελφών και τα αντικείμενα μικροτεχνίας από μάργαρο," στο Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland (Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης - Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών), επ. Ο. Γκράτζιου και Χρ. Λούκου, Ηράκλειο, σελ. 73-84.

Πλάτων, Λ. 2008. "Η υιοθέτηση στην Κρήτη της δεύτερης χιλιετίας π. Χ. θρησκευτικών ιδεών και πεποιθήσεων προερχομένων από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου," στο Εμπόριο: Διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο. Από την προϊστορική μέχρι την αρχαϊκή εποχή, Σύλλογος για την Μελέτη και Διάδοση της Ελληνικής Ιστορίας, σελ. 305-325.

Προμπονάς, Ι. 1974. Η Μυκηναϊκή εορτή θρονοεγκλήρια και η επιβίωσής αυτής εις τους ιστορικούς χρόνους, Αθήναι.

Ροντήρη, Β. 2009. "Θεσσαλική Νεολιθική Κεραμική: Τεχνολογία και Κατανομή στον Χώρο" (διδ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

Σβορώνος, Ι. Ν. 1912. "Η λαϊκή ερμηνεία του δυτικού αειώματος του Παρθενώνος. Καλλικάντζαροι," *Journal International d'Archeologie Numismatique* XIV, σελ. 244-255.

Σκουλά, Μ., Α. Σαρπάκη, Σ. Dal Cin D'Agata, Π. Γεωργιακάκης, Π. Λυμπεράκης. 2010. Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά και Βιοποικιλότητα: Εθνοβιολογική μελέτη στην περιοχή του Κίσσαμου στην Κρήτη, Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Λάτση.

Σφήκας, Γ. 2013. "Η Μυκηναϊκή τοιχογραφία. Μελέτη περίπτωσης: Η 'Μυκηναϊά'. Σύγχρονες υπολογιστικές μέθοδοι επεξεργασίας και αποκατάστασης προϊστορικής τοιχογραφίας," <http://www.cs.uoi.gr/~sfikas/myceneenne/SFIKAS_ergasiaMykhnaikh2012.pdf> (13 Ιουνίου 2015).

Τελεβάντου, Χ. Α. 2013α. Ο Νεολιθικός οικισμός στον Στρόφιλα Άνδρου. Διευρύνοντας τους ορίζοντες της κυκλαδικής προϊστορίας και εικονογραφίας, Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Κυκλαδικό Σεμινάριο, επ. Μ. Μαρθάρη.

———. 2013β. "Οι Ρίζες της Εικονιστικής Τέχνης στις Κυκλάδες: Από τον Στρόφιλα στο Ακρωτήριο," *Χρωστήρες, Η τοιχογραφία και η αγγειογραφία της 2ης χιλιετίας π.Χ. σε διάλογο*, Εταιρεία Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας, επ. Α. Βλαχόπουλος, Αθήνα, σελ. 22-25.

Τσουντας, Χρ. 1889. "Έρευναι εν τη Λακωνική και ο Τάφος του Βαφειού," *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αθήνα, σελ. 129-172.

———. 1899. "Κυκλαδικά ΙΙ," *Εφημερίς Αρχαιολογική*, σελ. 73-134.

———. 1908. *Προϊστορικάί ακροπόλεις Δημηνιού και Σέσκλου*, Αθήναι.

Τσουρινάκη, Σ. 2006. "Κουσκουσές ή η Ευδαίμων Ποικιλία της Θηλειαστής Διακόσμησης," *Κρητικό Πανόραμα* Μαρτίου/Απριλίου, σελ. 138-163.

Τζάλας, Η. 1989. "Ο δρόμος του οψιδιανού με ένα παπυρένιο σκάφος στις Κυκλάδες," *Αρχαιολογία* 32, σελ. 11-20.

Τζαμιζής, Α. Ι. 2005. "Το Μυστήριο γύρω από τα Πλοία του DORAK," στο περιοδικό *Περίπλους της Ναυτικής Ιστορίας* 50, εκδ. Ναυτικό Μουσείο Ελλάδος.

Τζωράκης, Γ. 2009. "Οι σχέσεις της Κρήτης με τις Κυκλάδες κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: αρχιτεκτονική - κεραμική - γλυπτική - λίθινα αγγεία - χαλκίνα εγχειρίδια" (Διπλ. Πανεπ. Κρήτης).

Υφαντίδης, Φ. 1919. *Πρακτικές προσωπικής κόσμησης στην Νεολιθική Ελλάδα (Practices of Personal Adornment in Neolithic Greece)*, Oxford.

Φαρμακόρη, Κ. 2016. "10 αριστουργήματα από το μουσείο της Σαλαμίνας στο φακό του LIFO.gr," *lifo*, <
https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/118513 > (26 Σεπτεμβρίου 2020).

Φουράκης, Ι. Π. 1990. *Η Πρώτη Σύγκρουση Ελλήνων - Εβραίων*, Αθήναι.

Χουρμουζιάδης, Γ. Χ., επ. 1996. *Το Δισπηλιό Καστοριάς: Ένας Λιμναίος Προϊστορικός Οικισμός*, Θεσσαλονίκη.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1_1: Χάρτης Αιγύπτου

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/53/Ancient_Egypt_map_pl.svg

This file is licensed under the Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported

<http://www.experience-ancient-egypt.com/ancient-egypt-map.html>

Εικ. 2_1: Αργυρό Αιγυπτιακό ομοίωμα σκάφους Μινωικού τύπου ευρεθέν στον τάφο της Ahhotep

Luxor Museum, JE 4682, Kelder et al. 2018

Εικ. 2_2: Πέλεκυς του Ahmose με Αιγαιακό γρύπα

Αιγυπτιακό Μουσείο Καΐρου JE 4673

Εικ. 2_3: Περιδέραιο της Ahhotep

Μουσείο Καΐρου 52672

Εικ. 2_4: Παράσταση πλοιαφειών (Navigium Isidis) σε μωσαϊκό από την Όστια

<https://www.ostia-antica.org/vmuseum/non-iccd-paintings.htm>

Εικ. 2_5: Αιγαιακή Κεραμεική από το Lahun (XII δυναστεία)

Petrie 1891, pl. I.

Εικ. 2_6: Το αγγείο με τα δελφίνια (Lischt)

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544822>

Εικ. 2_7: Μινωικής εμπνεύσεως Αιγυπτιακό αγγείο από το Lahun

British Museum, GR 1890.11-6.15, Vases A 562

British Museum, AN36497001

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/gr/p/pottery_vase_with_crinkled_rim.aspx

Εικ. 3_1: Διακόσμηση φύλλου σε αγγεία Badari (S400, S712) και σε θραύσματα αγγείων της Κνωσού (ΥΝ, 10) και Φαιστού (ΤΝ, 19)

Brunton and Caton-Thompson 1928, pl. XIV:15M, 15P.

Manteli 1993a, figs. 13:10, 20:19.

Εικ. 3_2: Θραύσματα αγγείων τύπου Αβύδου από τάφους της 1^{ης} δυναστείας (1-5) και από την Σαχάρα (6)

Braun 2009, fig. 1: 5 Saqqara, fig. 2: sherds from Abydos tombs, 1st dynasty

Εικ. 3_3: Θραύσματα αγγείων ΤΝ ΙΙ (4900-4500 π.Χ.) από την Κνωσό

Tomkins 2007, figs. 1.21, 1.23.

Εικ. 3_4: Αγγείο Naqada Ic και ραμφόστομη φιάλη Νάξου ΓΚ ΙΙ, αμφότερα με εσωτερική διακόσμηση διαγραμμισμένων τριγώνων

Teeter, E. 2011, p. 176, cat. nr. 28.

Καλιτσάς 2007, σελ. 64, Π 6107 (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών).

Εικ. 3_5: Αγγείο Naqada ΙΙ (UC6349) και Διμηνίου (ΥΝ), αμφότερα φέροντα την σπείρα

Προέλευση εικόνων κατά σειράν: The Petrie Museum:
<http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/brief.aspx>.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών αρ. 5922,
<http://www.namuseum.gr/collections/prehistorical/neolithic/neolithic01-en.html>

Εικ. 3_6: Αγγείο ρυθμού Βασιλικής

Βρετανικό Μουσείο 1907, 0119.479

Εικ. 3_7: Μελανοστεφές αγγείο Naqada II/III

<http://www.alaintruong.com/archives/2018/10/09/36768629.html>
1

Εικ. 3_8: Φιάλες διαθέτουσες διακόσμηση του χείλους με κομβία: Αιγυπτιακές προδυναστικής περιόδου (5a, 5b) και Κνωσσιακές της ΠΝ Ι (15, 16)

Προέλευση εικόνων κατά σειράν: Petrie 1921, pl. XV: 5a, 5b.
Evans et al. 1964, fig. 32: 15, 16.

Εικ. 3_9: Στικτή διακόσμηση τριγώνων σε Αιγυπτιακό πρωτοδυναστικό αγγείο (UC17425) και σε Κνωσσιακό της ΠΝ Ι

Προέλευση εικόνων κατά σειράν:
Evans et al. 1964, fig. 27: 7.

Εικ. 3_10: Αμφορέας (αρ.) & υδρία (δεξ.) του κυανού ρυθμού

MFA 64.9a-b & MMA 11.215.462

Εικ. 4_1: Λίθινο αγγείο πορφυρίτη (Naqada II)

<http://www.alaintruong.com/archives/2019/01/27/37054000.html>

Εικ. 4_2: Κεραμεικό τελετουργικό βάζο από την Άβυδο (αριστ.), Tell el-Farkha (μέσον) και λυχνία από την Κρήτη (δεξ.)

Abydos, Museum of Fine Arts 03.1959. Gift of the Egypt Exploration Fund, 1903 (courtesy Museum of Fine Arts, Boston).

<https://collections.mfa.org/objects/130719/cult-stand-with-animal-decoration?ctx=802f7410-6afb-4a05-a4ca-d7f32bfe5a8b&idx=0>

Tell el-Farkha, ΠΚ,
<[http://www.farkha.org/english/galeria/obrazki/1d%20\(115\).jpg](http://www.farkha.org/english/galeria/obrazki/1d%20(115).jpg)>

Γούρνες ή Άγιος Ονούφριος, Κρητική κεραμεική Κυκλαδικού τύπου (λυχνία), 3000 - 2300 BC, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

<https://commons.wikimedia.org/wiki/User:Zde/EarlyCyc_pot#/media/File:Cycladic_type_Cretan_pottery,_lamp,_3000-2300_BC,_AMH,_144702.jpg>

Εικ. 4_3: Αρύβαλλος από πορφυρίτη λίθο, Naqada II, πανομοιότυπος με ευρεθέντα σε αποθέσεις του Κνωσσιακού ανακτόρου (Evans 1928, pp. 29-30, fig. 12)

Teeter, E. 2011, p. 191, cat. nr. 42 (OIM E10790).

Εικ. 4_4: Κυκλαδική κυλινδρική πυξίδα με αυλακώσεις ΠΚ I-II

Getty's Open Content Program, Unknown Cycladic, Marble and pigment, cylindrical pyxis 01505701.jpg

Εικ. 4_5: Πτηνόσχημο αγγείο από ερυθρό λατυποπαγή λίθο, Naqada III

British Museum EA35306.

Teeter 2011, p. 194, cat. nr. 46.

Εικ. 4_6: Ζωόμορφη Κυκλαδική μαρμάρινη πυξίδα (3200-2800 π.Χ.), Νεολιθική φιάλη Χοιροκοιτίας Κύπρου (5800-5250 π.Χ.)

Wikimedia Commons, the free media repository

<https://www.google.com/culturalinstitute/asset-viewer/mgGLl1a1KeuvNaQ?projectId=art-project#!asset-viewer:l.id=mgGLl1a1KeuvNaQ&projectId=art-project&urlStub=Cycladic%20zoomorphic%20pyxis>

Mundkur 1978, fig. 25A.

Εικ. 4_7: Μαρμάρινη φιάλη από τα Κύθηρα με το όνομα του ηλιακού ιερού του Userkaf

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Userkaf_Kythera.png

Εικ. 4_8: Τελετουργικό αγγείο από το θησαυροφυλάκιο του Ζάκρου (ορεία κρύσταλλος)

Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, ΑΕ 2721

Εικ. 4_9: Λίθινη φιάλη με επιγραφή KN Za 19 της Γραμμικής Α (ανάκτορο Κνωσού, MM III- YM I)

Evans 1935, p. 656, figs. 641, 642; Ashmolean Museum AN1938.872,

<https://collections.ashmolean.org/object/477213>

Εικ. 5_1: Ταφική λέμβος με παράσταση δύο ανθρώπινων μορφών, από καλάμι καλυμμένο με πηλό (Gebelein, Άνω Αίγυπτος, πιθανώς Naqada II)

Bernisches Historisches Museum AE 368,
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:HMB_AE_368_-_Barke_mit_Menschenfiguren.jpg

Εικ. 5_2: Ομοίωμα ταφικής λέμβος (XII Δυν., περίπου 1985-1795 π.Χ., άγνωστη προέλευση, British Museum EA 9525)

<https://p1.storage.canalblog.com/11/30/119589/125376449.jpg>

Εικ. 5_3: Τηγανόσχημο Κυκλαδικό σκεύος & λεπτομέρεια αγγείου Naqada, όπου διακρίνεται ο ιχθύς επί πλοίου

Καλιτσάς 2007, σελ. 70. Το σκεύος εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Π 6184). Βλ. επίσης: Alram-Stern 2004, taf. 101.

Petrie and Quibell 1895, pl. LXVI: 4.

Εικ. 5_4: Βραχογραφία με ναυτικά θέματα (Στρόφιλας)

Cycladic Society | A Video Poem, 16 Μαρ 2020, Museum Of Cycladic Art, Athens, <https://youtu.be/erl8R-LfHIG?t=206>

Εικ. 5_5: (α) Κυκλαδικά πλοία και (β) πλοία τοιχογραφίας Αγίας Ειρήνης με την τεθλασμένη διακόσμηση, (γ) πλοίο της Ιωλκού και (δ) πλοίο από το ξίφος του Dorak, αμφότερα με ομαδοποίηση των κουπιών

(α) Vinson 1987, p. 112, fig. 46B

(b) Davis 1992, p. 710, fig. 4

(c) Τζαμτζής 2005

(d) Τζαμτζής 2005

Εικ. 5_6: (α) Αιγυπτιακό σκάφος προδυναστικής περιόδου, (β) βραχογραφία Μέσου Βασιλείου, (γ) σφραγίδα CMS II.2 249 και (δ) παράσταση σκάφους από την Κολώνα Αιγίνης

Kantor 1944, fig. 5G.

Wachsmann 2009, fig. 2.46.

Corpus of Minoan and Mycenaean Seals

Wachsmann 2010, p. 34, fig. 5.

Εικ. 5_7: Ομοίωμα Αιγυπτιακής λέμβου ύστερης προδυναστικής περιόδου (άνω) και Φυλακωπής (κάτω) με κατακόρυφες λωρίδες

Petrie 1920, p. 21 (§48), pl. xxiv: 17.

Atkinson 1904, p. 206, fig. 180.

Εικ. 5_8: Αναπαράσταση σκάφους του Sahure, φέροντος την διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής

Mark 2013, fig. 3.

Εικ. 5_9: Τελετουργικά αντικείμενα ανηρτημένα σε πλοία (1 έως 4), και εμβλήματα νομών (5, 6)

Newberry 1913a, fig. 1, 2, 9, 10.

Newberry 1914, fig. 3, 4.

Εικ. 5_10: Αιγυπτιακός ιπποπόταμος από φαγεντιανή (ΜΒ) και πλακίδια από φαγεντιανή του Μωσαϊκού Πόλεως (Κνωσσός, 1600 π.Χ.)

wikimedia commons,

http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Hippopotamus_in_ancient_Egypt#mediaviewer/File:Blue_hippo_Egypt.JPG

Καλιτσός 2007, σελ. 330-331, Wikimedia Commons

Εικ. 5_11: Ομοίωμα Κυκλαδικού πλοίου

Model boat from the Cyclades, Photo: Don Hitchcock 2015

Artist: Dipl. Des. Thomas Guttandin, Hattersheim, 2011

Built for the exhibition 'Islands of the Winds' in the Archäologischen Institut Heidelberg (Archäologische Staatssammlung München,

<https://www.donsmaps.com/cyclades.html>)

Εικ. 6_1: Θραύσμα αγγείου από το σπήλαιο Σαλαμίνας με το όνομα του Ευριπίδου

https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/118513

Εικ. 6_2: Δακτυλιοειδές χρυσό περίαπτο

Φυλαχτιό σε σχήμα χρυσού δαχτυλιδιού από σφυρήλατο φύλλο, αγνώστου προελεύσεως (Τελική Νεολιθική, 4500-3500 π.Χ.

<https://www.namuseum.gr/en/collection/syllogi-neolithikon-archaiotiton/>

Εικ. 6_3: Σπήλαιο της Ειλειθυίας (Αμνισός)

Εικ. 6_4: Σύμβολο της Neith από διασταυρούμενα βέλη επί πόλου

Naqada IIC (EA49570): 3650 BC - 3300 BC,
<https://www.donsmaps.com/egypt1.html>

Εικ. 7_1: Χάνδρες και φυλακτά από την Αίγυπτο (ΠΕΠ ή ΜΒ)

British Museum, EA30347, r. nr. 1898,0315.447

Εικ. 7_2: Κυλινδρικές χάνδρες εφυσωμένου στεατίτη από το Badari

British Museum, EA59641, r. nr. 1929,1106.23

Εικ. 8_1: Θρόνος της Heterheres I με απεικόνιση ηλιακής λατρείας από πιθηκοειδή, IV δυναστεία (Μουσείο Καΐρου)

Wikimedia Commons, Copyrighted for use.

<https://gr.pinterest.com/pipitone22/tomb-of-queen-hetepheres/>

Εικ. 8_2: Πλοιάριο του Gurob (ταφικό ανάθημα πεντηκοντόρου ακολουθούσης το Μυκηναϊκό υπόδειγμα και, Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με παράσταση πλοίου (Γάζι, ΥΜ)

http://www.vizin.org/Gurob/Gurob_final_4Mac/Gurob_VRML_html-pgs/Gurob_photo-catalogue_home.html

Καλιτσάς 2007, σελ. 168.

Εικ. 9_1: Πρόσθετο τεχνητό μέλος (δάκτυλο) από την μούμια της Tabaketenmut (τάφος TT 95A του Mery)

Cairo Egyptian Museum JE 100016a,
<https://lhttp.philhist.unibas.ch/?s=Egyptian+mummy++prosthetic+toe>)

Εικ. 10_1: Ειδώλιο από τον Αζοριά της ΤΝ (αριστερά) και Αιγυπτιακό ανάλογο

Προέλευση εικόνων κατά σειράν: Haggis et al. 2007, fig. 9 (drawing by R. docsan), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Figurine_of_a_man_ME_T_DP23094.jpg

Εικ. 10_2: 'Πώματα' - Φιαλόσχημα αντικείμενα: Διμήνι – Σέσκλο (αριστερά, λίθινο), Naqada (μέσον, από ελεφαντοστούν), νεολιθική Κνωσσός (δεξιά, μαρμάρινο)

Προέλευση εικόνων κατά σειράν: Τσουντας 1907, πίν. 43: 11; Petrie and Quibell 1895, pl. 62: 29; Evans et al. 1964, fig. 58: 32

Εικ. 10_3: Αγγείο από ψημμένο πηλό και γύψο με χορεύουσες γυναίκες (ύστερη Naqada I, Egyptian Museum Cairo)

Abydos Umm el - Qaab (τάφος U-502), τάφος νεογέννητου, Egyptian Museum Cairo JE 99583

https://scontent.fath3-4.fna.fbcdn.net/v/t1.0-9/s960x960/119546848_1730591937117227_4400662467656881123_o.jpg?_nc_cat=108&_nc_sid=110474&_nc_ohc=GVE1BxvHPxMAX-H-DAv&_nc_ht=scontent.fath3-4.fna&tp=7&oh=c7a2bb9bad3ddde7166e04f097ab860a&oe=5F8C0F13
Garfinkel 2003, p. 133.

Εικ. 10_4: Πτηνοκέφαλο προδυναστικό ειδώλιο με τα σηκωμένα χέρια (Naqada II, αριστερά) και ειδώλιο της θεάς με τα σηκωμένα χέρια (YM, δεξιά)

Προέλευση

εικόνων:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Brooklyn_NY_Naqada_II_a,_Female_Figure.jpg;

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Goddess_with_arms_raised,,_clay,_Late_Minoan_Crete,_1200-1100_BC,_AM_Ag._Nikolaos,_0501280.jpg

Εικ. 10_5: Πήλινο ειδώλιο από το Φράγχθι (YN, αριστερά) και την Κνωσσό (N, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 2716, μέσον), και ανθρώπινη παράσταση Αιγυπτιακού αγγείου (δεξιά) με διακόσμηση διπλής ή απλής τεθλασμένης

Προέλευση εικόνων κατά σειράν: Talalay 1993, fig. 1 (FC 118);

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Female_figurine_very_schematically,_Knossos,_5300%E2%80%934000_BC,_AMH_2716,_144517.jpg; Petrie 1920, pl. XVIII:74 (αγγείο UC15339, Petrie Museum, London).

Εικ. 10_6: Πινακίδα με εγκοπές (αριστερά: Matmar - ελεφαντοστούν, μέσον: Θεσσαλία - λίθος, δεξιά: σπήλαιο Θεόπετρας - όστρεο)

Προέλευση εικόνων κατά σειράν: Βρετανικό Μουσείο (Registration number: 1931,1009.14, EA63417) και Κυπαρίσση-Αποστολικά 1998, Π21: 664, 670.

Εικ. 10_7: Κεραμικό αγαλματίδιο της περιόδου Naqada I (αριστερά) και Ειδώλιο από την Λέρνη II της MN (δεξιά)

Προέλευση

εικόνων:

<http://www.suppressedhistories.net/Gallery/kemet/figurines.html>;

<https://www.flickr.com/photos/dandiffendale/2760084433>

Εικ. 10_8: Εκστατικός χορός σε σφραγίδα από τον Πλάτανο(CMS II.1 310, δεξιά λετομέρεια)

Goodison (in. prep.), fig. 4 (:h)

Εικ. 10_9: Θραύσμα ανάγλυφου πινακίου με τον Akhenaton φέροντα κλάδο ελαίας (1353-1323 π.Χ., MMA 1981.449)

MMA

1981.449,

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544057>

Εικ. 10_10: Σφραγίδα CMS II.1 453 (Καλό Χωριό), σφόνδυλος Αγίου Ονουφρίου (μέσον) και τρίπλευρη σφραγίδα Karnak (δεξ.)

CMS II.1 453

Evans 1921, p. 68, fig. 38A & 38B.

Εικ. 10_11: Ελεφαντοστέινη σφραγίδα CMS II.1 249 (Πλάτανος)

CMS II.1 249

Εικ. 10_12: Μινωική σφραγίδα CMS VI 93 (Λασίθι, MM II)

Εικ. 10_13: Σφραγίδες με ατέρμονα ταινία: Λέρνα (αριστ., CMS V 111, ΠΕ II), Παλαιο-Ασσυριακό εμπόρειο (μέσον, 18ου αι. π.Χ., MMA 99.22.3), Αγία Τριάδα (δεξ., CMS II.1 084, MM I ή παλαιότερη)

Εικ. 10_14: Μινωικοί κερασφόροι κεραμεικοί κάνθαροι, αναθήματα ιερών κορυφής

Karen 2014.

<http://simplybattycal.blogspot.gr/2014/08/crete-minoan-palace-of-knossos.html>

Εικ. 10_15: Πλάθανα Σέσκλου (άνω), Παλέτες Αβύδου (κάτω αρ.) και μαρμάρινο τριβείο Πάρου ΠΚ Ι

Τσουντας 1908, σελ. 330-331, εικ. 256 και 257.

Petrie 1902, pl. L.

Καλιτσάς 2007, σελ. 67 (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Π 4772).

Εικ. 10_16: Οροφογραφία από το ανάκτορο του Amenhotep III (1390-1353 π.Χ.) στα Malkata

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544502>

Rogers Fund, 1911. Accession Number: 11.215.451, Public Domain

Εικ. 10_17: Θραύσμα με σκηνή μάχης που απεικονίζει έναν ξένο να ρίχνει δόρυ και να κρατά ιδιόμορφη ασπίδα (περ. 1961-1917 π.Χ.)

Metropolitan Museum of Art, Accession Number: 13.235.3

Εικ. 11_1: Λεπτομέρεια από σκηνή Κεφτιού κομιζόντων δώρα (τάφος TT 86 του Menkheperresonb)

Metropolitan Museum of Art, Accession Number: 30.4.55

Εικ. 11_2: Διακοσμητικά περικόκλειστα στοιχεία με τέσσερα και τρία άκρα: χορεύτρια από την σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας (αρ.), τάφος TT 86 (κέντρο), ακροβάτης των Μαλλίων (δεξ.)

Kantor 1947, pl. X

Εικ. 11_3: Ξανθά σγουρά μαλλιά και τριχωτό της κεφαλής σωρού με μακριά μαύρη περούκα πάνω από τα μαλλιά από τον τάφος 23 του Gurob (UC39139)

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Yellow_curly_hair_and_scalp_from_body_which_had_long_black_wig_over_hair._Parts_of_wig_plait_remains._From_Egypt,_Gurob,_probably_tomb_23._18th-19th_Dynasty._The_Petrie_Museum_of_Egyptian_Archaeology,_London.jpg

Εικ. 11_4: Δύο ξύλινα αδράχτια UC 7306ii & 7809 και μια ξύλινη βελόνα πλεξίματος UC 7806 (αριστ.), Λεπτομέρεια του Αιγαιακού αδραχτιού UC 7809

University College London, Petrie Museum, <https://www.ucl.ac.uk/museums-static/digitalegypt/textil/tools.html>

Εικ. 11_5: Χιτώνας του Tut με παράσταση γρυπών

https://www.reddit.com/r/ancientegypt/comments/ird3rm/syrian_tunic_of_tutankhamun_worn_by_him_as_an/

Εικ. 11_6: Κύπελλο κλωστικής (Tell Keisan, 11ος αι. π.Χ.)

<https://www.imj.org.il/en/collections/369926?itemNum=369926>
Israel Antiquities Authority, IAA: 1979-54

Εικ. 12_1: Περιδέραιο πριγκίπισσας Sithathoryunet

Pectoral and Necklace of Sithathoryunet with the Name of Senwosret II

<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/544232>

SITHATHORYUNET_DT531.jpg, Accession Number: 16.1.3a, b
Tomb of Sithathoryunet (BSA Tomb 8), Egypt Exploration Society excavations, 1914, 3811X3049, 1.28 MB

Εικ. 12_2: Περιδέραιο της Khnumet

Μουσείο Καΐρου (Alain GUILLEUX, Auteur-Photographe N° Siret : 751 883 950 00014 - Code APE 90.03A)

Εικ. 12_3: Κρεμαστά κοσμήματα: XII/XIII δυν. (αρ.), Tell el-Dab^ca (μέσον), Μινωικού από τον θησαυρό της Αίγινας (δεξ.)

(αρ.) δυν. XII/XIII, Petrie Museum of Egyptian Archaeology, University College London, UC 34342

(μέσον) Tell el-Dab^ca: F/1-p/17-tomb 14 (TD 7315, Cairo Museum, jdE 98553)

(δεξ.) British Museum 1892,0520.8, Minoan (?) 1850-1550 BC

Εικ. 12_4: Κεφαλή θηλυκής σφίγγας από χλωρίτη (1876-1842 π.Χ.)

Brooklyn Museum, Charles Edwin Wilbour Fund, 56.85. Creative Commons-BY, Image: front, 56.85_front_SL1.jpg. Brooklyn Museum photograph.

Εικ. 12_5: Ανακατασκευή τμήματος του δαπέδου στον Διάδρομο 94 στο ανάκτορο της Κνωσσού (αρ.), τοιχογραφία ταυροκαθαψίων από το Tell el-Dabca Shaw 2012, figs. 3, 9

Εικ. 12_6: Αλαβάστρινο αγγείο από τον τάφο του Tutankhamon

Εικ. 12_7: Ο Τουταγχαμών καταστρέφει τους εχθρούς

File:The Pharaoh Tutankhamun destroying his enemies.jpg

Εικ. 12_8: Καμαραϊκό αγγείο από το Qubbet el-Hawa

Εικ. 12_9: Καμαραϊκά αγγεία από το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

Bernard Gagnon CC 3.0 (<https://www.argophilia.com/news/in-search-of-keftiu-the-shimmery-new-explanation/229779/?fbclid=IwAR3ioKgKTKetHK156VIncAQaJOYWjC3NrApvIzFciElLdleAbZrJLanUyvg>)

Εικ. 12_10: Ο Nebamun κυνηγά στα έλη (Αιγαιακές επιρροές στην Αιγυπτιακή εικονογραφία)

Deutsch: Jagd im Papyrusdickicht; Ausschnitt aus einer Wandmalerei im Grab des Nabamun in Theben-West, heute im British Museum, Tempera auf Putz, Höhe 81cm, 18. Dynastie, vor 1350 v. Chr.

Marcus Cyron (Scan) (ISBN 978-3-8228-5455-6

Reproduction of a painting that is in the public domain because of its age

Εικ. 12_11: Μεταλλεία της Αραβίας, Κύπρου και Λαυρίου κατά την ΥΕΧ

Liu, Rehren, Pernicka and Hausleiter 2015, fig. 1.

Εικ. 12_12: Μινωική σφραγίδα CMS I 225 πε παράσταση θυριδωτού πελέκεως

CMS, <https://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/196#>

Εικ. 12_13: Θυριδωτός πέλεκυς από την Βύβλο

Spar 2008, p. 55, nr. 25

Εικ. 12_14: Οδοντόφρακτο Μυκηναϊκό κράνος (Μυκήναι, ΕΑΜΑ 6568)

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b9/Boars%27s_tusk_helmet_NAMA6568_Athens_Greece1.jpg

Creative Commons CC0 1.0 Universal Public Domain Dedication

Εικ. 12_15: Αιχμές βέλους ΥΕ περιόδου προερχόμενες από εργαστήριο του ανακτόρου G στο Tell el-Dab^ca/Ezbet Helmy

Bietak 2010, fig. 2.6

Εικ. 12_16: Ζωγραφισμένος πάπυρος ΕΑ 74100 της ΧVΙΙΙ δυναστείας με πολεμικές σκηνές

https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA74100

Εικ. 12_17: Φολίδα – έλασμα από πανοπλία ευρεθείσα στο Μυκηναϊκό ανάκτορο Σαλαμίνας, φέρον την δέλτο του Ραμσή ΙΙ

Λώλος και Μαραμπέα 2014-15

Εικ. 12_18: Βασιλικοί συνοδοί (ριπιδοφόροι ;) σε πομπή (1353–1336 π.Χ.)

Metropolitan Museum of Art Ac. Nr: 1985.328.13

Εικ. 13_1: Σφραγίδες από την Κρήτη, Κahun και Λέρνη

Corpus of Minoan and Mycenaean Seals

Petrie 1891, p. 14 (§ 30), pl. X.

Heath 1958.

Εικ. 13_2: Εγκατάσταση πλύσεως μεταλλεύματος στα αρχαία ορυχεία Λαυρίου

Εικ. εξωφύλλου: Θραύσμα προτομής βασιλίσσης (1353–1336 π.Χ.)

MMA 26.7.1396

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

BMAC: Bactria Margiana Archaeological Complex (Πολιτισμός του Ώξου)

CMS: Σύμμα των Μινωικών και Μυκηναϊκών Σφραγίδων

Corpus of Minoan and Mycenaean Seals

< <http://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/196>>

CTH: Κατάλογος Χεττιτικών κειμένων

Catalog der Texte der Hethiter (CTH), Catalogue des textes hittites - Catalogue of Hittite Texts in Fortführung der Arbeit von E. Laroche bearbeitet von S. Košak und G.G.W. Müller

< <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/>>

LGPN: Λεξικό Ελληνικών κυρίων ονομάτων

The Lexicon of Greek Personal Names

< <http://www.lgpn.ox.ac.uk/>>

EAM (NMA)

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Αθηνών)

MMA

Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης

ΠΕ/ΜΕ/ΥΕ

Πρώιμη, Μέση, Ύστερη Ελλαδική περίοδος

ΠΕΧ/ΜΕΧ/ΥΕΧ

Πρώιμη, Μέση, Ύστερη Εποχή του Χαλκού

ΠΚ/ΜΚ/ΥΚ

Πρώιμη, Μέση, Ύστερη Κυκλαδική ή Κυπριακή περίοδος

ΠΜ/ΜΜ/ΥΜ

Πρώιμη, Μέση, Ύστερη Μινωϊκή περίοδος

ΠΒ/ΠΕΠ/ΝΒ/ΔΕΠ

Παλιό Βασίλειο/Πρώτη ενδιάμεση Περίοδος/Νέο Βασίλειο/Δεύτερη Ενδιάμεση Περίοδος (Αιγύπτου)

ΑΝ/ΜΝ/ΝΝ/ΤΝ

Αρχαιότερη, Μέση, Νεότερη και Τελική Νεολιθική

LSJ: Λεξικό Ελληνικής Γλώσσας

The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon

<<http://stephanus.tlg.uci.edu/lsj/#eid=1&context=lsj>>

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- A**
- Αβαρις (Tell el-Dab^{ca}) . . . σελ. 102, 197, 202, 212, 228
- Αβυδος . . . σελ. 12, 29, 43, 44, 62
- Ακαμπα (κόλπος της) . . . σελ. 85, 223
- Αίλα, Αίλανα . . . σελ. 85, 222, 223
- Αίλιος Αριστείδης . . . σελ. 72
- Αίμος (Χερσόνησος) . . . σελ. 26, 33, 38, 53, 153, 159, 184, 240, 242
- Ακκαδικός . . . σελ. 5, 85, 285
- Αραβία (Αραβικός) . . . σελ. 95
- Αρποκράτης . . . σελ. 215
- Αφροδιτόπολις (Aftih) . . . σελ. 1, 191
- Αχθώης (ή Khety I) . . . σελ. 190
- Αχιγιάβα (βλ. Ahhiyawa)
-
- Aftih (Αφροδιτόπολις)
- Aha (Menes) . . . σελ. 72
- Ahiyawa (Αχιγιάβα) . . . σελ. 221
- Ahotep . . . σελ. 7, 8, 10, 67
- Akhenaton . . . σελ. 142, 182
- Akhtoy (ή Khety II) . . . σελ. 188, 190
- Alaca Hüyük . . . σελ. 194
- Alashiya (βλ. Κύπρος)
- Amarna . . . σελ. 34, 37, 142, 170, 182, 229
- Amenemhat II. . . σελ. 13, 192, 193, 196, 197
- Amenemhat (Ameni) . . . σελ. 213
- Amenhotep II . . . σελ. 34, 170
- Amu (Hyksos) . . . σελ. 211, 212

Amun - Ra . . . σελ. 112
Amunet . . . σελ. 139
Amuq (πεδιάδα) . . . σελ. 31, 32
Amurru (Αμορίτες, Αμοριτικός) . . . σελ. 221
Anau . . . σελ. 21
Apuleius . . . σελ. 8
Atika . . . σελ. 223

B

Badari . . . σελ. 2, 15, 16, 26, 32, 37, 56, 99, 101, 134,
135, 175, 236, 241
Barbar city . . . σελ. 216
Beni Hasan . . . σελ. 204, 213, 225, 226

Γ/C

Caphtor . . . σελ. 6
Chenemet . . . σελ. 13

G

Gurob . . . σελ. 7, 113, 163, 176, 181

Δ/D

Δέλτα του Νείλου . . . σελ. 1, 6, 71, 111, 138, 140, 150,
167, 189, 202, 211

Deir el Bahari . . . σελ. 170
Dikili Tasch (βλ. Ορθόπετρα)

Djedkare Isesi (Τανχέρης, φαραώ) . . . σελ. 63
Dorak . . . σελ. 63, 64, 76

E

Ερυθρά θάλασσα . . . σελ. 94, 221
Ευαγορίτις (Ugarit) . . . σελ. 6, 13

Eilat (βλ. Αίλα ή Αίλανα)
Eshnunna . . . σελ. 49

F

Feinan . . . σελ. 216, 217

Z

H

Ηρακλειούπολις (Αιγύπτου) . . . σελ. 187, 190, 191

Harageh . . . σελ. 12

Hathor . . . σελ. 139, 154, 188, 190, 191, 199, 233, 234

Haunebu . . . σελ. 8, 148, 188, 190, 191, 227

Hetep . . . σελ. 72

Θ

I

Ιατρικός Πάπυρος του Λονδίνου . . . σελ. 122

ιερός κάνθαρος (Scarabaeus sacra) . . . σελ. 154

J

Jemdet Nasr (περίοδος) . . . σελ. 49

K

Κεφτιού (βλ. Keftiu)

Κύπρος (Alashiya, Κιττεΐμ, Κύπριος, Κυπριακός) . . . σελ.
67, 140, 198, 209, 213, 230, 232

Κιττεΐμ (βλ. Κύπρο)

Kahun (Lahun). . . σελ. 7, 12, 162, 171, 176, 177, 209, 239

Karahöyük . . . σελ. 200

Keftiu (Κεφτιού) . . . σελ. 111, 112, 178, 188, 227, 233

Khasekhemui (Χενερής, Khasekhemwi ή Khasekhemwy). . . σελ. 24

Khnemhotep II . . . σελ. 204

Khufu (Χέωψ) . . . σελ. 172

Kom . . . σελ. 138

Λ/L

Λαύριο . . . σελ. 81, 94, 95, 161, 217

Λιβύη (Λιβυκός) . . . σελ. 1, 138, 139

L

Lisht (Itjy-tawy) . . . σελ. 187, 209, 212

Luxor . . . σελ. 168

M

Μαδιανίτες . . . σελ. 149, 212, 216, 221, 222, 223, 224

Μανέθων . . . σελ. 13, 24, 139, 141, 190, 192

μελανοστεφής κεραμεική . . . σελ. 22, 23, 24

Μέμφις . . . σελ. 5, 6, 7, 12, 141, 211

Μέσο Βασίλειο Αιγύπτου . . . σελ. 112, 118, 154, 164, 187,
197, 199

Μήνης (βλ. Μίν, Narmer)

Malkata . . . σελ. 36, 169, 170, 179, 204

Medinet Habu . . . σελ. 7

Menes (βλ. Aha)

Mentuhotep (XI δυναστείας) . . . σελ. 170, 188, 189, 191,
192

Mereret . . . σελ. 13

Merikare . . . σελ. 211

Mer-neith . . . σελ. 72, 162, 168

Montou . . . σελ. 193

N

Νικομήδης (Nikmed) . . . σελ. 13

Naqada . . . σελ. 1, 2, 17, 19, 20, 23, 26, 27, 37, 39, 43,
45, 46, 55, 56, 57, 59, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 134,
136, 138, 236, 242

Naram-Sin . . . σελ. 49

Narmer (Μήνης) . . . σελ. 6, 13, 62, 233

Negev . . . σελ. 222, 223

Neith . . . σελ. 72, 73, 89, 90, 154, 162, 163, 168

Nekhbet (θεά) . . . σελ. 84, 130

Niuserre (φαραώ) . . . σελ. 63

Nikmed (βλ. Νικομήδης)

E

Ο

Οκτώσχημο . . . σελ. 61, 72, 73, 111, 185, 186, 201
Όρυγος (νομός της Αιγύπτου) . . . σελ. 186, 204, 213
Ουσερχέρης (Userkaf) . . . σελ. 49

Π/Ρ

Πάπυρος Ebers . . . σελ. 122, 123
Πάπυρος Edwin Smith . . . σελ. 121
Πολιτισμός του Ωξου (BMAC) . . . σελ. 21
Πολιτιστικός κύκλος Vinča A και B . . . σελ. 22, 24, 33, 142

Palastin . . . σελ. 199
Ptah . . . σελ. 13, 115, 117
Ptahshepses (πρωθυπουργός του Niuserre) . . . σελ. 63

Q

Qaryat Al-Faw (Σαουδικής Αραβίας) . . . σελ. 215
Qubbet el Hawa . . . σελ. 120
Qurayya (κεραμεική) . . . σελ. 85, 222, 223

P/R

Ρακώτις . . . σελ. 95, 160, 161

Σ/S

Σαΐτικός ή πέμπτος (νομός της Κάτω Αιγύπτου) . . . σελ. 72
Σαχάρα . . . σελ. 18, 31, 168
Σέσωστρις . . . σελ. 11, 196
Σινά . . . σελ. 3, 149, 189, 190, 212, 215, 222, 224
Σκανδιναβία . . . σελ. 68

Συρο - Παλαιστίνη (Παλαιστίνη, Παλαιστίνιος) . . . σελ. 3, 28, 42, 44, 61, 172, 176, 184, 211, 216, 222, 226, 237, 241, 241

Συρία (Συριακός) . . . σελ. 31

Σφίγγα . . . σελ. 192, 193, 198, 206

Scarabaeus sacra (βλ. ιερός κάνθαρος)

Seth (θεός) . . . σελ. 89

Senedjemib Inti (πρωθυπουργός Djedkare Isesi) . . . σελ. 63

Sennefer . . . σελ. 148, 149

Senwosret I . . . σελ. 171, 213

Sesostris II . . . σελ. 195, 201, 212

Sinuhe . . . σελ. 190

T

Τύλος (Τύρος Μπαχρέιν, Dilmun) . . . σελ. 68, 215, 216, 217, 218, 219, 224

Tehenu (Tjehenu) . . . σελ. 140

Tell el-Dab^{ca} (βλ. Άβαρις)

Thutmosis III . . . σελ. 7, 178, 180

Timna (Τάμνα). . . σελ. 190, 216, 217, 222, 223

Tôd (Τουφίον, θησαυρός του) . . . σελ. 13, 193, 194, 195, 196, 197, 200

Tudhaliya IV . . . σελ. 221

Tutankhamon . . . σελ. 36, 182, 205, 206

U

Userkaf (Ουσερχέρης) . . . σελ. 49

Υ

Yortan . . . σελ. 34

Φ/Ε

Φαϊλάκα . . . σελ. 68, 215, 219

Χ

Χέωψ (βλ. Khufu)

Ψ**Ζ/Ζ****Υ**

Ugarit (βλ. Ευαγορίτις)

Ura . . . σελ. 198

Β**Ω/Ω**